

સાહિત્ય વિલાસ.

રતનરામ ઉત્તમરામ સદ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૮૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સાહિત્ય વિલાસ

વિષય મ ૨ : ૮૪૪ : ૨૦ : ૨૧

સાહિત્ય વિલાસ

પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર લેખોનો સંગ્રહ.

(સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, લેખકોના જીવનની રૂપરેખા
તથા ટીકા સહિત.)

તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ,

માજી સંસ્કૃત શિક્ષક, સાર્વજનિક હાઈ સ્કૂલ, નાનપુરા-સુરત.

The glory of a nation consists in her literature.

“સાહિત્યભોધનું મહાકળ એ છે કે કેટલું સંસ્કારોથી સહુદયનું હૃદય ભરાઈ જાય.”

ગોવર્ધનરામ.

સુરત-ચૌટાના પૂલ ઉપર આવેલા “સુરત સિટિ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
વજીરામ માનસિંહે છાપ્યું.

સર્વ હક્ક સ્વાધીન.

આવૃત્તિ આઠમી.

ઇ. સ. ૧૯૩૧—સંવત્ ૧૯૮૭.

આ આવૃત્તિના સોલએજન્ટ્સ,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ,

બુકસેલર્સ, નાણાવટ, સુરત.

Opinions.

The get-up of the book is good and the price is moderate.

(Sd.) K. H. DHURVA, B. A.

RETIRED HEAD MASTER,

R. C. High School, Ahmedabad.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૫.૧૮૩

I am glad that you have so well succeeded in making a very interesting collection of writings from Gujarati authors and hope the book will serve the purpose of popularising Gujarati writers and of being useful to students, beginning their study of Gujarati literature.

(Sd.) PROF. T. K. GAJJAR,

M. A. B. SC. F. C. S.

No doubt it is a welcome production. Favourably impressed as I am with the neat get-up of the book, let me frankly tell you that it is a valuable addition to the several such compilations, made for the use of our High School-boys.

(Sd) J. P. JOSHIPARA, M. A.

(BARODA EDUCATIONAL DEPARTMENT.)

.....આ સંગ્રહમાં ઉત્તમ લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓ માલમ પડે છે. પુસ્તક સાફ ને ઉપયોગી છે. ટીકાનો પ્રદેશ પણ ઠીક ખેડાયેલો છે અને એથી આ પુસ્તકની કીમત કાંઈક વિશેષ છે. આશા છે કે સમસ્ત ગુર્જર આલમ આ પુસ્તકને વધાવી લેશે અને સંયોજકે લીધેલી મહેનતનો બદલો તેને યોગ્ય પ્રમાણમાં આપશે.

સમાલોચક, જાનેવારી-માર્ચ ઇ. સ. ૧૯૧૧.

અર્પણ પત્રિકા

સદ્ગત સાક્ષરવર્ય

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

ખી. એ; એલ્.એલ. ખી.

વકીલ મુંબઈ હાઈ કોર્ટ; સરસ્વતીચંદ્ર તથા સ્નેહમુદ્રા વગેરેના કર્તા

અને

તેમના પરમ મિત્ર—મારા શિરષ્છત્ર સ્વર્ગસ્થ બંધુ

હરિરામ ઉત્તમરામ ભટ,

ખી. એ; એલ્.એલ. ખી.

દક્ષિણા ફ્રેન્ચ, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈ; જગન્નાથ શંકરશેઠ સંસ્કૃત સ્કૉલર;
ભગવાનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંસ્કૃત સ્કૉલર વગેરે.

એઓના અમર આત્માને

ગુર્જર સાહિત્યનો આ સંગ્રહ સત્રેમ અર્પણ કરું છું.

ર. ઉ. ભટ.

કાવ્ય દેવીને

મૂલશ્લોક.

ચળકતાં, ઝળકતાં, ચક્રિત કરી નાંખતા,
દર્શનો દિવ્ય તુજ અહીં દઈને,
કાવ્યદેવી ! અમારો થયો દોષ શો,
રોષથી ક્યાં ભરાઈ જઈને ?
માત ગુર્જર રહી, શૂન્ય અહીં છે પડી,
તું હવે આપ કંઈ તેજ સાંઝે
ક્યાં ગઈ કાવ્યદેવી છુપાઈજ તું ?
કહે મને કહે મને ગુહ્ય તારું !
માત ગુર્જર તજી શીદને ક્યાં ગઈ ?
ક્યાં ગઈ તાહુરી મિષ્ટ માયા ?
બંધ કીધો હવે પ્રેમરે શીદ તુજ ?
ક્યાં ગયા તાહુરા કાવ્યજાયા ?
શિથિલ કવિતા પડી, ઊર્મિ રગની ઉડી,
સ્વર વિશે કંપ દુઃખ છે વસંતુ !
અદલ દર્શન હવે દિવ્ય તુજ આપીને,
મુખ ગુર્જર તારું કર હસંતું ?

ખખરદાર.

નિવેદન.

‘સાહિત્ય વિલાસ’ની સાતમી આવૃત્તિ ખપી જવાથી આ આઠમી આવૃત્તિ સુરત વાચક વર્ગની સમક્ષ ધરતાં મને ધણો આનંદ થાય છે. આ આવૃત્તિમાં છેવટે આપેલાં ‘સુદામાચરિત્ર’ તથા ‘નિબંધલેખન’ને બદલે બે નવા લેખ મુકવામાં આવ્યા છે. આશા રાખું છું કે આ સંગ્રહ તરફ અત્યાર સુધી બતાવેલો સદ્ભાવ ગુજરાતી પ્રજા ચાલુ રાખશે.

સુરત, તા. ૧૨-૨-૩૧.

૨. ઉ. ભટ.

પ્રસ્તાવના (તૃતીયાવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિમાં કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થો તરફથી કરવામાં આવેલી સૂચનાનુસાર થોડો ધણો વધારો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. નરસિંહમહેતાકૃત ‘સુદામાચરિત્ર’ પરિશિષ્ટમાં વધાર્યું છે.

લેખકોના જીવનની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખામાં અથવા અન્યસ્થળે દોષ માલમ પડે તો તે તરફ માફ ધ્યાન ખેંચવાની સાક્ષર વર્ગને પ્રાર્થના છે.

આ આવૃત્તિમાં પણ મારા મિત્રો રા. વૈકુંઠપ્રસાદ સી. જોશીપરા, બી. એ. રા. મુળજી જેઠાભાઈ અંબરીઆ, બી. એ. એસ. ટી. સી. ડી. તથા રા. દયાશંકર ભાઈશંકર શુક્લે જે મદદ કરી છે તેને માટે હું તેમનો આભારી છું.

સુરત, ૧-૧૦-૧૯૧૩.

૨. ઉ. ભટ.

પ્રસ્તાવના (દ્વિતીયાવૃત્તિ.)

‘સાહિત્ય વિલાસ’ની બીજી આવૃત્તિ વાચક વર્ગ સમક્ષ મુકવામાં આવે છે. આ પુસ્તકને માટે કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ ધણો સંતોષ જણાવી તેના સંબંધમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે તે માટે હું તેમનો ધણો આભાર માનું છું. તદનુસાર આ આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો કરવાનો નિશ્ચય હતો પરંતુ એક મહિનામાં ઇસો કરતાં વધારે નકલ ખપી જવાથી તથા ધણે કેઠણેથી સંખ્યાબંધ નકલોની માગણી થવાથી ગુર્જરસાહિત્યવિકાસની રૂપરેખાના વધારા શિવાય ધારેલો કંઈપણ ફેરફાર હું કરી શક્યો નથી, પણ તૃતીયાવૃત્તિ વખતે વિદ્વાન વર્ગ તરફથી થયેલી કીમતી સૂચનાઓ ઉપર ખાસ લક્ષ આપીશ.

છેવટે, મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક હાઈસ્કૂલોને માટે મંજૂર કર્યું છે તેને માટે હું તેમનો અતિશય આભારી છું.

સુરત, ૧-૩-૧૯૧૨.

૨. ઉ. ભટ.

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમાવૃત્તિ.)

ગુજરાત સાહિત્યના આ બધું પ્રથમે પ્રસ્તાવનાની આવશ્યકતા તેજ નથીજ; તથાપિ એના ઉદ્દેશ તથા એની અંતર્ગત રચના વિષે એ સ્પષ્ટ અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ.

હાલમાં પ્રતિદિવસ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ લોકોનો પ્રેમ તથા ઉત્સાહ વધ્યો જાય છે. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પણ ગુજરાતી ભાષા ફરજિયાત થઈ છે, અને તેથી કરીને હાઈસ્કૂલના દરેક ધોરણમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ અપાય છે.

આવે પ્રસંગે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લેખોનો સંગ્રહ તૈયાર કરી સટીક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો અયોગ્ય નહિ ગણાય. એમ માનીને લોકોપયોગી તથા શાળોપયોગી થાય એવે ઉદ્દેશે આ બધું પુસ્તક યથામતિ રચી, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સાહિત્યવિદ્વાસી જનોની સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે. કેટલે અંશે આ પ્રયાસ સફળ છે એ તો સાક્ષરવર્ગે જોવાનું છે.

જોડણીની બાબતમાં ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટીએ સ્વીકારેલા નિયમોને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખોનો ક્રમ તેના કાળ પ્રમાણે બહુધા રાખવામાં આવ્યો છે. કયો લેખ કયા ધોરણમાં શીખવવો એ શિક્ષકની વિવેકબુદ્ધિપરજ રાખેલું છે કારણ કે બધી શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમ એક હોતો નથી. અંધારભે આપેલો સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તથા છેવટે આપેલી ટીકા અને લેખનપદ્ધતિ સંબંધી સૂચના વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી માલમ પડશે એવી આશા છે.

દોષરહિત તો કાંઈ હોતું નથી. આ પુસ્તકમાં દોષ તો હશેજ તો તે સુધારી લેવાની વિદ્વાનવર્ગને વિનંતિ છે. કાંઈ પણ સહગૃહસ્થ તરફથી આ પુસ્તકને સંબંધે કાંઈ સૂચના કરવામાં આવશે તો હું માનપૂર્વક તે સ્વીકારીશ.

આ સંગ્રહ રચવામાં મારી સ્કૂલના માનવંત હેડ માસ્ટર રા. રા. ચુનીલાલ ધેલાભાઈ શાહ તથા મારા મિત્રો રા. રા. વૈકુંઠપ્રસાદ સી. જોશીપરા બી. એ. અને રા. રા. મુળજી જે. અંબરીયા બી. એ. એ જે સહાયતા કરી છે તે માટે તેમનો હું આભારી છું.

છેવટે જે ગૃહસ્થોએ પોતાના પુસ્તકોમાંથી ઉતારા લેવાની પરવાનગી આપી છે તેમનો હું ઉપકૃત છું.

સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત; }
તા. ૧, નવેમ્બર સન ૧૯૧૦. }

અનુક્રમણિકા.

અર્પણ મંત્રિકા.
અવ્ય દેવીને.

પ્રસ્તાવના.
ગુર્જરસાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા.

સાહિત્ય વિજ્ઞાસ.

પદ્ય.

પૃષ્ઠ.	પૃષ્ઠ.
નરસિંહ મહેતા.	વિરલ વિપત્તિ... ૪૯
હારમાળા (સંક્ષિપ્ત.) ... ૧	નળરૂપવર્ણન ... ૫૧
ગોવિંદગમન ... ૧૪	દમયંતીરૂપવર્ણન ... ૫૪
પ્રભાતીઆં ... ૧૫	નળદમયંતીમેળાપ ... ૫૭
મીરાંબાઈ. પદ ... ૧૮	શામળાભટ્ટ.
અખો.	પરચુરણ છંપા ... ૬૦
ગુરૂઅંગ ... ૨૧	સર્વ સરખું નથી ... ૬૭
ભાવાઅંગ ... ૨૨	અંગદવિષ્ટિ (સંક્ષિપ્ત) ... ૬૯
કુટકળ અંગ ... ૨૩	દયારામ.
પ્રેમાનંદ.	યમુનાજીની સ્તુતિ ... ૮૧
હરિપ્રતાપ ... ૨૫	ચેતવણી ... ૮૩
વામનરૂપવર્ણન ... ૨૬	બાળલીલા ... ૮૫
દંપતીસંવાદ ... ૨૮	પ્રેમપરીક્ષા ... ૮૭
વૈષ્ણવનિંદા અને કુંવરબાઈનું	લોચનમનનો ઝગડો ... ૮૯
રૂદન ... ૩૦	પદ ... ૯૦
દોશી વાણીઆરૂપે કૃષ્ણનું	ગરબી ... ૯૧
આગમન ... ૩૩	ધીરેભક્ત. પદ ... ૯૨
કુંભકર્ણની માઠ નિંદા... ૩૫	ગિરધર.
રાવણને ઠપકો... ૩૬	દશરથપ્રાણત્યાગ ... ૯૩
હરિહરમુદ્ર ... ૩૭	પ્રીતમદાસ. પદ ... ૯૫
દેવકીવિલાપ ... ૪૦	લોભે ભક્ત. અંબા ... ૯૭
કૃષ્ણબાળચરિત્ર ... ૪૨	નરસેરામ.
નંદ વિજય... ૪૨	પદ ... ૯૯
લોળી સુભાષા ... ૪૬	છંપા ... ૧૦૦

કાળીદાસ. (વસાવજો.)

સ્વયંવર વર્ણન...૧૦૧
હિરણ્યાક્ષવધ૧૦૩
અહ્યાનંદ. ૫૬૧૦૮
દેવાનંદ. ૫૬૧૦૯
નિષ્કુલાનંદ.		
વૈરાગ્ય વિષે૧૧૦
મનોહરસ્વામી. ૫૬૧૧૨
વીરવિજય.		
હિતશિક્ષા૧૧૩
નર્મદાશંકર.		
પ્રજ્ઞાનો રાજા પ્રતિ ધર્મ૧૧૫
રૂઝિમણિ હરણુ૧૧૬
વહેમ૧૧૭
વિદ્યા સંબંધી પડતી...૧૧૮
ચોમાસામાં વનવર્ણન...૧૧૯
ફલપતરામ.		
મરનારની પછવાડે ન રેવા		
વિષે૧૨૧
ફેરફાર થવા વિષે૧૨૨
અભિમાન૧૨૩
એકેશ્વર૧૨૪
સંપલક્ષ્મીસંવાદ૧૨૫
વિજયાશંકર.		
શ્રીમતોની મિથ્યા મોટાઈ		
વિષે૧૨૭
કેશવલાલ હરિરામ.		
માનુમરણુ સંબંધી શોક૧૨૮
ચુલાખીરામ.		
વિનાશકાળે વિપરીત યુદ્ધિ૧૩૧

બીં એમં મલબારી.

પ્રવાસ વિષે૧૩૨
દુઃખી લોકોને સુખી કરવા એ		
સર્વનો ધર્મ છે૧૩૩
બાળાશંકર ઉદ્ધાસરામ. બોધ ૧૩૪		
હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.		
ડિઝેસ લાઈટ...૧૩૫
સ્વિત્ઝરલેન્ડમાં સૂર્યાસ્ત૧૩૬
ગોવર્ધનરામ માધવરામ.		
એક હિંદુ વિધવાનું વૃત્તાંત૧૩૬
બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ૧૪૧
નરસિંહરાવ લોળાનાથ.		
પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ... ૧૪૩		
ચંદા૧૪૪
આશા પંખીકું...૧૪૮
દાસતરામ કૃપારામ.		
સુલોચના-ઈન્દ્રગિત-સંવાદ૧૫૦
પવન૧૫૪
છાટાલાલ સેવકરામ.		
આત્રવર્ણન૧૫૫
છપ્પા૧૫૬
કલાપી.		
આમ્યમાતા૧૫૭
કૃતમતા...૧૫૯
અરુદેશર ફ. ખખરદાર.		
નદીગમન૧૬૧
પ્રભાતનું ગાન...૧૬૩
ગુણવંતી ગુજરાત૧૬૫
નાનાલાલ ફલપતરામ.		
પિતાને...૧૬૬

૫૫૪.

હરિના દર્શન ૧૬૮
 મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.
 કલ્પના અને કસ્તુરી મૃગ ... ૧૬૯
 રમણભાઈ મહીપતરામ.
 પ્રભુમય જીવન... .. ૧૭૨
 વાઘજી આશારામ.
 વિમળાનો પત્ર અને તેનો ઉત્તર ૧૭૩
 ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી.
 નથી જગતમાં સાથ સંબંધી... ૧૭૫
 મન માયાના કરનારાંરે ... ૧૭૫

૫૫૪.

બુદ્ધિસાગર.
 બાળકોને હિત શિક્ષા... .. ૧૭૬
 સંત ૧૭૭
 જન્મશંકર મહારાંકર બુચ (લલિત)
 દેશજનોની દેવ પૂજા... .. ૧૭૭
 અમે તો પ્રભુ બાળ બળવંત... ૧૭૮
 હામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર.
 વિદ્ધ મૃગ ૧૭૯
 શરન્મેધ ૧૮૦
 ચંદન ૧૮૧
 રામમોહનરાય જસવંતરાય.
 રત્નાકરનાં રત્નો ૧૮૪

નાટ્ય.

૫૫૪.

પ્રેમાનંદ.
 બીમ અને યક્ષોનો વિખવાદ... ૧૮૫
 સત્યભામાનો રોષ ૧૮૮
 જયમસ્ત મુનિઓ ૧૯૩
 રણુછોડભાઈ ઉદયરામ.
 દમયંતીપર આરોપ ૧૯૬
 નવલરામ.
 સ્વામિ ભક્તિ... .. ૨૦૩
 ગણુપતરામ રાજારામ.
 પ્રતાપ અને તેનો પરિવાર... ૨૧૦
 મણિલાલ નલુભાઈ.
 તરલાના તરંગ ૨૧૬

૫૫૪.

દોલતરામ કૃપારામ.
 અમરસત્ર અને સંધિરાજ ... ૨૧૯
 હલપતરામ પ્રાણુજીવન બખ્ખર.
 કન્યાવિદાય ૨૨૭
 કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
 ચાણુક્ય અને ચંદનદાસ ... ૨૩૫
 રાક્ષસની સ્વગત ઉક્તિ ... ૨૩૬
 ઉર્વશીના વિયોગે ઘેલો થઈ
 ગયલો પુરૂરવા ૨૪૨
 બળવંતરામ મહાદેવરામ.
 અશ્વત્થામાનો શસ્ત્રભાગ ... ૨૪૬
 બળવંતરાય કંઠ મકોર.
 બાળકીડા ૨૫૫

૫૫૭.

૫૫૮.

નર્સદાશંકર.

આપણી સ્થિતિ સુધારવાના

ઉપાય...૨૫૯

નંદશંકર તુળાશંકર.

ગુણસુંદરીનું સતી થવું... ૨૬૨

વેદાંતી લાઇઓ ... ૨૬૬

મહિપતરામ રૂપરામ.

સુરપાળનો ઉત્તર ... ૨૬૮

મનમુખરામ સૂર્યરામ.

મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ ... ૨૭૦

હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા.

સમયતુલના ... ૨૭૪

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

ક્ષમા ... ૨૭૬

મણિલાલ નભુભાઈ.

સ્વાશ્રય... ૨૮૦

યોગ્યમાતા ... ૨૮૨

ગોવર્ધનરામ માધવરામ.

રાજમહેલ ... ૨૮૭

માનસતુર અને ધર્મલક્ષ્મી...૨૯૦

ગોપિવિનોદ ... ૨૯૭

દાસતરામ કૃપારામ.

વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ ... ૩૦૪

દર્પા ... ૩૦૫

નારાયણ હેમચંદ.

બુદ્ધનું પ્રસન્નમન ... ૩૦૬

વીરાંગના કર્મદેવી ... ૩૦૯

ધર્મારામ સૂર્યરામ.

શિખરમાંતું ધન ... ૩૧૧

આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ.

મહારાજાધિરાજ પાંચમા જ્યોર્જ ૩૧૪

રાજ અને પ્રકટર ... ૩૧૬

મોતીલાલ ત્રીભોવનદાસ.

સાધુ જીવન ... ૩૧૯

છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.

અગસ્ટ્ય ઋષિનો આશ્રમ ... ૩૨૩

કમળાશંકર પ્રાંત ત્રિવેદી.

ઉદ્યોગ ... ૩૨૫

ગણપતરામ અનુપરામ.

સદ્વર્તન ... ૩૨૭

કાંતિલાલ છગનલાલ.

શાંતિ અને આનંદ ... ૩૨૯

દીકા ... ૩૩૧

પરિશિષ્ટ.

કનૈયાલાલ માં મુનશી.

વિધિ અને તેનાં સાધનો ... ૩૭૫

જયેન્દ્રરાય ભાંડારકર.

નવું ઓળખાણ ... ૩૮૨

ગુર્જરસાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા.

પ્રત્યેક વસ્તુનું રૂપાંતર અસાધ્ય કરે છે. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસનો અર્થ રૂપાંતરના યથાસ્થિત વિવરણમાં સમાપ્ત છે. અમુક વસ્તુ કેવી રીતે અને કેવા સંયોગોમાં જન્મ પામી અને વિકાસી, એની રૂપરેખા જનસમૂહને લાભદાયી થાય એમાં શંકા નથી. આપણા સાહિત્યનો જન્મ અને વિકાસ શુદ્ધ તથી પણ રસમય અને કંઈક અંશે ગર્વપ્રદ છે; સાહિત્યોદ્યાનમાંથી વીણેલાં કુસુમોની પરિમલ ઉદ્યાનવિહારી લઈ શકે તે માટે તેનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન આવશ્યક છે. વ્યવહારિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના દિવ્ય મંદિર તરફના પંથમાં આપણા સાહિત્ય રસપોષકા ખુદ્ધિ અને હૃદય પ્રદીપની જ્યોતિષી અળહળ પ્રકાશ નાંખતા ગયા છે, અને તેજ પ્રકાશના બળે અજ્ઞાનનાં પડ ભેદી તેમણે કરેલાં તુલ્ય કાર્યની સંક્ષિપ્ત નોંધ લઈ કૃતકૃત્ય થવું એ આપણો ધર્મ છે.

સાહિત્ય શબ્દનો પ્રયોગ જોડલો રૂઢ છે તેટલો તેનો ગૂઢ અર્થ ભાગ્યેજ સમજાય છે. મહાન તત્ત્વવિદ્ એમર્સન કહે છે કે “The man is half himself, the other half is his expression.” ભાષા એ માનવીનું ખાસ લક્ષણ છે. પૃથ્વીપર માનવીના જન્મથીજ ભાષાનો જન્મ છે એમ કહી શકાય. ભાષા વિના જનસમાજ મેષસમૂહ (congregation of sheep) કરતાં ઉચી પંક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકી હોતજ નહિ. એક તરફ કુદરત અને ખીજી તરફ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની સાથે માનવીને જોડનાર સર્વથા ભાષારૂપી સુવર્ણ કડી છે. ભાષાનો શુદ્ધ અને વિશાળ પ્રયોગ અને અસ્ખલિત વિકાસ એ ઉચ્ચ સાહિત્યનાં લક્ષણ છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ પ્રજાનો અબ્યુદય સૂચવે છે. જે પ્રજાનું સાહિત્ય ઘણું ખીલેલું હોય છે અને સદંતર વિશેષ ખીલતું જાય છે તે પ્રજા જનમંડળમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એ સિદ્ધાંત ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે અશંકનીય થયો છે. ગુર્જરસાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ દિનપ્રતિદિન થતી જાય એ આપણું સર્વત્ર લક્ષ્યર્થિદુ હોવું જોઈએ. તે અભીષ્ટ લક્ષ્યર્થિદુ પ્રતિ ગુર્જરસમુદાયનો પંથ સરજી લાયક એરલા વાસ્તે ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા સંક્ષેપમાં આંખાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્યના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ છે—પદ્ય, ગદ્ય, અને નાટ્ય. અન્ય દેશોના સાહિત્યપ્રારંભની માફક ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રારંભ પણ પદ્યમાં જ થયો છે.

ઐતિહાસિક અવલોકનથી જણાય છે કે પંદરમી સદી પહેલાં ગુજરાતી ભાષા મિશ્ર હતી; એટલે પંદરમી સદીથીજ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભ થયો લેખાય. પરંતુ બીજી તરફથી વિચાર કરીએ તો નરસિંહ મહેતાની ભાષા આપણી ભાષાને બહુ મળતી આને છે; અને તેના ઉપરથી એવું અનુમાન સહજ બાધી શકાય કે નરસિંહ મહેતાના જન્મ પહેલાં થોડા કાળ થયાં તેના જેવીજ ભાષા બોલાતી હોય. એ અનુમાનને આધારે આપણે ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગ અને પ્રચારની તવારીખ સહેજ દૂર લઈ જઈએ તોપણ સાહિત્યનો પ્રારંભ તો નરસિંહ મહેતાના સમયથીજ લેખાવો જોઈએ, કારણ કે અમુક ભાષા બોલાવા લાગે અને તેનો વિકાસ થઈ સાહિત્ય પ્રારંભે તેની વચ્ચે થોડું ઘણું પણ સમયાન્તર હોવુંજ જોઈએ, એટલા વાસ્તે ગુજરાતના આદિ કવિનું માન, ગુજરાતના ચૌસરનું નામ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાનેજ આપવું યોગ્ય છે. ખરી વાત છે કે તેની પહેલાં અથવા તેના સમયમાંજ કેટલાક પદ્યકારો હતા. થોડે ઘણે અંશે પણ ભાલણે ગુર્જર સાહિત્યના બી રોખ્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે; પણ ભાલણ વિશેષ કરી ભાષાંતર કર્તા હતો. નૈસર્ગિક વિચારો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યથી સરળ અને સખળ શૈલીમાં પદ્યમાં પ્રથમ ઉતારનાર નરસિંહ મહેતાજ છે એ નિર્વિવાદ છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં વિવિધ રસ જામેલા છે. ભક્તિરસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે:—

“ જાગીને જોઉં તો જગત ભાસે નહિ

ઉંઘમાં અટપટા ભાસે ભાસે. ”

આ અને એવી ઘણી પંક્તિઓ નરસિંહાની વૈરાગ્યસીમા સૂચવે છે, વિશુદ્ધ ભક્તિ દાખવે છે, અને આત્મમાન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમનું ભાન કરાવે છે. રસ અને અલંકાર એ સારી કવિતાનાં લક્ષણ છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતાને નીરસ કહેવી એ તો મૌખિકની પરાક્રાશ છે; અને જો રસ સુચકત હોય તો અલંકારનો અભાવ કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે દોષ લેખાતો નથી. પરંતુ નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં અલંકાર પણ સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે; તેની શૈલીની સચોટતા કંઈક અનન્ય છે. પ્રત્યેક દેશક્રમમાં વિશુદ્ધ

લક્ષિત હૃદયમાં દૈર્ઘ્ય રચી રહે છે; અને જ્યારે સખળ પદ્યમાં તે ઉતારવામાં આવે ત્યારે હૃદય આદોષવા માટે એ સ્વાભાવિક છે. મહેતાનાં પ્રભાતીઆં વાંચતાં હોય પણ ક્યા મૂઠતું હૃદય ડોલશે નહિ? સાંભળતાં વારજ ક્યા સંસારીને લક્ષિતભાવની રચના અનાયાસે ઉછળશે નહિ! “What comes from the heart must appeal to the heart.” નરસૈઆના સ્વયંભૂ ઉદ્ધારો અન્તર્લાગણીને સચેત કેમ ન કરે? વિષ્ણુસ્તુતિ અને વિશુદ્ધ ભાવનાજ જેતું જીવનસત્વ હતું એવા દિવ્ય પુરૂષની હૃદયોર્મિઓ ગમે તેવી જડ વ્યક્તિને પણ પિગાળી નાંખે એ સ્વાભાવિક છે.

નરસિંહ મહેતા પછી સાહિત્યોદ્યાનમાં વિચરનાર એક સ્ત્રી વિહંગ હતું. જ્યારે નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં બધા રસ કરતાં લક્ષિત રસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે ત્યારે મીરાંબાઈની કવિતામાં લક્ષિતની સાથે પ્રેમનું સંમેલન થયલું છે. અખળાનાં લક્ષણ પણ સ્થળે સ્થળે સુવ્યક્ત છે.

“સાસુ અમારી સુપ્રમણા સસરો પ્રેમ સંતોષ” વિગેરે પદોમાં યુદ્ધવિક્રસના કરતાં હૃદયનું પ્રાખ્ય વિશેષ છે. મીરાંબાઈની કવિતા વાચકના હૃદયમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ સિંચે છે. અને પ્રેમસંચયનથીજ લક્ષિતનો રોષ ઉગાડે છે. આથી કરીને તેની કવિતા સાંસારિક જનોને માટે વિશેષ હૃદયદ્રાવક છે. વ્યવહારિક કાર્યોની અવગણના ન કરતાં પરમેશ્વરરક્ત રહેતું એ બોધ સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. મીરાંબાઈના હૃદય-કુંજમાંથી કાવ્યકુવારા દ્વારા ઉદ્ભવતી જળોર્મિઓ ખરેખર અતિ સુખકર લાગે છે.

નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ બન્ને જ્ઞાતિશૃંખલાને તોડી સ્વાત્મખળના પ્રભાવે પોતાનાં જીવન કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતાં. સંસારનાં બંધનો તેમને અતિ પીડકર હતાં. “ધેલાં અમે ભલે થયાં રે” અને એવી બીજી અનેક પંક્તિઓ મીરાંબાઈનું અડગ સ્વાતંત્ર્ય સૂચવે છે. સાધારણ રીતે કવિઓ, તત્વાર્થતંકા વિગેરે મહાન વ્યક્તિઓને સંસારની ભુલવણીમાં અથડવાનું થોડુંજ ગમે છે. એક તરફ દીક્રા, મસ્કરીથી ભરપુર દુનિયા અને બીજી તરફ ભક્તલીન નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ જેવી અનુપમ વ્યક્તિઓ—એ બેનાં યુદ્ધ અને દુનિયાના પરાજય અને ભક્ત કવિઓના વિજયનો વિચાર જેટલો આશ્ચર્યકારક છે તેટલોજ આનંદપ્રદ છે.

નરસિંહ મહેતાને ભક્ત કહેવો કે કવિ એ કોયે આધુનિક સાદારોની અંદર કોઈ કોઈ વાર તકરાર સંભળાય છે; આ તકસરસું નિરાકરણ એટલુંજ ચર્ચ શકે કે કવિનું વર્તુલ સંકુચિત નથી. પરંતુ અતિ વિશાળ છે અને તેની અંદર ભક્ત નરસિંહ, રક્ત દયારામ, સ્નેહી કલાપી સર્વ આવી જાય છે. નરસિંહ મહેતાને ભક્ત અને કલાપીને સ્નેહી કહેવાથી તેઓના ખાસ પ્રદેશ સ્ફુટપણે અંકાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ તેની સાથે 'કવિ'નો પ્રદેશજ જાણે નિરાળો હોય એવી અસલ ભાવના ઉઠાવે છે.

આ સમયે સાહિત્યક્ષેત્રનો એક ફાલ પુરો થાય છે. ત્યાર પછી વિવિધ સંયોગોને લઈ કેટલાએક કાળ સુધી સાહિત્યક્ષેત્ર ખેડાવું બંધ પડ્યું. ઐતિહાસિક નિરૂપણથી જણાય છે કે તે સમયમાં ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિ વ્યવસ્થિત ન હોતી અને તેને લીધે ગુજરાતની પ્રજાની સ્થિતિ પણ ધણીજ ખારીક અને અપ્રિય હતી. સાધારણ રીતે એવા પ્રતિકૂલ સમયની અંદર જનસમૂહનું ચિત્ત કવિતા તરફ આકર્ષાય એ સંભવિત નથી, તેમ છતાં પણ ધ્રુવાખ્યાન લખનાર તુલસી, શુકદેવખ્યાન લખનાર વસ્તો અને રસમંજરી લખનાર વઝરાજ નામના કવિઓના જન્મથી સોળમી સદી કંઈક અવધ્ય બને છે. જો કે એક તરફથી ભક્તિરસમય નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની ક્ષમ અને બીજી તરફથી અનેક રસમય પ્રેમાનંદની ક્ષમની સાથે સરખામણી કરતાં તુલસી વઝરાજની ક્ષમ શુષ્ક લાગે છે તોપણ નરસિંહમીરાંની ભક્તિ-મસ્તિ અને પ્રેમાનંદના સાહિત્ય પ્રતિ અનંત પ્રેમ અને તેના વિકાસમાં અનન્ય આનંદ—એ ઉભયને જોનાર એવી દેવાખ્યાનની પ્રવૃત્તિ તુલસી વઝરાજ વગેરે કવિઓથી પ્રારંભે છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

પરંતુ ગુર્જરસાહિત્યક્ષેત્રમાં અભિનવ ફાલ પ્રાપ્ત કરવાને વાસ્તે એક મહાન કૃત્રીવલની આવશ્યકતા હતી; અને તે આવશ્યકતા પુરી પાડવાનેજ ઈશ્વરે પ્રેમાનંદ-કૃત્રીવલને ગુર્જર ભૂમિપર જન્મ આપ્યો અને તેના અતિ સ્તુત્ય મનોબળે-કાર્યબળે તે ક્ષેત્રમાં કંઈક નવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રસરી.

ગુર્જર સાહિત્ય માટે પ્રેમાનંદે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુર્જર ભાષાની દુઃસ્થિતિ એને હૃદયશલ્યરૂપ હતી. તેના સમયમાં ગુર્જર ભાષાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારાયેલું ન હતું. નાટ્ય તો સંસ્કૃતમાંજ લખાય.

અને એવી જાણ એવી લોકમાન્યતા હજી દૂર જાયેલી ન હોતી. મલ્લો તો જન્મ પણ થયો ન હોતો એવા સમયમાં ગુજરાતના હૃદયમાં સ્વભાષાભિમાન પ્રકટાવનાર, લક્ષિતભાવ ઉપરાંત ખીજા નૈતિક અને વ્યવહારિક વિષયોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપી સાહિત્યને બહુ દેશીય કરનાર, પણ ઉપરાંત નાટક વિગેરેને પણ સાધારણ મત પ્રમાણે સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગ ગણનાર પ્રેમાનંદને વાસ્તે આપણે જોઈશું માન હોય તેટલું આશ્ચર્ય લેખાય. પ્રેમાનંદની કૃતિમાં શ્રોતા અને વિષયાનુસાર શૈલી જમાવવાની દુર્લભ શક્તિ સુવ્યક્ત છે. તેની કૃતિમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ ઘણીજ છુટથી થયેલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ કોઈ કોઈવાર કંઈક ગુજરાતીના પ્રબળ આકર્ષણથી તો કોઈવાર કંઈક વાચકની વૃત્તિ સેવવાના લોભથી આમ્ય-ભાષા વપરાઈ ગયેલી છે. “અલ્યા તું ગાહુઓ થઈ કેમ ગાડો” એવી પંક્તિઓ છુટી છવાઈ પણ નજરે પડે છે પરંતુ નવે રસમાં એક સરખી રીતે તરનાર શિષ્ટ તેમજ કર્ણસુભગ શૈલી ધરાવનાર પ્રેમાનંદનું કવિવર્ગમાં આદિસ્થાન અવિવાદિત છે. શ્રાન્ત જગપાંથ ! પ્રેમાનંદે રચેલાં સાહિત્ય ઉપવનમાં તને અપૂર્વ વિશ્રાન્તિ મળશે; તારી વૃત્તિ અનુસાર તને કંઈને

*જો નાટકો પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે તે નાટકો ખરેખર પ્રેમાનંદનાં છે કે નહિ તે વિષે આધુનિક સાક્ષરોમાંના કોઈ શંકા દર્શાવે છે અને કોઈ પ્રેમાનંદના નાટકો નથી એવો બેધડક મત પ્રતિપાદિત કરે છે. રા. નરસિંહરાવે આ સંબંધમાં માત્ર બેધડક મત દર્શાવી બેસી નહિ રહેતાં મજામુત પ્રમાણાનુબદ્ધ લેખ લખી સાહિત્ય પોષકોને આ બાબત પર નિર્ણય લાવવાનો અતિ સ્તુલ આગ્રહ બતાવ્યો છે. રા. નરસિંહરાવના મતના વિરોધમાં તેવાજ કોઈ પ્રમાણાન્વિત લેખના અભાવે તેમના મતની સત્યતા સ્વીકારવી જોઈએ. પરંતુ સાક્ષરવર્ગમાં બહુ અંશે આ બાબતમાં નહિ નિખાલસ સ્વીકાર, કે નહિ નિખાલસ વિરોધ—પણ મૌન કેમ પ્રવર્ત્યું હશે એ વિચાર કંઈક આશ્ચર્ય જનક છે ખરો. પ્રેમાનંદે અમુક નાટક લખ્યાં કે નહિ લખ્યાં તે સવાલ બાજુ પર મુકતાં, તેણે તે દિશામાં કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી હતી કે નહિ, સાહિત્યના અંગ તરીકે નાટકને પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું કે નહિ, એ પ્રશ્નનું પણ જો નિરાકરણ થાય તો પ્રેમાનંદનાં કાર્યની તુલના ઘણી સરળ થઈ પડે.

કંઈ મળી આવશે; તારો ક્ષેભ રામશે. હાસ્યરસપૂર્ણ મામેરું, વીરરસપૂર્ણ
ઓખાહરણુ, દ્રૌપદીહરણુ વગેરે તેની કૃતિઓ તેની કવિત્વશક્તિની પરિસીમાનું
સચોટ ભાન કરાવે છે.

પ્રેમાનંદના સંમકલીન કવિમાં મુખ્ય અખા અને સામળની ગણતરી
કરી શકાય. વેદાન્તનો અભ્યાસી પોતાને કવિ ન કહેવડાવવા ઇચ્છતો અખો
કંઈક જુદાજ પ્રદેશમાં ધુમી રહ્યો છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના અગ્રાધ વિષયને
તેમને તેમ પદ્યમાં ઉતારવાનો તેનો બહુ અંશે સફળ પ્રયાસ તે સમયનું
પદ્ય પ્રાપ્ત્ય સૂચવે છે. કલ્પનાની ઉત્કૃષ્ટતાથીજ કવિતા અર્થવતી બને છે.
કલ્પના રહિત કવિતા રસહીન અને શુષ્ક લાગે છે. ક્યાં આધ્યાત્મિક વિષયના
વિવરણને માટે વપરાતી ન્યાયસંકલના (logical chain) અને ક્યાં
સંકલ વિશ્વને એક ચરણુ, એક લીટી એક શબ્દથી વીજળીના ઝબકારાની
માફક દાખવનાર કવિતાનું કલ્પનાસ્વાતંત્ર્ય ! પરંતુ નવીન યુગના નેતામાંના
એક—અરાડમા સૈફાના શિરોમણિ કવિઓમાંના એક કવિવર દલપતરામના
શિષ્યે “ એ. બી. સી. ડી. ” ને કવિતાની અંદર ગોઠવી, તો સોળમા સૈફાનો
પોતાને માત્ર પદ્યકાર (કવિ નહિ) તરીકેજ જાણતો અખો ગુરૂ, ભાષા,
દત્તાત્રિનાં લક્ષણુ વિશેની ફિલસૂફી પદ્યમાં આલેખે એ વિચિત્ર નથી. વિષયની
અગમ્યતાને લીધે અખાની શૈલી ઘણી વખત મરડી મચડેલી, કિલ્લ જણાય
છે; તેમ છતાં તેનાં લેખિનીબાણુ બહુધા હૃદયવેધક છે; સ્થળે સ્થળે તેની
કવિતા હાસ્યરસથી ઇલકાય છે, તેથી અખાની કવિતા વાંચવામાં અમુક
જાતનો આનંદ ઉદ્ભવે છે. ખરી વાત છે કે અખાએ પોતાના વિચાર
ગદ્યમાં આલેખ્યા હોત તો તેની અસર વિશેષ નહિ તો વિસ્તૃત તો થાતજ.
પરંતુ “ ગુરૂ થઈ બેઠો હોંશે કરી ” “ ભાષાને શું વળગે ભૂર, ” તિલક
કરતાં ત્રેપન વહાં ” વગેરે પંક્તિઓ પદ્યમાંજ શોભે, પદ્ય તરીકેજ વાચકના
ઉપર ઉડી અને સચોટ છાપ પાડી શકે એમ કહીએ તો ચાહે. આધ્યાત્મિક
વિષયને કિલ્લ શૈલીમાં પણ રસમય બનાવવાની અને ઇચ્છાથી યા અનિચ્છાથી
લોકસમૂહને પ્રવાહમાં ધસડી જવાની અખાની બલિહારી છે. અનેક કવિઓના
અનુકરણુ જોવામાં આવે છે, પરંતુ અખાનું અનુકરણુ ભાગ્યેજ દૃષ્ટિગોચર
થાય છે. આ બાબત અખાની કારમી ક્લમની અનન્યતાની સાક્ષી પુરે છે.

શ્રોતાઓમાં લળી જઈ શ્રોતાઓને આનંદ આપનાર, અનેક પ્રદેશોમાંથી વિપયો લઈ મધ્યમ વર્ગના માણસોને આકર્ષનાર સામળભટના છપ્પા તર્કપૂર્ણ અસરકારક અને બોધદાયક છે. કૃષીવક્તાદિ મધ્યમ વર્ગના માણસોની સાથે સામળને જીંદગી ગાળવાનું પ્રાપ્ત થયેલું અને તેથી કરી સામળની કવિતાની વસ્તુ તેમજ દબાજબ બહુ અંશે સંસાર વ્યવહારના પ્રદેશને અનુસરતી છે. વિદ્યા, મૃત્યુ, સત્ય, વચન ઇત્યાદિ ધણા ધણા સામાન્ય વિપયો ઉપર સામળના છપ્પા ધણાજ સુધરિત છે. કહેવાય છે કે “ચોપાઈ તુલસીદાસકી છપ્પય સામળ ખાસ.” સામળની પોતાની કવિતાની વ્યાખ્યા પણ મ્હંત્રક છે. લખે છે કે,

“સાદી લાખા સાદી કડી સાદી વાત વિવેક
સાદામાં શિક્ષા કથે એજ કવિજન એક.”

રાજકીય અને તેના અંગે સામાજિક અશાંતિને લીધે પુનઃ સાહિત્યક્ષેત્ર ઉપેક્ષિત બન્યું. પ્રેમાનંદના શિષ્યો (આસરે ૩૭) ગુરૂની પદ્ધતિ અનુસાર સાહિત્યવૃક્ષને પોષવાના પ્રયાસ કરતા રહ્યા, પણ તેમનો કાષ્ઠકિંજ ચિરસ્થાયી થઈ શક્યો છે. એ શિષ્યોમાં મુખ્ય તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વલ્લભ તરી આવે છે. લાખા પ્રસંગોપાત યાવની શબ્દોથી કિલ્લ થવા છતાં તેની કવિત્વશક્તિ પુખ્ત રહેતી નથી. ગુર્જરસાહિત્યને બહુ દેશીય કરવાના અતિ સ્તુત્ય વિચારથી પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્યોને માટે કાર્યક્રમ નિર્ણયિત કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ ધણા ખરા શિષ્યો સ્વેચ્છાનુસાર સાહિત્યને ખીલવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા અને પ્રેમાનંદ જેવા નાયકને અભાવે થોડા સમયમાં અધઘરમાં પડી ગયા.

થોડા સમયને અંતરે કવિશ્રી દયારામ પ્રકટ થયા. તેમની કવિતા ભક્તિરસથી ઉજળી રહી છે. પણ તે ભક્તિરસ શૃંગાર રસમાં વિલીન થઈ ગયો હોય એવો ભાસ થાય છે. પરંતુ તેમનું કવિત્વ તો ઉચ્ચ પંક્તિનુંજ છે, અને તેથી જેમ અનેક તારાગણો વચ્ચે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ બહાર તરી આવે છે તેમ તેમની કવિતા ખાસ ચળકી નીકળે છે. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈના વિશુદ્ધ ભક્તિપ્રેમથી તરી આવતી દયારામની ‘રતિ’ ગુપ્ત રહેતી નથી. પરંતુ જેમ નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં અને મીરાંબાઈના ભજનીયાં ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે આજ પર્વત વખણાય છે અને ગવાય છે તેમ દયારામની ગરબીઓ પણ ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગમાં પ્રસંગે

પ્રસંગે ધણા ઉદ્ધાસથી ગવાતી સંભળાય છે. પ્રભાતિયાં તો નરસિંહ મહેતાનાંજ, લજ્જન તો મીરાંબાઈનાંજ અને ગરબી તો દયારામનીજ ! આથીજ કરીને દયારામ ગુજરાતના “આચરન” તરીકે ઓળખાય છે.

કવિશ્રી દયારામ પછી આનંદ અને ઉપદેશજનક શૈલીમાં લખનાર ધીરો, ખલ્લના દંભ પ્રતિ લક્ષ ખેંચનાર અને મિથ્યાભિમાનીઓને સખત વગ્યાણુ મારનાર ભોળો, નિરાંત, નરભેરામ, ગિરધર, પ્રીતમ, બ્રહ્માનંદ, નિંકુલાનંદ, દેવાનંદ વગેરે પુરૂષો, ગુર્જર માતાચરણે અલ્પાનલ્પ પ્રસાદી ધરી ગયા છે.

જૈન કવિએ અને તેમાં ખાસ કરી જૈન યતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીન વધારો કર્યો છે; પણ તેઓના પારિભાષિક શબ્દો સામાન્ય વર્ગને અપરિચિત હોવાથી તેમના પુસ્તકોનો જોઈએ તેઓ ફેલાવો થયો નથી.

ભારતભૂમિપર પશ્ચિમનું અજવાળું વિશેષ પડવા લાગ્યું, શાન્તિ દેવીએ હસ્તક્રમલ પ્રસારી સાહિત્યવિકાસના વેગ માટે વિશેષ અવકાશ આપ્યો. ભારતસંતાન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકુસુમની પરિમલ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યા. આ સમયને આપણે સંક્રાંતિકાળ કહીએ. સંક્રાંતિકાળના મુખ્ય બે પ્રતિનિધિ થઈ ગયા છે.

જુની અને નવી લેખન પદ્ધતિ વચ્ચે પુલ જેવા કવિવર દલપતરામની શૈલી વિશે સ્વ. સા. શ્રી નવલરામભાઈના શબ્દો સ્મરવા યોગ્ય છે. “દાવકું હાસ્ય, મરમાળા કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ. અને રચનાના વિવિધ પ્રકારની ચાતુર્ય વડે દલપતશૈલીના શાન્ત અને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે.” સંક્ષેપમાં દલપતશૈલીમાં ગૌરવની સાથે મીઠાશનું અતિમનોહર સંમેલન થયું છે. શાન્ત સરિતાની માફક રમતી રમતી તે વહેતી જાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને પ્રસાર અર્થે કવિશ્રી દલપતરામે કરેલા સતત પ્રયાસના ચિરભોગ્યકળ તરીકે આજ દિન પર્યંત “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” નામક સંસ્થા અને “બુદ્ધિ પ્રકાશ” નામક માસિક પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિત્વ શક્તિના પ્રાપ્ત્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલો સીંઠ આઈઠ ઈં નો માનવંત કિતાબ કવિશ્રી દલપતરામનો યશ દ્વિગુણિત કરે છે.

પિંગલશાસ્ત્રાનુસાર છંદાનુબદ્ધ કવિતા લખવા તરફજ કવિશ્રી દલપતરામની અભિરુચિ હતી. તેથી કરી છંદ, માપ વગેરેનાં દષ્ટિબિંદુએ જોતાં કવિશ્રી દલપતરામની કવિતા સ્ખલનરહિત જણાય છે. તેમના સર્વેયા એકત્રીશા ધણુજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું અનુકરણ રા. યુલાખીરામ, રા. છોટાલાલ, રા. કેશવલાલ વગેરે પુરૂષોએ સારી રીતે કર્યું છે.

ન્યારે કવિવર દલપતરામ પોતાના શાંત સુખોદક વર્ણનોથી લોકોનું મન આકર્ષી તેમના પર નીતિની છાપ બેસાડતા હતા ત્યારે ૩૬ ગદ્ય જન-સમાજમાં પ્રવર્તાવનાર, આઘોકોષકાર, સંસારસુધારક એક વ્યક્તિ જનસમૂહની સેવા કરવામાં મગ્ની રહી હતી; અને તે વ્યક્તિ કવિ નર્મદાશંકર. જેમ એક અથવા બીજી રીતે માર્ગ મળતાં “આર્ટિસીયન વેલ્સ” નાં પાણી એકદમ ભૂમિમાંથી ઉછળી નીકળે છે તેમ નર્મદહૃદયભૂમિમાંથી ઉર્મિઓ કવિતામાર્ગદ્વારા અપ્રતિહત ઉછળી રહેલી જણાય છે. જેમ જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી મુખ ઉઘડતાં એકદમ ગડગડાટ ભડભડાટ કરતી કુંઈ કુંઈ ચીજો ઉછળી આવે છે તેમ નર્મદહૃદયજ્વાળામુખીમાંથી ઉર્મિઓ કવિતા-મુખદ્વારા ઉછળી આવે છે. કુંકમાં નર્મદની શૈલી આન્તર્દોષિના ઉભરાટ-ઉકળાટથી ભરપૂર છે. કવિ નર્મદાશંકરે સાહિત્ય ક્ષેત્રને અનન્ય શ્રમથી ખેડ્યું છે; સાહિત્યમાં તેણે અનંત પુષ્ટિસત્વ પુર્યું છે; આધુનિક સમયનું પ્રત્યેક ગુર્જર બાળક નર્મદનું સ્મરણ કરવાથી અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેનો ઉત્સાહ સ્વછંદોન્માદનું રૂપ ધારણ કરે, ભલે તેની ભાષા કવચિત્ કવચિત્ આમ્ય શબ્દોથી ફિલ્લ યને, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની અંદર જે ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે તે તેના અમર નામની સાથે અનંત સ્મરણીય છે. જેમ કવિશ્રી દલપતરામના સર્વેયા એકત્રીશા ખાસ વખણાય છે તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના રોળાવૃત પણ તેટલાંજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું રાં વિજયાશંકર, રાં સવિતાનારાયણ આદિ ગૃહસ્થોએ અનુકરણ કર્યું છે.

જેમ *નાટ્યની શરૂઆત ખાસ કરી પ્રેમાનંદની શરૂ થઈ લેખાય તેમ ગદ્યની શરૂઆત ખાસ કરી કવિ નર્મદાશંકરથી થઈ લેખાય. આ સમય ગુર્જર ભાષાનો અબ્યુદય સૂચક છે. ન્યારે નર્મદાશંકરે અને દલપત-

રામે જાતે લખી લોકોને જાગૃત કર્યા ત્યારે તેમના સમકાલીન ૨૦ નવલ-
રામભાઈએ સાહિત્યપોષણનો એક નવોજ માર્ગ શોધી કહાડ્યો. તેમનું લખાણ
બહુ અંશે અન્ય ગ્રંથોના વિવેચન રૂપજ છે; પણ એ વિવેચનની ખાસ
ખુશી એ છે કે લેખકની ખામીની સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિ કરાવ્યા છતાં તેને
બીજા વધારે સારા ગ્રંથો લખવાનો ઉમંગ થાય.

આ અરસામાં સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કારવાળો એક લેખકગણ પ્રસિદ્ધિમાં
આવ્યો. ૨૦ ૨૦ રણછોડભાઈ ઉદયરામે કેટલાક સુંદર નાટકો લખ્યાં.
૨૦ ૨૦ મનચુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાડીએ અસ્તોદય નામનું સુવિખ્યાત
પુસ્તક લખ્યું, ૨૦ ૨૦ હરગોવિંદદાસ દ્વારદાસ કાંઠાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્ય-
માળા અને કેટલીએક સ્વતંત્ર નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરી. ૨૦ ૨૦ ગણપતરામ-
ભાઈએ પ્રતાપ નાટક લખ્યું. ૨૦ મહિપતરામભાઈએ વનરાજ ચાવડો લખ્યો;
૨૦ ૨૦ નંદશંકર તુલગ્નશંકરે કરણધેણાની અતિસુંદર ઐતિહાસિક નવલકથા
લખી. ૨૦ મણિલાલ જાંબારામ ભટે ‘ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ’ અને
૨૦ ઇન્દ્રજીરામ સૂર્યરામ દેસાઈએ ચંદ્રદ્રાન્ત વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં.

ત્રેત્યુએટ લેખકોમાં પ્રથમ સફળ અને પ્રસિદ્ધ પ્રયાસ કરનાર ૨૦
મણિલાલ નબુભાઈ છે. ૨૦ હરિલાલ હર્ષદરાયનું કુંજવિહાર અને ૨૦
દોલતરામ કૃપારામ પંજાનાં ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય, સુમનગુચ્છ, અમરસત્ર અને
કુસુમાવલિ સુપ્રસિદ્ધ છે. કુસુમાવલિને તો ગુજરાતી કાદંબરીની ઉપમા
આપવામાં આવી છે. પરંતુ આ વર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એક
અત્રૈકિક વ્યક્તિ થઈ ગઈ. અને તે ૨૦ ગોવર્ધનરામ. તેમની અત્યંત
નવલકથા સરસ્વતીચંદ્ર માટે તો ‘બર્ડ’ નાં લખાણ સંબંધી ઇતિહાસકાર
‘લેડી’ તો અભિપ્રાય બરાબર લાગુ પાડી શકાય એમ છે. લેડી લખે છે કે
“એવો સમય કદાચ આવે કે તેના પુસ્તક વંચાય નહિ. પણ એવો સમય
તો નહિજ આવે કે જ્યારે તે વાંચનાથી મનુષ્યહૃદયમાં સચોટ છાપ નહિ
પડે.” પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં તેઓ ખાસ પ્રદાસ્ય છે, તોપણ તેમની કવિતામાં
કલ્પનાપ્રાપ્ત્ય સુવ્યક્ત છે.

કવિત્રી નર્મદાશંકરના સમયથી ગદ્યપદ્યવિકાસની રૂપરેખા આલેખવામાં
સ્વરચિત (original) ગ્રંથો ઉપરજ ખાસ કરી લક્ષ આપ્યું છે.
પણ તે ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે ગુજરાતી ભાષામાં સખળ

ભાષાંતરનો અભાવ છે. પરભાષામાં લખાયેલાં સુવિખ્યાત પુસ્તકોના અનુવાદો પણ ગુર્જર ગિરામાં થયા છે. એ બાબત તરફ લેખકોને પ્રેરવાનું માન અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છે. આ સુવિખ્યાત સંસ્થાએ એક અથવા બીજી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામાં બહુ શ્રમ લીધો છે એમાં શક નથી. રા. કેશવ હર્ષદ દ્રુવે મુદ્રારાક્ષસ, વિક્રમેર્વશીય, અમર-શતક અને ગીતગોવિંદનાં ભાષાંતર કર્યાં છે. ગીતગોવિંદ વિષે તો એવું કહેવાય છે કે મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે એ વાત કદાચ કાળે કરી ઢંકાઈ ગયેલી તો મૂળ ક્યું અને ભાષાંતર ક્યું એ નિશ્ચિત કરવું દુષ્કર થઈ પડે. રા. જગન્નાથ હરિલાલ પંડ્યાકૃત કાદંબરીનું ભાષાંતર પણ ઉત્તમ પ્રતિનું છે. મહાન કવિ કાલિદાસના અપ્રતિમ નાટક શકુંતલાના ગુજરાતીમાં ત્રણ ભાષાંતરો બહાર પડ્યાં છે. તેમાંનું રા. ખખ્ખર કૃત ભાષાંતર સરકારી સ્કુલ ફાઈનલને માટે ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજૂર થયું હતું. રા. ઝવેરીલાલ અને રા. બળવંતરાય કૃત ભાષાંતરો પણ ઉત્તમ છે. રા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી તથા રા. ગણપતરામ અ. ત્રવાડીનાં કરેલાં સ્માધસ્તનાં અનુપમ ગ્રંથોનાં ભાષાંતર સુપ્રસિદ્ધ છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરના 'એડ્યુકેશન' નામક પુસ્તકનું ભાષાંતર રા. બુલાખીરામે કરેલું છે. રા. નારાયણ હેમચંદ્રે ઘણાં બંગાળી ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કર્યાં છે.

આ પ્રમાણે થોડે ઘણે અંશે પણ કવિવર નરસિંહ મહેતાના સમયથી ગુર્જર ગિરાનું સાહિત્ય વિકાસમય થતું જોવામાં આવે છે. પણ તેમજ ગદ્ય અને સુવિખ્યાત ગ્રંથોનાં વાંચવા લાયક ભાષાંતરોને ગુર્જરસાહિત્ય વિકાસમાં એક અથવા બીજે સમયે સ્થાન મળ્યું છે. નાટ્યનો વિકાસ પણ અમુક અંશે તો અપ્રતિહત છે. રા. ડાહ્યાભાઈ ધોળસાજી તેમજ રા. વાઘજી આશારામનાં બનાવેલાં કેટલાંએક લોકલોગ્ય તેમજ વિદ્વલોગ્ય નાટકોને સાહિત્યમાં નિઃશંક સ્થાન આપી શકાય.

હવે આપણે સાંપ્રતકાળના સાહિત્ય તરફ આપણી દૃષ્ટિ ફેરવીએ. પ્રથમ દર્શને તો કંઈક નવીનતાજ નજરે પડે છે. શૈલી અને વિચારોમાં સામ્યને બદલે ભિન્નતા વિશેષ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ ભિન્નતા રસબાધક નથી પણ રસપોષક છે. સૌ સૌ પોતપોતાનાં પ્રદેશમાં વિચરી

રહી યાનોર્મિઓને સચેત રાખતા રહ્યા છે. સાંપ્રત કાળમાં વિશેષ કરી કવિતા અને નવલકથા લખાય છે. તેમજ યુગે યુગે અમુક વિષયસ્વરૂપની સંક્રાંતિને સમયે લિખ્ત લિખ્ત અભિપ્રાય બંધાવા લાગે તેમ આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યવિકાસમાં શૈલી, જોડણી વગેરે વિષે વાદવિવાદ ચાલી રહેલો છે અને તે બહુ અંશે સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સૂચવે છે. ઉપરોક્ત નવીનતા પ્રવર્તાવનારમાં અગ્રણીય રાં નરસિંહરાવ ભોળાનાથ છે. એમણે કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા નામક બે કાવ્ય સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. સ્થળે સ્થળે પાશ્ચાત્ય છાયા જામી રહેલી છે.

એક પારસી ગૃહસ્થ અરદેશર ફરામજી ખખરદારના કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા અને પ્રકાશિકા શિષ્ટ ભાષામાં લખાયેલાં છે. લાડીના સ્વ. ઠાકોર સુરસિંહજીએ કલાપીના ઉપનામથી ધણાં હૃદયદ્રાવક કાવ્યો લખેલાં છે, જેનો સંગ્રહ તેમના મિત્ર અને ઉત્તમ કાવ્યકાર રાં રાં મણીશંકર રત્નજી ભટ તરફથી “કલાપીનો કેકારવ” નામક પુસ્તકદ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત કવિવર દલપતરામના ચિરંજીવી રા. નાનાલાલ (કેટલાક કાવ્યો ’ ધ.) રાં રમણભાઈ મં નીલકંઠ (ભદ્રંભદ્ર, છુટક કાવ્યો તથા હાસ્ય ઉપગ્રંથ એવા લેખો, ધ.), રાં કૃષ્ણલાલ મોં ઝવેરી (કૃષ્ણચરિત્ર ધ.), રા. છગનલાલ ઠા. મોદી (ધીરાવતી), રાં લલિત (‘સીતાવનવાસ’નું નાટક તથા છુટાં કાવ્યો), રાં રણજીતરામ વાવાભાઈ (છુટક લેખો,) રાં બોટાદકર (કલ્પોલિની), રા. સુમંત (છુટાં કાવ્યો), રાં હિંમતલાલ ગં અંબરીઆ (કાવ્ય માધુર્ય ધં), રાં તનસુખરામ મં ત્રિપાડી (છુટક લેખો), રાં ભોગીન્દ્રરાવ રં દિવેટીઆ (“ઉપાક્રાન્ત” નામક નવલકથા તથા છુટક લેખો), રાં મોહનલાલ પાં દવે “લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો” નામક વિદ્વદ્ભોજ્ય પુસ્તક તથા છુટક છુટક કાવ્યો તથા લેખો), રાં અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી (‘જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ ’ નામક પુસ્તક તથા છુટક છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રાં કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા (‘ગોવર્ધનરામનું ટુંકું જીવન તથા તેની તુલના નામક અતિ સુંદર જીવનકથા તથા છુટક લેખો), રાં ચંદ્રશંકર નં પંખા (છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રા. સાગર (કલાપીની સચોટ છાયાવાણી) કાવ્યો), રા. દિવાનો (સખળ ગઝલો), રા. રાજેંદ્ર સોમનારાયણ દલાલ (‘વિપિન’ નામક સુંદર નવલકથા), રા. કુંજ (કાવ્ય સંગ્રહ) ઇત્યાદિ અનેક લેખકો (જેનું

સંપૂર્ણ 'લિસ્ટ' અહીંઆ આપવાનું બની શકતું નથી) સાહિત્ય ક્ષેત્ર ખેડી રહ્યા છે. આ સધળા સાહિત્ય પોષકોની કૃતિની તુલના કરવી આ સ્થળે અયોગ્ય છે. માત્ર એટલું જ કહીએ કે સાહિત્ય પોષકોની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી સંખ્યા એજ તેમની કૃતિનું મહાદ્વન છે; એજ તેમની કૃતિની ખરેખરી તુલના છે.

સાહિત્ય વિલાસી ! આ અતિ સંક્ષેપ રૂપરેખા તારા સાહિત્યોદ્ધાનમાં વિચરી ગયેલાં અને હાલમાં કદ્દોલ કરતાં વિવિધ વિહંગ પ્રતિ ક્ષણભર તાંડે લક્ષ આકર્ષવા લખાયેલી છે. વિહારી વિહંગ ! તારા મધુર સ્વરને વાસ્તે આ અદ્ય પ્રસાદી તને અર્પું છું તે સ્વીકાર; અને વિશેષ મધુરસ્વરે આ ઉદ્ધાનમાં કદ્દોલ કર ! માળામાં ભરાઈ રહેલાં બાળ વિહંગ ! આ પ્રસાદી ચાખી પ્રવૃત્ત થા ! અને પાંખ ફફડાવી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમજ આત્મનિયંત્રણથી ગુર્જર બ્યોમમાં વિચરી સાહિત્યોદ્ધાનને વિશેષ રમણીય બનાવ ! તથાસ્તુ !

કંઈ બંધુ ! કંઈ બંધુ ! ! ગાન ગા ગુજરાતનું;
બક્ષી જે શક્તિ દાતાએ, અર્પ તું જનનીપદે.

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

સાહિત્ય વિલાસ.

પદ્ય.

નરસિંહ મહેતો.

ગુજરાતના આદિ કવિ તરીકે વિખ્યાત થએલા નાગર કવિ—નરસિંહ મહેતાના જન્મ કે મરણ સંબંધી કંઈપણ હકીકત અદ્યપિ પર્યંત ચોક્કસપણે જાણવામાં આવી નથી. તથાપિ તેઓ સોળમા સેકાની શરૂઆતમાં હયાત હતા અને જૂનાગઢના વતની હતા એમ તેમના લખેલા ગ્રંથોપરથી માલુમ પડે છે.

તેઓશ્રીએ નીચેના ગ્રંથો બનાવેલા છે.

હારમાળા, સુરતસંગ્રામ, રાસલીલા, અને છુટક પદ સંગ્રહ.

તેમની ભાષા—સરળ, કાવકી અને કોમળ છે. એના કાવ્યોમાં ખાસ કરીને ભક્તિભાવનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેમને ભક્ત કવિ તરીકે ગણવામાં આવે તે વાસ્તવિક છે.

હારમાળા (સંક્ષિપ્ત).

૧

રાગ—આશાવરી.

શ્રી દામોદર મંદિર સુંદર, જૂનાગઢ જણો જુગ આજ;
ધર્મવંત શ્રુતિ શાસ્ત્ર સનાતન, વિના વૈષ્ણવ મંડળિકનું રાજ. શ્રી દામોદર
એક સમે મહેતા મોસાળે, આવ્યા મામા મંદિર સાર;
નિત્ય પ્રત્યે બેસે હરિ મંદિર, કરે કીર્તન હરિનો વ્યાપાર. શ્રી દામોદર
સુરસેના સખીઓની સાથે, ગાનતાન કરે રંગ અપાર;
મનથું મન પ્રસન્ન થઈ છપ્પીલો, મહેતા કંઠ આરોપે હાર. શ્રી દામોદર
તે ચર્યા ચાલી ચાચરમાં, સુણી મામો મન શીએ તેહ;
મહેતાને શિખામણુ દીધી, તું આજ પછે ન કરીશ એહ. શ્રી દામોદર
ત્યારે મહેતા મન વિભાસ્યું, એ પાપી મુને વારે આજ;
સમજે નહિ કાંઈ જ્ઞાન વહોણું, હાર આપે મને મહારાજ. શ્રી દામોદર
સોરઠ સધળે શોહોર થયો છે, કળિમાં કો કરણુ છે એહ;
નરસિંહ હરિ કીર્તન નવ મૂકે, હરિને ગમશે આરો તેહ. શ્રી દામોદર

રાગ—આશાવરી.

લોક અણુસમજણા જમ તમ બોલે, રે પાપી લ'પટ કુર્મી એહ;
કનોકાન વાત અન્યોઅન્ય કરતાં, જઈ રાજસું પહોતી તેહ. લોક૦
રાજાએ મનમાં વિભાસિયું, એને તેડાવું મુંજ બણી;
નેઉ જુદો કે સાચો ધરમી, કંઈ સભા સંન્યાસી તણી. લોક૦
સેવકને તેડી શીખજ દીધી, નરસૈઆને ભાવે અહીં;
શીઘ્ર થઈ સેવક સૌ આવ્યા, મહેતાનો ઉતારો જહીં. લોક૦
કહ્યું ચાલો મહેતાજી વેગે, બોલાવે છે તમને રાય;
તેની સાથે ચાલ્યા મહેતો, હરિ સાચાની કરશે સાંધ. લોક૦

રાગ—આશાવરી.

મહેતો—પ્રણામ પરશ્વત્ત પુરુષોત્તમને, દાસની વિનતિ હૃદયે ધરજો;
અજ સમો પ્રભુ મારે આકરો આવીઓ, ચર્ણુ શર્ણુ સંભાળ કરજો.
મંગળ મુનિજન મન મોહિની, મહિમા અપાર તારો કેા નવ જાણે;
રવિ શશિ ઈન્દ્ર ને ઈશ અજ અનુસરે, નિગમ નારદ શારદ વખાણે.
સંત સર્વજ કહે ધન્ય તું શામળા, તારે સંત છે પ્રાણુ તોલે;
જળચર જળ વિના કેમ કરી જીવશે, પરસ્પરે પ્રીત તો વેદ બોલે.
અંબરીષ ભક્તની ભક્તિ જાણી કરી, ઋષિપર ચક્ર મોકલ્યું ક્રોધ આણી;
શાપ તે આપ લીધો શિર સંતનો, પ્રીતની રીત શ્રીમુખ વખાણી.
માટે મુને મન આનંદ અતિ માધવા, ચરણ પ્રતાપ પદ અભય પામ્યો;
સિંહને સંગ જંબુક કેમ શોભશે, નરસૈઓ ભવોભવ દુઃખડાં વામ્યો.
રે હરિ લોક કહેછે જે નરસૈઓ, લ'પટી વાધતી વાત રાજાએ જાણી;
સેવક તેડવા મોકલ્યા મંડળિકે, રાખજો બિરજ સારંગપાણિ.
જ્યારે કપટ નથી રે કરુણાનિધિ, તો રાખજો લાજ શામળા મારી;
સુંદરી સહિત હું ગાન કરું સદા, પૂર્ણ પતીજ પરશ્વત્ત તારી.
સોરઠ ચોરટા સર્વ જોવા મળ્યા, નગર લોક પાખંડ બોલે;
કીર્તન નવ ચૂકું રે કમળાપતિ, જે મેરૂ સહિત મહી શેષ ડાલે.
વાજે વીણા રસ ઝુલરી જાહરી, ઘૂંધરી પાય ઝણકાર બોલે;
નરસૈઆના સ્વામી નિર્ઘટ દાતા સદા, શામળા સમોવડ નાવે તોલે.

૪

રાગ—આશાવરી.

તેજા સત્તર સંન્યાસી મુમુક્ષુ, પત્ર ફળ કંદ કરતા જે ભક્ષ;
સહસ્ર સખા સહિત પરવર્યા, તેણે પુસ્તક હાથે દંડ ધર્યા.
તે સર્વ સહિત બેઠો રાજન, એક એકને દેતા બહુ માન;
નગર લોક આવ્યા સાંભળી, જાણ્યું પરમહંસની મંડળી મળી.
સમીપ મહેતો તેજા લાંચ, પરમહંસ મંડળી છે જ્યાંય;
તવ ભીમ બણે મહેતાજી સુણો, છે વિષ્ણુ ભક્તનો મહિમા ધણો.
જે નરસિંહ છે વૈકુંઠનાથ, તે કામની કંઠે ન ધાલે હાથ;
તું નટવર થઈ નાચે ને ગાયે, એ ધર્મ તો શા કહેવાયે ?
એ વૈષ્ણવતા ક્યાંથી લાહી, એણી પેર ભીમ પૂછે સહી.

૫

રાગ—ગાડી.

મહેતો—ભાઈ મુને હરિગુણ ગાવાની ટેવ પડી, મારા નાથજીને ન મૃકું એકે ધડી;
વિંધાયું મન માફ નવ રહે અળગું, પ્રભુ સાથે મારે પ્રીત જડી. ભાઈ
એક દિવસ ઉઘમને ગયોતો તે લેને તું જાણી;
આખા દિવસનો રળીખપી આગ્યો, લાભીએ ન પાયું પાણી. ભાઈ
મેં જાણ્યું ધ્રુવની પેરે કંઈરે, એવી વાત ઉર આણી;
માત વચને ધ્રુવ તપને ચાલ્યા, તેમ અમારે લાભી ગોરાણી. ભાઈ
એમ મન નિશ્ચે કીધું, હરિગુણ ગાઉં વખાણી;
પોતે પોતાનું મિરદ પાળશે, પૂરણુ પ્રીત પ્રમણી. ભાઈ
જેણે નામાનું છાપડું છાઈઆલ્યું, આપી કખીરને અવિચળ વાણી;
તેપે તો હું હરિને વહાલો, છખીલોજી આપશે પાણી. ભાઈ
એવાં એવાં વચન સુણી મારાં, લાભી તે બોલ્યાં વાણી;
ઉઠો દીયરીઆ હું હસતી હતી, તતક્ષણ આપું પાણી. ભાઈ
ધન્ય ધન્ય વહાલો લાભી હૃદયમાં વસીઆ સારંગપાણિ;
બણે નરસૈંઓ તે દહાડાની, છખીલાસું પ્રીત બધાણી. ભાઈ

૬

રાગ—આશાવરી.

ભીમ—સાંભળરે નરસૈંઆ સાચું, મુજને દેખાડો અહીં રે;
• મોઢાથી હરિ છે મહા મોટા, કેમ હૃદમાં સમાય સહી. સાંભળરે.

જે ગિરી મોટા મંદ્રાચળ કહીએ, તો સાગરમાંથી ભીંજે રે;
 જે સાગર અતિ મોટા કહીએ, તો ધરા ઉપર ધરીજે. સાંભળરે.
 જે પૃથ્વી અતિ મોટી કહીએ, તો શેષ મસ્તક કણિકા બારરે;
 જે શેષ સમર્થ અતિ મોટા કહીએ, તો નિલકંઠ કરે હાર. સાંભળરે.
 જે મહાદેવ અતિ મોટા કહીએ, સુર ઇંદ્ર બ્રહ્મા જેહરે;
 તે સકળ વસે છે નિરંતર, હરિના મુખમાં તેહ. સાંભળરે.
 એવા મોટા હરિ વિશ્વ પોતે ધરી, કેમ સમાય હર સંતતણેરે;
 કાણુ સાધન તને હરિ હૃદયે વસે, મૂકને હઠ નાગરા બીમ બણે. સાંભળરે.

૭

રાગ-સિંધુડા.

મહેતો-ભક્તનો ઇષ્ટ તું કૃષ્ણ કહાવે સદા, મામ મૂકે શું રે નદલાલા;
 ઇંદ્રનો વૈભવ સુદામાને આપીઓ, આજ કૃપણ થયો કાનડ કાળા. ભક્તો
 હરિ મારો હાથીઓ, કાળિનાગ નાથીઓ, અર્ધ ઉતરડીઓ જમુનાધાટે;
 તે બળ તાહરું ક્યાં ગયું કાનુડા, આજ નાહો શું રાધાજી માટે. ભક્તો
 શિશુપાલ નરકાસુર જરાસંધ જીતીઆ, અનેક જોદા તણા છોડીઆ બંધ;
 પ્રલંબ બગાસુર તુલુવત્ત ત્રોડીઆ, કેશી કંસના તેં મોઝા કંઠ. ભક્તો
 બાવે કબાવે જોણે તુંને આરાધીઓ, તે જનુનીને જહર ન આવે વળતો;
 બણે નરસૈઓ સ્મરણ તારું કરે, રાખે બાળકને બાપ બળતો. ભક્તો

૮

રાગ—મારૂ.

તે કેમ મૂક્યો જાય, ભગુવા તે કેમ મૂક્યો જાય;
 જેને શુક સનકાદિક ગાય, ભગુવા તે કેમ મૂક્યો જાય, ટેક.
 વિષયો જનને ઉદ્ધારવા વહાલે, બૃતળ અવતાર લીધારે;
 છોગાળો ને છેલ્લ છખીલો, જોણે વિશ્વ કૃતારથ કીધો. ભગુવા.
 જોણે જોયો દીઠો તેવો ગાયો, મેં રસિક રંગી ગાયો રે;
 રાધાની સખે હીંચ લેતો, તે મારે હૃદયે સમાયો. ભગુવા.
 મધુર વચન કહીને વિનવીઓ, ધણું ધણું શિર નામી રે;
 વિરહ વિસારણ દુઃખનો બંજન, તે નરસૈઓ સ્વામી. ભગુવા.

૬

રાગ—માળવ.

નરસિંહાશ્રમ—વટલ્યોરે નાગર નરસૈઓ, જેણે મોટયું આહીરનું ખાધું રે;
 અવર રસ સર્વ ઢળતો મૂક્યો, વિષ હળાહળ પીધું. ૧૮૦
 જેને બ્રહ્મા વેદ વખાણે, લાગી જોગેશ્વરસું તાળી રે;
 સનકાદિકને સ્વપ્ને ન આવે, ક્યાંથી મળે વનમાળી. ૧૮૦
 જેને ખાંધે કામળી ને હાથે લાકડી, ને ગૌ ચરાવા જાય રે;
 તે નરસૈઆને સાથ ખેસાડી, એકઠો ખેસી ખાય. ૧૮૦
 સ્વપ્ન સાચું જાણી વળુંધ્યો, ગળાસ્વાદે ગાય રે;
 નરસિંહાશ્રમ કહે તરે નરસૈઓ, જે શ્રીપાતને શણું જાય. ૧૮૦

૧૦

રાગ—પ્રભાતીઉં.

મહેતો—અજ્ઞાન અણુદ્ધ તાં મન યોગમ ભમે, પ્રીતની રીત તું શું રે જાણે;
 પ્રીત વિના તું વિપરીત મુખ ઓચરે, એમ અજ્ઞાન તું કેમ આણે. અ०
 વિશ્વવ્યાપક પાળક છે શ્રીહરિ, તે રઘુનાથને તું શું રે જાણે;
 વેદ નેતિ કહે નારદ સદા જપે, જે હરિ ગોપીકા પ્રેમ આણે. અ०
 જે રઘુવીર રણધીર કહાવે સદા, દશરથ વીર રઘુનાથ કહાવે;
 અજગો છે સર્વથી સર્વ મધ્યે સદા, તે અલ્પબુદ્ધિને ઘટ કેમ આવે. અ०
 અલ્પ મતિ ઓચરે, જન્મ વૃક્ષ કરે, હરિજન વિના હરિ હાથ નાવે;
 ભણે નરસૈઓ હું અસત્ય ન ઓચરું, લીન થયા વિના હરિ કેમ આવે. અ०

૧૧

રાગ—વેરાવળ.

કેશવાશ્રમ—મહેતા મોટમ નવ કીજાએ, સુધી સમજાતી વાત;
 નિર્ભળ મન રાખી કરી, સમરને સીતાનાથ. મહેતા०
 સાધનને ના નિંદીએ, સાધન સર્વે સત્ય;
 સાધન સાધે પ્રથમથી, તો હોયે ગત્ય. મહેતા०
 પ્રથમ મૂળ સાધન ખરું, સાધ્યે સીઝે કામ;
 કેશવાશ્રમ કહે સુણુરે મહેતા, ભાવે ભજજે શ્રીરામ. મહેતા०

૧૨

રાગ—મારૂ.

મહેતો—રહેવા દે તારો રામ, બગુવા રહેવા દે તારો રામ;
 તેનું મરતી વેળા છે કામ, બગુવા રહેવા દે તારો રામ. ટક૦
 કેશ પળાય ને નેણાં ગળે રે, શ્રવણે સાંભળતા રહીએ;
 લલુતા વાધે શ્વાનની પેરે, ત્યારે રામજી કહીએ. બગુવા૦
 જન્મનો જોગી કુદુંત્ર ત્રિરોધી, ખોઈ ખેડો ધણીઆણી;
 રગીલો છખીલો નરસૈઆનો સ્વામી, તે કેમ શકે તું જણી. બગુવા૦

૧૩

રાગ—કાફી.

શું સૂતો સોડ તાણી, શામળા શું સૂતો સોડ તાણી;
 મેં તો તારી દુબેણુ ન જણી, શામળા શું સૂતો સોડ તાણી. ટક૦
 સમોવડ સાથે શોભીએ રે, દેવતા સંગ જીગદીશ;
 કીડી ઉપર શો કુહાડો, મુજ રંક ઉપર શી રીસ. શામ૦
 વૃંદાવન દ્રુમ શીતળ ઝાયા, જમુના તટ સમીર;
 રાધાજી તારાં ચર્ણુ તળાંસે, ધણું ઉંઘ્યો શ્યામશરીર. શામ૦
 જેમ જાગ્યો દ્રૌપદીને કાજે, ગજની કીધી વહાર;
 જરાસંધને જીતી મુકાવ્યા, રાજા તે વીસ હજાર. શામ૦
 માનીતીને કાજે લાવ્યા, પારિજાતકનું ઝાડ;
 નરસૈઆને એક હાર આપતાં, શાનો ચડેછે પાડ. શામ૦
 વસુદેવ નંદ તો મોતે મુઆ છે, મુજ ઉપર શો ક્રોધ;
 બણે નરસૈઆ હવે વાણું વાણું, જાગરે જાદવ જોધ. શામ૦

૧૪

રાગ—દેશાખ.

અહ્માનંદ—હઠ લીધે અર્થ ન થાય, મહેતા હઠ લીધે અર્થ ન થાયરે,
 આઠ માસ બપૈયો ટળવળે, તેને મેઘ પાણી નવ પાય. મહે૦
 સાચી સેવા વિના રામ રાગે નહિ, ખોટી તારી પ્રીતરે;
 આકુણીએ હાર આપે હરિરે, હોય જોગ સાધ્યાની રીત. મહે૦
 વાયુને રોધો શરીરમાં શોધો, ઘટ ઘટ રામજી નિરખોરે;
 અલ્પભારથી કહે નરસૈઆ, આ જોગી અમ સરખો. મહે૦

૧૫

રાગ—સાંભરી.

મહેતા-ભોગી રે ભોગી, અલ્યા અમે ભોગી રે ભોગી;
જેનાં પાપ હોય તે થાય ભોગી, અલ્યા અમે ભોગીરે ભોગી. ટેક૦
જટા ધરે જગદીશ મળે તો, વડ વૈકુંઠે ચાલે રે;
દંડ ધરે દીનાનાથ મળે તો, આંધળા લાકડી આલે. અલ્યા૦
ભરમ ચોળે ભગવાન મળે તો, ગર્ધવ છારમાં લોટે રે;
દંડવતે દયાળ મળે તો, ભોરિંગ બ્રહ્મને ભેટે. અલ્યા૦
વનમાં વસે વ્રજનાથ મળે તો, વનચર ગામ ન ટુંકરે;
શિંગીએ શામળીઓ મળે તો, બેહેરા શંખ બહુ પુકે. અલ્યા૦
જંગોટા કછોટા કંથા ગોદડી, શંખને શિંગી પુકારે;
ભણે નરસૈઓ તમે પ્રેમ ન જાણો, મિથ્યા વહું મૂકા. અલ્યા૦

૧૬

રાગ—ધનળધનાશ્રી.

સંન્યાસી સહ મળીને બેઠા, કરતાં મનમાં વિચાર છ;
શ્રી દામોદરને કંઠે આંધ્યો, તાણી કરીને હાર છ.
મંડળિકને ક્રોધાંધ કરી, નરસૈઆને બીવરાવ્યો છ;
ખડ્ગ ઉઘાડી રાજ થયો ઉભો, સંન્યાસી મન બાવ્યો છ.

૧૭

રાગ—મેવાડો.

રાજ કોપે ચઢ્યોરે હો, હુંને નહીં દોષછ;
એનું જ્ઞાન મુકાવુંરે હો, મંડલિક ધરી રોપછ;
મદ્મલ હસ્તિરે હો, એક મંગાવીએછ;
બીજા મંગાવ્યારે હો, જત્ર બેડી પહેરાવીએછ;
માનભંગ થઈ છે રે હો, સર્વે માનુનીછ;
ગાન કરતી અટકી રે હો, સોરહની ભ્રમનીછ;
મહેતાએ પુત્રી રે હો, ત્યાં તેડાવીઆછ;
વિપરીત વેદના રે હો, આઈ પધારીઆછ;
કહીછે વિપત્તિ રે હો, ભકતે પ્રેમ ધરીછ;
જાઓ સાસરે હો, નરસૈ વલે આ થઈછ.

રાગ—મેવાડો.

મહેતો—ચિંતા સોપો રે શ્રી હરિને રે, કરશે ભક્તને સહાય,
સાસરે પધારો રે, મારી કુંવરી રે, વિપત વેદના વિસાર;
પિયર તમારું રે, પુત્રી હુંકું રે, છે શ્રી ગોકુળપતિ પરિવાર.
તાત તમારો રે, ત્રિકમરાયજી રે, માત તમારી લક્ષ્મી જોહ,
મહીયર તમારું રે, પ્રભુ વિના કો નહિ રે, તેની શરણુ તમારો દેહ.
હરિગુણુ ગાતાં રે, હરખે હીંડજો રે, સંત સંગત શુદ્ધ વિચાર;
રૂદન મા કરશેા રે, હરિજી હસશેરે, નથી કોઈ આંસુનું લોહનાર.
મુજ નિર્વનને રે, તું પેટે પડી રે, કંઈ નવ પામી પિયરમાં સુખ;
નાત નકોર રે, કઠોર નાગરતણી રે, ઠામ ઠામ દીધું બહુ દુઃખ.
માત તારીરે, હરિને જઈ મળી રે, બ્રાત શ્રીકૃષ્ણ પામ્યો શર્ણુ;
ચર્ણુ વળુધ્યો રે, કુંવરી હું રહ્યો રે, આજ આ કાળે ભુંડું મર્ણુ.
પ્રેમની પીડારે, કુંવરી પીડે ધણું રે, પણ શિરપે હરિનેા હાથ;
નાથજી ન મૂકુ રે, અદક્ષણુ મનથકી રે, તે તુજ પિતા સાચો નાથ.
પ્રભુને સંભારો રે, પુત્રી માહરી રે, તે તો કરશે તારી સહાય;
ભણે નરસૈઆ રે, હરિ ભાવે ભજો રે, બીજા અવર નથી ઉપાય.

રાગ—મેવાડો.

કુંવરઆઈ—એમ ન કીજો રે હો, મારા તાતજી રે, રાખો નટવરજીસું નેહ;
સાર ધણી કીધી રે હો, એણે શામળે રે, તે કેમ દેશે છખીલો છેહ.
જેણે મામેરું રે હો, કીધું મુજનું રે, રાખી દ્રૌપદીની લાજ;
હુંડી સીકરીરે હો, એણે શામળે રે, તે હાર આપશે મહારાજ.
સાસરે જઈને રે હો, કહો પિતો શું કહું રે, જ્યારે રૂઝા સારંગપાણુ;
નરસૈઆના સ્વામીરે હો, વહેલા પધારજો રે, નહિતો નિશ્ચે જશે પ્રાણુ.

રાગ—કાફી.

મુરસેના—પ્રભુ મારી વિનતિરે, તમે સાંભળો સારંગપાણુ;
કષ્ટ કંઠણુ આ તો પડ્યું રે, વહાલા જાણે જાણુ મુજાણુ—પ્રભુ.
દાસ તમારો દોહલું વેઠે રે, તે કેમ સહોહો આજ;

વિલાપ કરતાં વડુંલા રે, હવે જાશે તારી લાજ—પ્રભુ
શે સજ થાઓ નહીં શામળા રે, તું કાયર શું થયો આજ;
હાર આપને તારા દાસને રે, જેમ માને મડંગિક મહારાજ—પ્રભુ
જાણુ સુજાણુ થઈ શું બૂલે રે, મનથી મેલોને બૂંડા રીસ;
સુરસેનાને ક્ષમા થઈ કરો રે, વૈષ્ણવ નામે શીશ—પ્રભુ

૨૧

રાગ—મારૂં.

સુરસેનાની વિનતિ જાણી, ચડપ ઉઠ્યા રે સારંગપાણિ;
જળહળ જ્યોત સરીખો આવ્યો, ભક્તને દર્શન દેઈ પધાર્યો.
સખીઓને અધકરડી આપી ખીડી, હૃદયાની સાથે હરખે બીડી;
મુખે ખોલ્યા શ્રી જગદીશ, નામ્યું ભક્તને પ્રેમે શીશ.
તારી સ્તુતિથી મેં ન રહેવાય, સાંભળી ચિત્ત ચંચળ થાય;
તું શાને કરે છે વિલાપ, મેં સમર્પ્યું તમને આપ.
મને વેચો તો વેચાઉં, કાચે તાંતણે બાંધ્યો જાઉં;
અહ્માદિકને વશ ન થાઉં, જમ કોટિ કરે લાં ન જાઉં.
હું તો પ્રેમે સુખીઓ થાઉં, સંધ્યાવંદન કરે લાં ન જાઉં;
જેને વિઘાતણું અભિમાન, લાં ન જાઉં કહે ભગવાન.
શિવસનકાદિક ધરે ધ્યાન, તે તો નહીં તમારા સમાન;
મને વહાલા ધણું હરિજન, જેના મારી સાથે લગન.
એ તો સત્ય વચન હું બાપું, તે જનની લજ્જા રાખું;
તમે જે માગો તે આપું, ભક્તનું વચન નહીં ઉથાપું.
મહેતાને કહો કેદારો ગાય, ગાયા વિના હાર ન અપાય;
ગાઓ હું જઈ ખેસું આસન, તમે સાંભળો મુજ વચન.
સારે રાગ સામેર કીધો, નરસૈઓ હૃદયામાં લીધો;
આસન આખ્યાં દામોદર રાય, સખીઓને હરખ ન માય.

૨૨

રાગ—ધવળધનાશ્રી.

સુરસેના-દામોદરરાયને છે વહાલો, રાગ કેદારો રે, નાગરાજ;
તે વિના નહીં આપે હરિ હાર, આસનાબરી, નથી આશરાજ;
ગિરિવરધારી ને કુંજખિહારી, તે સાથે શી હોડજ;

શ્રી હરિની પ્રીત બંધાઈ, રાગ કેદારની નથી જોડી;
મહેતાજી મન સ્થિર કરી રાખો, નહોં મૂકે વહાલો મારોજી;
શ્રી દામોદરને ધણું વહાલો છે, પણ કેમ ખાઉં રાગ કેદારોજી.

૨૩

રાગ—ધવળધનાશ્રી.

મહેતો-મહેતાજી કહે પુત્રી મારી, સાંભળ વાત વિવેકજી;
હરિની આશા કેદારાની છે, ને મારે અટક છે એકજી.
સાકે રૂપેએ ધરાણે મૂક્યો છે, કેમ કેદારો ગચાયજી;
આપી થાપણુ છાની લઈએ, પત આપણી જાયજી.
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, ખત લખી મેં આપ્યુંજી;
વ્યાજ સંધાતે ગરથ પોતાં વિણ, ગાઉં તો જીભ કાપુંજી.
અટકે સાંભળી મહેતાજીની, સમર્થ સારંગપાણીજી;
હરિ કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, પ્રીત પૂરવની જાણીજી.

૨૪

રાગ—કેદારો.

કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, ભક્તવત્સલ ભગવંતે સ્વરૂપ;
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, આવ્યા નરસિંહનું ધરી રૂપ. કેદારો.
ધન આપી ખત માંગી લીધું, વ્યાજ સુદ્ધાં પહોંચાડ્યું સહુ;
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, એક પાંગળી હતી વહુ. કેદારો.
ઘેલી કહી સૌંકા બોલાવે, તેની પાસે ગયા ભગવાન;
મસ્તક હાથ મૂકીને ઉઠાડી, રૂપ કીધું તેનું લક્ષ્મી સમાન. કેદારો.
એક પંથ બેઠે કાજ કરીને, હરિ આવ્યા સભાની માંય;
મહેતાને બોલે ખત નાંખ્યું, અંતરિક્ષ રહીને હરિજી ભાંય. કેદારો.
તે શ્રીપાત સંન્યાસી સૌંએ દીધું, મંડળી ધુજી માગે માન;
નરસૈંઓ ઇશ્વરનો સેવક, સાચો સેવક શ્રીભગવાન. કેદારો.
અન્યો અન્ય સાં વાત કરે છે, ખત આપ્યું દામોદરરાય;
મહેતાને મંદિર મોકલીએ, નહોં તો આપણો મહિમા જાય. કેદારો.
ધરણીધર મહેતો સભામાં આવી, પ્રણિપત કરી પડ્યો ચરણે રાય;
હરિના જન હરિ સરખા જાણો, નરસૈંઆને લાગો પાય. કેદારો.

૨૫

રાગ—કેદારો.

મહેતો—મારો વહાલોજી રાગ મુકાવી લાવ્યા, ખત વાંચીને ખંખાર્યો;
પછે કેદારો આલાપીને ગાયો, મારે વહાલે નથી વિચાર્યો.
સુંદર રાગ સોહામણો સારો, મારો ગોરીઓ ગમાણે આવ્યો;
ધમકે ધુધરી ને નૃત્ય કરેછે, મારો રાગ કેદારો મુકાવ્યો.
પ્રગટ થાઓ પાતંજીઆ સભામાં, મુજને આપો હારરે;
શામળીઆ સંગ સાંધડાં લઈશિ, નહોં લાગે કંઈ વારરે.
મલપંતા મંડપમાં આવો હરજી, મેં જાણ્યા દીનદયાળરે.
સભા સર્વ દેખતાં મારા વહાલા, મારે કંઠે આરોપોની માળરે,
એવું કહી ખત મસ્તક મેલ્યું, સર્વ સખીઓ થાઓ સાવધાનરે;
જેજેકાર બોલો કહે નરસૈંઓ, સહિ સુંદરી કરોની ગાનરે.

૨૬

કૃષ્ણ કૃપાનિધિ કેશવા શ્રીહરિ, હું અનાથ તું નાથ કહીએ;
હાર કાળે મને રાયજી પરજને, શામળા શરણુ કોને જઈએ. કૃષ્ણ૦
હું શરણુ આવ્યો સંસારને પરહરી, તો પ્રભુ કાં પેર પેર પીડે;
અંતરગત અવિલોકીને શામળા, તું વિના હૃદયસું કાણુબીડે. કૃષ્ણ૦
મંડળિક મુજપર કોપ ધણો કરે, તે માંડું દુઃખ તું શે ન જાણે ?
ભણે નરસૈંઓ પ્રભુ પ્રીતડી તોડતાં, લાજ જાશે અલ્યા તારી વહાણુ. કૃષ્ણ૦

૨૭

મોગરા માળે શું મોહીં રહ્યો મોહના, હાર આપો જશ ખ્યાત વાધે;
કહેશે નાગરો કાંઈનું નામ ગાતો હતો, કૃષ્ણ તુજને કાંઈ નહિ આરાધે. મો૦
સારી પંક્તિતણા લોક સર્વે મળ્યા, સહાય કરશે તેની પાસ થાશે;
મૃત્યુના ભય થકી નરસૈંઓ નવ ખીએ, પણ તારો જશ જગદીશ જાશે. મો૦
રજની તો વહી ગઈ, રાત થોડી રહી, જોત તો ઝાંખી થઈ ગઈ દોવાની.
કેશવા કંઠથી માળ અળગી કરો, પ્રેમે આરોપો નરસૈંની કમાણી. મો૦

૨૮

હારને કાળ શું હઠ કરે શામળા, જાચવાને તારી પાસ આવ્યો,
રાધિકાની સંગે બેઠો વાતો કરે, કેહેરે વૈકુંઠથી તું શુરે લાવ્યો ? હાર૦

તાઈ નામ વિશ્વંભર ધર્યું તે વરાંસીએ, નંદનો છોકરો છાશ પીતો;
 ઓઢતો કામળી હાથમાં લાકડી, ગાવડી ચારતો વન રહેતો. હાર૦
 માત તું તાત તું બ્રાત તું ભૂધરા, તું વિના દુઃખ તે કોને કહીએ;
 બણે નરસૈંઓ તારા ગુણુ ગાઈ જીતીએ, એકલા ભૂતળ કેમ રહીએ. હાર૦

૨૯

રાગ—પ્રભાત.

શકે ખત વાંચતાં હું રે ખંખાર્યો, તેણે ચઢી શું રીસ રે;
 આવો અલિંગન દીજે મારા વહાલા, ત્યારે હસીઆ જગદીશ રે. શકે૦
 સભા સર્વકો જેમ સાંભળે, એવું હસીઆ નાથ રે;
 લ્યો મહેતાજી લ્યો મહેતાજી, એવી બોલ્યા વાત રે. શકે૦
 અમારે તમારે અંતર શાનો, હું તો દાસનો દાસ રે;
 આંગળી મુખમાં ધરી નરસૈંએ, ત્યારે વહારે આવ્યા અવિનાશ રે. શકે૦
 દઢ ભક્તિ દીડી આસનથી ઉડ્યા, ચાલ્યા શ્રી અવિનાશ રે.
 ચરણ ચલાવ્યા હાર લઈ આવ્યા. ગિરિધર કુંજવિલાસ રે. શકે૦
 નરસૈંઆનો સ્વામી અંતરજામી, ઘણી આરત જાણી નાથે રે;
 સાક્ષાત્ સ્વરૂપ પ્રગટયા અંતરયામી, ભેટયા હરિજન સાથે રે. શકે૦

૩૦

રાગ—વસંત.

કમાડ કડકડીઆં ગડગડીઆં રે, મંડળિકનાં મંદિર;
 સાંકળ તુટી ને દાર ઉઘડીઆં રે, સમરથ સ્યામ શરીર. કમાડ૦
 ખડખડીઆં ધર ને કોશીસાં રે, પડીઓ પોળે પોકાર;
 ધુળે ભૂર સભામાં સહુકો રે, થઈ રહ્યો હાહાકાર. કમાડ૦
 આસનથી ઉડ્યા અવિનાશી રે, આવ્યા સભા મોઝાર;
 સભા સર્વ દેખતાં આરોપ્યો રે, મહેતાજીને કંઠે હાર. કમાડ૦
 પીતાંબર પ્રીતે ઓરાદયું રે, કાને કુંડળ જોડ;
 મસ્તક મુગટ મૂકી નાથે રે, જે જે શ્રી રણુછોડ. કમાડ૦
 મુખે મોરલી મધુરી વળડે રે, દીનાનાથ દયાળ;
 રંગીતો છખીતો ને છોગાળો રે, ફરે પુદ્દડી દે તાળ. કમાડ૦
 જેજેકાર વદે સહુ સખીઓ રે, ધન ધન ઝાકુળરાય;
 નરસૈંઆને લુજ ભરી ભરી ભેટે રે, હૈડે હરખ ન માથ. કમાડ૦

૩૧

રાગ—સામેરી.

શ્રીપાત સન્યાસી વિસ્મે પામ્યા, જોઈ રહ્યા ગોપાળ રે;
જેણે જેવા તેણે તેવા, દીઠા દીનદયાળ રે.
રઘુનાથાશ્રમે રઘુનાથ દીઠા, નરસિંહાશ્રમે નૃસિંહ રૂપ રે;
અદ્વૈતાશ્રમે અદ્વૈતરૂપ દીઠા, ગોવિંદાશ્રમે ગોવિંદસ્વરૂપ રે.
સહયરાનંદે સચરાચર દીઠા, માધવાશ્રમે માધવ જેહ રે;
અદ્ભુતાશ્રમે અદ્ભુતરૂપ દીઠા, અન્યુતાશ્રમે અન્યુત દેહ રે.
કેશવાશ્રમે કેશવરૂપ દીઠા, પ્રસાદપુરીએ પ્રેરક પ્રભુ રે;
બ્રહ્માનંદાશ્રમે બ્રહ્મરૂપ દીઠા, શ્રીધરાશ્રમે સિદ્ધ વિભુ રે.
વિશ્વેશ્વરાશ્રમે વિશ્વરૂપ દીઠા, વસુદેવે વાસુદેવ ત્યાંય રે;
વિશ્વંભરાશ્રમે વિશ્વંભર દીઠા, મુકુંદે મુકુંદ ન્યાંયરે.
રામાનંદાશ્રમે રામાનંદ દીઠા, ભીમડે દીઠા રામરે;
રાજમાતાએ ચતુર્ભુજ દીઠા, રાણીએ સુંદર શ્યામરે.
પ્રલંભે પ્રલયરૂપ દીઠા, મંડળીકે દીઠો કાળ રે;
શ્રીધર પંડિતે પંડિત રૂપ દીઠા, સભાએ સુંદર ગોપાળરે.
ચારે સખીઓએ ચતુર્ભુજ દીઠા, કુંવરબાઈએ દીઠો તાતરે;
નરસૈંએ રંગીલો છખીલો દીઠો, શ્રી ગોકુળનો નાથરે.
જેને જેવો બાવજ હતો, તેણે તેવો દીઠો દયાળ રે;
મહેતાજીને કંઠે આરોપી, મોહને મોગરાની માળ રે.

૩૨

રાગ—પંચમ.

મહેતો—મેં ગાયો બ્રહ્મ તે પરમ આનંદશું, કરમના જીવ તે મરમ બોલે;
ધરમધુરંધરા તમને જાણે નહીં, રત્ન ગુંજ કરે એક તોલે. મેં.
નિગમ જે અગમ તે સુગમ તો તેં ક્યાં, ગોપીવિહારને કાણ જાણે;
લક્ષ્મીપતિ એ રુએ નહાં કરમના, ભોમીના ભૂર તેને મર્મ આણે. મેં.
ન્યાં છે પ્રેમ ત્યાં પરમ આનંદ છે, અન્ય આનંદ ત્યાં અન્ય લોચે;
નરસૈંઓ મહામતિ ગામ છે ગુણ કથી, કામી એ સમજે તો કામ નોંચ. મેં.

રાગ—આશાવરી.

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
 પર દુઃખે ઉપકાર કરે ને, મન અભિમાન ન આણે રે. વૈષ્ણવ
 સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા તે ન કરે કૃતી રે;
 વાચ કાંઈ મન નિશ્ચય રાખે તો, ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે. વૈષ્ણવ
 સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માતરે;
 જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથરે. વૈષ્ણવ
 મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે;
 રામ નામસું તાળીરે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાંરે. વૈષ્ણવ
 વણુ લોભી ને કપટ રહિત છે, કામક્રોધને નિવાયાં રે;
 જાણે નરસૈઓ તેનું દરશન કરતાં, કુળ છકાતેર તાર્યારે. વૈષ્ણવ

ખુ. કા.

ગોવિંદ ગમન.

રાગ—દેશાખ.

હરિએ પિતાને વળાવીઆરે, જઈ માતાને મળીઆ નાથ;
 એક હસ્ત હસ્તે ગ્રહી રે, બોલ્યાં જશોમતી હરિની સાથ. ટેક.
 લાડકડા વહેલા પધારજો રે, ઉઠંકળ નવ યાશે રે દયાળ;
 નહિ રાજ તહોં આપણું રે, વહાલા નવ જાણીએ કોને ગાળ. હરિ.
 મુખમયંક નિરખ્યા ચિનારે, હું તો ઘેલી થઈશ મોરાર;
 હરિ વહેલા વહેલા આવજોરે, મારા પ્રાણજીવન આધાર. હરિ.
 શુભ કામે જાઓ હરિરે, તોય હુંને થાય અપશુકન;
 મુજ નિર્ધનને એક દીકરો રે, માંડ જીવન જગજીવન. હરિ.
 મીટમેળાવો ક્યારે થશે રે, ક્યારે નિરખીશું રે વદન;
 કાલે નંદ રહે તોય આવજોરે, માંડ દુઃખહું જાણી સદન. હરિ.

કાળજ ટપકું રખે જુસતા રે, તેમાં લાંછન નહિ અવિનાશ;
એમ કહી જનની બેટીઆ રે, હૃદે લઈ કીધું મંદ મંદ હાસ. હરિ०
જશોભતી કહે બળરામને રે, કરજે કૃષ્ણ તણું તું જતન;
એમ કહી આંખલડી ભરે રે, જળવળે રકતણું રતન. હરિ०
શ્યામળા તું મુખે કહે રે, ક્યારે આવીશ મારા પ્રાણ;
સમય ગયે નિશ્ચે મરૂં રે, તુજને બરકી બરકી જાણ. હરિ०
હરિ કહે વહેલા આવું અમે રે, તમે ચિંતા ન કરશે માય;
ભક્ત નરસૈઆ એમ બણે રે, ઠગી માને ચાલ્યા વૃજાય. હરિ०

૩૫

પ્રભાતીઆં.

સમરને શ્રીહરી, મેલ મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તાંડ,
તું અલ્યા કોણ ને, કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કહે માંડ માંડ. સ०
દેહ તારી નથી, જો તું જુગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે જાએ;
દેહ સંબંધ તજે, નવનવાં બહુ થશે, પુત્ર કલત્ર પારવાર વહાએ. સ०
ધનતણું ધ્યાન તું અહોનિશ આદરે, એજ તારે અંતરાય મોટી;
પાસે છે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખીઓ, હાથથી બાજી ગઈ થયોરે ખોટી. સ०
ભરનિદ્રા ભર્યો, રોધી ઘેર્યો ઘણો, સંતના શબ્દ સુણી કાં ન જાગે;
ન જાગતાં નરસૈઆ લાજ છે અતિધણી, જન્મોજનમ તારી ખાંત બાપે. સ०

૩૬

હરિ હરિ રટણ કર, કંઠણ કળિકાળમાં, દામ બેસે નહોં, દામ સરશે;
ભક્ત આધીન છે, શ્યામસુંદર સદા, તે તારાં કારજ સિદ્ધ કરશે. હરિ.
અદ્ય સુખ સાર શું મૂઠ ડૂલ્યો ફરે, શીશપર કાળ રહ્યો દંત કરડે;
પામર પક્ષકની, ખબર તુજને નહોં, મૂઠ શું જોઈ ને મૂઠ મરડે. હરિ.
પ્રોઠ પાપે કરી, બુદ્ધિ પાછી ફરી, પરહરી થડ શું ગાગે વળગ્યો;
દશને ધર્મી છે નહોં જીવપર, આપણે અવગણે રહ્યો રે અજગો. હરિ.
પરપંચ પરહરો સાર હૃદયે ધરો, ઉચરો હરિ મુખે અચળ વાણી;
નરસૈઆ હરિતણી, ભક્તિ બૂલીશ મા, ભક્તિવિના બોનું ધૂળધાણી. હરિ.

૩૭

૫૬.

રાત રહે જાહરે, પાછલી ખટ ધડી, સાધુ પુરુષને સુષ ન રહેવું;
 નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરી, એક તું એક તું એમ કહેવું. ટેક-
 જોગીઆ હોય તેણે જોગ સંભારવા, ભોગીઆ હોય તેણે ભોગ તજવા;
 વેદીઆ હોય તેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા. રા.
 સુકાવ હોય તેણે સદ્ગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હોય તેણે દાન કરવું;
 પતિવ્રતા નારીએ કંથને પૂછવું, કંથ કહે તેહ તો ચિત્ત ધરવું. રા.
 આપણે આપણા, ધર્મ સંભાળવા, કર્મના મર્મ લેવો વિચારી;
 નરસૈના સ્વામિને, સ્નેહથી સમરતાં, ફરી નવ અવતરે નર ને નારી. રા.

૩૮

શા સુખે સુતો સંભાર શ્રીનાથને, હાથ તે હરિ વિના કોણ સ્થાયે;
 તાત ને માત સુત બ્રાત ટોળે મળ્યાં, દોહેલી વેળા સૌ દૂર જાયે. શા.
 ઉધે મસ્તક હતો, ઉઝ તપ અઝરી, ભક્તિ કીધી ભગવાન ફેરી;
 અવતરી પાશ્વ બંધાયો માયા તણે, લંપટી લાલચે લીધો ઘેરી. શા.
 દિવસે યોગમ ભમ્યો, રાત નિદ્રા વિષે, સ્વપ્નમાં સાંભરે મોટી માયા;
 પલક પરવાર નહિ, હરીને ભજવાતણો, જ્યાં લગી જીવ સંજોગ કાયા. શા.
 ધન ધામે કરી, મોહી રહ્યો લોભીઆ, વેદના વિસરી ગર્ભફેરી;
 નાથ ત્રિલોકના હરિ ન સંભારીઆ, જ્યારે રાખ્યો તો જઠરામાં ઘેરી. શા.
 જાગરે જીવડા વાજ આવ્યો ધણું, કેટલોએકે પ્રતિભોધ દીજે;
 નરસૈના સ્વામીને, નિત્ય સંભારતાં, દેહનાં દુકૃત દૂર કીજે. શા.

૩૯

૫૬.

પારકી હુંશે મહતા કરે પ્રાણીઆ, પુણ્ય પાપી સર્વ વાત ખોટી;
 કે તેં તો કર્મજી કાદરા વાપીઆ, ક્યાંથી જમે તું તો દાળરોટી ! પારકી.
 કે તેં તો દાન કદી આપ્યું અજ તણું, ક્યાંથી દુહે તું તો ઘેર ઝોટી !
 કે તેં તો કથિર સોનારને આપીઉં, ક્યાંથી પહેરે તું કનકટોટી ! પારકી.
 પુણ્યથી રિદ્ધિ છે, પુણ્યથી સિદ્ધિ છે, પુણ્યથી પહેરશો ઝગલો ડોટી;
 બણે નરસૈઆ તું, પુણ્ય કર પ્રાણીઆ, પુણ્યથી પામશે પદવી મોટી. પારકી.

૪૦

અખિલ બ્રહ્માંડમાં, એક તું શ્રીહરી, જીવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શુન્યમાં શબ્દ ધર્મ વેદ વાસે. અં ટેક
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ ધર્મ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એજ આશે. અં
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સૌ સાખ દે, કનકકુંડળવિષે ભેદ નોય;
ઘાટ ધડીઆ પછી, નામ રૂપ જીજ્ઞવા, અંતે તો હેમનું હેમ હોય. અં
વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોઈ પટંતરે એજ પાસે;
ભણે નરસૈઓ એ મનતણી શી રચના, પ્રીત કરૂં પ્રેમથી પ્રગટ થાશે. અં

૪૧

૫૬

જ્યાંલગી આતમા તત્ત્વ ચીન્થો નહીં, ત્યાંલગી સાધના સર્વ જૂઠી;
માનુષ દેહ તારો, એમ એળે ગયો, માવડાંની જેમ વૃષ્ટિ વૂડી. જ્યાં
શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજનથકી, શું થયું ઘેર રહ્યા દાન દીધે;
શું થયું ધરા જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું વાળ લોચન કીધે. જ્યાં
શું થયું તપ અને તીર્થ કીધાથકી, શું થયું માલ ગ્રહી નામ લીધે;
શું થયું તિલક ને તુળસી ધાર્યાથકી, શું થયું ગંગજલ પાન કીધે. જ્યાં
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણે;
શું થયું ખડ્ગદર્શન સેવાથકી, શું થયું વરણના ભેદ આણે. જ્યાં
એ છે પંરપંચ સહુ, પેટ ભરવાતણા, આત્મારામ પરિબ્રહ્મ ન જોયો;
ભણે નરસૈઓ કે, તત્ત્વદર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો. જ્યાં

૪૨

૫૬—રાગ વેરાવળ.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ધડીઆં;
ટાળ્યાં તે કાઠનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડીઆં. સુખ દુઃખ ટેક
નળ રાજ સરખો નર નહીં, જેની દમયંતી રાણી;
અર્ધે વસ્ત્રે વનમાં ભમ્યાં, ન મળ્યાં અન્ન ને પાણી. સુખ દુઃખ
પાંચ પાંડવ સરખા બંધવા, જેની દ્રૌપદી રાણી;
બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખ દુઃખ

સીતા સરખી સતી નહોં, જેના રામજી રવામી;
 રાવણુ તેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી. સુખ દુઃખ.
 રાવણુ સરખો રાજ્યો, જેની મંદોદરી રાણી;
 દશ મસ્તક છેદાઇ ગયાં, બધી લંકા લુટાણી. સુખ દુઃખ.
 હરિશ્ચંદ્ર રાય સતવાદીઓ, તારાલોચની રાણી;
 તેને વિપત્તિ બહુ પડી, ક્યાં નીચ ઘેર પાણી. સુખ દુઃખ.
 શિવજી સરખા સતા નહોં, જેની પાર્વતી રાણી;
 ભોળવાયા બીલડી થકી, તપમાં ખામી ગણાણી. સુખ દુઃખ.
 સર્વ દેવને જ્યારે ભોડ પડી, સમયા અંતરજમી;
 ભાવટ ભાંગી બૂધરે, મહેતા નરસૈને રવામી. સુખ દુઃખ.

મીરાંબાઈ.

પંદરમા સૈકામાં ગુજરાતની અદિ સ્ત્રી કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી મીરાંબાઈ મેડતાના રાઠોડ વંશમાં જન્મી હતી. એનું લગ્ન દંતકથા પ્રમાણે-મેવાડના કુંભારાણા સાથે, અને નવી શેઠ પ્રમાણે-મેવાડના સંઘરાણાના પુત્ર સાથે થયું હતું. મીરાંબાઈએ ઘણો ખર્ચ વખત ગોઠવેલો ને દ્વારકામાં કાઢેલો જણાય છે. એનાં પદો સ્ત્રીઓમાં બહુ ગવાતાં મલમ પડે છે. પરંતુ તેમાંનાં બધાં એનાં જ બનાવેલાં છે કે કેમ તે વિષે જરા શંક છે.

એની ભાષા-વાણી-ઠરેલી, કેમળ, મધુર ને સુંદર છે. એની કવિતામાં ભક્તિભાવનો અંતર્પટ છે અને પ્રેમરસ બહાર પડતો છે; પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરાગનો ભાસ પડતો જણાય છે.

૪૩

૫૬.

રાણાજી અમે પ્યારા ગોવિંદના ગુણુ ગારું, ટેકો
 ચરણામૃતનો નીમ અમારે, નિત્ય હોંડી મંદિરે જનશું; રાણાં
 રામ નામની જહાજ બનાવશું, સંસાર સાગર તરી જનશું; રાણાં
 વિખના પ્યાસા રાણાજીએ બેજ્યા, ચરણામૃત કરી લેશું; રાણાં
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, આવાગમન મીટ જનશું. રાણાં

*નવી શેઠને અકબરે દરેલી મીરાંની પરાક્ષા બાબતના દંતકથા ટેકા અ.પે છે.

૪૪

રાગ—પ્રભાત.

મુજ અબજાને મોટી મીરાંત બાઈ, શ્યામજો ધરેણું મારે સાચુરે-ટેક૦
વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલ વરેકેરી, હાર હરિનો મારે હઈઅરે;
ચિત્ત માળા ચતુરભુજ ચુડલો, શીઘ્ર સોની ઘેર જઈઅરે. મુજ૦
ઝાંઝરીઆં જગજીવનકેરાં, કૃષ્ણ કલાં ને કાખીરે,
વિંછુવા ધુધરા રામ નારાયણના, અણુવટ અંતરજામીરે. મુજ૦
પેટી ઘડાવું પુરુષોત્તમકેરી, ત્રીકમ નામનું તાણુરે;
કુંચી કરાવું કર્ણાનંદકેરી, તેમાં ધરેણું માઈ ધાલુરે. મુજ૦
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાઈ કાચુરે;
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, હરિને ચરણે જાયુરે. મુજ૦

૪૫

બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના ખીજું બોલ મા. ટેક૦
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો લીમડો ઘોળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
ચાંદ સુરજનું તેજ તજીને, આગીઆ સંગાતે પ્રીત જોડ મા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
હીરા રે માણેક ઝવેર તજીને, કથીર સંગાતે મણી તોળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે. રાધાકૃષ્ણ૦

૪૬

રાગ—પરજ.

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે.
મને મારો રામજી બાવેરે, ખીજો મારી નજરે ન આવેરે. ટેક૦
મીરાંબાઈના મહેલમાં રે, હરિ સંતનનો પાસ; ગોવિંદ૦
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતનકેરી પાસ. ગોવિંદ૦
રાણીજી કાગળ મોકલે રે, ઘો રાણી મીરાંને લાય; ગોવિંદ૦
સાધુની સંગત છોડી ઘો, તમે વસોને અમારે સાથ. ગોવિંદ૦
મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેખે રાણુ છોને લાય; ગોવિંદ૦
રાજપાટ તમે છોડી રાણીજી વસો સધુને સાથ. ગોવિંદ૦

વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યોરે, દેખે મીરાંને હાથ;
 અમૃત નળી મીરાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ. ગોવિંદો
 સાંઢવાળા સાંઢ શણુગારજે રે, જનું સો સો રે કાસ;
 રાણાજીના દેશમાં મારે, જળરે પીવાનો દોષ. ગોવિંદો
 ડાખો મેલ્યો મેલાડ રે, મીરાં ગર્ભ પશ્ચિમમાંય;
 સરવ છોડી મીરાં નીસર્યાં, જેનું માયામાં મનકું ન કાંય. ગોવિંદો
 સાસુ અમારી સુધુમણારે, સસરા પ્રેમ સંતોષ;
 જેઠ જગજીવન જગતમાં, મારો નાવલીઓ નિર્દોષ. ગોવિંદો
 ચુંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચુવેરે, રંગ ખેરંગી હોય;
 ઓઢું હું કાળો કામળો, દુખે ડાગ ન લાગે કાય. ગોવિંદો
 મીરાં હરીની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
 સાધુ સંગાતે સ્નેહ ધણો, પેલા કપટીથી દીલ દૂર. ગોવિંદો

૪૭

૫૬.

મુખડાની માયા લાગીરે મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગીરે. ટેકો

મુખકું મેં જોયું તારું, આ જગતકું થયું ખારું;
 મન માફ રહું ન્યારુંરે. મોહન પ્યારા

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાના નીર જેવું;
 તેને તુચ્છ કરી ફરીરે. મોહન પ્યારા

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંગવું પાછું;
 તેને ઘેર શિદ્ધ જઈએરે. મોહન પ્યારા

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો;
 રાંડવાનો બે ટાળ્યોરે. મોહન પ્યારા

મીરાંખાઈ બલિહારી તારી, આશા એક મને ઉર ધારી;
 હવે હું તો ખડખડીરે. મોહન પ્યારા

અખો.

આ કવિનો જન્મ અમદાવાદની શ્રીમાળી સોનીની જ્ઞાતિમાં સને ૧૬૧૪-૨૦માં થયેલા જણાય છે અને તેમનું મરણ સને ૧૬૭૪-૮૦માં થયેલું જણાય છે. તેઓ એક વખતે અમદાવાદની ટંકશાળના હપરી હતા. પણ બાદશાહને તેમના પ્રમાણિકપણા વિષે વહેમ આવવાથી તેમને કદમાં નાંખ્યા તે વખતથી તેમનામાં વેરાળ્ય આવ્યો તેથી કેટલાક વખત સુધી ગુરની શોધમાં ફરી છેવટ બ્રહ્માનંદ નામના સંન્યાસીને ગુરુ કર્યા.

તેમના રચિત ગ્રન્થો—અખેગીતા, ચિત્તવિચારસંવાદ, ગુરુશિષ્યસંવાદ, અનુભવખિંદ, વગેરે. તેમની ભાષા સાદી ને અસરકારક છે. પરંતુ તેની કવિતાનો વિષય બહુ અંશે “જ્ઞાન” હોઈ તેની ભાષા કોઈ કોઈ વખત ક્લિષ્ટ બની જાય છે. એને કવિ કરતાં જ્ઞાની કહીશું તો તે અસત્ય લેખાશે નહિ.

૪૮

ગુરુઅંગ.

ગુરુ થઈ બેઠો હોંશે કરી, કંઠે પાહાણુ શકે ક્યમ તરી;
(જ્યમ) નાર નાનડી હતું પ્રસન્ન, વળતી વાધે નહીં અદ્ભૂત.
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા એમ મૂળગેથો ગયો;
પોતે હરિ નહીં જાણે લેશ, કાઠી બેઠો ગુરુનો વેશ.
સાપને ઘેર પશોણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ;
એવા ગુરુ ધણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર.
તું તારું જ્ઞમજીને બેસ, કાં ચોળે ડીલે પ્યારી મેશ;
તુંબડું જ્યમ માહેયું મરે, જે લઈ પેસે તે સૌ તરે.
તરવર ફળ લેવા નવ જાય, અખા આવી જાયે તે ખાય;
પહેલો તું પરમારથ પ્રીછ, પછે ગુરુ થવાને ઇચ્છ.
પારો મુવો તે રોગ નિર્ગમે, પછે ભોજન બો'ળું તે જમે;
ત્યમ નિરાશો મળે નારાણુ, અખા તું પહેલે એવું જાણુ.
તું તારા મનમાંહી પ્રીછ, શાને મોટમ લે છે શીશ;
ઝીણું મળતાં મોટું થાય, મોટું કણિકા થઈને જાય.
અખા વાત વિચારે વિદે, રિધ્ય ધણી તો રહે સાનિધ્યે;
આપે આપ પુરણુ બ્રહ્મ હરિ, પોત પસાર્યું રચના કરી.
ચૈતન્ય બ્રહ્મશક્તાનું ચિત્રં, રૂપિ જક્ષ માનવ પશુ પિતૃ;
થાય જાય એ માયા ભેદ, અખા ચૈતન્ય ત્રહે ઉચ્છેદ.

ભાષાઅંગ.

ભાષાને શું વળગે જુર, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
 સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું.
 બાવનનો સધળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.
 સંસ્કૃત પ્રાકૃતથી બહુ જાણે, કાઠ જેમ મધ્ય ભારાતજી;
 ઊંચા વઢોણે નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ;
 બધા દામ વેપારી લખે, અખા વ્યાજ નોંચ છુટા પખે.
 હરખે કરખે અનુભવ કશા, આકાશ ઉદરમાં વરતે દશ દિશા;
 જ્યારે જેનું રાજજ જાણુ, ત્યારે માનવી તેની આણુ;
 જ્ઞાન ગગનમાં નોહે દેશ કાળ, એ તો અખા અનુભવા બોલે આળ.
 જ્ઞાનાધિક નોંચ સિદ્ધિ વડે, સિદ્ધિ નામ શણગારે પડે;
 એકમની કહાવે સાધવી, તે સેજ ન ઇચ્છે સિદ્ધિ વાધવી;
 અખા અણુલિંગી નાવે સંસાર, એ તો ફેકટ માયા ઉડાવે વાર.
 અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ઈશ્વરને વિધે, તેને વેદ માયા કરી લખે;
 તેની કણિકા તે આ જીવ, તો સિદ્ધિ સહિત કેમ થાએ શિવ;
 લોકપતિ જે તે સિદ્ધ વડે, અખા અનુભવને કાંઈ ન અડે.
 મુળગો અહ રોગ નહીં ટળ્યો, તેમાં સિદ્ધિ રૂપી ભરમજ વળ્યો;
 જેમ પેલો ઘેલો હોય ખુધ્યવિશે, વળી વ્યસને લાગ્યો મદક લખે;
 અખા અહ કારને ટાળી જોય, તું ન રહે તો સિદ્ધિ સાથે શીદ મોહ.
 પોત ન લહું પછે પોતે થયા, ઉત્તમ મધ્યમ વ્યસને વહ્યા;
 માયાકૃતનો નાવે અંત, માને નહીં તો જે વેદાંત;
 અખા ઉપનું ન માને આદ્ય, ક્ય વિક્ય વિના શી વાધ્ય.
 પ્રપંચ પ્રીછી જોયો ખરો, નહીં ઉપજ ને નહીં તેમ વરો;
 જ્યાંથું ઉપનું ત્યાં નવ ઘટે, સદ ન વળે જ્યાં જઈ આવટે;
 જાતું મરતું દીસે ખરું, અતે અખા બર્ચાનું બર્ચું.
 જેમ દૂધે શીણુ ફિસોટા થાય, તોલ ન વધે આકાશ રૂંધાય;
 જેમ અગ્નિ જોગે જળ ઉભરે, તેમ તત્ત્વે તત્ત્વ જગત અવતરે;
 વર્ચ્યાં તત્ત્વ ધરે રૂપ નામ, અખા ઉત્પત લે કામનું કામ.
 પંચતણા પંચવીશે છે તત્ત્વ, વાસનાલિંગ તે તેનું સત્ત્વ;

જૂત જૂત મત્રે વિચરે, અને મૃત્યુ નામ પરપોટા મરે;
જૂતકદમોલ સદા સર્વદા, ચિદ્વિલાસ અખા મનમુદા.
ચલન વલણુ તે ચેતનતણી, પંચરૂપે આપે થયો ધણી;
આપ આપમાંહી વિસ્તર્યું, ન કર્યાં સરખું તે ત્યાં કર્યું;
જેમ છે તેમનું તેમ છે જાણુ, સમજે સાન અખા નિર્વાણુ.

૫૦

કૃતકળઅંગ.

તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણુ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણુ.
કથા સુણી સુણી કૂટયા કાન, અખા તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન;
એક મૂરખને એવી ટેવ, પથર એટલા પૂજે દેવ.
પાણી દેખી કરે રનાન, તુળસી દેખી તોડે પાન;
એતો અખા બહુ ઉપાત, ધણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
જેજેરે મોટાના બોલ, ઉગડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ;
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કાદરા બળ્યા.
ઘેસ ન થાય ન જાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી;
આધજો સસરો ને સણુગટ વહુ, કથા સુણુવા ચાલ્યું સહુ.
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખનું કાજળ ગાંધે ધસ્યું;
ઉડા કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.
જ્યાં જેઈએ ત્યાં ફૂડેફૂડ, સામેસામાં બેઠાં ઘૂડ;
કાંઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચજ ધરે.
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ઝાલ્યા ક્યાંથી થયા;
અખા મેટાની તો એવી જાણુ, મૂકી હીરે ઉપાડ્યો પાણુ.
લીલા વૃક્ષને આથે રહે, જેમ પારધી પશુને મહે;
એમ હરિને આથે ધૂના ધણા, ઉપાય કરે કનક કામંનીતણા.
અખા ગુર શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુર કુંભાર;
અંગ આળસ ને તપસી થયો, ધર મેલી ને વનમાં ગયો.
કામગ્રાણુ ન શક્યો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી;
ઝોરીના થાવા વડભાગ, માતા પાસે આરા માગ.

બળદની તે કેમ થાય ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય;
 જ્ઞાન વિના તે સાધન એવાં, અખા તેમાં ન લેવા દેવા.
 સૌ અંધામાં કાણે રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ;
 સૌનાં નેત્રા ધૂટી ગયાં, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા.
 શાસ્ત્રતણી છે એકજ આંખ, અખા અનુભવની ઉધડી નહિ આંખ;
 મુંડ મુંડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કહે મહારાજ.
 મન જાણે હરિએ કૃપા કરી, માયામાં લપટાણો ફરી;
 સૌને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ.
 જ્ઞાતાનો એવો ઉપદેશ, પંચના ગુરૂ તે સધળો વેશ;
 ધરધર મહાત્મ્ય વધારતા ફરે, દામચામના જતનજ કરે.
 અખા જ્ઞાતાની ન માને વાત, સાચું કહેતાં ખીજે સાત;
 હરિને કાજે ધાટજ ધરે, નિજ સ્વરૂપથી પાછો પડે.
 પાણો કહે હું પરવત લહું, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહું;
 અખા થકી તે ખીજો હરી, જેમ પર્વતમાંથી પાણુજ ખરી.

બૃ. કા.

પ્રેમાનંદ.

ગુર્જર કવિશિરોમણી પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરાના મેવાડા બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયેલો હતો. આવા ઉત્તમ કવિના જીવન વિષે સપ્રમાણ હકીકત મળી શકતી નથી એ શોચનીય છે.

તેમનામાં કાઈ સાધુ પુરૂષની પ્રસાદીથી કવિત્વશક્તિ આવી હતી એવી દંતકથા છે.

તેમના રચેલા અંથોપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ સામંતના સમ કાલિન હતા અને તેમની સાથે તેમને ઘણી વખત વિવાદ થતો. તેમના રચેલા અંથોમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

સુધન્વાખ્યાન, વામનચરિત્ર, સુદામાચરિત્ર, નરસિંહ મહેતાનું મામેરું, રણચક્ષુ, ઓખાહરણ, શ્રીમદ્ ભાગવતનો દશમસ્કંધ, અભિમન્યુઅખ્યાન, માર્કન્ડેય પુરાણ, નળાખ્યાન, ત્રિવેક વણ્ણજારો, અષ્ટાવકાખ્યાન, દેવીચરિત્ર, વગેરે.

તપત્યાખ્યાન, વગેરે ન ટકા એની કૃતિનાં છે, એ વિષે આધુનિક સમયમાં સાક્ષરોમાં મતભેદ છે. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં વર્ણુનરસ અને વર્ણુનશૈલી એટલાં તો જીવ્ય પ્રતિનાં છે કે તેનાં કાવ્ય વાંચતી વખતે વચકને કાવ્યની અંદર ચર્ચેલા વિષયનું આલેક્ષ્ય મ ચિત્ર દષ્ટિએ પડે છે.

૫૧

હરિપ્રતાપ.

રાગ—મેવાડાની દેશી.

શંખ સિખિત બે જોવા ચાલ્યા, ધાયા હંસધ્વજ લાહેજ;
રાજપુત્રને તરતો દીકો, તેલસાગરની માંહેજ.
પદ્મપત્ર જેમ પવને હાલે તેમ, હરિ નામે અધુર ત્યાં થાયજ;
ચંદ્ર ચાલે જેમ મેઘવટામાં, તેમ વૈષ્ણવ તેલમાં નહાયજ.
કરે કોગળા તેલ ઉછળે, ગાજી કહે ગ્રાપાળજ;
દશ વાંસ વેગળું ચરવડું, ઉડે અમિની જવાળજ.
તે જોઈ પુરોહિત વિસ્મય પામ્યા, અમિ ઉદક સમાનજ;
સુધન્વા આલસ્યને કહે છે, આવો કરીએ સ્નાનજ.
હરી ચરણથી વેગળો તેને, પીડે ત્રિવિધ તાપજ;
આ તમ તેલમાં હું નાહુંછું, હરી નામ તણે પ્રતાપજ.
ચતુરું ઇચ્છ્યું કંઈ નવ થાય, જે શામળીઓ હોય શીથળ;
જુઓ આવી અંતિક્ષ ઉભા છે, મારી રક્ષાએ જગદીશજ.
વાયંક સાંભળ સુધન્વાનું, પુરેહિત બોલ્યા આહુંજ;
લાવો નાળીએર પરીક્ષા કરીજે, તેલ દીસે છે ટાહુંજ.
સુખટ સહુને ત્યારે માહું લાગ્યું, દુખીઓ થયો જૂપાળજ;
ધિક્ક પુરોહિત ધિક્ક પુરોહિત, પ્રજા પાડે પસ્તાળજ.
આ જવાબાના ધુત્ર ચડા તો, દેવ દૂરથી દાઝેજ;
તે તેલને શીતળ કહે છે, લુપ્ત આલસ્ય નવ લાગેજ.
સેવકે આણીને શ્રીફળ આપ્યું, તે રાગ પ્રજાએ દાખ્યુંજ;
શીત ઉણ્યની પરીક્ષા કરવા, લઈ જામે શ્રીફળ નાંખ્યુંજ.
તમ તેલની જવાળા લાગી, શ્રીફળ ફાટ્યું ફડકજ;
ઉઝાં કાચકાં પેણામાંથી, બે બાઈને વાઝ્યાં તડકજ.
શંખ સિખિતનાં કપાળ ફાટ્યાં, ચાલી શોણિત ધારજ;
પ્રજા રાગદિ સહુ આનંદ પામ્યાં, વરત્યો જયજયકારજ.
કૂડને કપાળે ધા ધટે, રડું કર્યું આ રંધુનાથજ;
બહુ થયું કહી સ્ત્રીઓ હસે, તાળી દેઈ દેઈ હાથજ.
ત્યારે પ્રધાન બન્યો લજ્જા પામ્યા, સમજ્યા માંહેમાંહે આતજ;

પછી શંખ લિખિતે પેણામાંહે, કરીઉં ઝંપાપાતજ.
 પાવકનો પરિતાપ ન લાગ્યો, પુરોહિતને અંગેજ;
 પાપી બેઠ પેણામાંહે ઝીણે, સુધન્વાની સંગેજ.
 ઓસીઆળો થઈ હંસધ્વજ બોલ્યો, નયણે આંસુધારજ;
 સાધુ દીકરા કુળ અન્નવાળ્યું, હવે નીકળો બહારજ.
 તેલકીડા કરી બ્રાહ્મણ સાથે, સંસારનો ભય ભાંગ્યોજ;
 શુભ સુધન્વા બહાર નીસર્યો, જઈ પિતાને પાચે લાગ્યોજ.
 શંખ લિખિતને પાચે લાગ્યો, બોલ્યો વૈષ્ણવ જનજ;
 તેલ તર્યો હરિદર્શન પચ્યો, તે મુની તમારૂં પુન્યજ.
 તવ કહે ગદ્ગદ કહે પુરોહિત, અમને છે ધિક્કારજ;
 હવે જાણ્યો વૈષ્ણવનો મહિમા, ચર્ચુ વંદે વારંવારજ.
 હંસધ્વજ કહે સુધન્વાને, મેં દીધું દારુણ દુઃખજ;
 ગોઝારો હું શું દેખાડું, શ્યામ થયું મુજ મુખજ;
 પુત્ર કહે પિતાજી મારા, સમરો સીતા રામજ;
 અતિક્રાલ થાય છે આજા આપો, હું જઈ કહું સંગ્રામજ.
 જણે મને પેણા માંહે રાખ્યો, તેનું કરાવું દરશનજ;
 અર્જુનને જીતી હરિને તેડું, તો હું સત્યવતીને તનંજ.
 વલણ.

તન હું સત્યવતી તણો, જો જીવું પારથ રાય રે;
 બટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, સંગ્રામ કેવો થાય રે.

સુધન્વાઆખ્યાન

૫૨

વામનરૂપવર્ણન.

રાગ—મારૂં.

ઇંદ્રતથા બય દારણે રે, સજી સેવક મેલ્યા બારણે રે;
 દ્વારપાલને દીધી શિક્ષા રે, કાઈ આવે તો ભાંગે દીક્ષા રે.
 તમો આજા બલિની લેજો રે, કાઈને આવવા નવ દેજો રે;
 આજા દીધી શુક્રાર્ય રે, કેવું કરોછો રાજનું કાર્ય રે.
 કીધું વામને રેવા સ્નાન રે, ઘણું કુટકું શોભે વાન રે;

બહુક રૂપે શોભે સારે વેષ રે, કાધો નગરી મધ્યે પ્રવેશ રે.
 ઝોળખાયા અશરણ્યશર્ણુ રે, મળી જોવા ચારે વર્ણુ રે;
 જોઈ વિસ્મય થઈ પુર નારી રે, એ ઉપર કંઈ નાખીએ વારી રે.
 એની ક્ષવી દીસે છે માડી રે, ભિક્ષા માંગવા મુકયો કાઠી રે;
 પગલાં ભરે છે હળવાં હળવાં રે, એનાં દાઝે છે કામળ તળવાં રે.
 છે દંડ કમંડળ ઝારી રે, નીચું જોઈ ચાલે બ્રહ્મચારી રે;
 બાળક બહુ થયાં છે કડે રે, વામનજીને રમવા તેડે રે.
 જેને વેદ નિભ વખાણુ રે, તેને લોક બાળક જાણુ રે;
 રૂપ વામનજીનું જોઈ રે, અસુરઅંગના સર્વે મોહી રે.
 ઋષિપત્ની જોવાને આવે રે, પુષ્પચાળીથી પ્રભુને વધાવે રે;
 આવ્યા વામન બલિને દ્વારે રે, પેસવા ન દીધા પ્રતિહારે રે.
 તિષ્ઠ તિષ્ઠ કહે દ્વારપાળ રે, હસી બોલ્યા દીનદયાલ રે;
 હું પાંચ વર્ષનું બાળ રે, હુંથી શું ખીશો બ્રુપાલ રે.
 બલિરાયે લીધી છે દીક્ષા રે, અમો માંગવા આવ્યા છું ભિક્ષા રે;
 પ્રતિહાર કહે શિર નામી રે, ક્ષણ એક બેસો અહીં સ્વામી રે.
 વામનજી બેઠા દ્વારે રે, કહું બલિને પ્રતિહારે રે;
 સેવક બોલ્યા જઈ શિર નામી રે, એક દ્વિજ આવ્યો કાઠસ્વામી રે.
 છે પાંચ વર્ષનું બાળ રે, તેની વાણી પ્રેમ રસાગ રે;
 તવ બોલ્યા શુક્રાચાર્ય રે, નથી બ્રાહ્મણનું અહીં કાર્ય રે.
 પ્રતિહાર તે પાછો ફરીઓ રે, વામનજી પ્રત્યે ઓચરીઓ રે;
 પૂર્ણાહુતિ પૂરણુ થાએ રે, પછે જન્મે મંડપ માંયે રે.
 શુકે કાધો માર્ગનો રોધ રે, ચઢ્યો વામનજીને કોધ રે;
 યુગચર્મ લાં પાથરીઉં રે, તે ઉપર આસન દઢ કરીઉં રે.
 પ્રભુ બેઠા બલિને પોળે રે, મળ્યા લોક જોવાને ટોળે રે;
 નાના પગની પલાંઠી વાળી રે, રક્ત લોચન કીકા કાળી રે.
 મુક્યું દંડ કમંડળ પાસે રે, માંડયું ધ્યાન શ્રીઅવિનાશે રે;
 આવ્યા વેદ ને સરસ્વતી માત રે, પાસે જોડીને ઉભાં હાથ રે.
 અમર અત્રિક્ષ જોવાને આવે રે, દેવાંગના પુષ્પે વધાવે રે;
 સ્વરધોષ વામનજીનો ચઢીઓરે, જાણે પ્રલયનો ધન ગડમડીઓ રે.
 વેદધુનીએ ગગન ભરાયું રે, આચાર્યનું મન ચોરાયું રે;

નદી સાગર જળ ઉછળીઆં રે, પાતાલ સાતે ખળભળીઆં રે.
 બૂલી વિધાતા લખતાં લેખ રે, તે ચઢે સળકતો શેષ રે;
 ડોહ્યા વરણ ગાંધર્વ કુબેર રે, ડોહ્યા પર્વત કેરા મેર રે.
 ગળ્યું વામનજીનું ગાત્ર રે, જુએ પુરનાં માણસ માત્ર રે;
 થયાં રક્ત લોચન સારે વેશ રે, થયા ઉભા મસ્તકના કેશ રે.
 પ્રતિહાર ઉભા લય પામી રે, ઉભા રહી ચિંતવે શિર નામી રે;
 ડોહ્યું બલિનું સિંહાસન રે, રાંખ્યાં રણાં બ્રાહ્મણનાં ધાન રે.
 આ ચર્યા ભયાનક જોતા રે, નાહા બ્રાહ્મણો પાછળ જોતા રે;
 યરા પાવક જ્વાલા છાંડી રે, થઈ વ્રતની જ્વાલા ખાંડી રે.
 મંડપના સ્થંભ ગડગડીઆ રે, કરસુઆ સરઆ ગુર પડીઆ રે;

વલણુ.

પડીઆ સરઆ હાથથી, યરાકર્મ અમયું રહ્યું રે;
 બલિ પછે ગુર શુકને, આ વિદ્ય યરામાં શું થયું રે.

વામનચરિત્ર.

૫૩

દંપતીસંવાદ.

રાગ—રામગ્રી.

પછે સુદામોજી બોલીઆ, સુણ સુંદરીરે;
 શી કહું હું શિખામણુ, ઘેલી કાણે કરીરે.
 જે નિરમ્યું છે તે પામીએ, સુણ સુંદરીરે;
 વિધિએ લખી વૃદ્ધીકાણુ, ઘેલી કાણે કરીરે.
 દીધા વિના ક્યાંથી પામીએ, સુણ સુંદરીરે;
 નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કાણે કરીરે.
 જે ખડધાનજ વાવીએ, સુણ સુંદરીરે;
 તો ક્યાંથી જમીએ શાળ, ઘેલી કાણે કરીરે.
 જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરીરે;
 જે પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કાણે કરીરે.

એકાદશી વ્રત નવ ક્યાં, સુણ સુંદરીરે;
 નવ કીધા તીરથ ઉપવાસ, ઘેલી કાણે કરીરે.
 અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહીં, સુણ સુંદરીરે;
 નહિ જ્ઞાન વાયસ ગૌઆસ, ઘેલી કાણે કરીરે.
 બ્રહ્મભોજન કીધાં નહીં, સુણ સુંદરીરે;
 નથી કીધા હોમ હવન, ઘેલી કાણે કરીરે.
 અતિથિ નિર્મુખ વાળીઆ, સુણ સુંદરીરે;
 તો ક્યાંથી પામીએ અન્ન, ઘેલી કાણે કરીરે.
 હરિપ્રસાદ લીધો નહીં, સુણ સુંદરીરે;
 નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કાણે કરીરે.
 આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરીરે;
 છૂટ્યાં પશુતણો અવતાર, ઘેલી કાણે કરીરે.
 સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરી;
 હરિચરણે સોંપી મન, ઘેલી કાણે કરીરે.
 ભક્તિએ નવનિદ્ધ આવશે, સુણ સુંદરીરે;
 ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન, ઘેલી કાણે કરીરે.
 આંખ ભરી અબળા કહે, રૂપિરાયભરે;
 માંડે જડ થયું છે મન, લાગું પાયભરે.
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, રૂપિરાયભરે;
 રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયભરે.
 અન્ન વિના ચાલે નહીં, રૂપિરાયભરે;
 મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયભરે.
 અન્નવિણુ ભજન સુજે નહીં, રૂપિરાયભરે;
 જીવે અન્ને આપું જગત, લાગું પાયભરે.
 શિવે અન્નપૂર્ણાં ઘેર રાખીઆં, રૂપિરાયભરે;
 સુરજે રાખ્યું અખેપાત્ર, લાગું પાયભરે.
 ઇંદ્ર સેવે કમધેનુને, રૂપિરાયભરે;
 તો આપણુ તે કાણુ માત્ર, લાગું પાયભરે.
 સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને, રૂપિરાયભરે;
 મનવાંછિત પામે આહાર, લાગું પાયભરે.

ધર્મ પ્રાણ અન વિના નહીં, રૂપિરામજીરે;
 ઉભો અત્રે સકળ સંસાર, લાગું પામજીરે.
 ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, રૂપિરામજીરે;
 જઈ જાયો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પામજીરે.
 વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, રૂપિરામજીરે;
 ધારે ધરણીધર તતખેવ, લાગું પામજીરે.

વલણુ.

તતક્ષણુ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્રકેરાં ઝાડ રે;
 નાથ પધારો દારિકા, હું માનું તમારો પાડ રે.

મુદાભાચરિત્ર.

૫૪

વૈષ્ણવનિંદા અને કુંવરબાઈનું રૂદન.

રાગ—મારૂં.

સુણી શ્રીરંગ મહેતો આવ્યા ધાઈ, ભાવે ભેટ્યા બંને વેવાઈ;
 મળ્યો જમાઈ જમાઈનો બ્રાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ.
 કપડે ભેટી પાછા ખસે, જોઈ જોઈ સામગ્રીને હસે;
 ઉતરવા ધર આપ્યું એક, ઝાઝા ચાંચડ મછર વિશેક.
 ખાડા ટેકરા વસમો દામ, ઉપર નળીઆનું નહિ નામ;
 કાઢ્યું છાજ ને જુની વળી, ભાંતો દોદશ ખેવડી વળી.
 ઝાઝા માંકણ ઝાઝા જુઆ, ત્યાં મહેતાના ઉતારા હુઆ;
 વહેવાઈ ગયા ઉતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી.
 કુંવર વહુનો વૈષ્ણવ આપ, દર્શન કરીને ખોઈએ પાપ;
 મહેતાને જોવા હરખે ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી.
 મન વિના મહેતાને નમે, સાંઝે થયું જે આવ્યા તમે;
 માંડો માંડી કહે સુંદરી, મહેતો દીકો દીકા હરિ.
 જુઓ સાથ કેવો કૂટડો, એને પરમેશ્વર તૂઠડો;
 કુંવર વહુનું ભાંચું દુઃખ, એવું કહીને મરડે મુખ.

હું એ બળદ મહેતાજીતણા, બગાઈઓ શબ્દ કરે ધણા;
 વગડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
 આ ગાંઠડી વળગાડી લટકે, તાળનાં જોડાં બાંધ્યાં પટકે;
 તુળસી કાષ્ટતણો એ ભારે, હવે મામેરાનો શો ઉધારો.
 છાજમાં તુળસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફૂંકશે;
 વેરાગી હરીના ગુણુ ગારે, એટલે મોસાળું પુરૂં ચારે.
 એમ નાગરી કૌતક કરે, ટાળ કરીને પાછી ફરે;
 કુંવરબાઈએ જાણી વાત, મોસાળું લઈ આવ્યા તાત.
 ઉતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણુદી મરમે હસી;
 આ શું પિતા પુત્રીને હેત, શાને દરવા આવ્યો ફજેત.
 લજ્જાનું સાત પેઠાનું નામ, સાથે વેરાગીનું શું કામ;
 શું મળવા ચાલ્યાં એકઠાં, એ બાપથી નબાપાં બલાં.
 કંઠણુ બોલ એવે! સાંભળી, કુંવરબાઈ બોલી પાછી વળી;
 નણુદી શું મચ્છર આવડો, પુંદળથી બાઈ શું બડાડો.
 સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાલજ ધણો;
 કોનો પિતા લખેશરી કહાવે, તે તો મારે શે બપ અ વે.
 રાંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડું સોનાનો મેર;
 તમે મન માને તે કહો. એ પિતા મારે જીવતો રહો.
 મર્મવચન નણુદીને કહી, પછે પિતા પાસે પુત્રી ગઈ;
 દૂરથકી દીડી દીકરી, મહેતાએ સમયાં શ્રાહરિ.
 અન્યો અન્ય નયણાં ભરી, બેઠ્યા બેઠે એ આદર કરી;
 મહેતે મસ્તક મૂકી હાથ, પાસે બેસાડી પૂછી વાત.
 કુંવરબાઈ દેહો કુશળ ખેમ, સાસરીઆં કાંઈ આણેછે પ્રેમ;
 રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે હરિ.
 કુંવરબાઈ બોલી વિનતિ, મોસાળું કાંઈ લાવ્યું નથી;
 નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાંજ.
 નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિષ્ઠાર;
 નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આંગણે.
 ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલામાંડી ગણાય તેહ;
 લોક બોલાવે દુર્જળ કહી, એથી માફું કાંઈ ખીજું નહીં.

પિતાજી કંઈ ઉલ્લભ ન કરો, ધનનો નવ રાખો સંપરોડ;
 આ અવસર સમવાશે કેમ, પિતાજી તમે વિચારો એમ.
 નથી લાવ્યા કંકુની પડી, નથી લાવ્યા મોડ નાડાછડી;
 નથી માટલી ચોળી ને ધાટ, એમ શું આપ્યા ખારેવાટ.
 કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત, હું શે ન મૂઝી મરતે માત;
 માતા વિના સુનો સંસાર, માતા વિના તે શો અવતાર.
 જે બાળકની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે ઉતરી;
 જેવું આથમતા રવિનું તેજ, મા વિના એવું બાપનું હેત.
 સુરભિ મરતાં જેવું વચ્છ, જળવિષુ જેવું તલદે મચ્છ;
 ટાળા વછોઈ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી.
 લવણ વિના જેવું શીકું અન્ન, ભાવ વિના જેવું ભોજન;
 કીકા વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન.
 ધડા ફૂટે રજળે દીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
 ગાળ વિના મોળો કંસાર, માતા વિના સુનો સંસાર.
 શીદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાંચપચાસ;
 શંખ તાળ ને માળા ચંગ, એ મોસાળું કરવાના ઢંગ.
 નોંચ તો પિતા જાઓ પાછા ફરી, એવું કહીને રોઈ દીકરી;
 મહેને મસ્તક મૂક્યો હાથ, કરશે મોસાળું વૈકુંઠનાથ.
 પહેરામણી કરવી હોય જેટલી, આસામી લખી લાવો તેટલી;
 લખજો સાસરીઆં સમસ્ત, વિસારશો મા એકે વસ્ત.
 વચન મહેતાજીના સુણી, કુંવરબાઈ આવ્યા સાસુમણી;
 મારે પિતાએ મોકલી હું, લખો કાગળમાં નોઈયે શું.
 મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરવો ફાંસુ;
 બાપમાં તુળશી દળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફૂંકશે.

વલણુ.

ફૂંકશે શંખ ઉભો રહી, નરસૈઓ મોસાળું શું કરે;
 સંવાદ વહુઅરનો સાંભળી, પછે વડસાસુ એમ ઓચરે.

મામેફું.

૫૫

દોશી વાણીઆરૂપે કૃષ્ણનું આગમન.

રાગ—પ્રભાતી.

હૃદયહી જીહીઓ, વેગે વૈકુંઠપતિ, ગરુડ ક્યાં ગરુડ ક્યાં વદત વાણી;
ચાલ ચતુરા, ચતુર્ભુજ જણે જામિની, નજ નાગરે મારી ગત જાણી.-ઉ.
નરસૈઓ નાગરો, ભક્ત તે માહરો, છાંય જરો તેહની શીઘ થાઓ;
જન ધણા હઠ કરે, ગયા વિના નવ સરે, રિદ્ધિ સિદ્ધિ લેઈ સખી જાઓ.-ઉ.
હાથ હેમ સંકળાં, નંગ બહુ નિર્મળાં, શુભ શયુગાર જઈ અંગ સારો;
રીત ને જાત, રોકડ રખે વિસરો, દીન થઈ કરગરે દાસ મારો.-ઉ.
ચીર ચરણા ધણાં, હોય ચતુરે વણ્યાં, અત્રિક એક એકથી અમૂલ્ય જણો;
સ્વપ્ને કે નવ પડે, નામે કે નવ જડે, અંગ આગસ તજ તેહ આણો.-ઉ.
ઈંદ્ર બ્રહ્મા જેનો પાર પામે નહોં, માગે મુખ ખોલતાં વદત વાણી;
નાથ લક્ષ્મીતણો, એણીપરે આવીઓ, અગણિત ગાંડી સંગ આણી.-ઉ.

રાગ—મારૂ.

ભક્ત નરસૈઆનું દુઃખ જાણીરે, જીહી ધાયા પુરુષપુરાણીરે;
થયા શેઠ તે સારંગપાણીરે, સાથે લક્ષ્મી થયાં શેઠાણીરે.
નંદ સુનંદ ગરુડ સાથેરે, વસ્ત્ર ગાંઠડીઓ તેને માથેરે;
રથે બેઠા શ્રીગોપાળરે, ધમકે ધોરીને ધુવરમાળરે.
લોકે જાળખ્યાં નહિ જગદીશરે, સાથે વાણાતર દશ વીશરે;
સર્વે જોઈ જોઈ વિસ્મય થાયરે, પ્રભુ આવ્યા મંડપમાંપરે.
છડીદારે વાટ મૂકાવીરે, નાગરી નાત જોવાને આવીરે;
આ વહેવારિઓ કાઈ આવ્યોરે, સાથે ગાંઠડીઓ ધણી લાવ્યોરે.
કાઈ જણે ન ત્રિભુવન ભૂપરે, વહાલે લીધું વણીકનું રૂપરે;
રથ ઉપરથી ઉતરીઆરે, હરિ સભામાંહે સાંચરીઆરે.
ખટ દર્શને ખોળ્યો ન લાધેરે, જેને ઉમયાવર આમધેરે;
ન જડે ધ્યાને દાને બહુ જાગેરે, તે હરિ અણુવાણે ખાગેરે.
જે ચૌદ લોકના મહારાજરે, મહેતા માટે થયા બળજરે;
વાધો શોભે કેશર છાંટેરે, બાંધી પાધડી અવળે આંટેરે.
કાને કુંડળ હીરે જડીઆરે, નેત્ર પ્રલંબ અવણે અડીઆરે;
એક લેખણ કાને ખોસીરે, નામ ધર્મ દામોદર દોશીરે.

ઝીણા નામા ને પટકા બારેરે, હરિ હળવે હળવે પધારેરે;
 ખાંધે પછેડી ઓઢી નાથેરે, ખેડ છેડા મલા છે હાથેરે.
 વીંટી વેંટ દશે આંગળીઓરે, સાંઘાં મોઝાં પહેલાં સામળીઓરે;
 ધણા વાણોતર છે સાથેરે, કોણે ઝોળા મલા છે હાથેરે.
 ધણા સેવક સેવામાં સજરે, ઉદ્ધવના હાથમાં ગજરે.
 પ્રભુ પુઠે કમળા રાણીરે, સભા મોહી નેઈ શેઠાણીરે.
 આવ્યા સજ્જેડ દેવાધિદેવરે, મહેતે હરિ ઝોળખ્યા તતખેવરે;
 ભસે આવ્યા શેઠ શ્યામળીઆરે, મહેતો માધવજી શું મળીઆરે.
 મળતાં બોલ્યાં સુંદરશ્યામરે, મારું પ્રગટ ન લેશે નામરે;
 રખે વાત અમારી ચરચોરે, તમારે જે નેઈએ તે ખરચોરે.
 કુંવરબાઈનાં પૂગે કાડરે, એમ કહી બેઠા રણુછોડરે;
 પછી સભા સહુ સાંભળતારે, હરિ વચન બોલ્યાં છે વળતારે.
 જાઓ શેઠાણી દુઃખ કાપોરે, કુંવરબાઈને હૃદયાશું ચાપોરે;
 એવું કહેતામાં કમળા હોડ્યારે, કુંવરબાઈને હૃદયાશું ભીડ્યારે.
 મારી મીડી ન ભરીએ આંસુરે, તેડો ક્યાં છે તમારી સાસુરે;
 મળી નાગરીઓ સેં ખેચારે, નેઈ રૂપ મેલ્યો અહંકારે.
 વેવાણુ કમળાને એમ પૂછેરે, મહેતા સાથે સગપણુ શું છેરે;
 કાકિલા સ્વરે અમૃત વાણીરે, ત્યારે હસીને બોલ્યાં શેઠાણીરે.
 વેવાણુ તમો એ શું નવ જાણીઆરે, તમો બ્રહ્મણુ ને અમે વાણીઆરે;
 વેપાર દોરણીનો ઘેર કાઢીરે, અમારે ઓથ નરસૈંઆની મોટીરે.
 અમો ધન મહેતાજીનું લીજેરે, વેપાર કાપડનો કીજેરે;
 અમો આવ્યા મોસાળું કરવારે, ઠાકી છાંય સોનેંએ ભરવારે.
 મહેતે જે જે વસ્ત્ર મંગાવ્યારે, અમો લખ્યા પ્રમાણે લાવ્યારે;
 એવું કહીને બેઠાં શેઠાણીરે, સહુ નાગરી સાંસે ભરાણીરે.
 તેડ્યા શ્રીરંગ મહેતો વહેવાઈરે, ભાવે ભેટ્યા શ્રીજીદુરારે;
 ત્યારે વિસ્મય થયા સહુ નાગરરે, છાંય ભરી તે કરુણા સાગરરે.
 મહેતાને કહે વનમાળીરે, કરો પહેરામણી સંભાળીરે.

વલણુ.

સંભાળી કરો પહેરામણી, એવું કહે સુંદરશ્યામરે;
 વળી ઘટે તે માગજે, અમો વાણોતર સરખું કામરે.

આમેરું

કુંભકર્ણની મઠ નિદ્રા.

રાગ—કાલેરો.

જગો ભાઈ બીડ પડી છે, કરે વિનતિ રાવણરાય;
 નર વાનરે લંકા ઘેરી, તુને નિદ્રા ક્યમ સેહય.—ગા. ૧
 શત સેવક તેડાવ્યા રાયે, કહ્યું જગાડો કુંભકર્ણ;
 લક્ષ બોધા વળગી ઢંઢોળે, જાણે શું પામ્યો મર્ણ.—ગા. ૨
 જળ છાંટે નવ જગે યોધા, તાપણાં કીધાં ચેકેર;
 હદે ઉપર શિક્ષાપડ મૂક્યાં, કાનમાં ફૂંકે મદન ભેર.—ગા. ૩
 કપાળ ઉપર દુંદુભી વાળે, શણાંઈ નફેરી ઢેલ;
 કો મેધ સ્વરે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે બેલ.—ગા. ૪
 સુંઠ મરી નાસિકામાં ફૂંક્યાં, અજ ચક્રાવ્યા નાસામાંય;
 પાછો શ્વાસ મૂકે નિદ્રામાંહે, અજ મીઠ ઉગા જાય.—ગા. ૫
 હૃદયા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વઢાવ્યા મહિષ માતંગ;
 કુંભકર્ણ સૂતો નવ જગે, સાણસે ત્રોડાવ્યું અગ.—ગા. ૬
 નાના આંધ્ર અંજન કીધાં, પાજડયો ઉચળી બે વાર;
 પણ અધોરીની ઉંધ ન ઉડે, કીધો ઘુંટણીઆંતો પ્રહાર.—ગા. ૭
 નળી નાસિકામાંહે સર્પ ચક્રાવ્યા, વાયુ બંધાવ્યો લંકા રાય;
 કપોળ માંહે સર્પ અકળાયા, તે શ્રવણ માર્ગે નીકળી જાય.—ગા. ૮
 વાજ આવ્યો રાવણુ રાજ, ન લાગ્યો એકે ઉપાય;
 કુંભકર્ણની સણી આવી, રાયને લાગી પાય.—ગા. ૯
 કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જગે, એને વહાલા શંકર ભગવાન;
 જગશે સ્વામી મુહૂર્ત માત્રમાં, યુકતે કરાવે સંગીત ગાન.—ગા. ૧૦
 લક્ષ બોજન કરાવી રાખો, નહિં તો કરશે સૌનો સંહાર;
 રાવણે મદ પાન કરાવ્યાં, અજ તણો કીધો અંધાર.—ગા. ૧૧
 અસરા પાસે નૃત્ય કરાવે, ગાનગાન વાળે વાજિર;
 કુંભકર્ણ ડોહ્યો જેમ મણિધર, સંમળતાં ગોપિંદ ચરિત્ર.—ગા. ૧૨
 ઊડીને સર્વે અજ આરાવ્યાં, પૂછ્યો પછે સમાચાર;
 મુને કાચી નિદ્રાએ કેમ જગાડ્યો, શા વાનરના હોકાર.—ગા. ૧૩

રાવણે વાત કહી વિસ્તારી, જે રીતે દુભવ્યા શ્રી રામ;
અમત્યના કામ માટે ઉઠાડ્યો, તું વિના કાણુ કરે સંગ્રામ.—૧૦ ૧૪

વલણુ.

સંગ્રામ કરો શ્રી રામ સંગ્રામે, કપિ પમાડો મર્ણુરે;
એ વચન સાંભળી વીરનાં, પછે શું બોલ્યો કુંભકર્ણુરે.

૫૭

રાવણુને ઠપકો.

રાગ—પરજીઓ.

કર ધસી કુંભકર્ણુ બોલ્યો, ધુણી પોતાનું શીશ;
ધર ધાલ્યું ભાઈ ઘેલડા, તે દુભવ્યા શ્રી જગદીશ વીરા.
બળીઆ સાથે બાથ વીરા, કાં દુભ્યા શ્રી રઘુનાથ વીરા—૧
ત્રંબક લેતાં તાહરે, ચંપાણા વીશ હાથ;
કાઠી મૂક્યો તુને રાખવજીએ, થયો કૃતદ્વી લંકા નાથ વીરા.

બળીઆ સાથે બાથ વીરા; કાં દુભ્યા—૨.

સાયરજળ જેણે બાંધીઉરે, શલ્યા તારી પુષ્પ સમાન;
મેઘાડંબર રહેજે છેદીઉં, તોય તુને ન આવી સાન વીરા.

બળીઆ. કાં દુભ્યા—૩

લક્ષ ધરણી ઘેર તાહરે, જેનાં દર્શન મચ્છે દેવ;
તો સીતાને શું લાવીઓ, થયો વૃદ્ધ ને ન ગર્હ કુટેવ વીરા.

બળીઆ. કાં દુભ્યા—૪

જગત જીતી તેં જૈર કીધું પણુ, ન જીત્યા ક્રોધ ને કામ;
શ્યામ કેશ ઉજ્જવળ થયારે, તોય મન રહ્યું તારૂં શ્યામ વીરા.

બળીઆ. કાં દુભ્યા—૫

ચંદ્ર વિના જેવી જામનીરે, દીપ વિના જેમ ધામ;
ત્યમ બિમ્બીપણુ બાંધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લંકા ગામ વીરા.

બળીઆ. કાં દુભ્યા—૬

પરનારી જેવી પાવકન્વાળા, સાપણુ વિખની વેલ;
જીવ લેશે તારો કુટુંબ સાથે, જઈ રામ ચરણ શીશ મેલ વીરા.

બળીઆ. કાં દુભ્યા—૭

હું મર્યું થકી બીહીતો નથી, પણ તું વેળાસર ચેત;
નહીં માને શીખ માહરી, જશે જમપુર સ્વજન સમેત વીરા.

બળીઆ. કાં દુબ્યા—૮

જો વાડીમાં બેસાડી જનકી તો, લઈ આવ્યો કાણુ કામ;
તુથી સીતા જતાતી નથી તો, કેમ જતાશે રામ વીરા.

બળીઆ. કાં દુબ્યા—૯

રાવણુ કહે કુંભકર્ણુનેરે, સાંભળ દુઃખની વાત;
જ્યારે દેખું સતી જનકી, જણે હોય આપણી માત વીરા.

બળીઆ. કાં દુબ્યા—૧૦

જો લાગ કંઈ ચિત્ત સીતાથી, તો તે બળશે રાખને અંગ;
હવે કેમ નમું રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ વીરા.

બળીઆ. કાં દુબ્યા—૧૧

વલણુ.

લાગે કાલપ મુખ વિષે, જો નમું રિપુને પાયરે;
કુંભકર્ણુ કહે ધન્ય તું, તારું મન જોયું મેં બાઈરે.

રણુચક્ર.

૫૮

હરિહરયુક્ત.

રાગ—સારંગ.

રાંકર આવ્યા છે સંગ્રામે, ધર્યું ચાપ તે સુંદર શ્યામે;
ગાળે ગરડે છેલછપીલો, હાંકે પોઠીઓ હરજ હડીલો.
કુણ્ણે ચક્ર ચલાવ્યું ચાક, મુક્યું રાંકરે પિનાક;
આવી મળીઆ બે ભગવાન, થયો સંસાર આંદુલમાન.
વાગી હરિહરતણી હાક, પુરમાં રાંધ્યા રસા છે પાક;
ચાળ્યા વિધાત્રીના લેખ, ધુળે ધરા ને સળક્યો શેષ.
ફાટ્યું આકાશ તૂટ્યાં અભ, પડ્યાં ગર્ભવંતીનાં મર્ભ;
કરી ચાપ તે મંડલાક્રર, શિવે બાણુ તો મુક્યું બાર.
જાદુસેના નાખી ઉરાડી, લઈ સમુદ્રમાંહી પાડી;
આવે બાણુ તે મેધની ધાર, કરે ભૂત પ્રેત પુકાર.

તે પ્રેમ સમુદ્ર પાંચવીશ, છેલ્લાં અણગતાં મીનુસહીસ;
 શત સહસ્ર અમુલ ભક્ષ કાટ, વરસે બામ્બુ દોહાદોહ-
 છટે બંદુક નાળ ને ગોળા, ફરવે કાંધે ભિંડીમાળા;
 સણસણતાં શર બહુ છટે, તેણે કપાળ ભડના ફટે.
 વળગે ભૂત પ્રેત આવર્ણ, વઢે ચુડેલ અવળે ચર્ણ;
 મસ્તક સમડી ધીકધીકાવે, કિલકિલ કરતી ઉપર આવે.
 હરખી શાકીણી ડાકીણી સર્વ, આબુનું જાણે ઉગણીનું પર્વ;
 ચૂસે કંકને ધુટડા ભરે, મુખે રૂધિરના રેલા ઉતરે.
 દેટલી વાડીમાં થઈ મમ, વસ્ત્ર વેણી ફરે છે નમ;
 મહી ભમાવે જોદ્ધ ગગન, જોદ્ધવ સેના કીધી ભન.
 કેટલીની તે આંખ કપોળ, કોનાં મુખ જાણે મોટી પોળ;
 લાંબસ્તની વિપરીત વાન, કોના ભૂમિએ ભરાએ કાન.
 જીભ સળકે સર્પાક્રર, મુખે કિલકિલ કરે ઉચ્ચાર;
 ધણા યાદવ ખાધા કરડી, નાહી સેના તે મારગ મરડી.
 ધાયા રાક્ષસ દેતા માર, જદુસેનાએ ખાધી હાર;
 છટે દુર્ગ નાળ ને ગોળા, નાહા જોદ્ધવ ટોળેટોળાં.
 પ્રગટયો મહાદેવને વળી ખાર, વાળ્યો જોદ્ધવનો સંહાર;
 વઢે ડાકણી શાકીણી સંહારી, એમ કોખ્યા શ્રી ત્રિપુરારી.
 નાહું સૈન્ય દીહું ચોપાસ, ત્યારે કાપીઆ શ્રી અવિનાશ;
 હારંએ ચક્ષુ કીધી વક, પછે મૂક્યું સુદર્શન ચક.
 છેલ્લાં ડાકણી શાકીણી શીશ, રંડા નાસે ને પાડે ચીસ;
 કોને ભાલા વાળ્યા ભયો ભય, કોઈનાં નાક છેદાયાં ટચ.
 છેલ્લા હસ્ત શ્રવણ ને ચરણ, નયણે ઉડે રૂધિરનાં ઝરણ;
 ફરી જોદ્ધવ યુદ્ધે વળીઆ, હામ હામથી આવીને મળીઆ.
 આવ્યા સામા જોદ્ધવ જન, દેખી ખીજ્યા પંચવદન;
 મૂકે શિવ અપરિમિત બાણ, ભલા સુભટ તજે છે પ્રાણ.
 કૃષ્ણે મૂક્યું મોહાત્મ બાણ, મોહ પામ્યા પિનાકપાણ;
 કીધું પોઠીયાપર શયન, સાંભળ પરીક્ષિત રાજન.
 રણે કોર્યો બળિનો બંધ, ધાયા ગણપતી ને વળી સંધ;
 મહાકોષ અબ્યંતર આણી, ધાયા ધનુષ વિષે શર તાણી.
 બધી જોદ્ધવ સેના મારી, કોષમકી કો ન ભારી;

ધરમા રાક્ષસ હતતા ખાર, જાદવમાં સુધે હાલધર.
 ભારે ધાયો સાલકિ શર, કાળી અસુર સેનાને શૂર;
 અય્યયું આપાતણું તિમિર, મંત્રે નિવારે તે જાદુવીર.
 છેલ્લા કવચ ભાષા તે છેક, નાહા અસુર મૂકીને ટેક;
 ગાળ્યો બાણાસુર ઉન્મત્ત, તાપ્યાં ધનુષ તે પંચ શત.
 નાખે બાણુ તે દાનવ દક્ષ, શત સહસ્ત્ર અયુત ને લક્ષ;
 નાહી સેના તે ભડભડાટ, હસ્તી ચીસ પાડે ચડચડાટ.
 પડે જાદવમાં બહુ ભંગ, ત્યારે કાપ્યા શ્રી સારંગ;
 શ્યામે આકર્ષ્યું સારંગ, બાણે ભેદ્યું તે બાણનું અંગ.
 કૃષ્ણે છેલ્લો પ્વજનો દંડ, રથ કીધો તે શતખંડ;
 છેલ્લું છત્ર અતિ અનોપ, કાપ્યાં કવચ આયુદ્ધ ને ટોપ.
 બાણે પાડ્યો મસ્તકનો ટોપ, દેખી કૃષ્ણને ચડીઓ કાપ;
 કીધા વાહન વિના વીર, ગતિભંગ થયાં શરીર.
 છેલ્લા માંઝા જ્યારે હાથ, આવી બાણાસુરની માત;
 કોટરા એવું તેનું નામ, દેખી નમ્ર ને લાજ્યા શામ.
 નવ મૂક્યું સુદર્શન, નાસી છૂટ્યો બાણુ રાજન;
 પાછો ક્રોધ કરી તે વાર, થયો જુદ્ધ કરવા તૈયાર.
 રાયે ફરી કટક સજ કીધું, બાણે વઢવા દદામું દીધું;
 જ્યાં ઉભા શ્યામ ને રામ, આવી કીધા મહા સંગ્રામ.
 પછે માંડ્યું આસુરી કર્ષ, વરસે માંસ રૂધિર ને ચર્ષ;
 ધાયો સમુદ્ર વાષે જેમ પર્વ, વરસે અસ્થિ ઉપદ્રવ.
 નાસે જાદવ બળીઆ સર્વ, ભાષા સુભટ તજે ગર્વ;
 હલધર નાહા મૂકી મામ, દેત્યે દારણુ કીધા સંગ્રામ.
 નાખે કદંબ કાંટા સર્પ, વરસે શલ્યા દાનવ નર્પ;
 પાડ્યું જાદવમાં ભંગાણુ, નાહા હલધર ભઠને પ્રાણુ.
 દાનવ રાય મૂકે દોટ, કોની ગ્રહીને મરડે કોટ;
 બેના ગ્રહી અદાણે શીશ, ખેદ પામ્યા શ્રી જુગદીશ.
 મરડ થયો છે ગતિભંગ, શલ્યા પ્રહારે ભાંડ્યું અંગ;
 રથ વહોણા કીધા રામ, મૂકી આમ ને નાહા કામ.
 સુંદર આમણ કીજે સહાય, જાદવ કરે છે આજ ત્રાણ;
 દેખીને દેવ આમ્યા શ્રીક. બાણે ભાળી રૂમિરતી નીક.

ખીન્યા કૃષ્ણ ખેડયો ખમજનન. અતિ ક્રોધ ચઢયો છે મન;
 ચક્ર લીધું છેદવા હાથ, કીધી ઇચ્છા તે વૈકુંઠનાથ.
 એમ કાપ્યા શ્રી જનુનાથ, હવે છેડું બાણના હાથ;
 મૂક્યું ચક્ર તે ખીજવાર, દૈત્યમાં થયો તે હાહાકાર.
 નાઠો બાણ વાળીને મૂઠ, હરિએ ચક્ર તે મૂક્યું પુઠ;
 અંગોઅંગમાં લાગી જવાળ, જેમ છેદે કો વડની ડાળ.
 એમ કપાય બાણના પાણ, ત્રાણ ત્રાણ વહે મુખ વાણ;
 અંગે વહે શોષિતની ધાર, કાપ્યા કર બાણના તે વાર.
 આવી ખેડું સુદરશન, અકળાયો બાણ રાજન;
 જેમ છેદે વૃક્ષની ડાળ, તેમ કર કાપ્યા ગોપાળ.
 જેમ જૂડે વૃક્ષને વન, તેમ કર કીધા છેડન;
 પછે રાખ્યા કર ત્યાં ચાર, પાડ્યો બાણ તે બ્રહ્મિ મોઝાર.
 અંગે રૂધિર વહે વિવર્ણ, જેમ પર્વતથી નીસરે ઝરણ;
 સતો કરે શિવનું ધ્યાન, પ્રભુ રાખો સેવકનું માન.

વલણ.

બાણાસુર પૃથ્વી પડ્યો, પીડા પામ્યો પડરે;
 વળી જદાશિવ કોપે ચઢ્યા, કાપ્યા ચૌદ બ્રહ્માડરે.

ઓખાહરણ.

૫૯

દેવકીવિલાપ.

રાગ—મૈવાડો.

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વશવલી;
 માનને માગે હો મુખે દશ આંગળી.
 હૃદયા ફાટે હો નયણે જળ ભરે;
 સુકુમાર કુંવરી હો, કાલું કાલું આચરે.
 માનુષી દેહ ધરી હો. વિપત્ત શી આવડી;
 કાણ મુકાવે હો, નહીં પિતા આવડી.
 આર્ષ તે છેડરી હો, નમાઈ હું રાંકડી.

કેમ સહુ રાતી હો, વીરાજની આંખડી.
મહીએર તો માઈ હો, તું મથુરાપતિ;
હમસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.
કહાં ભોગવશો હો, પાપનો પોટલો;
ઈશર માઈ ફુખે હો, તાણો મા ચોટલો.
માળા મારી તૂટી હો, પડે કરમુદ્રી;
દેખે અંગ લોકડા હો, ખસી મારી ચુંદડી.
વેણી વૌખરાણી હો, કાકીએ સેસ ભરી;
બહુ થાઓ દેવનું હો, વાણી એવી ઓઝરી.
જે પરણાવે હો, તે તો વધ કેમ કરે;
મીઠળ નથી છૂટ્યાં હો, ના ગઈ સાસરે.
તંબોલ પરણ્યાનો હો, સૂક્યો નથી સાવલીએ;
મા મારો છઉં કોડ ભરી હો, લાગું તારે પાવલીએ.
જેને ઉછેરીરે હો, તેને નવ મારીએ;
ધણું વોળાવી હો, ઘેર પધારીએ.
ગગનવાણી હો, કો વેરણ મુજતણી;
સાચું રખે માનો હો, જુઓ હું દુર્બળ બણી.
એમ વલવલતી હો, રોતી મજમામની;
દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
રોયાં વૃદ્ધ જોખન હો, ને બાળક બાહુવાં;
રોયાં હય હસતી હો, રોયાં નમ આહુવાં.
રોયા મમને દેવતા હો, રોયા વસુદેવ પતિ;
પણુ નિરદે કંસને હો, દયા નથી આવતી.

વલણુ.

કયા ન આવે કંસને, કોધી મથુરાનાથર;
જેવે ધાઈ ધાય મૂકે, વસુદેવે આજો હાથર.

દશમ સ્કંધ.

કૃષ્ણબાળચરિત્ર.

રાગ—મારૂ.

કાણે ફેડી હો, આ ગોળી કાણે ફેડી હો;
 સાદ સાંભળી નાહા નરહરિ, અંબા દોડી હો. આ ગોળી૦
 ઉડ્યું વદનને હાથ ધસતી, પુકે હોડી હો;
 બાઈ ગોરસનું મનેદુઃખ નથી, ભાંજી ગોળી રીઠી હો. આ ગોળી૦
 પરસાળ છાસે છબ્યછબે, જેમ તળાવની લહેરી હો;
 આખા ગોરસનું ઉજડ વાળ્યું, દીકરો કે વેરી હો. આ ગોળી૦
 માખણ ખવડાવ્યું માકડાંને, ઉછડળ છેઓ હો;
 પાત્ર ફૂડું ને નેતરૂં તૂડું, ભાંગો રવંચો હો. આ ગોળી૦
 આખો દિવસ આજ બાંધી મૂકું, જેઉં કાણુ મુકાવેરો;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, કેમ હાથ આવે હો. આ ગોળી૦

રાગ—પંચમ—રામગ્રી.

સોટી લીધી હાથમાં, ધાયાં જસોમતી રે,
 ધુંટણીએ ધનસ્યામ, નાસે જદુપતિરે.
 જોવા મળી વૃજનાર, અંત્રિય સુરવધુરે;
 આગળ પુત્રને પૂઠે માત, ખુંઘું ગામ બધુરે.
 ખીન્નાં બાળક નાસી જાય, મરૂટ વૃક્ષે ચઢારે;
 ચાકાં જશોદા માત, ધાતાં ઢળી પડારે.
 પુનરપિ એકાં થાય, અંબા શ્વાસે ભરીરે;
 છેડો ખસી ખસી જાય, વેણી વીખરીરે.
 નાનાં બાળક માંય, શક્તિ ક્યાંથી આવડીરે;
 તાળી દઈ હસે ગોરાળ, ઢાઝે માવડીરે.
 જુએ ઈંદ્રાદિક દેવ, કૌતક કૃષ્ણતથારે;
 છે આંસુ ભર્યાં લોચન, દીસે સોહામણારે.
 છે ક્રોધ ભર્યું કપાળ, રીસે તરડીધુરે;
 શોભે મોહનજનું મુખ, માખણ ખરડીધુરે.
 છે ખીટળીઆળા કેશ, માંહે રેણું ભરીરે;

નરસિંહ ત્રિભુવનનાથ, જુએ ફરી ફરી.
 છે ઝેરસખરડો દેહ, લકના બિંદુ અરેરે;
 જીવા દુઃખમાં દીનાનાથ, આપણુ બધા કરેરે.
 જોડંગતો વિશ્વનાથ, ચીટે ચાલતોરે;
 સોને મઢયો સિંહનો નખ, હુંડે હાલતોરે.
 કમળપે દેવળ પાય, કઠીણુ બોમ્બ ધરેરે;
 ભાંગે કાંઠા વાગે પાપાણુ, શોષિત અંગે અરેરે.
 છે અંતરંગમી નાથ, માને કીધી મયારે;
 ધણું ઘાકી જાણી માત, પ્રભુ પડી ગયારે.
 હું નહીં કરું અન્યાય, એકવાર ચૂકારે;
 કહો તેવા ખાઉં સમ, આવારકી મૂકારે.
 જઈને આલ્યો હાથ, દાસી કને દોરકું માગેરે;
 પરમેશ્વર માગે માન, માતને પાય લાગેરે.
 મંદિરમાં આવ્યાં માત, પાંખોટે ઘડીરે;
 બાંધવા માઝા હાથ, દોર પોએ નહારે.
 કેમ કરી બાંધ્યો જય, સુંદર શ્યામજીરે;
 બટ પ્રેમાનંદનો નાથ, અકળ રામજીરે.

કશમ રકંધ

૬૧

નંદવિદાય.

રાગ—ગોડી.

વિદાય કરવા ગોપનેરે, આવ્યા વાડી માંહે ગોવિંદ;
 કાંઈ રીસ કરી શ્રીકૃષ્ણનેરે, થસે ભર્યાં કહે નંદ.
 હું રકે સહેવાતું નથીરે, પુત્ર તે માંગ્યો ઉન્માદ;
 આપણુ પશુ પાળી જીવીએરે, શો બળીઆસું સવાદ.
 સાંભળ્યું કંસાસુર તે હણ્યોરે, છે જસસધસું કમ;
 હાવાં જોડુળમાં રહેવાતું નથીરે, શોધો વસવાનો ઠામ.
 તું મન માને જોમ આવરેરે, ન માને મારી કીધ;
 તેં દેહ માત્ર સત્ત કરારે, હું રકે મંઆવ્યો બીખ.

વિદાય૦

વિદાય૦

વિદાય૦

વિદાય૦

એ મહારૂપને પરહરોરે, ધરો ગ્રાવાળાનો વેખ;	
તમારો વાંક કરી નથીરે, છે મારા કરમની રેખ.	વિદાય૦
ગજદંત નાંખી દીઝો દીકરાંરે, ધરો જોષિકા વેણ;	
રામકૃષ્ણના દેહનીરે, નંદજી ખંખેરે રેણ.	વિદાય૦
પ્રીત દેખી પિતાતણીરે, ચાલી હરીને આંસુધાર;	
નંદે જાણ્યું પીડા થઈરે, કાંઈ વહતાં લાગી પ્રહાર.	વિદાય૦
હૃદયે લીધા શ્રીહરીરે, લોચનનું લોહું નીર;	
મુદ્ધિ પ્રહાર થયા મહાનારે, ધણું વાગું સ્થામશરીર.	વિદાય૦
ઉપાય આખધ કીજીએરે, ચાલો પુત્ર આપણે ગેહ;	
પય પીળે બાખડી ગાયનું, રડો ચારો દેહ.	વિદાય૦
રામ રહેશે કે તહાં આવશે, મુકાવા વસુદેવ તાત;	
સુખે રહો આંહાં રામજીરે, મોકલું છૌં રોહિણી માત.	વિદાય૦
માતપિતાને પ્રતિપાળજોરે, છે દુખીઆ વસુદેવ;	
રોહિણીના સરખી રામજીરે, દેવકીની કરજો સેવ.	વિદાય૦
તપાસ લેજો શ્રીકૃષ્ણનોરે, હજધર માગું છૌં માન;	
સખળ સંપ એ મિત્રનોરે, લોકે જાણ્યા બાઈ સમાન.	વિદાય૦
બોલ સુણી નંદરાયનારે, જોયું નીચું રાજકુંવર;	
કઠિણ મન કરી બોલીઆરે, વિપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર.	વિદાય૦

૬૨

રાગ—વેરાડી.

(કૃષ્ણવચન) :—

અમો ઓસોંકળ કેમ થઈએરે, ઓકુળ સ્વામી;	
એવું કહીને આંસુ ભરીઆં અંતરજામી.	અમો૦
અમો તમારે મંદિરે આવ્યા, લહેણું કાંઈ લેવા;	
નંદ અમો તમને માનું છૌં, પિતાજી જેવા.	અમો૦
સગા પુત્રને હેત ન રાખે, તેવું હેત કાધું;	
કૃતદંતી આજ થયો જે, તમને દુઃખ દીધું.	અમો૦
ખોલે ચડી મેં મૂછ તાણી, પાડુ જહુ મારી;	
પરપુત્રનું ખુલું ખમીઆ, ધન નર ને નારી.	અમો૦

સાકરે દૂધ વાટકીએ પાયું, બોળે બેસાડી;
 નહીં આવે જસોદાને તોલે, દેવકી માડી. અમો.
 પુત્રની પેરે ત્રેવડળે, રખે ઉતારો માયા;
 અમો છૌં વસુદેવના નંદન, દેવકીના જયા. અમો.
 નાસરડે ગોકુળમાં આવ્યા, મામાજીને માટે;
 ઉછેરનારને ઉત્તર દેતાં, કાળજ નવ ફાટે. અમો.
 ત્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરે, વિદાય તો આપી;
 મૂર્છા ખાઈ નંદ પડ્યા, શું દુઃખ નાંખ્યો કાપી. અમો.

૬૩

રાગ—રામગ્રી.

(નંદવચન):—

એ શું બોલોછો શામળા, ઘેલો થયો રણુછોડ;
 પાશ્વિગ્રહણ કીધું નથી, વહુ જ્ઞેવાનું કાડ. એ શું.
 વિષ્ણુ વિચાર્યું નવ બોલીએ, હસે દુરીજન લોક;
 નથી દીઠું નથી સાંભળ્યું, પુત્રનું સગપણ ફેક. એ શું.
 દીઠાં મંદિર માળીઆં, દીઠી ઘોડાની ઘોષ;
 દીઠાં લોક રળીઆમણા, થઈ તુંને રહેવાની હોંસ. એ શું.
 દૂષણ જીવ્યાને ઉપજે, જે કહીએ બીજાં માખાપ;
 વસુદેવ તાત છે રામને, એને કહેતાં નહીં પાપ. એ શું.
 આપણુ નાત આહીરડાં ક્ષત્રી છે વસુદેવ;
 રામે તાત કહ્યા હશે, પડી તને કહેવાની ટેવ. એ શું.
 ગોવિંદ બેસો ગાડલે, ઉભા છે સહુ ગોવાળ;
 હવડાં શત્રુ કે આવશે, કાઝા થાય આતકાળ. એ શું.
 નીચું જોઈ કહે નાથજી, નયણે ઢાળી નીર;
 અમો પુત્ર છૌં પારકા, તમો જાઓ મંદીર. એ શું.

(કૃષ્ણવચન):—

આશા મૂકો નંદજી.
 અર્ધનિશા હું આવીઓ, માત જસોદાને પાસ;
 કન્યા તમારી વીજળી તે, ઉડી ગઈ આકાશ. આશા.
 મનસા વાચ્યા માનજો, નથી કૌતક વાત;
 સગા પિતા વસુદેવજી, તમો છો પાસકતાત. આશા.

આપણે સમજાય છે નહીં, કહી શકીએ નહીં
 ખીજી વાર ધરણી હજી, પડે નંદજી ચીજ. આશા૦
 નંદ ગોવાળા બલવને, નિસ્સરે કાઠે પહોડ;
 રોયા ગળે દેવતા, રોયાં વાડીનાં જાડ. આશા૦
 વિલાપ નંદના સાંભળીરે, રોયા નગરના ભોડ;
 જતાં સમ રોયા ધણું, શ્રીકૃષ્ણને ઉપ-એ શોક. આશા૦
 નંદ કહે ગોવાળાને, વચ્ચું વચ્ચનું બહુ;
 વાહી લાવો કે કુણુને, મારા જાશે પ્રાણ. આશા૦
 વિપ્રપ્રભુએ સાંભળ્યું, રોયા પરમેશ્વર;
 આંસુ લોહ્યાં નંદનાં, ક્યાં રાજકુંવર. આશા૦

દશમ સ્કંધ.

૬૪

ભોળી સુભદ્રા.

રાગ—દેશાખ.

માતાને ઘેર ગયા મોરારી રે, ત્યારે ટાળે મળી સર્વે નારી રે;
 સોળ સહસ્રે વાત વિચરી રે, શું લાગ્યા ગિરિવરધારી રે.
 આવ્યા સુભદ્રાની પાસે રે, જ્યારે બહાર પધાર્યા અવિનાશ રે;
 ત્યારે નણુંદ થયા પ્રસન્ન રે, આપ્યા સોળ સહસ્રને આસન રે.
 પછે સુભદ્રાજી હરખે પૂછે રે, ભાભી સર્વે આવ્યાં તે શું છે રે;
 સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યાં રૂકિમણી રાણી રે.
 આવ્યાનું રથાનક અમારું રે, તે તો બાઈ ભોવન તમારું રે;
 અમે ભાભી જે સોળ હજાર રે, તેને તમારો છે આધાર રે.
 જ્યારે તમે જાશે સાસરડે રે, નહિ કદી અવાય વસુદેવ ધર રે;
 સાસરવાસો સર્વે ભોગઈ રે, કરવા ઇચ્છેછે તમને બાઈ રે.
 અમ સરખું કંઈ ક્રમ દેજો રે, મન ગમે તે માગીને લેજો રે;
 જ્યારે એમ બોલી વડી વામા રે, ત્યારે બોલ્યા સત્યભામા રે.
 આપણને એથી આધક કંઈ નહિએ રે, દૂધ છે તેમ એ ને છે દહીંએ રે;
 આપ્યાનો તે શો છે ઉપદેશ રે, બાઈજી લેખી આ હાર અમારો રે.

આપણુ ક્યાં ખરચીશું ગર્થ રે, સાસુ નણુંદ એ મોટું તીર્થ રે;
 આપ્યો હાર તે સત્યભામા સતી રે, ત્યારે બીડીઆં જાંબુવંતી રે.
 આ પહેરો સુભદ્રાજી ચીર રે, ચિત્રવિંચિત્ર ભર્યું છે હીર રે;
 રૂકિમણી મન કીધું બહોળું રે, આપ્યું પહેરવાને ત્યાં પટોળું રે.
 એક કહે લ્યો સુભદ્રા બહેન રે, આ માળા લ્યો મોટી મોહન રે;
 કેણે આપ્યાં કંકણ ને ચૂડી રે, નણુંદી કહે ભાભીએ રૂડી રે.
 ધોળા સાળુ છાંટ્યાં કેસર રે, મોટાં મોતી નાકે વેશરે રે;
 કા જોડ આપે અણુવટની રે, કા છોડે કટિમેખલા કટની રે.
 કલાં કાંખી ને ઝાંઝરીઆં રે, નણુંદને અર્પણુ કરીઆં રે;
 એમ આગ્રણુ આપ્યાં સર્વે રે, ત્યારે બેલ્યાં સુભદ્રા ગર્વે રે.
 આજ ભાભી પરોણા રહીએ રે, વળી કામ અમ સરખું કહીએ રે;
 જેવાં કરશે તેવાં ચર્ધશું રે, વહાલી વાત તે તમને કહીશું રે.
 સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યાં તે રૂકિમણી રાણી રે;
 કહુંછું કહો સુભદ્રા બાઈ રે, આજ આવ્યા હુતા તમારા બાઈ રે.
 પેટી હતી તે બીયા કને રે, આવીને તે આપી છે તમને રે;
 તે પંજરમાં તે શું છે રે, ભાભીસાથ સૌકો પૂછે રે.
 આપણે બેઝવું ચાલવું શાનું રે, એને જોઈ જાનું છે જાનું રે;
 માટે ઉધડે પંજરતાળું રે, અમો વેગળી રહીને નિહાળું રે.
 નણુંદે જીભ કરડી ત્યાં દંત રે, ભાભી કોધી તમારો કંથ રે;
 જાણો છો ત્રિકમની ઢેવ રે, અમિષ્ટકો છે કૃષ્ણદેવ રે.
 એ તાળાંની કૂંચી રે, મોહને મૂકી છે ઉંચી રે;
 શું જાણીએ ઘો છે કે સાપ રે, તેને દેજો તમે જાપ રે.
 ત્યારે સત્યભામા ત્યાં પૂછે રે, બાઈ આવડું બાહે છો તે શું છે રે;
 જો તમ ઉપર કોપે શામરે, ત્યારે મરું તમો દેજો નામ રે.
 જો હરી દેખાડે મુને બળ રે, રૂડી પેરે ઉતાઈ ઝાકળ રે;
 ત્યારે બોલ્યાં તે જાંબુવંતી રે, એક મેં વિચારી છે મતિ રે.
 આપણુ અધરી પ્રતિજ્ઞા કીજે રે, કોઈ બહાર જઈ વાતન કીજે રે.

વલણુ.

ન કીજે વાત વિઠ્ઠલની એરી, જાંબુવંતી એમ ઉચ્ચરે;
 સંજય કહે સાંજળ કૃતરાષ્ટ્ર, પછે શ્યામા સખ કેવા કહે રે.

રાગ—મારૂં.

જાંબુવતી કહે બહાર જઈને, કરે પિંજરની વાત;
 તેને માથે બાર એટલો, નહોં પિતાની જાત-
 પછે સુભદ્રાના હાથમાં તે, આખ્યાં સત્ય વચન;
 વસ્ત્ર આભુષણ રહ્યાં જોઈને, માન્યું માનુનીમન.
 ચાલી સુભદ્રા પિંજર પાસે, કૂંચી કરમાં સહાઈ;
 એકલીએ તાળું ઉઘાડ્યું, જુએ વેગળી સર્વે ભોજાઈ.
 દાર બંને જુજવાં કીધાં, જુએ છે સર્વે સાર;
 માંહે મૃત્યુક મોડું દીઠું, ત્યારે હસી રાજકુમાર.
 અહીંભોચનનો પ્રાણ રહ્યો તો વળગી પેટીના પાસા માંહે;
 હસતાં હાસ કરી હંસ પેટો, હરીભગિનીના નાક માંહે.
 અજ્ઞાને ગર્ભ છે અર્જુન કેરો, થયા છે પંચ માસ;
 તે પિંડ માંહે પાપી પરાણે, સદૃષ્ટ પૂર્યો વાસ.
 તે જીવ વિચારે અહીંભોચનનો, હું આવ્યો હરીને ઘેર;
 ન થાઉં પ્રસવ મારૂં સુભદ્રાને વાળું પિતાનું વેર.
 ત્યારે કૃષ્ણની કામનીએ કૌતક કીધું, મરકલડે મુખ તાણ્યું;
 કમાઈ જુઓ આપણા કંચની, મુતું મુડદું મસાલુથી આણ્યું.
 તાળી દઈ હરયા માંહે માંહે, સુર્વમાં સત્યભામા ડાહ્યાં;
 ભાઈએ હેત કીધું ભગિનીને. અવિલોકે અભગવ્યાં.
 પીતાંબરનો પાલવ ઢાંકી, પ્રભુએ પિંજર આણ્યું;
 મારે મંદીરે ન આવ્યા, મેં ત્યારથકી કૌતક જાણ્યું.
 મુખ મરડીને તાણે સરકડા, કરવા લાગી દંઠોળી;
 સુભદ્રાને વીટોં વળી ભાભી, સોળ સહસ્રની ટોળી.
 રૂકિમણી કહે બાઈ મારે મંદર, ટાંકલી છાંટ છે આછી;
 તે તમને હું આપીશ બાઈ, પટોળી આપોની પાછી.
 જાંબુવતી કહે બત્રીશ લક્ષણે, બાઈ તમારો વીર;
 તે જાણે તો મુને ઠાર મારે, માટે આપો મારૂં ચીર.
 સાંસતાં રહી સત્યભામા બોલ્યાં, હાથ દઈને ગાલે;
 આજ તો હાર લાવેની પાછો, જોઈએ તો આવજો કાલે.

એક કહે નહીં રાખે આપણું, નહિ અભેયા બીખારી;
હસ્તિનાપુરમાં કેમ જશે, અંગુડી પહેરી મારી.
એક કહે એ અભેયાને આપતાં, આપણું હેતું હીસે;
પાછું લઈએ છીએ એટલા માટે, જે પીએરમાં વરણાગી દીસે.
માન દઈ અપમાન માડ્યું, જ્યારે વસ્તુ પેટીની જણી;
મૂળગું વસ્ત્ર જે સુભદ્રાનું, બાબીએ લીધું તાણી.
સારે બડબડતાં સુભદ્રા બોલ્યા, જે ઘણી હું માનમોહોતી;
હવે સાલસા સોતી જવા ઘો, બાબીઓ બાવજ પહોતી.

વલણુ.

પહોતી બાવના બાબીઓ, એમ નણુંદે ટચકા ચોડીઓ;
લટપટ કરીને વસ્ત્ર હયાં, પછે આપ આપને મંદીર દોડીઓ.

અભિમન્યુઆખ્યાન.

૬૬

વિરલવિપત્તિ.

રાગ—કાલોરો.

પક્ષી કે' જૈમિનિ સુણો તમે, એવે આવ્યો વૃદ્ધ એક વિપ્ર;
અરે બાઈ મારે દાસી રાખવી, એનું મૂલ્ય કહે તું ક્ષિપ્ર.
ધનસંગ્રહ ધણો મારી પાસે, ધરમાં મળી નારી સુકુમાર;
તે ધરકર્મ કરી શકે નહિ જણો, માટે ધન ખરચું આ વાર.
આ તારી સ્ત્રી નિપુણ જણાએ, તરણરૂપ શીલમાં છે સારી;
એ ગુણુની સાથે દ્રવ્ય આ પૂરું, તે તું લે નારી દઈ તારી.
નારી તારી દઈ ચાલ્યો જ વાટે, એવું વેણ સુણ્યું નરેન્દ્ર;
તેનું દુઃખે હૃદય ચીરાઈ ગયું અતિ, રે મેં શાં પાપ કર્યાં મહેન્દ્ર.
હા કે ના નવ મુખથી ઉચર્યો, દ્રવ્ય બાંધ્યું રાજની ગાંઠ;
કેશે સાહી સ્ત્રી ખેંચવા લાગ્યો, જો જો બ્રાહ્મણ ખરા ખાંટ.
સ્ત્રી કે' પિતાજી મૂકે મુજને, હું આવું તમારી સાથ;
આ કેશ મારા કોઈએ નવ ખેંચ્યા, તમે ખેંચો બુએ મારો નાથ.
શું આટલા દુઃખથી અંત આવ્યો હશે, શ્રોતા મનમાં એમ;
ના ના એમ રખે બાઈ ધારો, થાય પડતા પર પાડુની રેમ!

તેનો અજ્ઞાન બાળક જોઈ માતાને, મુકાવવા શું ક્રોડયો;
 વસ્ત્રે વળગી પડ્યો કાકપક્ષાળો, મુખ પાડે ધણી ધણી રાડયો.
 રે મા! આ વૃદ્ધ તને ક્યમ ખેચે, મારા જનકને મૂકી આજ;
 રાહિતાથ વળી રૂદન કરી કે', આજ કોપશે મા! મહારાજ.
 રાજપત્ની રડતી મુખ બોલી, રે આર્ય! મૂકો પગ વાર;
 મારા બાળક પુત્રને આલિંગી લઉં હું, ત્યાં સુધી મૂકો દાતાર.
 અરો પિતા! એ બાળક કેરું, દર્શન દુર્લભ મુજને
 માટે જરાવાર મુજને મૂકે તો, આશિષ દેઉં તુજને.
 અહો વત્સ આવ આવ આ બાળુ, જો દાસી થઈ તારી માત;
 અહો પુત્ર! મને સ્પર્શ કરીશ નહિ, સ્પર્શ યોગ્ય રહી નથી જાત.
 તદપિ તે બાળક નવ સમજ્યો, ગયો રડતો રડતો તેની પાસ;
 અશ્રુથી નેત્ર ભરાઈ ગયાં જેનાં, દીસે અંગોઅંગ ઉદાસ.
 ઓ મા! ઓ મા! કહી પાછળ ધાયો, વળગી પડ્યો તેની કોટ;
 સાડું કરનારે લાત મારી એક, સાહી તેની દૃઢ ચોટ.
 અહો માતા! હે માતા! કહીને બાળ્યો બાલુડો બાંય;
 હે માતા મુજને આ મારે, તું નવ બોલે મુખ કાંય!
 રાજપત્ની કહે અહો! દ્વિજરાજ, એક વિનતિ સુણો મારી;
 આ બાળકને સાથેલાગો ખરીદો, પ્રભુ થાઓ એટલા ઉપકારી.
 એ વિન! મારા પ્રાણુ ન રાખું, કે કરી શકું નવ કામ;
 હું હીન દીન અભાગણી સામું, બાળો કૃપાદષ્ટિ આમ.
 હું સનાથ અનાથ જેવી પ્રભુ જાણો, મેળવો ગાયને વત્સ;
 પ્રભુ પુત્રપ્રેમ સર્વેને લાગ્યો, ક્યમ જીવે જળવિણુ મત્સ્ય.
 તે બ્રાહ્મણુ મહા કર હતો પણ, નહિ વિશ્વામિત્ર જેવો!!
 તે પડેલા પુરૂષની પાસ જઈ કે', ક્યમ અદ્યા પુત્ર દેવો ન દેવો?
 આ વધારે દ્રવ્ય હું તુજને આપું, તે લઈ બાળક દે મુજને;
 અથવા અમો શેણે પૂછું કાંઈ, આપું દ્રવ્ય કહું શાસ્ત્રે તુજને.
 ધર્મવેત્તાએ સ્ત્રીપુરૂષ કેરું, મૂલ્ય કર્યું નક્કા જાણુ;
 શત સહસ્ર લક્ષ કે કોટી માતો, બોલ શું દેઉં તુને અજાણુ.
 તદપિ નૃપ મુખથી નવ બોલ્યો, ત્યારે વિપ્રે કીધું આમ;
 પ્રથમની પેઠે હેડે ૬૦૧ બાંધ્યું, પછે આલ્યો લઈ હરિનામ.
 રાજપત્ની અને પુત્ર નિહાળે, પૃથ્વી પડ્યો ભૂપાળ;

આગળ જવા જેના પગ નવ ઉપડે, મારે ધક્કા દિજ કરાળ !
તદપિ તે નવ આઘ્યાં જ્યારે, આરે બાંધ્યા બંને એક દોર;
ગોપાળ વત્સ સુરભિને ખેંચે, તેમ ખેંચે કૂર કઠોર.
તે જોઈ નયને નૃપ અતિ કંપ્યો, વારંવાર ઉણુ મૂક્યા નિશ્વાસ;
રે મારી પત્નીને વાયુ ન દેખે, કે સૂર્ય શશિનો પ્રકાશ.
તે નારી દાસી થઈ ગઈ મારી, ધિક્ક દૈવ તુંને ધિક્કાર;
સૂર્યવંશમાં જન્મ પામેલો, તે દુઃખ પામે સુકુમાર.
જેની અંગુલિ મગફળી હઠાવે, તે શું વેચાયો આ વાર;
ધિક્કાર છે દુર્બુદ્ધિ મુજને, ન વસે દયા લગાર.
અહો પ્રિયે ! હા વત્સ બાલુડા ! શું આવી દશા આવી આજ !!
મારી અનીતિએ બંને વેચાણાં રે, રે મેં કથળ્યું નમાઈ કાજ !
મહા કષ્ટ હું દેહે પામ્યો પણ, આ જીવ સાથી ન જાય !
આ જીવતરમાં ધિક્કાર પડો, જોણે વેચ્યાં પુત્ર પુત્રવતી માય !
રે રે પ્રભુ શાં પાપ કર્યાં મેં, તેનો દેવા લાગ્યો તું આ દંડ;
અતિ થયું હવે ક્ષમા કરો પ્રભુ, નથી નથી કંઈ પાખંડ.

વલણ.

નથી નથી પાખંડ કંઈ મારાં, એમ વિલપે ભૂમિ પડીરે !
તે વૃદ્ધ વિપ્ર પત્નીસુત લઈને, ગયો ઓથે તેણી ધડીરે.

માર્કંડેય પુરાણ.

૬૭

નળરૂપવર્ણન.

રાગ—મારૂં.

ચતુર બીમકની કુમારી, તેણે અકલિત વાત વિચારી;
નથી હંસ દેતો મુને સહાવા, પણ નવ દેઉં એહને જવા.
પંખી ધીરે કમળને કાળે, હાથ આપ્યા મને મહારાજે;
જોગવાઈ જગદીશે મેલી, મારી કમળ જેવી હાથેલી.
શરીર સધળું કહીંએ સંતાકું, પાણુ પંકજ એને દેખાકું;
ચોતાના વસ્ત્ર દાસીને પહેરાવી, બેઠી ચેહેજ્યામાં આવી.
મસ્તક મૂક્યું પલાશનું પાન, વિકાસી હથેલી કમળ સમાન;
મધ્ય મૂક્યું જાંબુનું ફળ, જાણે ભ્રમર લે છે પીમળ.

પોતે નાસિકાએ ગણગણતી, ભામા ભમરાની પેરે ભણતી;
 હંસે હરિવદની જાણી, ન હોય પંકજ પ્રમદાનો પાણી.
 બેસું જઈ થઈ અજ્ઞાન, પરણાવવો છે નળ રાજન;
 આનંદ આણી અંબુજ ભણી ચાલ્યો, બેસતાં અખળાએ ઝાલ્યો.
 દમયંતી કહે શે ન નાઠો, અલ્યા ગાકુઓ થઈને ગાઠો;
 મુને દોડાવી કીધી દુઃખી, મુવા પહેલાં હું ન ઓળખી.
 તારા અવગુણ નહોં સંભારે, મુને બાપના સમ જે મારે;
 હંસ કહે શું જાઓ છો ફૂલી, નથી બેઠો હું બ્રમે જૂલી.
 હુંમાં પ્રાક્રમ છે અતિ ધણું, ચંચપ્રહારે તારા હસ્ત હણું;
 દમયંતી કહે હંસ ભાઈ, તારે મારે થઈ મિત્રાઈ.
 અન્યોન્યે તે બોલજ દીધો, હાથેથી મૂકી બોળે લીધો;
 તમે વિખાણુ કીધું સખળ, તે બીઆ કાણુ છે નળ.
 તેનાં કાણુ માત ને તાત, મુને વિખાણી કહો વાત;
 હંસ બોલ્યો મુખે તવ હસી, અખળા દીસે ઘેલી કરી.
 તેના ગુણુ બ્રહ્મસભામાં ગવાય, નળ તે વિષ્ણુ આગળ વખણાય;
 એ બીઆ મોટા ચતુરસુખણુ, જે હું નળની કરે વિખાણુ.
 નળ દીઠો નહોં તે નર રોઝ, સાંભળ્યો નહોં તે વ્રખડોજ;
 જોયો નહોં તેનાં લોચન કેવાં, મોરપીછ ચાંદલીઆ જેવાં.
 એટલામાં મન વિફૂલ કીધું, ચિત્ત મહિલાનું આકરખી લીધું;
 બેહુ કરજોડીને નમયંતી, હંસ પ્રત્યે કહે દમયંતી.
 હું પૂછું છોં બીહીતી બીહીતી, નળની કથા કહો અથ ઘૃતિ;
 છે બાળક વૃદ્ધ જોખન ધામ, શે અર્થે નળ ધરાવ્યું નામ.
 તમે આવડો જીભે વરણ્યો, છે કુંઆરો કે પરણ્યો;
 એવાં વચનને સાંભળી, ત્યારે હંસ બોલ્યો કળકળી.
 નળ છે કુંવારો નથી કન્યા, છે બ્રહ્માનો મોટો અન્યા;
 અમો કોટાનકોટ નારી નૌરખી, ન મળે નળને પરણવા સરખી.
 એકવાર બ્રહ્માએ શું કરીઈ, સકળ તેજ એક પાત્રમાં ભરીઈ;
 તે તેજનો ધડ્યો નળરાય, કાંઈ એક રજ વાધી પાત્રમાંય.
 તેની એક થપોલી હવી, આકાશે ઉપન્યો રવી;
 વાહાણે સાંજે નળ બાહેર નીસરે, તેજવંત વનમાં ફરે.

સૂરજ ઝાંખી કહાડે કાર, વહાણું સાંજ તેણે ટાહાડા પોહાર;
અદૃષ્ટ જ્યારે થાય રાજન, નિશ્ચિંત જાતુ તપે મધ્યાહન.

વલણુ.

મધ્યાહને નગ જય મંદિરમાં માટે સૂરજ તપે ધણું;
હંસ કહે હો હરિવદની, શું વિખાણુ કરું તે નળતણું.

૬૮

રાગ જૈતશ્રી.

હંસ જાણે હો જામની, બ્રહ્માંડ તણુ જોયાં સહી;
નળની તુલના મેળતું પણુ, મહીતળમાં તુલના કે નહીં.-તુલના૦
જીગ્મ રવિસુતરૂપ આગળ, જય નાખી વાટ;
મંભીરતાએ વર્ણવું, પણુ અર્જુનમાં ખારાટ.-તુલના૦
શીતળતાએ શશિ હાર્યો, મૂકે કળા પામે કષ્ટ;
તેજથી આદિત ફરે નાડો, મેરુ કેરી પૃથ્વ.-તુલના૦
ઐશ્વર્ય યુદ્ધે ઈંદ્ર હાર્યો, ઉપાય કીધા લાખ;
નળ આગળ મહિમા ગયો માટે, મહાદેવ ચોળે રાખ.-તુલના૦
નૈષધ રાયના રૂપ આગળ, દેવને થઈ ચિંતાય;
રખે આપણી સ્ત્રીઓ વરે નળને, સર્વે માંડી રક્ષામ.-તુલના૦
લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે;
પ્રમદાને લઈ પાણીમાં પેઠા, જોડા શેષને વાંસે.-તુલના૦
હિમસુતાને હર લેઈ નાઠા, ગયા ગુફામાંય;
સહસ્ર આંખો ઇન્દ્રે કરી, કરવા નારીની રક્ષામ.-તુલના૦
સિદ્ધિ બુદ્ધિને ધીરે નહીં, રાખે ગણપતિ અહોનિશ પાસ;
ઋષિપત્નીને ઋષિ લેઈ નાઠા, જઈ રહ્યા વનવાસ.-તુલના૦
પાતાળમાં લેઈ પદ્મનીને, વસીઆ વરુણ તે જૂપ;
સ્વાહાને સાચવવા વહ્નિએ, ધર્યાં અડતાળીશ રૂપ.-તુલના૦
ચંદ્ર ને સૂરજ નાઠા ફરે છે, રખે વરતી નારી;
નારદજી આગળથી ચેલા, માટે રહ્યા બ્રહ્મચારી.-તુલના૦
હંસ જાણે ઓ જામની, એમ સહિએ સ્થામા સંતાડી;
નળના વપુના વાનથી, સર્વે સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી.-તુલના૦

પુરૂષને અદેખાઈનું બળતું, નારીને દહે કામ;
 અનલ પ્રગટયો સર્વને, માટે નળ ધરાવ્યું નામ.-તુલનાં
 જપ વ્રત જેણીએ કર્યાં હશે, સેવ્યો હિમપર્વત;
 તે નારી નળને પરણશે, જેણે કાશી મૂકાવ્યું કરવત.-તુલનાં
 અલ્પાજની સદ્દિમાં કો, ન મળે જાતક રૂપ;
 નળને દાને દારિદ્ર છેદ્યાં, બિશુક કીધા ભૂપ.-તુલનાં
 ત્યારે નરમ થઈ દમયંતી બોલી, નિર્મળ નળ ભૂપાળ;
 જેમ તેમ કરતાં ભાઈ મારો, ત્યાં મેળવ વેવિશાળ.-તુલનાં
 હંસ કહે ફેકટ ફાંફાં જેમ, વામણો ઇચ્છે આંખાફળ;
 તેમ તુજને ઇચ્છા થઈ, ભરથાર પામવા નળ.-તુલનાં
 હજાર હસ હું સરખા ફરે છે, નૈષધપંતિના દૂત;
 ખપ કરી પરણાવીએ, તો તું સરખું કંઈ ભૂત.-તુલનાં
 વચન સુણી વિહંગમના, અબળાએ મૂક્યો અહંકાર;
 ભુંડા એમ શું મુને નિબ્રંજા, આપણે મિત્રાચાર.-તુલનાં
 સ્નેહ તે સત્કર્મનો, એમ વહે વેદ ને ન્યાય;
 એમ જાણી પરણાવ મુજશું, લાગું તારે પ.ય.-તુલનાં
 વલણ.

પાયે લાગું ને નળ માંશું, હવે આવી તારે શર્ણુરે;
 નહીંતર પ્રાણુ જાશે માહરા, ને પિંડ પડશે ધર્ણુરે.

૬૯

દમયંતીરૂપવર્ણન.

રાગ ધનાશ્રી.

ભૂપ મેં દીડી ગર્વદેલડી, સખી બે મધ્ય ઉભી અલખેલડી;
 કંઠાસ્થાંબ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વેદર્ભી કનકની વેલડી.

ઢાળ.

વેલ જાણે હેમની, અવેવ ફૂલે ફૂલી;
 ચકિત ચિત્ત થયું માહરું, ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી.
 સામસામા રહ્યા શોભે, વ્યોમ ભોમ બે સોમ;
 ઇંદુમાં મિંદુ બિરાજે, જાણે ઉડગણુ ભોમ.

ઉભે અમિનિધિ કિરણ પ્રગટ્યાં, કળા ચર્ધ પ્રકાશ;
 ન્યેતેન્યેતથી સ્થંભ પ્રગટયો, શું એથી થંબ્યો આકાશ.
 કામનીનો પરિમળ બહેક, કળા શોભે લક્ષ;
 શકે ધરાધર વાસ લેવા, ચડ્યો ચંદનવૃક્ષ.
 કુરંગ મીનની ચપળતા શું, ખંજન જળે પડીઆં;
 નેત્રઅણિઅગ્રે શ્રવણ વીંધ્યા, સેય ચર્ધ નીમડીઆં.
 શકે નેત્ર ખેત્ર છે મોહનું, ડેડળાં અંબુજ;
 ભ્રુવ શરાસન દૃષ્ટિ શર, હાવ ભાવ ખે ભુજ.
 ગળસ્થળ નારંગ ફળશા, આદિત્ય ઇંદુ અકોટી;
 અધર પ્રવાળી દંત કનકરેખા, જલ્દી જાણે કસોટી.
 કીર આનનપર શ્રીખંડ શોભે, ક્રોધલ ખોલે અણુછતી;
 વનલતાપર પંખી બેઠો, નવ રહેવાયું મારી વતી.
 અધરરસ પર શ્વેત મિંદુ, મેં જાણ્યું કંઈ ગ્રાસ;
 ઉદર સર આભરણ અંબુજ, જઈને પુરં વાસ.
 નાભિ નિકટ મેખલા, રહે ગમન સાથ અમારો;
 રોમાવળિ દુમ કુચ ટોડા, ઉર મંડળ શું ઉવારો.
 અંગ રંગ તરંગ ચાંવન, જોતાં તૃપ્ત ન થઈએ;
 ક્ષુધા તૃપા પીડે નહીં, રૂપસુધામાં રહીએ.
 કચ્છપાણ્ય કદળી પત્ર ઉપર, શબ્દ તેનો બીડે;
 તાં બોલે પંચાનન પ્રદારથી, શું લાગો મેગલ પૂઠે.
 કળશાખાએ જલજ જુગમ ચઢ્યાં, ગજ એથી પામે ખેદ;
 યુગ્મ અંબુજ તાંહાં મળીયાં, મળ્યા મધુકર વેદ.
 સ્કંધ પદના તે કદળી સરખા, ખટ તોયજ તોય પાખે;
 શુદ્ધ બુદ્ધ નવ રહી મારી, હું બોલી બીડ્યો અભિલાખે.
 વદી વાણી વ્યોમચરના, પડ્યો મૂર્ચ્છા ખાઈ;
 હાટક રૂપ દેખી સખી સાથે, મુજને ગ્રહવા ધાઈ.
 મોહવાંરુણી પી પડ્યો, કન્યાએ ગ્રહો આવી;
 ભુજઅંબુજ મેં પણ બેઠાં, તોએ મન નવ લાવી.
 નાત ગામ ને નામ પૂછ્યું, સ્વામી તારો કુંથુ;
 રટણ રસનાએ કરે બાંધી, એવો વરણ નિપુણ.

સ્વામી નળ ને વર્ણન નળનું, દૂત નળનો છુંય;
 ગિરિ તરુવર કે ધાતુ ફળ કે, કુસુમ નળ તે શુંય.
 પ્રાણુ નળ કે ઉદર નળ, કે જળ નળ ગ્રેહનો;
 રહે તુજ મળ્યો કાંતિ કમળે, એ વરણુ તેની દેહનો.
 પરમ્મત્ર વૃશ્ચિક આંકડો, ભેધું નિજ ભુજતળ;
 શકે તારા નાથની એવી, કયા છે કામળ.
 શબ્દ સુણી સ્થામા તણો, હું સહી રહ્યો તે કાળ;
 તમ પ્રતાપે તારુણીને, મેં નાખી મોહમળ.
 અમૃતઘટ થાયે જો ઉણો, અમર પાન જ્યારે કરે;
 વૈદર્ભીની વાણી સુધા જાણી, લેઈ કુંલ પૂરો ભરે.
 વિનતા વદન વિધિએ કીધું, સાર શશીનું લીધું;
 નક્ષત્રનાથને લાંછન બાસે, કક્ક ક લાગટ કીધું.
 અદેશ ને શર્વરીપતિ તે, ગોપ્ય ઉભા ફરે;
 વૈદર્ભીનાં વક્ત્ર આગળ, અમર તે આરતી કરે.
 કચસમૂહની રાવ કરવા, વિધિ કને કળાધર ગયો;
 કર અધર ચંદ્ર કાઢ્યો ઢેશે, તે અઘાપિ અંતરિક્ષ રહ્યો.
 સંસાર સર્વનું સાર લીધું, દિવ્ય દેહડી થવા;
 ઘડી દમયંતી ને ભુજ ખખેર્યા, તેના તો તારા હવા.
 જરા જગ ને ધર્મ ધ્યાન તીરથ, કીધાં હશે સમસ્ત;
 તેને પુણ્યે પુણ્યસ્ત્રોકજી, ગ્રહશે દમયંતીનો હસ્ત.
 ભાગ્ય ભૂપ એ તમતણું, જે વશ વૈદર્ભા વળી;
 વેવિશાળ મળ્યું ને દૂત ફળ્યું, નવ શકે તેનું મન ચળી.
 કાલ આમંત્રણ આવશે, તમે કરો તત્પર જન;
 એ વાત નિશ્ચે જાણુજો, તેના સાક્ષી શ્રીભગવાન.
 આનંદ નળ પામ્યો ધણો, પણ સ્વપ્ના સરખું બાસે;
 વિશ્વાસ મન નથી આવતો, જે વિવાહ કેઈ પેરે થાશે.

વલણુ.

થાશે સંબંધ બીમકસુતાનો, એ આશ્ચર્ય મોટું સર્વથા;
 કહે પ્રેમાનંદ કહું હવે, દમયંતીતણી કથા.

નળદમયંતીમેળાપ.

(રાગ રામઘી, દેશી ગળગળી.)

બાહુકે દીઠાં બાહુઆં, ઉલટયું અંતઃકર્ણ;	બાહુકે૦
દયામણ્યાં મારાં દીકરાંને, દેખીને આવે મર્ણ.	
કળભુજે કદપાંત કીધું, બાળક વત્યાં મોસાળ;	બાહુકે૦
કાણુ કૃત્ય મેં આચર્યાં, તજી અબળા અંતરીઆળ.	
સંનેગ સાગર ઉલટયો, નયણ્યાં શ્રાવણ સમાન;	બાહુકે૦
આલિંગન દેવા કારણે, સુતને કીધી સાન.	
મળવાને તેજ્યાં મીઠડાં, કર લાંબા કીધા ધીશ;	બાહુકે૦
છળ્યાં બીહીનાં બાળકાં તે, પાડે ચીસે ચીસ.	
દાસીએ ચાંપ્યાં હૃદે સાથે, કીધા બાહુકને તિરસ્કાર;	બાહુકે૦
રહેવા દે તારૂં રમોડનું બાઈ, રૂએ છે રાજકુમાર.	
બાહુક કહે બાળકને મુને, સાંઈ દેવાનો રનેહ;	બાહુકે૦
નારે ભાઈડા ભેટતાં, થાય કાળી કુંવરની દેહ.	
છે છત્રપતિનાં છોકરાં, તુને મળવાનું કેમ મન;	બાહુકે૦
શે કુઃખે થાય છે ગળગળો. રોતાં કૂટશે લોચન.	
બાહુક વળતો બોલીઓ, મારે એવાં બાળકની જોડ;	બાહુકે૦
આ દેખીને તે સાંભર્યાં, થયું રમોડવાનું કોડ.	
દાસીએ કહ્યું દમયંતીને, બોલ્યાં બાહુકની વાત;	બાહુકે૦
બાઈ આશ્રજ દીઠું અતિધણું, કાળો કરે આંસુપાત.	
દમયંતીએ પૂછ્યું બીમકને, નળની પડે છે બ્રાંત;	બાહુકે૦
આશા હોય તો બાહુકને, પૂછું તેડી એકાંત.	
બીમક કહે સતીસુતા, તુને શું દેઉં સિક્ષા;	બાહુકે૦
સુખે બોલાવો બાહુકીઆને, કરો નળની પરીક્ષા.	
વૈદર્ભી આવ્યાં અંતઃપુરમાં, જહાં પોતાની મેડી;	બાહુકે૦
આશા આપી દાસીને, લાવો બાહુકને તેડી.	

(રાગ-છંદની ચાલ.)

દહે દેહ વિન્નેગની વ્રેહજવાળા, મારે મર્મનાં બાણ, કહે પ્રશ્ન બાળા.
 તારી યુદ્ધ બાહુક બળવંત દીસે, કાંઈ જાણવા ભેદ મમ મન હીસે.
 દીસે શારદવાસ તમજીભઅગ્રે, બહુ કીધું પધાર્યા બીમકનગ્રે.
 વિનયયુક્ત દીસો સર્વ સિદ્ધવાન, જૂત ભવિષ્ય જાણો તમે વર્તમાન.
 એક શોભીતા પુરૂષ તે મૂર્ખ મોટા, જેવા શીપમાં મોતીના દાણા ખોટા.
 એક રૂપહીણ પુરૂષ બહુ ગુણુ ભરીઆ, જેમ સાચા હીરા રજજીગત કરીઆ.
 બાહુક આપના સમ જે વૃથા બાપું, તમ ઉપરે વિશ્વ ઓવારી નાંખું.
 ઈશ્વરાક્ષણીનાં ફળ કરમાં સાહે, પણ ભક્ષ કરતાં તેના પ્રાણુ જાએ.
 એક રૂપવંત નારી કો નર નીરખ્યો, તેજવંત શોભે કોટિ કંદર્પ સરખો,
 ધરે છત્ર ને જેહની આણુ વરતે, કરે નવનવા ભોગ જન નિત્ય પ્રતે.
 વર અમર મુનિવરતણી આશ ત્રોડી, પંખીરાજના વચનપર પ્રીત જોડી.
 તજ્યાં માત ને તાત પીએર પડોશી, નવ જાણ્યું જે નાથજી છે સદોષી.
 સોંપ્યાં તન મન પ્રાણુ નિર્દોષ જાણી, સુણો બાહુકજી કહું કર્મ કહાણી.
 જેમ પારધી કપટના કણુ ચલાવી, પાડે પંખીને ફંદમાં સ્નેહ જણાવી.
 વેધે મૃગને જેમ ઘંટા વગડી, તેમ પ્રેમદા પ્રેમ । પાશ પાડી.
 બહુ રગ વિલાસમાં સુખ દેખાડી, ગયો હોડ અતે તે વિપત્ત પાડી.
 જાંઠાં કંદ ને મૂળ નહીં ફળ પાણી, તેવે કામ મૂકી છે અનાથ રાણી.
 ન કોયે કરે એહવું કર્મ કીધું, અપરાધ પાપે ધણું આળ દીધું.
 સતખંડ કીધી તે વિન્નેગશસ્ત્રે, ફરી વનમાં તારણી અર્ધ વસ્ત્રે.
 ત્રય દિવસ ત્રય રજની વનમાંહે ભટકી, નિરદે નાથને વાત શી મન અટકી.
 ગ્રહી અજગરે સુંદરી શિથિળ કીધી, મળ્યો પારધી ઈશ્વરે રાખી લીધી.
 કહી ગ્રહણી શાકણી ને સીહારી, પાશ પહાણુ પાટુ બહુ માર મારી.
 પરાધીન થઈને નીચું કામ કરીઉં, ધરી દાસીનામે દુર્ભર ભરીઉં.
 ચડી ચોરી માથે મોતીમાળ કેરી, કરતાં પ્રીત વહાલાં થયાં સર્વ વેરી.
 ત્રણ વર્ષ રાખ્યાં શ્વેતવસ્ત્ર પહેરી, નહિં કંકુ કાજળ નહીં નાકું નહેરી.
 હવિષ્યાન્ન પરાધીન અન્ન પામી, તોહે તેણીએ ન તજ્યો નિર્ગુણ સ્વામી.
 તપ નીમ રાખી નિજ દેહ બાળ્યો, ગૃહસ્થ રાજની નારે સંન્યાસ પાળ્યો.
 કહો બાહુકરાય એ ધર્મ કેવો, ઘટે નાથને એવો શું છેહ દેવો ?
 સર્વ પાપમાં શ્રેષ્ઠ વિશ્વાસઘાત, તેને પૂછશે કહો કાંઈ વિશ્વનાથ.

બાહુક એહ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીજે, એવા કપટી પુરૂષને શુંય કીજે.
 સુણી મર્મવાણી નળનાથ રીઝ્યો, જોવા પ્રીત વિશેષ મહારાજ ખીજ્યો.
 સુણો પ્રશ્નના ઉત્તર ભીમકબાળા, તે પુરૂષને પ્રભવી વહજવાળા.
 સગા મિત્રની પ્રીત તે સાથે ફેડી, ગયો પુરૂષ તીથે નારી સાથ તેડી.
 વન સાત અપવાસ ભમતારે કીધા, મચ્છ રાખવા નારને ત્રણ દીધાં.
 કીધો શ્રમ ખીજો મચ્છ નવ લાધાં, પેઢી પાપણી નારે તે મચ્છ ખાધાં.
 કહો ભીમકબાળા થઈ વાત એવી, પૂછે બાહુક પ્રશ્ન તે નાર કેવી.
 જોતાં છે અપરાધ એ નોય નાહાનો, તેને મૂકતાં નાથનો વાંક શાનો.
 મહી અજગરે સુંદરી આંસુ ઢાળે, તેમ કંથ ડર્યો હશે સર્પ કાળે.
 થયો શાકિની નામ અપવાદ એવો, કહ્યો હશે ભરથારને જૂત જેવો.
 જેમ સ્ત્રીએ કીધી પરધેર વેદ, તેમ તેણે ભરીઉં પરધેર પેટ.
 કાણુ કેનાં દુઃખને કહીને રોશે, બુદ્ધિવાન પ્રાણી કર્મ સામું જોશે.
 ઘોળો સાળુ પહેરી સ્ત્રીએ પિંડ પીડ્યો, કાળુ કામળું આદીને કંથ હોડ્યો.
 એ પ્રશ્ન ઉત્તર કહ્યા મેં વિચારી, વળી પૂછવું હોય તો પૂછ નારી.
 કહી મર્મની વાત નિજ નાથ જાણ્યો, ભાંજ્યો ભેદ મનમાંહે ઉત્સાહ આણ્યો.
 એવી ગતવાણી ખીજો કાણુ ભાષે, એવું કાણુ બોલે નળનાથ પાષે.
 થયું ભેટવા મન મરણદ નાહી, અંતરપટનું વસ્ત્ર ગયું રે ફાટી.
 ગજગામની ભામની પ્રેમભાતી, આવી નાથ પાસે ગુણગ્રામ ગાતી.
 કરી પ્રદક્ષણા ને પછે પાય લાગી, બોલો નૈવધનાથ કહ્યું માન માગી.
 અપરાધ પ્રાણીતણા કાટિ હોયે, પરિવ્રજ તો કરણામીટ જોયે.
 વન માંહે મૂકી અપરાધ પાખી, છે મચ્છના આહારના વિષ્ણુ સાખી.
 તમ ચરણુ વિષે મમ મન રાખું, તમપાષે હું પેટમાં ધૂળ નાખું.
 નથી રૂપનું કાજરે ભૂપ મારા, થઈ કિંકરી અનુસરું ચર્ણુ તારાં.
 સુણી વિનિતિ નારની દીનવાણી, ઉઠ્યો બાહુક અંતરે પ્રીત આણી.
 કરકાટક નાગનો મંત્ર બાખી, જીરણુ કામળું દૂર દીધુરે નાખી.
 તણુ નાગનાં વસ્ત્ર પરિધાન કીધાં, હરખી સુંદરી કારજ સર્વ સીધાં.
 જવ મૂળગું રૂપ મહારાજ ધરીઉં, શ્વશુરધામનું તિમિર તે સઘ હરીઉં.
 જેમ તરવર પૂઠે વિટલાય વેલી, તેમ કંથને વળગી રહી ગુણધેલી.
 (ઉચ્ચો)

હરખે ઘેલી સુંદરી, ભેટી બીડી બાથરે;
 જેજેકાર ધરમાં થયો, દેખી નૈવધ નાથરે

નળાખ્યાન

શામળભટ.

કવિ શામળભટ અમદાવાદ પાસે વેંગલપુર જેને હાલ ગોમતીપુર કહેવામાં આવે છે ત્યાંના શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણની ક્ષાત્રિના હતા. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૮૪ પછી અને મરણ ઇ. સ. ૧૭૪૪ પછી થયું હોય એમ જણાય છે. તેમના પિતાનું નામ વીરેશ્વર, માતાનું નામ આનંદબાઈ અને ગુરુનું નામ નાનાભટ હવું.

આ કવિને માતર પરગણાના સુંઝ ગામના પટેલ રખીદાસે બાલાવીને આશ્રય આપ્યો હતો.

તેમના રચેલા ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

સિંહાસન બત્રીશી, સુડાબોતેરી, નંદબત્રીશી, હવમકર્મસંવાદ, અંબદવિદિ, રાવલુમદોદરીસંવાદ, પદ્માવતીની વાર્તા, મદનમોહના, શિવપુરાણ ઇત્યાદિ. શામળભટ વાર્તાઓમાં અને કવિતાઓમાં પ્રસંગે પ્રસંગે નવેરસ-અલંકાર અને સાહિત્યથી દેખાડયા છે, પણ એ રસ ધટ્ટ થએલા નથી અર્થાત્ હપલકીઆ છે તેથી કરીને તેની અસર ઘણીવાર સુધી રહેતી નથી.

પરચુરણ છંપા.

૭૨

વિદ્યા વિશે.

મુકાવે વિદ્યા માન, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે;
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યામાંહિ વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી;
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહની જાણી;
સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
સદ્વિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યાહીન જન તે પશુ.

પંડિત આગળ મૂઠ, હંસ આગળ જ્યમ બગ્ગા;

પંડિત આગળ મૂઠ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;

પંડિત આગળ મૂઠ, રાય આગળ જ્યમ રાંકાં;

પંડિત આગળ મૂઠ, સિંધુ આગળ જ્યમ ટાંકાં;

છે પંડિતમાં પ્રાકમ ધણ્યાં, પંડિત સહ શિર મોર છે;

શામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઠ તો ચાકર ચોર છે.

મૂરખને નહિ માન, મૂર્ખ ઝાઝામાં ગુરે;

દે ન મૂર્ખને દાન, મૂર્ખમાં અક્ષલ અધુરે;

મૂરખ હલકો હોય, બહુ ગુણવતો બોલે;
 મૂર્ખ ન લેખામાંડી, નહિ પડિતને તોલે;
 જેમ હંસ મધ્ય બગલાં પડ્યાં, કારણ શું નણે કશું;
 શામળ કહે સાચું કહું, વિદ્યાવણુ નર તે પશુ.
 પડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી જણીતો;
 પડિત પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;
 પડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે;
 પડિતને સનમાન, માન અનમીનાં મોડે;
 જે અગમનિગમ છે ગુણ ધણા, લક્ષકોટિધા તે લહે;
 છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, શામળભટ સાચું કહે.

૭૩

વચન પાળવા વિશે.

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ધર પરઠ્યું પાણી;
 વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુળજને આણી;
 વચન એકને કાજ, હરે હળાહળ પીધો;
 વચન એકને કાજ, દેવવર દૈત્યે લીધો;
 શુભ ધર્મ કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
 કવિ શામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો શું રહ્યું.
 વચન ન પાળ્યું જેણુ, તે સુકૃત વ્રત હાર્યો;
 વચન ન પાળ્યું જેણુ, ક્રમેતે તેને માર્યો;
 વચન ન પાળ્યું જેણુ, તેહ નર દૈવે દડ્યો;
 વચન ન પાળ્યું જેણુ, તેહ શિર અગ્નિ મંડ્યો;
 જે વચન વ્યર્થ જેનું થયું, તો દૈવત તેનું ગયું;
 કવિ શામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો શું રહ્યું.

૭૪

સાચી સમજ.

જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતંગ નિજ બાળે કાયા;
 જળચર જળમાં ના'ય, બ્યાન ધરવા બગ ધાયા;
 ગાડર મુઘવે શીશ, અજ્ઞ મુખ દાહું રાખે;
 ગર્ધવ ભોટે છાર, શુક મુખ રામજ ભાખે;

વળી મોર તજે છે માનુની, શ્વાન સકળનું ખાય છે;
કવિ શામળ કહે સાચા વિના, કોણુ સ્વર્ગમાં જાય છે.

ઉંચું ભાળે ઉંટ, વાગોળ નીચું ન્યાળે;
તરવર સહે છે તાપ, પહાડ આસન દઢ વાળે;
ધર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે છુપીને;
નોળીકર્મ ગજરાજ, ભક્ષ ફળપત્ર કપિને;

ધૃશ્વર અનુભવવિણુ નવ મળે, સહેજ ભાવના ભંગ છે;
શામળ મનસા સિદ્ધ, તેને કથરોટમાં મંગ છે.

૭૫

વિનય.

વિનયથી ભાગે દુઃખ, સુખ વિનયથી પામે,
વિનય કરતાં ધન જડે, નડે નવ વેરી કો ધામે;
વિનય વશ સૌ લોક, શોક સમૂળો જાયે,
વિનય ટાળે અજ્ઞાન, વાન શોભિતું થાયે;
વિનય મોટા છે વિશ્વમાં, વિનય ધરમ મારગ ધસે;
શામળ કહે છે વિનયમાં, સુખ સંપત વાસો વસે.

૭૬

કુસંગતિ.

કરે નીચનો સંગ, નીચની બુદ્ધિ આવે;
કરે નીચનો સંગ, સકળ સદ્ગુણો ગુમાવે;
કરે નીચનો સંગ, નીચની ભાષા ભાષે;
કરે નીચનો સંગ, નીચની રીતજ રાખે;
વળી નીચ કામ નીચાં કરે, નીચ કહેવાય ઉંચ જન;
શામળ કહે સંગત નીચની, કોય ન કરશે કોય દન.
મળે ઉંચને ઉંચ, મળે ભંગીને ભંગી;
મળે નીચને નીચ, મળે રંગીને રંગી;
મળે ભગતને ભગત, મળે પાપીને પાપી;
મળે જ્ઞાનીને જ્ઞાની, મળે જાપકને જાપી;
વળી વ્યસનીને વ્યસની મળે, મળતે મળતા ગુણુ મળે;
જેમ લવણુ ભળે છે તકમાં, શામળ પય સાકર મળે.

૭૭

ક્રોધ.

ન્યારે વ્યાપે ક્રોધ, અમૃત વિખ કરી જાણે,
ન્યારે વ્યાપે ક્રોધ, બોધ કાઈનો નવ માને;
ન્યારે વ્યાપે ક્રોધ, સુખ ફેડી દુઃખ આણે;
ન્યારે વ્યાપે ક્રોધ, સગાંને શત્રુ જાણે;
ક્રોધ કાઈ કરશે નહીં, પેટ ચોળે બહુ શૂળ છે.
શામળ કહે શાશ્વત સમજાને, ક્રોધ પાપતું મૂળ છે.

૭૮

લોભ.

ગળે અરાટે અંગ, ગળે નાસા ને નેણાં;
પળે મુંડ ને તુંડ, વદાએ વિપરીત વેણાં;
અસ્થિ રૂધિર ને માંસ, સુકાય ચલાય ન ચરણે;
ધાતુ સરવનો ધ્વંસ, કશું સંભળાય ન કરણે;
ઇન્દ્રિયો બધી અડવડે, અહાર નિદ્રા પણ ધટે;
શામળ કહે તૃષ્ણા શતચુણી, મનમાં વધે નહીં મટે.

૭૯

મોત.

પેસે અરણ્યવનીર, તીર ગંગાને બેસે;
ચડે જો પર્વત મેર, કદી પાતાળે પેસે;
પર્વત માંહિ પ્રવેશ, કરે આપે એકાંતે;
ઓષધ અમૃતહાર, જામે જૂલ્યા બહુ બ્રાતે;
કંકર રાખે કંઈ કોટિધા, સંચ પ્રપંચ ધણાં કરે;
શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મોત આવ્યે નિશ્ચે મરે.
માઈ માઈ કહે મૂઠ, કારમી કાયા માથા;
અજાને આરૂઠ, અંધ થઈ ધધે ધાયા;
આ માઈ ધરસૂત્ર, પુત્ર મારો પરણવું;
ધડપણ પાળે મને, આજ જાણીલાત જાણવું;
પણ જોમ દીપક વશ છે વાયુને, કાચો ફૂપો કાચનો;
શામળ કહે મૂઠ મમતા કરે, એવા શરીર અસાચનો.

નાઠે ન મૂકે ભૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જાય;
નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે પણ થાય;
નાઠે ન મૂકે તાવ, પાપ નાઠે નવ છૂટે;
નાઠે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકમ લૂટે;

કદી નાઠે મોત મૂકે નહીં, પ્રસન્ન્યો ત્યાંથી પાસ છે;
કવિ શામળભટ સાચું કહે, નામ સર્વનો નાશ છે.

જે જાયું તે જાય, જે ફૂલ્યું તે ખરશે;
ભયું તેહ ઠક્કવાય, ચયું તે તો ઉતરશે;
લીલું તે સુધાય, નવું તે જીવું થાશે;
આવર્દાવશ સર્વ, કાળ સૌકાને ખાશે;

જો દિનર જલ ને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વ ને દાનવી;
મધવાદિક પણ મોતે મરે, કોણુમાત્રમાં માનવી.

ગયા ઈંદ્ર કંઈ કોડ, ગયા બ્રહ્મા કંઈ બૂલ્યા;
ગયા કરોડો કામ, અડગ શરા પણ ફૂલ્યા;
ગયા દેવ દિગપાળ, ગયા માંધાતા મહોપત;
ગયા દિલીપ હરિશ્ચંદ્ર, ગયા છકેલ છત્રપત;

વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાહવી;
ચિરથાવર કોઈ રહ્યા નહીં, કોણુમાત્રમાં માનવી.

ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા માંધાતા મહોપત;
ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા વહી અગણિત અહિપત;
ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા અધિકારી ઈંદ્ર;
ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા કંઈ સૂરજ ચંદ્ર;

વળી ગયા રામ ને રાવણા, ગયા દેવ ને દાનવી;
સતવાદી સલક્ષણા ગયા, કોણુમાત્રમાં માનવી.

કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ માસે ખટમાસે;
કોઈ વર્ષ દસખાર, કોઈ પચ્ચીસ પચાસે;
કોઈ સાઠ સિત્તેર, કોઈ પોણાસો એંસી;
જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેસી;

જે નામ તેનો નાશ છે, ધર્મજ એવો ધારવો;
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે, ગંદી દેહનો ગારવો.

૮૦

સ્વભાવ વિષે.

કેસર ક્યારા માંહિ, બરાસ કરતુરી બહેકે;
પાછળ કનકની પાળ, લક્ષ્મી મોતી લહેકે;
ગંગા જામતી નીર, ઝવેર જડીતજ ઝારી;
સોળ ધરી શલુગાર, સીંચે નરપતિની નારી;
એવી રીતે કદિ ઉગીઓ, લક્ષ્મી છોડ મગાતરે;
બદબોઈ ઉઠે પશુ ધણી, શામળ સ્વભાવ નવ મટે.
જળ તરવાને તુંબ, અગ્નિ હોલવવા નીર;
ભુખનું ઓસડ અન્ન, બાળનું ઓસડ ક્ષીર;
તાવે ઓસડ ઉપવાસ, ગૂમડે ડામજ દેવા;
વિવેક તો વશોંકરણ, સમસ્ત પ્રકારે સેવા;
ઓષધ છે એકે એકનાં, કોડે કોડે કહું કથી;
ભુંડ કે રૂડા સ્વભાવનું, શામળ કહે ઓસડ નથી.

૮૧

સદગુણદુર્ગુણ વિષે.

દંડવારણાં હોય, કોય ખાંતે નવ ખાય;
આવળકેરાં ફૂલ, તેથી શિવ નવ પુજાય;
ઝાકળકેરાં નીર, તૃષા તેથી નવ લાગે;
અગદા ઉજવળ હોય, હંસને કામ ન લાગે;
દેખાય કરા મોતી સમા, આબ્રણ નવ ઓપે અશાં;
કવિ શામળ કહે સાંખી જુઓ, ગુણ વિણ રૂપ કહો કશાં.
ભલે જ જાયો જન, જેથી સુખ પ્રાણી પામ્યાં;
ભલે જ જાયો જન, જેથી દુનિઆ દુઃખ વામ્યાં;
ભલે જ જાયો જન, દાનદાતા કેવાણાં;
ભલે જ જાયો જન, સદા સદગુણી ગણાણાં;
જનનીએ જન ભલે જણ્યા; શર પૂર દાતા ભગત;
શામળ તે ભલે જ જનમીઆ, જેથી સુખ પામ્યું જમત;
ધન્ય તેહની માત, પુન્ય ઉપર જે પ્રીતિ;
ધન્ય તેહની માત, જેહ ધર રૂડી રીતિ;

ધન્ય તેહની માત, જેહ સદાવત આપે;
 ધન્ય તેહની માત, પરાયાં કષ્ટજ કાપે;
 ધન્ય ધન્ય તો માતા તેહની, દરિદ્રતા કવિની દળે;
 કહે શામળ તે સૌથી વડો, બાકી બીજા બહુ મળે.
 હાસ્યકી બહુ હાણુ, હાસથી ગરબા ગાંજે;
 હાસથી હોય ક્રોશ, હાસથી ભવનજ ભાંજે;
 હાસથી રૂઠે રાય, હાસથી હિમ્મત હારે;
 હાસ્યકી જશ જાય, હાસ વણુ મોતે મારે;
 હસવાથી હુંશ પહોંચે નહીં હસે ખોડ લાગે ખરી;
 શામળ કહે શાણા સમજજો, કરશે નહિ કદી મશ્કરી.

૮૨

કોણુ મુઓ ?

મુઓ મૂંરખને જાણુ, મુઓ જો નારી કુનારી;
 મુઓ દેહ ક્ષયરોગ, મુઓ જો રણુ શિર બારી;
 મુઓ ચડેલ કલંક, મુઓ અપજશ લે આપે;
 મુઓ ખેપ કરનાર, મુઓ જો રળતો પાપે;
 જન મુઓ જેહ પરવશ પડ્યો, મુઓ જો વનિતાવશ હવો;
 કવિ શામળજટ સાચું બણે, માનહીણુ માણુસ મુઓ.

૮૩

કોણુ જીવ્યો ?

જીવ્યો જશ લેનાર, જીવ્યો પરમારથ પૂરો;
 જીવ્યો દાતા દેહ, જીવ્યો જો સામદ ચરો.
 જીવ્યો ભાવિક ભક્ત, જીવ્યો જો જગતે જાણ્યો;
 જીવ્યો કીર્તિવંત, જીવ્યો કવિએજ વખાણ્યો.
 જીવ્યો જન તે તો જાણુવો, જેની આશ સહકા કરે;
 શામળ કહે, જીવ્યો તેહ જન, જે સંકટ પરનાં હરે.

૮૪

જીવતાને સધળું મળે.

વાંઝણી પ્રસવે પુત્ર, મૂર્ખ પણુ કવિજન થાયે;
 નીર બરાય નવાણુ, રંકશિર છત્ર ધરાયે.

વળે કોઈ દિન વેર, એર વળી જાય જરૂરી;
 ગુણકા જેવી ગમાર, સતી તે થાયજ શરી.
 એ રીતે અનેક થયાં થશે, શાસ્ત્ર શાખ દે છે સહી;
 શામળ કહે, ઝાઝું શું કહું, જીવ ગયો આવે નહી.
 જીવતો પામે રાજ્ય, જીવતો પરણે નારી;
 જીવતો બેસે અશ્વ, થાય જીવતો વેપારી.
 જીવતો માંડે જગન, સુકીર્તિ જીવતો સાહે;
 જીવતો પહેરે નંગ, જીવતો લાણું લાહે.
 વહાલાનો હોય વિન્નેગીઓ, તે સંનેગી થાય છે;
 પણ મુઆ કોઈ દેખે નહી, શામળ ભટ ગુણ ગાય છે.

૮૫

સર્વ સરખું નથી.

ચોપાઈ.

સર્વ સરખું નથી ત્યાં કોય, કહું પટંતર તે તું જોય;
 એક શંખ નદીમાં પડ્યો, બીજો વિષ્ણુને કર ચડ્યો. ૧
 એક શીપ શંખલા સમતુલ્ય, બીજામાં મોતી અણુમૂલ્ય;
 એક પત્થર દેવળ પુજાય, બીજો પરિચટ શલ્યા થાય. ૨
 એક કવિ પાખંડ જ બણે, બીજો ગુણ શ્રીહરિના મણે;
 એક મણિનું કોડે કામ, બીજા મણિનું દોડે દ્રામ. ૩
 એક નારી હોયે શંખિણી, બીજા પદ્મિણી કે ચિત્રિણી;
 એક પુત્રથી પરીઆ તરે, બીજો કુળ સંહારણ કરે. ૪
 એક પુત્ર ગયા શ્રાદ્ધે જાય, બીજો કુળ કુબાવવા જાય;
 એક કણુબી પસાયતું કરે, બીજો ચોરી ચાડીએ ધન હરે. ૫
 એક વિમ્ર તે ખેતી કરે, બીજો ચાર વેદ ઉચ્ચરે;
 એક નીર સરોવર તીર, બીજું ગંગાકેડું નીર. ૬
 એક બંધુ દુર્બલ હવાલ, બીજો તે બેસે સુખપાત્ર;
 એક કાઠ તણાં ઈંધણાં, બીજાં બાવના ચંદનતણાં. ૭
 એક સૂત્ર સવાયે શેર, બીજું બેસે મોધું મેર;
 એક તિલ બાણી પીલાય, બીજો શિવસંકર પુજાય. ૮

- એક ડાબો કર અશુદ્ધ ગણાય, બીજો જમણે ભોજન થાય;
 એક અગ્નિ હુતદ્રવ્ય હોમાય, બીજો ઠામ કુઠામે જાય. ૯
- એક ધોરી તે હળને વહે, બીજો રાજદરબારે રહે;
 એક જળ તે ખાળતું નીર, બીજું ગંગોદક સુનીર. ૧૦
- એકને પાંચ પુત્ર જ હોય, બીજો વાંઝીઓ સુત વિણ રોય;
 એકને વહાણુતણો વેપાર, બીજો શીર ઉપાડે ભાર. ૧૧
- એક તો નાગરવેલતું પાન, બીજાં રખડે આડે રાન;
 એક અમરે ફૂલ શ્રીકાર, બીજાં ફૂલ આવળનો હાર. ૧૨
- એક નારી સ્વામીશું બળી, બીજી જાર પુરુષસું હળી;
 એક ધર ધર બીખે જોડલાં, બીજો લે ધણાં ધોડલાં. ૧૩
- એકને ગામ પોતાતું જાય, બીજો રાય પૃથ્વીપતિ થાય;
 એક તુંબીએ જોગી લિક્ષા ભરે, બીજી જાંત દરબારે ઉચ્ચરે. ૧૪
- એક લોહું શેર પૈસેં ધણું, બીજું અમૂલ્ય શમશેરતાણું;
 એક વસ્તુ તે દોકડે ગજ, બીજી વસ્તુ અમૂલ્ય ધજ. ૧૫
- એક નર શરાતન ભણે, બીજો કાયર પોખારા ગણે;
 એક શાળ અમૂલ્ય પ્રમાણ, બીજો સામો કણકી જાણ. ૧૬
- એક ઓદન બહું ભોજન, બીજું કુસકાકેરૂં અજન;
 એક જન પરમારથ કરે, બીજો પ્રાણ લોકોના હરે. ૧૭
- એક સદાવત આપે શીખ, બીજો ધર ધર માગે બીખ;
 એક ભાઈ હસ્તી પર ચઢે, બીજો અણવાણો રડવડે. ૧૮
- એક શાસ્ત્ર નવ નિત્યે ભણે, બીજો ભૂલી ફરી સ્વર ભણે;
 એક અનેરાં વાસે ગામ, બીજો ઉદવસ્ત ટાળે ઠામ. ૧૯
- એક રોપાવે વૃક્ષો આજ, બીજો કાપે સર્પણ કાજ;
 એક કુંજમાં મહાલે રોજ, બીજો રણમાં ઉપાડે યોજ. ૨૦
- એવાં કહું દૃષ્ટાંત અનેક, જો જો મનમાં કરી વિવેક;
 નામ એક પણ ગુણ છે ધણા, એક બી રાય રજપંતલણ. ૨૧
- સૌને સરખાં ગણો ન આપ, તે વાતે લાગે મહા પાપ.

૮૬

અંગદવિણિ.

(સંક્ષિપ્ત).

સોરઠો.

રામ-સુન અંગદ કહે રામ, કહો વચન જો તુમ ધટે;
અખતો એહી કામ, મિણિ કરવે ખાતસું.

જૂનણા છંદ.

અં-કથન અંગદ કહે શીશ નામી, પ્રભુ કોડ મુજને અતિ હોડ હાસું;
આગન્યા હોય તો જાઉં એ ગામમાં, નામ પ્રતાપથી નહિજ નાસું;
શીશ દશ છેદીને વીશ લુજ ભેદીને, દુર્ગ પાડી કંઈ ક્ષેત્ર ખાસું;
રાવણો રંક રજ ચરણપ્રતાપથી, લંક ઉદવસ્ત કરી હરણ વાસું!

દુહો.

રામ-ડા'પણુ છે દશ કોટિધા, અંગદ તુજમાં એન;
એ વિધિ વિણિ કરો, ચિત્ત ચતુરાર્ધ એન.

જૂનણા છંદ.

અં-વિણિ કામ કરવું તે શાને, કરગરી બોલ શા માટે સહીએ;
નગર ઝધર કરવું નિરવંશી, શત્રુવચન શા માટે સહીએ.
સુત પરિવાર સંહારે એના, હવે રાજ બેસી ક્યમ રહીએ;
લક્ષ્મણ સીતા અહીં લાવું, જરૂરપણે અયોધ્યા જઈએ.

રામ-અદકા બોલ કહો છો અંગદ, શરપણું જાણુ છે સૃષ્ટિ;
મારું મન તેથી નવ માને, રાઢધકી નવ યઈએ રણિ.
શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મારી દણિ;
મુજને સુખ ઉપજવો અંગદ, વિવેક વાત કરો ત્યાં વિણિ.

દુહો.

આલ્યો અંગદ ચોંપથી, મુખ જપતો શ્રી રામ;
પોતે આળ્યો પાંસરો, જ્યાં રાવણનું ધામ.
રિદ્ધ ઉપમા રાવણુતણી, કેમ કહે કવિરાજ;
મહિપતિ મહેલ મધવા સમા, લંક દેશડે લાજ.
પ્રતિહાર બેઠો પોળપર, બોલ્યો મુખથી વાણુ;
કહ્યાં જાયરે વાંદરા, મૂરખ મહા અજાણુ.

૭૫૧.

પ્રતિ-પેસી ન થકે પવન, ભવન ઉભો રહે ઇંદર;
 સુર સહુ સેવા કાજ, ચાકરીમાં રહે ચંદર.
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, આણુ અવનિમાં જોની;
 ઇશ સરીખા ધીશ, રહે આજ્ઞામાં એની;
 તું પશુ પોણે કયમ પરવરે, હજી લગણુ ધીરજ ધરે;
 જા રે જ્યાંથી આવ્યો તિહાં, નહિતર કોટિ કટકા કરે.

ફહો.

અણુસમજ્યો આગુ ચલે, દેખત ઘોણે દીશ;
 માં મુદગર જોરથી, તોડીશ તારું શીશ.

ઝલણુ ૭૬.

અં-કહે અંગદ પ્રતિહાર સુણુ પુરતણા, રાતદહાડો બેઠો દેહ દાખે;
 ઝોળખે નહિ અલ્યા મૂઠ મૂરખ મને, બાર ખોવા બલો ભૂર ભાખે;
 હાથ દીકા નથી હોંસશું માહરા, ચોરટા દેહનો સ્વાદ આખે;
 સત્ય કહે અલ્યા કેમ બેઠો અહીં, કોતણાં ઝુપડાં રીઝી રાખે.

ફહો.

અ-એ મંદિર રાવણુતણા, હીરા કનક જગ્રવ;
 તું જાવા સમરથ નહીં, બહાર રહી તું કહાવ.
 અં-પ્રતિહાર કહે પોકારીને, કેવી તારી લંક;
 રાવણુની સમૃદ્ધિ કહે, રાવણુ રાય કે રંક.

ઝૂલણુ ૭૬.

અ-લંક શોભા તે લંગૂર તું શું લહે, ચિંતામણિ ચંદ્ર ચોપાસ ચળકે;
 ઇંદ્રજીત ઉપમા પૂછ તું ઇંદ્રને, શરપણું સાંભળી શેષ સળકે;
 દશકંધ ડરથી દિગપાળ ડોલે દશે, કોડ પચ્ચાસ પ્રતિ પ્રાણુ પલકે;
 પોળીઓ કહે પશુ પેર પ્રીછે નહીં, કુંભકર્ણુ દેખી તુજ કુંભ ઢળકે.
 ક-કપિવર કોપિઓ લાજ લખ લોપીઓ, ઝોપીઓ આપથી કોધ કુંડી;
 રણજંગ રોપીઓ યોગમ ચોંપીઓ, ભમર ચઢાવીમાં દૃષ્ટિ ભુંડી.
 અં-સહેલસું ખેલશું રેલશું નગરમાં, દેશ બાધામાં તે દાણું ફુંડી;
 તારે મન અલ્યા લંકપતિ છત્રપતિ, મારે મન લંકપતિ એક લુંડી.

હુહો.

છત્રપતિ તો એક છે, રિદ્ધિપતિ રધુનાથ;
એમ કહી પ્રતિહારનો, હોડે સાંચો હાથ.

છપ્પા.

ક-પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો;
દીધી ગાળ દશવીશ, પૂછ શત્રુનો સહાયો;
અંગદપર એક પ્રહાર, કોપ કરીને કીધો;
કમલ લોપે મુજ લાજ, દાવ દ્વેષીએ દીધો;
પછી અંગદ ખીજ્યો અંગમાં, ધાટ પ્રથમ એનો ધડું;
શામળ કહે સેવક રામનો, નરપતિને વળતો નડું.
ધાયો અંગદ ધીર, નીર ઉતાર્યાં નરનાં;
દેવટ કીધો દરબાર, વખાણુ શાં કહું વાનરનાં;
પુરમાં પડ્યો પુકાર, છેકે હિમ્મત છુટાણી;
વાયે ચાલી વાત, લંકે બાધી લુંટાણી;
પ્રતિહારને મારી પરવર્યો, ધાટ ધણા જણનો ધડ્યો;
પછી રાવ થઈ ત્યાં રાવલે, રાવણુ પણુ રોષે ચઢ્યો.

હુહો.

વાત ગઈ બહુ વેગથી, રાવણુ રાય હજુર;
પ્રતિહાર પાંત્રીશ મારીને, આવ્યો વાંદર શર.
અધિપતે મન વિચારીયું, આવ્યો એ હતુમાન;
કનકપુરી ધડી એકમાં, બાળી કીધું નામ.
મનમાંહે વિચારીને, કીધી વિપરીત વાત;
ઉછળ્યો સિંહાસનથકી, ધડવા તેનો ધાટ.
સભા મધ્ય બંધન કરી, કોટ રચ્યો તે દીશ;
નીચો થઈને આવશે, નમાવશે પછી શીશ.
અંગદ જ્યાં આગળ ગયો, ખિડકી જોઈ દૃષ્ટ;
રામચરિતે શું નમું? મનમાં પામ્યો કષ્ટ.
કોષ કરીને કુદીઓ, કરી જોર અપાર;
કોટ ઓલંગી હુલકીઓ, ગયો સભાને ઠાર.
આભઅવનિ એકત્ર કરી, કીધો ઉલ્લસપાત;
અંગદ ઉતર્યો આકાશથી, ગળ્યો કડકડાટ.

દિગ્મુઢ થયા સઉ દેખતાં, દીઠો કૃતાંત કાલ;
પર્વત સરખો પ્રચંડનર, ફરીને કીધી ફાલ.

ઝૂલણા છંદ.

કોધે દંત કરડીઓ મુખ મૂછ મરડીઓ, આપ અધિકાર આધપત એઠો;
હીસે બહુ હાથીઆ, શોભીતા સાથીઆ, બાથીઆ બીડ રીસાળ રેઠો;
શર મહાપૂર એ ફૂર કોપે ભર્યો, નર નરપતિ બળવંત એઠો;
શુભ સભા સાથમાં પાંત્રીજ હાથમાં, પોકાર બહુ કરતો પ્લવંગ પેઠો.

કુંહા.

દશકંધને દુઃખ મનાવવા, અધિપત ઓળખવા એન;
છે ભારી અંગદો ત્યહાં, વધો વિપરીત વેણ.
અં-જનની કુણુ રાવણુતણી, બહુ ઉપન્યા બાળ;
જાત જ્ઞાન કે શુકરી, ભુંડણુ કે શિઆળ.

ઝૂલણા છંદ.

પોકાર કરતાં ધડી પાંચ પૂરણુ થઈ, બોલતા શે નથી કર્મ ફૂટ્યા;
રીસ ચઢશે મુને શીશ તમ તોડશું, કૃતાંત કોપતાં કાળખૂટ્યા.
ચોર માટે બીહો છો સહુ ચિત્તમાં, તોલ અહંકારના ટેક ટૂટ્યા;
અંગદ કહે ઉત્તર શે નથી આપતા, સર્વની આંખ કે કાન ફૂટ્યા.
દેહ દાઝ્યો દશાનન ધણું દિલ વિષે, એક આપે થયો તેહ તાથે;
ઉછળ્યો એક કર આપ આસન થકી, મુખ મૂછ મરડી હિતહોડ હાથે.
૨૧-કોણુ તુજ નામ ને ગામ ને કામ કહે, કામ કશું છે પશુ ભૂપ સાથે;
કો તણો મોકલ્યો છાં લગી આવીઓ, આલ બાધો ભરે બાંધ બાથે ?
અં-વાળીનો પુત્ર ધરસૂત્ર શુભ પર્વતે, નામ અંગદ માઈ હરખ હેવા;
શરણુ રહું છું રઘુનાથના ચરણુની, દેવનો દેવ અધિદેવદેવા.
ધુમ્રપાને કરી ધ્યાન જોગી ધરે, ઇન્દ્ર બ્રહ્મા કરે ઇશ સેવા;
તેતણી નારને તસકરી લાવીઓ, લંક લગી આવીઓ શુદ્ધ લેવા.
૨૧-વખાણુ કરે અહ્યા વાનરા રામનું, કેટલું સાંભળ્યું જૂઠું જોવું;
શીશ સાટે કરી લંક લગી આવીઓ, લોળિયું લાભનું શુંજ લેવું;
દેહ માનવતણી એહમાં બળ કશું, સિદ્ધ શ્રી જાણીને શીદ સેવું.
જાણુતો હોય તો કહે અહ્યા વાનરા, જોર કરતુંત પ્રાક્રમ કહેવું.

છાંધો.

અં-હરયો જેણે હિરણ્યાક્ષ, સાર પ્રહલાદાં દીધી;
 ફરશીધર ફરશુરામ, નેક નક્ષત્રી કીધી;
 અલિ આંધો પાતાળ, સહજમાં અહલ્યા તારી;
 દુષ્ટનો ફેડયો હામ, વાળિને નાખ્યો મારી;
 પાપાણુ તાર્યાં પયોનિધિ, સેતુપાળ આંધો હવે;
 મમત મૂઠ મૂરખ કરે, એ નર ઓળખશે અખે.

ઝૂંકણા છંદ.

રા-કાપડી વેષ લઈ વન વિષે જે ફરે, શીશ જટા ધરે સંગ સારો;
 સીતની શુદ્ધ નવમાસ નિરખી નહોં, આજ સાગરતણો દીક આરો;
 લાવીઓ રીંછ લંગૂર લખ કોટિધા, માનવી મૂળ મુખવાસ મારો;
 લંકપતિ છત્રપતિ રાય રાવણુ સહ, રાઠમાં જીતશે રામ તારો.
 અં-એક કિંકર અહોં આવશે રામનો, તે નહોં તાહરો બોલ સાંખે;
 તાત મારાતણી કીર્તિના કવિ તમો, હું ખમું બોલ જે ભુંડ બાખે;
 અન્ય જણુને ઓશિયાળ શી તાહરી, જો ધડી એકમાં જોર ઝાંખે;
 લંક પરલંક એ અંક એકે ભરી, નિમિષમાં નિધિતણે નીર નાંખે !
 રા-કહે દશાનન સુણો વાળિના દીકરા, પ્રીત સંભાર તું પેર પૂઠી;
 રામ ઉપર તને હેત ક્યમ ઉપજે, તાતને મારીઓ કાળકૂટી;
 પિંડ પાળે, તાફ વેર વાળે નહોં, પેટની વેઠમાં વાટ ભરી.
 કરી અહોં આકરી આંધ ત્યાં બાકરી, રામ શું રાઠ કર આવ રહી.
 અં-બુદ્ધિબળહીણુ તું ક્ષીણુ આયુષ થયો, રાવણુ મૂઠ મુખ શુંજ બાખું;
 રાજમહારાજ અધિરાજજી કેરડાં, દર્શનો નિત્ય હું દિવ્ય દાખું;
 સહ અમૃત રત્નખાણુ પેર પ્રેમની, તે તજી નીરવત ઝેર ચાખું;
 સ્વામી શામળતણુ ચરણ પ્રતાપથી, તુજ સમા કિંકરા કોડ રાખું !

છાંધો.

રા-મૂરખ મૂઠ અગણ, જોંહું બોલે ક્યમ ઝાખું;
 કોણુ ગણુતીમાં રામ, લવરી સુણતાં હું લાખું;
 કોઠ બીલાં ખાનાર, લંગૂરા કોટિકે લાખો;
 વાધણુકેરાં દૂધ, મણિધર મણિ સેવા આખો;

વળી તારણી મારી તાટકા, તે પ્રાક્રમ દીઠું તમે;
વળી હોય પરાક્રમ રામનું, કહે કિંકર સુણીએ અમે.

બૂલણા હંદ.

અં-અંમકે જ્યાં તોડીઓ, માન તુજ મોડીઓ, છોડીઓ ત્યાં તુને ધર્મ ધાર્યો;
દશ મસ્તકે દક્ષમાં રાખીઓ કક્ષમાં, પલકે એકે પક્ષમાં હોડ હાર્યો;
કોટિ રાક્ષસ હણ્યા, બય તેના નવ ગણ્યા, વેદ લણીઆ હવે તુજ ધારો;
મારવો રંકને હુંટવી લંકને, પાપથી ઓસરે રામ મારો !

રાવણ-માનવી માનવી સંગ રહે સહુ, માંકડાં સાથ મન એનું મોહું;
નાનપણ માહિથી નામ કાઢ્યું બુઝો, પરવર્યા પુરયકી રાજ ખોયું;
ક્ષત્રીવંત ખોઈને જોગ જટા ધરી, શરમ ને કરમ ને ધરમ ધોયું;
મંત્રી તુજ સારખા પ્રાક્રમી પારખ્યા, દશકંધ રામનું જોર જોયું.

ચાઓલો.

અંગદ-મંત્રી તે પુણ્યવંતા પૂરણ, ધર ખેડા લખ લૂટેછે;
શ્રી દશરથના નંદન સાથે, ધારા વેદની છૂટેછે;
લાયક લીલા લક્ષ્મણ સાથે, અમૃતના ધન ગોડે છે;
અભાગીઓ અક્કરમી અંગદ, રતન પત્થરથું ફૂટેછે.

છપા.

રાવણ-ખોલે વધતા ખોલ, તોલ ખુએછે તારું;
રવિ સામા નાખે રેણ, માન ઘટે નહિ મારું;
આયુષ તારું અદ્ય, એક ધડીમાં આપ્યું;
તાતનું લેતાં વેર, ભાગ્ય લુંકું તુજ ભાવ્યું;
અવતાર અકળ તારો ગયો, વેર ન વાળ્યું વેઠમાં;
શત્રુને જઈ શરણે રહ્યો, પાવકે ગોડો તુજ પેટમાં !

અંગદ-અન્યાયી ખોલે આળ, ગાળ ગુણ હીણા દેછે;
અધર્મી અવતાર, ભાર થું માથે લે છે;
મુજને તુજ પર હેત, ખેદ રાખી નહીં ખીજું;
આપણુ ખન્ને બ્રાત, ખતાવું કારણ ખીજું;
જો વાળી તાત છે આપણો, જોયે સહોદર સુખમાં;
તુજને રાખ્યોતો કાખમાં, મુજને રાખ્યોતો કૂખમાં !

રાવણુ-વળી સરખા કોડ, ચરણુ મારા ચાપે છે;
 સુગ્રીવ સરખા લાખ, કૃત્ય દેખી કાપે છે;
 ઈંદ્ર આદિ સુરસાથ, હાથ જોડે જન ઝાઝા;
 નથી સાંભળ્યો કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણુ રાજ;
 ડાહ્યાનું દશ દિક્ષાળને, સળકાનું શેષધામને;
 તું અદ્ય યુદ્ધિ સમજે નહીં, રહ્યો વખાણે રામને.

ઝૂલણુ ઇંદ્ર.

અં-જોડીને કર કહું વાત તુજ કામની, નરપતિ ગર્વ તુજ એજે જાશે;
 સીત શું પ્રીત તે મોતની રીત છે, ચાંચડવત ચોળશે ચિત્ત ચહાશે;
 ધશ હતા તુજ શીરપર ગાજતા, તે સાથે શત્રુતા બહુજ થાશે;
 શામળતણુ સ્વામીની નીચ નિંદા કરે, ચોકડી ચૌદનું રાજ જાશે.

સવૈયા.

રા-રાંકની જાત તે રત્ન શું ઓળખે, આખર ચેતન ચાકરનો;
 ગરીબતણે ઘેર પેટ ભરે તે, હાડ શું જાણે ઠાકરનો;
 મેરુતણે મહિમા નવ પ્રીછે, કરે વખાણુ તે કાંકરનો;
 “ આખરની ખિલોડી ” અંગદ, સ્વાદ શું જાણે સાકરનો !

છાપા.

અંગદ-અંધ થયો દશકંધ, ધન્ધ ધારી શું બેઠો;
 કુળ અંગારો આપ, પાપરૂપી થઈ પેઠો;
 દશ હેઠાશે શીશ, દિવસ થયા તુજ વંકા;
 ધશ થવા ઉકરાંટ, લક્ષ લુંટાશે લંકા;
 પુત્ર તારા પ્રાજે થશે, વિધવા નાર તારી થશે;
 સમઝ મૂઢ મૂરખ મને, ચૌક ચોકડી ચોવટ જશે.

ઝૂલણુ ઇંદ્ર.

રાવણુ-માંકડા રાંકડાં જા ઘેર જીવતો, વાંકડા ફાંકડા બોલ કેવા ?
 કાયાતણુ કટકડા કોડ કરાવશે, વનચરા પાસથી લાંબુ લેવા;
 મુખતણુ મટકડા ભાવ ભૂલી જશે, ચટકડા સેવશે સિદ્ધ સેવા;
 ભટકતાં શીશ રેશે ધડ જીજવાં, રામ નહીં આવશે હાથ દેવા.

છાપા.

અંગદ-રામચંદ્ર પરતાપ, કોણ મુજ સામું જોશે;
 રામચંદ્ર પરતાપ, જીવ નિજ દુરમન ખોશે;

રામચંદ્ર પરતાપ, કોણ મને સસ્ત્રજ મારે;
 રામચંદ્ર પરતાપ, કોડ તુજ સરખા હારે;
 શ્રી રામચંદ્ર પરતાપથી, જળને સ્થાનક સ્થળ કંઈ;
 કવિ શામળ અંગદ કહે, કહેતો આભ ઉડળ ભડે.
 રાવણુ-રાંક ઉપર શી રીસ, કરવી તે ન ઘટે મુજને;
 દઉંછું જીવતદાન, જીવતો મૂકું તુજને;
 કાસદકેરા કાન, વાઢતામાં હું લાળું;
 તરણાપર શો ટેક, દિલ મારામાં દાડું;
 તું બુદ્ધિહીણ બકતો રહે, કુચક્ષી શી ઝાઝી કરે;
 ગમાર જાણી નહિ ગુફર, ફરી બોલે નિશ્ચે મરે.

કવિત.

અંગદ-પૂર્વ જન્મ પાપથી, સીતાતણા આપ થકી;
 અક્ષય ઓછી આપથી, સહેજ પડ્યો શૂળમાં;
 અક્ષરના અંકથી, વિધાતાના વંકથી;
 રંજા કો રંકથી, ધન ભેળ્યું ધૂળમાં;
 અહંકાર આણ્યાથી, મમત મૂઠ માણ્યાથી;
 નિરગુણ નાણ્યાથી, તણાવો તું પૂરમાં;
 છેક બુદ્ધિ છોછીથી, અક્ષય આપ ઓછીથી;
 રાવણુ તેં હાથ ધાલ્યો, ગોખરના મૂળમાં.

ઝૂંડણા છંદ.

કવિ-દષ્ટિ ભુંડી કરી, રીસથી રાવણે, રાજમદ જોરથી રાજ રૂઠ્યો;
 જતું ન પામે હવે જીવતો વાનરો, એમ કહી આપ અધિપત ઝડ્યો;
 ગુણજ ગુપ્તિ ગ્રહી સામદો સંચર્યા, કોટ કોટયાન જ્યમ રાફ છૂટ્યો;
 પુત્ર વાળીતણો વીંટીઓ વિધવિધે, બાણુનો શિર વરસાદ વૂઠ્યો.

છર્યા.

રાવણુ-નથી મારતાં વાર, રંજકમાં રણુરોળું;
 અંગદ તાં અંગ, ચિત્ત ચાંચડવત ચોળું;
 કાદું તાળવે જીભ, વદે જો વેર વાણીમાં;
 વાંદરેલ કઢાવું તેલ, પિલાવુંછું ધાણીમાં;
 જોર હોય તો જીલ્લ કરે, મુજ કિંકરના સાથમાં;
 એમ કહી અંગદને તિહાં, લીધા બળવંતે બાથમાં.

ચૂલણા છંદ.

દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, ચંદ્રશેખર ચરચ્યાછે ચંદન;
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, વૈદનાથનાં કીધાંછે વંદન;
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, નવનાડતું કથું નિકંદન;

અંગદ—ધંધિર ગત ધંધિર સૌ જાણે, દશકંધ હણશે દશરથ નંદન.

રાવણ—વાત વિવેકની તે તું શઠ શું લહે, જંગલી ઝટ કંઠ કર્મ ફૂટે;
આકના તૂરની પેર હડી જશે, જે દિવસ માહરાં બાણ છૂટે;
જનનવર જાણીને મૂકીએ જીવતો, લાજ લંગૂરની કાણુ લૂટે;
પ્રાણે કરી નાખશે પલકની પલકમાં, એકલો ઇંદ્રજીત આપ ગટે.

કવિત.

અંગદ—માન કહ્યું મદ્દ મતિ, માનહીણુ ગૂઢગતિ;
આપ દીધો સીતા સતી, પડ્યો પાપપાશમાં;
મોકલ્યો કાસદ કામે, હુકમ ન દીધો રામે;
નહિ તો વાસું હામ હામે, વાનરાં અવાસમાં;
હદે નથી રહેતી રીસ, ત્રાડી નાંખું તારૂં શીશ;
બાગું ભુજ વીશ હજી, હેત રાખું હાસમાં;
બલપણુ બાપું બાપ, શાસ્ત્રતણી દેઉં સાપ;
ઇંદ્રજીત જેવા સાપ, ઉરાડું આકાશમાં;

છંદપા.

રાવણ—રામતણી તુને આણુ, વદે અંગદ તું વાણી;
રામતણી તુને આણુ, પલક પીવા રહે પાણી;
રામતણી તુને આણુ, હવે જે જીભ હલાવે;
રામતણી તુને આણુ, જે તું ચરણુ ન ચલાવે;

રામઆણુથી કહે જઈ તહીં, જહીં સેન સકળ છે તમતણું;
રાવણે કહાવ્યું રામથી, મહિમા દેખાડ મોટમપણું.

કવિ—ઉડ્યો સુણી આકાશ, અંગદ અતુલીબલ આપે;
મહિમા વધારી માન, રામ રજ ચર્ણુ પ્રતાપે;
આવ્યો જમહાં અશોક, અલૌકિક જ્યાં છે વાડી;
દુઃખ નવ બ્યાપે દેહ, ખરી રત્નાકર ખાડી;

બેઠી સીત સ્વરૂપ ત્પહાં, રૂપ રદીઆણી શુભ સતી;
પ્રદક્ષણા દેઈ પાયે નમ્મો, મોકલ્યો છે ભક્તમણુ ભતિ.

અંગદ—સાંભળજો મુજ માત, વાતમાં એહ વધાર્ધ;
 લક્ષ્મણ સહિત શ્રીરામ, પધાર્યા જૂપત બાર્ધ;
 વાનર પદ્મ અઢાર, બોતેર કોટીક સાંધી;
 મળ્યો વિભીષણ બ્રાત, પાજ સમુદે બાંધી;
 મેં વિવિધ પ્રકાર વિષ્ટિ કરી, ટેવ એહની ટેડીએ;
 સીતા પ્રત્યે અંગદ કહે, ગઢલક વાનરે ઘેરીઓ.

સીતા—સીતા કહે સુણ વીર, ધીર થઈ ધીરજ ધરજો;
 જોરાવર જન એહ, કામ ધણું પાકું કરજો;
 લગ્નોપતો નહોં લાગ, શોભે નહોં શૂરા સાથે;
 મંદ્રાચળ શો મેર, ઉપાડે એક હાથે;
 કુંભકર્ણુ કહેવાય છે કારમો, દેખે તેટલું ખાય છે;
 એવું જાણી અહીં આવજો, રામ તો મોટા રાય છે.

અંગદ—કહો તો મેર સહિત, ઉદયાચળ હું ઉપાકું;
 કહો તો લકંપર લંક, અધિક અવનિમાં ગાકું;
 કહો તો બાણું કોડ, જોધને બાંધી જાઉં;
 કહો તો ઇંદ્રજીત કુંભકર્ણુ, દૈત્ય સર્વેને સા'ઉં;
 મા કહો તો લંકને હુંડીએ, વસુધા વિપરીત નાંખીએ;
 પણુ હુકમ નથી હજુરનો, માટે સરવે સાંખીએ.

સીતા—જનો રે ભડ બ્રાત, વાત શી કરવી ઝાઝી;
 કરો કલું તે કામ, રામ જે વાતે રાજ;
 કરતા હો જે કાલ, આજ સવેળા સાધો;
 દેખારો કો દુષ્ટ, વાયુવત વેગે વાધો;
 જ્યાં આગળ્યા માગી અંગદે, જોધ જવા લાગ્યો જવે;
 રાક્ષસીએ જૂમ પાડી ધણી, જોધ તરવરી રહ્યા તવે.

કવિ—માર માર કરતા મૂઠ, ધીર ધસમસતા ધાયા;
 અંગદકેરા ચરણ પૂજ શત્રુએ સા'યા;
 સહસ્ર લાખ કરોડ, હઠીલે હોડ હકાર્યા;
 તીકનતીડનો રાક્ષ, વાનરપર વેદ વકાર્યા;
 ત્રાસ પડ્યો ત્રહોવિધતણો, દાવાદળ વડું દેશમાં;
 હાખ્યું ભોકે દશકંધને, લગ્ગર આવ્યો એક દેશમાં.

કરડતો દંત દશકંધ, અસ્વારી આપે કીધી;
એક પલકે અશોક, વાડી તો વીંટી લીધી;
પકડ્યો પૂછ પ્લવંગ, આપટી અંકયો ન્યારે;
સમર્થા મન શ્રીરામ, તરત છૂટ્યો કર સારે;

સાં જુદા જોરે અંકુ થયું, હઠીલો હોડે હારીઓ;
એ વાત લંકામાં વિસ્તરી, મહીપત મોટાએ મારીઓ;
મેઘરાવણ મહારાજ, ધજ ફરકવી તેણે;
ધંદ્રજીત જલ રૂપ, ધંદ્ર જીત્યો'તો જેણે;
ઢમકાવતો ઢોલ નિશાન, કૃતાંત સરીખો કહાવ્યો;
પિતા પાસ તે પુત્ર, એક પલકમાં આવ્યો;

એક પહોર રણજંગ મચ્યો, કહી ન શકે કોયે કવિ;
સંહાર થાય સૃષ્ટિ તણો, શોભા લંક એવી હવી.

મહોકમ દીધો માર, અંગદને રાધે, આપે;
ન ગણે લેખા માંય, હાથ શ્રીરામ પ્રતાપે;
લખ ખોતેર હજાર, તણા તો હંસજ હરીઓ;
વાડીમાં ફૂપ વિશાળ, ભૂપ સહુ તેમાં ભરીઓ;

બાકી બમ પાડી ગયા, ગઢ લંકા ગુણુગામને;
ઉત્પાત કરીને આવીઓ, શરણાંગત શ્રીરામને.

દંડવત્ કીધા દશ વીશ, શીશ નમાવ્યું નેહે;
સુખનું સાગર સર્વ, દૈવત પામ્યા સહુ દેહે;
શીશપર મૂક્યો હાથ, વાતો પૂછી રઘુનાથે;

રામ-વિષ્ણુની કહો વાત, રીઝ થઈ રાવણુ સાથે;
સીતાને સહજે આપશે, કે કરવી રાઢ પડશે ધણી;
અંગદને એમ પૂછીઉં, કાટિ બ્રહ્માંડકેરા ધણી.

અંગદ-વાલ્મીસુત કહે વાત, એની મેં કેમ કહેવાયે;
નથી સમજ્યો નરેન્દ્ર, અહંકારી એવો રાધે;
સામ દામ ને ભેદ, ક્યાં તે જુગતે ઝાઝા;
જેમ પત્થરપર નીર, માને નહિ સવણુ રાજ;

કરમરી કહ્યું મેં કાઠિયા, આંખ દેખાડી અતિ ધણી;
પેર પેર મેં પ્રીત્યો, ડગ્યો નહીં લંકાધણી.

એક કહીએ તો આઠ, ઠાઠમાં બોલજ બોલે;
 કહે વાનરને વનચર, આપ બળ કરે અતોલે;
 ભર્યાં બોજન માંય, ચાર કણુ જોયા ચાંપી;
 અનેક કલા ઉપદેશ, મન મેં જોયું માપી;
 લોહા ઉપર લીહ જ્યમ, પટકુળ ગાંઠ જેવી પડે;
 રાઠ વિના રાવણુ રીઝે નહિ. માંગી સીતા તો નહિ જડે.

કવિ-મુખે ન બોલ્યા રામ, નિશ્વાસ મૂક્યા મન સાથે;
 રાવણુ સરખું રતન, હણતું પડશે મુજ હાથે;
 આવ્યો વિભીષણુ ભૂપ, આવ્યો જશ જાંબુવંતો;
 આવ્યા નલ નીલ સુગ્રીવ, આવ્યો હઠકર હનુમંતો;
 મહારાજ વિચાર મનમાં કર્યો, જે ચિત્ત લહે નહિ આતુરી;
 સૌ સેવક કહે સ્વામી સુણો, “દેવ તેવી કરો પાતરી.”

સામસામાં રણતૂર, શૂર સંગ્રામે ચઢીઆ;
 નેતું દિવસ નિઃશંક, વીર વિવાદે વઢીઆ.
 વરણુવે શ્વતયુગ શેષ, તોય પુરૂં નવ થાયે;
 એક પાસે શ્રીરામ, બીજે શ્રી રાવણુ રાયે;

રામે જાણ્યો રણજીત એ, જનુની એક રાવણુ જાણ્યો;
 એકાણું દિવસે એક બાણુથી, રામ હાથે રાવણુ હણ્યો.

રાવણુ પામ્યા રાજ, અવિચળ પદવી આપે;
 વિભીષણુ પામ્યો લાંક, પૂર્ણ તે પુણ્ય પ્રતાપે;
 મળ્યાં રામને સીત, વિજેમ બાગ્યા તે તનના;
 દંડુબી વાગ્યાં દેવ, મનોરથ પહોંચ્યા મનના;

સીતા લેઈ સિંધારીઆ, દરશન અયોધ્યા ગામનું;
 જ્યજ્ઞયજ્ઞર જગમાં થયો, રાજ થયું શ્રી રામનું.

મળ્યાં માત ને બ્રાત, મળ્યા બરત બાવિક બાઈ;
 વીતક વર્ષ બે બાર, તણાં તે કલાં માઈ;
 હનુમાન તણી હિમ્મત સુણીને, મોટમ મેલી;
 વૂઠ્યા અમૃતમેહ, રંગ રૂડાની રેલી;

છત્ર ધરાયું રામજી, લક્ષ્મણુ ચમર કરે જ્યહાં;
 શામળ કહે શે બા ધણી, મેહ માગ્યા વરસે લહાં.

રામચરિત્ર પવિત્ર, ગામ જે નરને નારી;
 ઇકાંતેર પરીઆ સહિત, અધિક પામે ઉદારી;
 દ્રવ્ય પુત્ર ધરસૂત્ર, પુરંદર પદવી પામે;
 જન્મ મરણ જન્મળ, વેદના સધળી વામે;
 શ્રી રામચંદ્ર કૃપા કરે, ઇશ્વર પદવી આપે આતિ;
 શામળ કહે સેવો સહુ, રામ લખમણ સીતા સતી.

હાહુરો.

શ્રોતા વક્તા સાંભળો, કહે કવિ કરજોડ;
 શામળ કહે બોલો સર્જનો, જે જે શ્રી રણછોડ.

બુ. કા.

દયારામ.

આપણા રસીલા, રંગીલા, ફાંકડા, લાલાજી કવિ દયારામ નર્મદા તટે
 ચાણોદમાં સાઠાદરા નાગરની જ્ઞાતિમાં સને ૧૭૭૭માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું
 નામ પરભુરામ અને માતાનું નામ રતનબાઈ હતું. તેમને દેવનાગરી લિપિ સિવાય
 બીજી કોઈપણ ભતની લિપિ આવડતી ન હતી. તેમનું મરણ સને ૧૮૫૨ના
 ફેબ્રુઆરી માસની ૬મી તારીખે થયું હતું.

આ કવિએ ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની, પંજાબી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અને ફારસીમાં
 કવિતાઓ કરેલી છે. તેમના મુખ્ય શિષ્ય રણછોડના કહેવા પ્રમાણે તેમણે નાના
 મોટા મળી ૧૩૫ ગ્રન્થો બનાવ્યા અને તે ઉપરાંત છટક પદો, ગરબી, લાવણી
 વગેરે ધણું બનાવેલું છે. તેમના કવનમાં વિશેષ કરીને ત્રણ રસ ભવામાં આવે છે
 શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈના શૃંગારમાં જે
 આધ્યાત્મ ગૌરવ સમાયેલું છે તે ગૌરવનો દયારામની કવિતામાં અભાવ હોઈ
 સામાન્ય અને નિર્બળ મનરાજા લોકોની નીતિ ઉપર હલદી અસર થવાનો બહુ
 સંભવ રહે છે.

૮૭

યમુનાજીની સ્તુતિ.

આર્યા.

જય યમુના શ્રીયમુના, પાને દૂરા કિંકર યમના;
 પુનરપિ આવાગમના, નિજપદદાતા નિજબળ જળાશ્રમના. ૧

છંદ ભુજંગ પ્રયાત.

- નમો શ્રીયમુને મહારાણી દેવી, સુરાસુર બ્રહ્મા શિવાદિક સેવી;
 ધ્રુવાદિ થયા ધ્રુવ ધામે નિવાસી, ત્રિયા ગોપિકા કૃષ્ણ થૈ આપ દાસી ૨
- સરિતા હુ સ્વામિની શ્રેષ્ઠ ગંગે, મહાસિદ્ધ પામી તમારા પસંગે;
 અહો, અલ અદ્ભૂત મૈ'મા શું બાપું, સમુદ્રેથી બિંદુ સમું જલપી દાપું. ૩
- થયું હોય જેને પય:પાન માતા, કદા તેહને યમ નહીં દુ:ખદાતા;
 કદા દુષ્ટ તોયે સ્વસાસનુ કા'વે, વિચાર્યું યમે યાતનામાં ન આવે. ૪
- કરે સ્નાન નિશ્ચે નવો દેહ થાયે, તદા યોગ્યતા સેવવા કૃષ્ણરાયે;
 જગત્પાવની જહનવી વેદવાણી, શિવે શીશ રાખી પરાપૂત જાણી. ૫
- ત્રિવિક્રમપાદોદકી એજ હેતુ, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તે મૂળ કેતુ;
 રવિજા તમો તે તણું પદરાણી, શકું કેમ કીર્તિ તમારી વખાણી. ૬
- પતિ નામ છે કૃષ્ણ, કૃષ્ણા તમારૂં, રૂપે એક વસ્તુ કરું છે ન ન્યારૂં;
 રંગે શ્યામજાં, સ્નાનથી શ્વેત પ્રાણી, વડું એજ આશ્ચર્ય અદ્ભૂત કા'ણી. ૭
- કૃપાસાગરી નાગરી જગત્માતા, હરિવલ્લભા ઇશ્વરી ભદ્રદાતા;
 સદા સપ્તસિંધુ થકી નીર ન્યારૂં, બને કોણથી કર્મ અદ્ભૂત સારૂં. ૮
- નદી નવસેં ને નવણું નવાયે, સમું પુણ્ય ગંગા વરાં એક નાયે;
 વિધિકદ્વય ગંગા બજે મંત્ર ગાત્રે, ફળેયુક્ત તે યમુનાસ્મર્યુ માત્રે. ૯
- મૌનાદિ રૂપે કાલિંદીક નિવાસી, થયા જીવ જે પૂર્વમહાપુરુષરાશિ;
 ગિરા ગોમતી ગૌમતી નર્મદાજી, ભીમા ગલ્લકી સૂર્ય આદિક રાજી. ૧૦
- કુરુક્ષેત્ર કાશી ગયા પુષ્કરાદિ, વસે નિમિષારણ્ય જ્યાં 'બ્રહ્મવાદી;
 નદી તીર્થ ઇલાદિ સંગે સમાજી, તમોમાં કરે સ્નાન પ્રયાગરાજી. ૧૧
- ધણા જન્મનાં પાપ મહા ઓધ કાપે, કદા વર્ણ કો નામ યામી અલાપે;
 ધરે પાપ તે પૃથિવી પૂત માનું, કળેયુક્ત પાવન ત્યાં ચિત્ર શાનું. ૧૨
- કરે સ્નાન સૌ તીર્થમાં નિત્યે કોઈ, કહું પુણ્ય તે તીર્થરાજેથી હોઈ;
 રવિપર્વ કોટિક સિંધુ બજેથી, મળે તેટલું પુણ્ય કૃષ્ણરાજેથી. ૧૩
- નદી ક્ષેત્ર સૌ તીર્થ પ્રત્યેક સાધે, અયુતાજ્ઞથી જેટલું પુણ્ય લાધે;
 પરિક્રમ પંચાસ કોટિ ફરેથી, ફળે પુણ્ય તે મત્યુરા સાંભરેથી. ૧૪
- મધુપુર ગોકુળ વૃંદાવને વા, વસે પ્રાણી તે પ્રાણી પ્રાણેશ લેવા;
 વડું મા'ત્મ્ય સહેજે વસી માત્ર રે'વું, વસી કૃષ્ણ કૃષ્ણા બજે તો શું કેવું. ૧૫
- તટે રાસકીડ સદા કૃષ્ણ ગોપી, લીલા લાડીલી લાલ એકાંત ઓપી;
 જહાં વૃક્ષવૃક્ષે વસ્યા વેણુપાણિ, પત્રે પત્ર ઓણુજ છે વેદવાણી. ૧૬

અલૌકિક આનંદફાતાર માણ, દયો દાસ મારો મુખે કા'ની ગાણ;
બણે વા સુણે સ્તોત્ર આ પ્રેમ આણી, કૃપાદષ્ટિ તેને કરે ચક્રપાણી. ૧૭

૮૮

ચેતવણી.

૫૬.

ચેત ચેત મન ચપળ થઈને, કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ૮૪નીરે;
આ જૂઠી બાળ જગતતણી છે, તેથી મમતા તજનીરે. ચેત૦ ટેક.
શું મૂરખ મિથ્યા માંડે કહેછે, તાંડે તેં સહુ ખોયું;
આ અમૂલ્યક હીરો હારીને તેં, પથરમાં ચિત્ત પ્રોયું. ચેત૦
આ ડહાપણ તાંડે મળ્યું ધૂળમાં, ચુલે પડી ચતુરાઈરે;
તું સેવા સમરણમાં નવ સમજ્યો, અંન અગાડ્યું ખાઈરે. ચેત૦
તેં હેતે હરિસેવન નવ કીધું, સંતોખ્યા નહિં સાધુરે;
આ ધિક પડ્યો તારો જનમારો, વણસાડ્યું તેં બાધુરે. ચેત૦
અલ્યા તું તારી જનનીને, શે ના પથર પડીઓ પેટરે;
જે લોક પખાળત વચ્ચે વાર, તુજને નાખી હેકરે. ચેત૦
તોપણ કોઈનું કારજ સરતું, પણ તું તેથી માઠેરે;
કોઈને કામ ક્યહું ના આવ્યો, કિંચિત્ ક્યહુંના ગાઠેરે. ચેત૦
આ જનમ દિવસથી જરા લગી તેં કુત્સિત કૃત બહુ કીધારે;
આ માતપિતા આદે અતિ સર્જન, જનને દુઃખ બહુ દીધારે. ચેત૦
તું પાપથકી ખીહીનો નહોં પાપી, વધો ન જૂઠા પાપેરે;
કોટી જીવ કલપાવે મૂરખ, જૂઠી પૂરી સાપેરે. ચેત૦
વધવું નહોં તે વદે સુખેથી, ના ખાવું તે ખાએરે;
તું તારા મનમાં મરમાતો, ના જાવું ત્યાં જાએરે. ચેત૦
આ વિષયતાણું કૃત વહાલું કીધું, મનથી માન્યું દીકરે;
વેદ શાસ્ત્રનું વચન ન માન્યું, ધરી ન હરીની બાકેરે. ચેત૦
કપટ કરી લોકોને લૂંટ્યા, પિંડ પોતાનો પોખ્યેરે;
નવ દીન ઉપર દયાજ આવી, પરમાત્મા બહુ દોખ્યેરે. ચેત૦
તું વૈષ્ણવ વેષે વહાતો હોંડે, જ્ઞાનઉપદેશ બતાવેરે;
પોતાનું મન પથર સરખું, તેમાં દોષ ન હાવેરે. ચેત૦
દશો કરતાં દોષ ગણે નહોં, લાવ્યો જ્યમ લામ લૂટીરે;
જો પરમારથ કશું જાતો દેખે, હર્ષદું લાગે કૂટીરે. ચેત૦

એમ કપટ કરી છળબેદ રચીને, પરવિત્ત ધરમાં ધાત્યુરે;
 એમ કરંતાં મૃત્યુ આવ્યું, તેથી કપટ ન આવ્યુરે. ચેત૦
 પછી જમકિંકરે ગરદન ઝાડીને, કહાડયો ધરથી બહારરે;
 લેઈ ગયા જમ પુર ઝપાટી, દેતા માર અપારરે. ચેત૦
 ત્યાં જઈને રાખ્યો ધર્મ આગળ, શી આસા છે સ્વામીરે;
 જે વિધિ કહો તે વિધિ દુઃખ દઈએ, બોલ્યા મસ્તક નામીરે. ચેત૦
 પછે ધર્મરાયે ત્યાં તુજને પૂછ્યું, કહે કમાઈ શી કીધીરે;
 તું ગયો હતો હરિસમરણ કરવા, કયમ થઈ નહોં સિદ્ધિરે. ચેત૦
 ત્યાં એવું કહેતાં ચિત્રવિચિત્રે, કહાડ્યું તારૂં પાનુરે;
 તે વાંચતાં મનમાં લજવાણા, એવું તારૂં ગાનુરે. ચેત૦
 તે સાંભળી ત્યાં ધરમસભામાં, સરવે ડસીયા દંતરે;
 બાઈ આવો નિરલજ કોઈ ન દીઠો, કદી ન આવ્યો અંતરે. ચેત૦
 પછે ક્રોધ કરી યમરાજ બોલ્યા, નાખો કુંભીપાકરે;
 એ નફટ જીવને શી શિખામણ, ન મળે જેને નાકરે. ચેત૦
 ધરમે એમ કહ્યું જવ ત્યારે, તું બોલ્યો બેડી પાણુરે;
 મેં જખ મારી હું હાર્યો સ્વામી, દીન વધો તું વાણુરે. ચેત૦
 હવાં મનુષાદેહ એકવાર મુજને, આપો શ્રી મહારાજરે;
 હું હાવાં હરિસમરણ નહિ ભૂલું, અન્ય કરીશ નહોં કાજરે. ચેત૦
 એમ કોટિ કાલાવાલા કરતાં, કૃપા કરી યમભૂપરે;
 બેજે ના ભૂલીશ કહી આપ્યું, મનુષાદેહ સ્વરૂપરે. ચેત૦
 તું એમ કરાર કરી આવ્યોછે, તે તું શે નવ જાણુરે;
 તું હાવાં જઈ ઉત્તર શો આપીશ, હરિગુણ મુખ ના આણુરે. ચેત૦
 તું ફેકટ ફળેત શીદ યાએછે, કહ્યું માનની માંડરે;
 હું સાચું કહુંછું સમજ હરિ ભજ, શીદ બગાડે તારૂંરે. ચેત૦
 આ જે દેખે તે સહુ ખોટું, ને સાચું હરીનું નામરે;
 તે વણુ દામે લૂટી લે તેને, નથી દ્રવ્યનું કામરે. ચેત૦
 આ સુખસંપત્ત ધર ધરણી દેખી, શીદ હરાયો હોંડરે;
 આ તું મા જાણીશ ઝાઝું, જીવિત આવ્યું ટાંડેમીડરે. ચેત૦
 તું હૃદયકી નથી હેત ધરીને, ભજતો વૈકુંઠનાથરે;
 તો પાછળ પસ્તાવું પડશે, ધસવા પડશે હાથરે. ચેત૦

ભાઈ આ મનુષાદેહ મેંધો છે, મળશે નહિ વારેવારે;
 જો આ અવસર ચૂક્યો તો નિશ્ચે, લક્ષ ચોરાસી તારે. ચેત૦
 સાં ખર સૂકર ગંડક ગર્ધવ, જાતિમાં અવતરશોરે; ચેત૦
 સાં પ્રભુસમરણ કરવાની ગત નહી, ચારેખાંણુ રડવડશોરે. ચેત૦
 તે માટે મુજ કહ્યું કરીને, ગોવિંદના ગુણ ગાનીરે;
 આ માયા મમતા મૂકીને તું, તાં ચેતી જોનીરે. ચેત૦
 તું આવ્યો ત્યારે શું લેઈ આવ્યો, જાઈશ કહે શું લેઈરે;
 તું ખીજું તાં શુંજ બતાવે, તારી છે નહીં દેહરે. ચેત૦
 માં માં કરીને મૂરખ, મુઝો તું દોડી દોડીરે;
 વૃથા વિટંબણુ શીદ કરે છે, સંગ ન આવે દોડીરે. ચેત૦
 ભાઈ તારે કીધે વત્તું ઓછું, લેશમાત્ર નહોં થાયરે;
 એ કરતાહરતા ખીજો છે, વચ્ચે શીદ અથડાયરે. ચેત૦
 લખ્યું ન મિથ્યા થાય કદાપિ, ભાગ્ય વિષે છે જોહરે;
 તેની મેળે વણુમાંગ્યું, આવી મળશે તેહરે. ચેત૦
 તે માટે દોટી કલપના કહાડી, ગાની શ્રી ગોવિંદરે;
 એ દાસ દયાના પ્રભુને ભજતાં, થાશે અખિલાનંદરે. ચેત૦

૮૬

બાળલીલા.

ગરબો.

સજ્જન સાંભળોરે, હરિની બાળલીલા કાંઈ ગાશું;
 કાટી કલ્પનારે, પતિતપણાથી પાવન થાશું.—૧
 ઇશ્વર અખિલતણારે, જેનું કરે શેષ શિ। વંદન,
 ભક્તવત્સલ પ્રભુરે, માટે થયા નંદના નંદન.—૨
 ગોકુળ ગામમાંરે, નિલ યશોમતીધેર આનંદહેત્રી,
 કાલાં તોતલાંરે, સુતનાં વચન સુણી થય ઘેલી.—૩
 મોહન મૂરતીરે, સહેજે દાઢેથી મોહ લાગે,
 તે હરિ હઠ કરીરે, મા મા કહીને માખણ માગે.—૪
 પાયે લંગરીરે, હમહમ કરતો હખીલો ચાલે,
 લટકે લાડકોરે, રંગત લાડકલી ઠર આલે.—૫
 કટિકોરડોરે, ચરણ ધરતાં ખમખમ બોલે,

લટકે કૂમતૂરે, શોભા નહીં કાઈ તેની તોભે.—૬
 પહોઆં સાંકળારે, કરમાં કંચનકંકણુ શોભે,
 બાબુ બેરખારે, બાબુબંધે, બહુ મન લોભે.—૭
 ઉરપર સાંગહુરે, સિંહનખ શોભે સુવરજુમઠીઓ;
 મણી મુક્તાતણીરે, માળાઓ જઈ નાભી અડીઓ.—૮
 મોહન મુખડુરે, શરદપુનમ શશીચક્રી બહુ સારું;
 નિરમળ નાસિકારે, મોતી લળકે મોહું મન મારું.—૯
 આંજી આંખડીરે, માજી ગાલ નજરીઉં કાધું;
 લીલવટ લાલતુરે, શોભે કુંમકુંમ બિંદુ દીધું.—૧૦
 કુંડળ કાનમારે, પજ્યાં પ્રતિબિંબ કપોળે અળકે;
 જુંમણુ વેળાઉરે, મોતી ભરીઉં લટકે લળકે.—૧૧
 મુખપર જૂમતારે, હરિતે ખિટ્ટીઆળા કેશ;
 છપ્પી ધનશ્યામ છેરે, મનમોહન પ્રભુ બાળકવેશ.—૧૨
 મુખ દધિ લેપિયુરે, નિરખે ઉર ભરી આવે વાંલ;
 પરમ આનંદતોરે, સાગર નવનીતપ્રિય નંદલાલ.—૧૩
 એવો લાડીલોરે, હમકે ચાલ હમકતી ચાલે;
 મહીડું વલોવતારે, ગોવિંદ ગોળી રવે આલે.—૧૪
 બોલે તોતલુરે, ઠણુટણુતો કાનડ કાલો;
 માડી ધવડવતારે; હડં કરી કેતાં લાગે વહાલો.—૧૫
 પાહનો ઉભયેરે, કોકા દૈને કંઠ લપટાવે;
 શિરશુદ્ધિ કરીરે, ઉછંગે લઈને ધવરાવે.—૧૬
 ગોવિંદ ધુંટડેરે, દૂધ પીએ જસોદા મુખ જુએ;
 ખુચકારી કરીરે, જનુની આંખનાં આંસુ લુએ.—૧૭
 ત્રમ થયા પછેરે, માજી વિવિધ રમકડાં આપે;
 ખેલે આંગણેરે, ગોપી જન લઈ હૃદયે આપે.—૧૮
 લેતી ભામણારે, નિરખે શિશુ માટે મુખ ચૂમે;
 ઘેર જવાય નહીરે, લક્ષ્મ્યું લાલ વિશે મન ધૂમે.—૧૯
 રમતાં આંગણેરે, કરદમ વળગ્યો છે શ્રી અંગે;
 બહેકે બરાસપીરે, અઝી ફેલી છે હરી સંગે.—૨૦
 એવા જે ભયારે, વછનું પૂંછ ગ્રહી ફરે પૂઠે;
 પડી જવાયછેરે, ગોપી હસીપડે વળી ઉઠે.—૨૧

વૃજની સુંદરીરે, લાલચ માખણતણી બતાવે;
અંતર પ્રેમથીરે, પ્રભુને થેથે થનક નચાવે.—૨૨
બાળગરીતનોરે, આનંદ એવે વૃજજન માણે;
વૃજવાસી જુએ, ભાગ્યનો પાર કોઈ નવ જાણે.—૨૩
નેતિ નિગમ કહેરે, અગમ અગોચર સહુથી અજાણે;
તે પ્રભુ પ્રેમથીરે, આહીરકાંતે આવી વળગ્યો.—૨૪
કીડાઅવતાર ધણેરે, શિરોમણિ વૃજલીલા વૃજરાણે;
દાસ દયાતણેરે, પ્રાણજીવન ધન એ પ્રભુ જાણે.—૨૫

૯૦

પ્રેમપરીક્ષા.

ગરબો.

ઓધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઈ અનુભવી જાણેરે, કહેતાં તો નાવે બણી.
પ્રસૂતાની પીડારે વંઝ તે શું જાણે ?
જાણ્યું કેમ આવેરે, માણ્યાને પરમાણે.
મૃગે સાકર ખાધીરે, ગુંગાને સ્વપ્ન થયું;
સરવે મન જાણેરે, ખીજને ન જાય કહ્યું.
ધાએલનાં દુઃખનેરે, કાયર તે શું પ્રીછે;
અજાની લહે નહીંરે, રતિની ગતિ શી છે.
નીમ સરવે નાસેરે, જ્યારે પ્રેમ તે વ્યાપે;
નિંદ્રા જેને આવેરે, તે ઉત્તર ક્યમ આપે.
જેનું ચિત્ત જ્યાં ચોટ્યુંરે, તેને તેથી સુખ થાયે;
શો સ્વાદ અગ્નિમાંરે, ચકોર ભાવે ખાયે.
રીત પ્રીતની એવીરે, તેનું સુખ તે જાણે;
અનુભવથી અજાણ્યુંરે, એના અવગુણ આણે.
નેહ સુખથી ન વાધેરે, દેખી દુઃખ નવ ધટે;
જેમ વૃક્ષને વળગીરે, વેલી તો ફરી ના લટે.
શીખે સાંભળે ગાયેરે, ઓધવ ગત પ્રીતતણી;
કરવી નથી પડતીરે, એની મેળે આવે બણી.
પ્રોત બાઝે તો સહેજેરે, છૂટે ન પછે છોડી;

મચ્છને દુઃખ દેછેરે, ગળ્યા પછે અંકાડી.
 સાચી પ્રીત પ્રાણુ લેરે, સાધારણુ માય પરી;
 દાદુર જળવિણુ જીવેરે, માછલડાં તો જાય મરી.
 મોટી જનની મોહિનીરે, બીજી પ્રીતથી ન મળે;
 પણ જડ જીવો લોહુરે, ચમકને દેખી ચળે.
 છીપ રહે સાગરમાંરે, ઇચ્છા સ્વાતિ ખુંદતણી;
 જીવો દૃષ્ટિ ચકોરનીરે, અચળ રહેછે ઇંદુલણી.
 લજ્જા સુધ સાત્રથરે, પ્રેમીજનમાં ન ટકે;
 મધુકર વાંસ કોરેરે, કમળ નવ ભેદી શકે.
 મૃગ સહેજે મરેછેરે, પલાયણુ અભ્યાસી;
 રાગ અનુરાગ પાશેરે, બાંધ્યું ન શકે નાસી.
 દૃષ્ટિ પ્રીતની માટેરે, પતંગ દોપકમાં બળે;
 જાય પ્રાણુ પોતાનો રે, તોયે સ્નેહીને મળે.
 રહે ચાતક તરસ્યુંરે, સદા બાર માસ લગી;
 પીએ સ્વાતિનું વારીરે, અવર પરસે ન ડગી.
 વિખના વસનીનેરે, સાકર પણ સુખ ના કરે;
 પય પાણીથી ઉત્તમરે, મીન તેમાં નાખે મરે.
 જેનું મન જેસું માન્યુંરે, તેને સુખ તેથી મળે;
 તેવિના તેથી સાફરે, નાવે તેની આંખ તળે.
 એ વૈરાટનાં લોચનરે, ઇંદુ ભાનુ ભેદ કશો;
 કંજ કરમાય ચંદ્રેરે, ફૂલે રવિમેહ વસ્યો.
 કંઠે વળગી ના છૂટેરે, એ પ્રેમતણી ફાંસી;
 કાચો માટે ફૂટેરે, સુણી જગની હાંસી.
 છે અગમ પંથ સ્નેહનોરે, આધવજી તે નથી દોષો;
 લાં લગી જ્ઞાન ગોઠેરે, જોગ પણ છે મીઠો.
 જોગતો તેને જોઈએરે, જેનું મન જગમાં ભમે;
 તે તો અચળ અમાફરે, ચિત રસીઆમાં રમે.
 જેનું મન માનેરે, તે જોગ સુખેથી ગૃહો;
 અમો તો એહ માગુંરે, પ્રીતમજસું પ્રીત રહો.
 તમારા તો હરિ સધળેરે, અમારા તો એક સ્થળે;
 તમો રીઝો ચાંદણુરે, અમો રીઝું ચંદ્ર મળે.

ઊંડુને અવલોકીરે, ચક્રારતું ચિત્ત ચળે;
તે પ્રકાશને પેખીરે, તેને સંતોષ વળે.
એવા વચન સુણીનેરે, ઓધવજીની બ્રાંતિ ટળી;
જોગજંજળ છૂટીરે, ગયું મન સ્નેહમાં મળી.
અભિમાન મૂકીનેરે, ઓધવ ગોપીપાય પડ્યા;
કહું દયાનો પ્રીતમજીરે, નિશ્ચે એક તમને જાણા.

૯૧

લોચનમનનો ઝગડો.

૫૬ રાગ-રામઝી.

લોચન મનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો;
રસીઆ તે જનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો. ૨૬૦
પ્રીત પ્રથમ કાણે કરી, નંદકુંવરની સાથ;
મન કહે લોચન તેં કરી, લોચન કહે તારે હાથ.—ઝગડો લોચન
નટવર નિરખ્યાં તેન તેં, સુખ આવ્યું તુજ ભાગ;
પછી બંધાવ્યું મુજને, લગાન લગાડી આગ.—ઝગડો લોચન
સુણ ચક્ષુ હું પાંગળું, તું માઈ વાહન;
નિગમઅગમ કહ્યું સાંભળ્યું, દીકાવિના ગયું મન.—ઝગડો લોચન
બહું કરાવ્યું મેં તને, સુંદરવર સંજોગ;
મને તજી તું નિત મળે, હું રહું દુઃખવિજોગ.—ઝગડો લોચન
વનમાં વાંલાજીકને, હુંય વસુંછું નેણ;
પણ તુંને નવ મેળવે, હું નવ ભોગવું ચેન.—ઝગડો લોચન
ચેન નથી મન ક્યમ તને, ભેટે શ્યામશરીર;
દુઃખ મારે જાણે જગત, રાત્રદિવસ વહે નીર.—ઝગડો લોચન
મન કહે હું ધીકું હદે, ધુમ્ર પ્રગટ સાં હોય;
તે તુજને લાગે નયન, તેહથકી તું રોય.—ઝગડો લોચન
એ બેહુ આવ્યા બુદ્ધિકને, તેણે ચુકવ્યો ન્યાય;
મન લોચનનો પ્રાણ તું, લોચન તું મનકાય.—ઝગડો લોચન
સુખથી સુખ દુઃખ દુઃખથી, મન લોચન એ રીત;
દયાપ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણસું, બેહુવડેથી પ્રીત.—ઝગડો લોચન

૯૨

૫૬.

હરિ ભાવ વિના, કેવળ કૃતિ કરેથી કાર્ય ન થાય;
 ન્યમ અગ્નિવિના, ભસ્મમાં ધૂત હોમે એજે નય. ૨૩૦
 જુઓ સર્પ સમીર બક્ષીને રહે, જુઓ ચાત્રક તે પિપાસ સહે;
 જુઓ ઉલૂક અખંડ ઉન્નત રહે. હરિ ભાવ વિના
 જુઓ મીન તીર્થજળમાં ના'યે, જુઓ ગુણકા નૃત્ય કરે ગાયે,
 જુઓ પહાણો પોખે શું સુખ થાયે. હરિ ભાવ વિના
 જુઓ મૃગઆદિક પશુ વનવાસી, જુઓ ગુનેગાર સહેછે ફાંસી;
 જુઓ કાસદ પશુ નય કાશી. હરિ ભાવ વિના
 જુઓ તેલીનો બળદ પરિક્રમા કરે, પત્રગ પેટે ચાલે દંડવત કરે;
 જુઓ તપોધન દેવજેદેવળ ફેરી ફરે. હરિ ભાવ વિના
 જુઓ વટ જટાનો બોજ સહે, જુઓ અંધ સદા કર દંડ ગ્રહે;
 જુઓ ખરતન રાખમાં રોળ્યું રહે. હરિ ભાવ વિના
 જુઓ નટવો અવધૂત વેશ ધરે, જુઓ બગલો દ્રઢ ચર્ધ ધ્યાન ધરે;
 જુઓ મૂક વચન મુખ નવ ઉચરે. હરિ ભાવ વિના
 નહીં વ્યંહલ વિષયતણી પદા, ઉભું વૃક્ષને ક્રોધ મળે ન કદા;
 જુઓ અનગર નિર્લોભી છે સદા. હરિ ભાવ વિના
 ભાવે પ્રદહાદને સ્થંભમાંથી મળ્યાં, નામદેવને ભ.વે ભૂતમાંથી નિકળ્યા;
 વણુ ભાવે મંડળિકને કાળ ફળ્યા. હરિ ભાવ વિના
 હરિ તેવા થાય જેવા જાણે, નિજ ભાવ પ્રમાણે ફળ માણે;
 દયો કહે જુઓ સર્વ ઢેકાણે. હરિ ભાવ વિના

૯૩

૫૬.

સાચું તે સગપણુરે, સમજ મન સ્થામતણું;
 બાકી સહુ જૂઠુંરે, કશું નથી કામતણું. ૨૩૦
 માત તાત બ્રાત ને ભગની, સગાં સહોદર સોય;
 કુળ કુટુંબ સખા ગોત્રને શાતિ, એમાં તાંડે તે છે નહીંકાય;
 સગું એ તો સરવેરે, સુખ ને દામ તણું. સાચું તે.

જનુની જનક એવા ક્યાં મળ્યાં, નં જોડી ધરી દેહ;
 લહેણાદે'ણીનો સંબંધ તૂટ્યો તારે મૂકી ગયાં તેહ;
 કોઈએ ના બતાવ્યું, દેખાણું વિશરામતાણું સાચું તે.
 જોની આ હરિવણુ હેત ધરી, નાપે મનુષ્ય અવતાર;
 પશુ પક્ષી ફેડીને આપ્યો, ન જાનતણો અધિકાર;
 બજે તેને આપે, પદ નિજ ધામતાણું સાચું તે.
 આણુ આસકિત કયહું મા રાખીશ, માયા મનથી છોડ;
 નિશ્ચિત થઈ સહુ શોક તજીને, પ્રીત પ્રભુજસું જોડ;
 દયા દિનરજનીરે, રટણ કરેરે રામતાણું સાચું તે.

૯૪

ગરબી.

મોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ;
 તે કરે ચહાય તે કામ, આપણુ તો મરીએ. મોટા—ટક.
 રુધિર માંસને ભોગે ભવાની, આપણુ હહીએ ત્યાંથીરે;
 સિંહ ચઢી દાનવ દળવા એ, કાઢીએ તે બળ ક્યાંથી. કૃતિ રીતે.
 અગ્નિ બક્ષણુ સર્વ કરે પણ, કોઈ કહે નહીં મેલોરે;
 તે જોઈને તું તેમ કરીશ. તો સર્વે કહેશે ઘેલો કૃતિ રીતે.
 કલશ પ્રિય નારદને છે જોઈ, રખે તું ઘેલાં કહાડેરે;
 તેનો સંગ ભવભયભંજન ને, તારો સંગ ભવ પાડે. કૃતિ રીતે.
 અસુરપ્રતિગ્રહ સુરાપાન, શુક્રાચાર્ય નવ જોશોરે;
 દિવ્ય દુતી મૃતસંજવન—વિદ્યાવેળા પછી શોશો. કૃતિ રીતે.
 કુંતા કૃષ્ણા પંચ પતિ, સતી શીરોમણી કહાવેરે;
 તેનું જોઈ સ્ત્રી અન્ય કરે તો, નિશ્ચે નર્કમાં આવે. કૃતિ રીતે.
 શંકર સ્વામીનું જોઈ શિષ્યે, શ્વપચના દુકડા ખાધારે;
 સીસું નવ પીવાયું સંગે, ચયા બહિર્મુખ ખાધા. કૃતિ રીતે.
 જવની રાખી જગન્નાથ પંડિત, તે તો સહજજની આવેરે;
 આવન સીંદ્રી ગંગા ચઢાવી, તે તો વેવલાં વિણાવે. કૃતિ રીતે.

મહેતે અનામિકને ઘેર ઓચ્છવ, કીધો તે નવ જોઈએ;
 હરિએ હાર મહેતાને આપ્યો, તે વેળા પત ખોઈએ, કૃતિ રીતે.
 માટે પ્રમાણુ વાટે ચાલવું, બજવા ગિરિવરધારીરે;
 મોટાની ગતિ મોટા જાણે, દયા દીનતા સારી: કૃતિ રીતે.

ધીરોભક્ત.

બાધડ અને મરકરા કવિ ધીરોભક્ત વડોદરા જલ્લાના સાવલી પાસે
 ગોઠડા ગામના વતની હતા. તેમનો જન્મ બ્રહ્મભાટની જ્ઞાતિમાં ઇ. સ.
 ૧૭૫૩-૪માં થયો હતો. તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૨૫માં થયું હોય તેમ
 જણાય છે. આત્મજ્ઞાનની અંદર અખાથી બીજે નંબરે આ કવિની ગણતરી થઈ
 શકે છે. તેમણે ગુજરાતીમાં કાફીનો નવો રાગ દાખલ કર્યો છે. તેમનાં બનાવેલાં
 કાવ્યો-સ્વરૂપ, મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાનકકોટી, પ્રશ્નોત્તરમાલિકા વગેરે છે.
 તેમની ભાષા શુદ્ધ અને જુસ્સાવાળી છે.

૯૫

૫૬.

હોલો હોલી કહેછે રે, પ્રભુજી મારી વહારે ચડો;
 બચ્યાં મારાં મારેરે, તમે આવી ભીંત ખડો. ટેકો
 બાણુ તાણીને ઉભો પારધી, ઉપર આવ્યો બાજ;
 પોલારમાંથી સર્પ નીસર્યો. તેને તો સરી ગયાં કાજ;
 ગરુડનો ગામી રે, હરિ ખિરદદાર બડો. હોલો
 વિનતિ સુણી વિઠ્ઠલ પરવરીઆ, સાપ માંહે નિરવાણ;
 ખિલને ઠેસનાં પારધીના, તત્કાલ લીધા પ્રાણ;
 બાણુ ત્યાંથી છૂટ્યું રે, બાજ આવી હોલો પડ્યો. હોલો
 જુઓ હરિ કેવા સંકટમોચન, બચ્યાં બચ્યાં કૃપાળ;
 કાળું કરનારનું કરતો કાળું, એવો એ દીનદયાળ;
 કાળનો કાળ કાળોરે, પ્રહ્લાદની વા'રે ચડ્યો. હોલો
 કહણુ વેળાએ કારજ કરશે, બજન કરો બય જાય;
 સ્વામી સેવાનું ફળ અમોલે, અંત સમે કરે સહાય;
 થાય હરિ ઉમોરે, કદી કાળ સામો તડુક્યો. હોલો

૬૬

૫૬.

મન મેવાસી, મગરૂરીમાં રહોછો, પણ આખર તમારે મરવું છે;
તિલતિલ તારે લક્ષ્મીવરની-આગળ, લેખું કરવું છે. ૨૬૦.
તેં શું પરક્યું ને શું પાળ્યું, અહીં આવી ઉઘેઉધું વાળ્યું;
જડયુદ્ધિ જીવ બાધું ગોતર બાળ્યું. મન૦
તારાં દશે દ્વાર જ્યારે બંધ થાશે, તારી વહારે તે વળતી કાણુ ધાશે;
તારે આકાશ અવની એક થાશે. મન૦
બાની બકરી કસાઈઘેર આણી છે, તે તો પોણી પલની પરોણી છે;
એવી તારા અદ્ય આયુષ્યની એધાણી છે. મન૦
તારાં નીચાં કરમ નિશ્ચે નડશે, તુજ પાપી શરીરે પેનરાં પડશે;
જમકિંકરની લાતો જડશે. મન૦
કાંઈ પુણ્યતણાં પગલાં ભરજો, કાંઈ પરમારથ કારજ કરજો;
દાસ ધીરાના ધણીને હુદે ધરજો. મન૦

ગિરધર.

આ કવિનો જન્મ વડોદરાની પાસેના કોઈ એક જામમાં દશાલાડ વાણીઆની જ્ઞાતિમાં ૯૦ સ૦ ૧૭૮૭માં થયો હતો અને તેમનું મરણ ૯૦ સ૦ ૧૮૫૨માં થયું હતું. તેમણે સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના રચેલા ગ્રંથોની નોંધ-રામાયણ, રાજસૂયયજ્ઞ, અશ્વમેધ, કૃષ્ણચરિત્ર વગેરે. તેમની ભાષા સરળ અને રસિક છે.

૬૭

દશરથપ્રાણત્યાગ.

રાગવેરાડી.

સુમત સંચર્યોરે, મારગે કરતો જાય રૂદન;
રથ હાંકી વળ્યોરે, પસ્તાયછે અતિ ધણું મન.
અરે હું અભાગીઓરે, વનમાં મૂકીને આલ્યો રામ;
મુને જનનીએ જનમ્યો વૃથારે, કરવા આવું નિર્દય ક્રમ.
દેખશે રથ રામ વિનારે, પામશે માત પિતા ધણું દુઃખ;
જ્યારે મને પૂછશેરે, ત્યારે હું શું દેખાડીશ મુખ.

સુમંત એમ શોચનારે, યાદી રાઈ રાતાં થયાં લોચન;
 અથ જૂરે ધણુરે, પગ પાછા પડે દુરખળ તન.
 અવધપુર આવીયુંરે, દીડી નગરી પ્રેતસમાન;
 લોક સહુ રૂદન કરેરે, જે જ્યાં તે ત્યાં મૂકી જાન.
 જ્યારે રામ વન ગયારે, પુરમાંહે પડી છે હડતાળ;
 દેહ જેમ પ્રાણ વિનારે એમ થઈ અવધપુરી તે કાળ.
 પ્રધાન પરવયોરે, પુરમાં ઢાંકી પોતાનું મુખ;
 કેડેને આંગણુરે, રથ છોડ્યો થયું ધણું દુઃખ.
 મંદિરમાં મંત્રી ગયોરે, જ્યાં છે દશરથ ભૂપ સુજાણ;
 સહુ સાથ વીંટી વળ્યોરે, રાયના કંઠે આવ્યા છે પ્રાણ.
 સુમંતે ત્યાં જઈરે, કીધો રાયજીને પરજામ;
 ભૂપતિ બોલીઆરે, સુનંત ક્યાં મૂકી આવ્યો રામ.
 લક્ષ્મણ જનકીરે, પ્રાણવદ્ધન મારો રધુવીર;
 માંહે સરવસ ધન ગયુંરે, હવે હું કેમ કરી રાખું ધીર.
 સુમંત તે શું કયુંરે, રામને શીદ મૂકી આવ્યો વન;
 મંદિર માંહે ઉગડ થયુંરે, કોણે કોણાં મારા લોચન.
 હું અંધની લાકડીરે, રાપને ચોરી ગયું કોણુ આજ;
 દૈવે દુઃખ દીધું ધણુરે, મેં શાં રીધાં હશે કુડાં કાજ.
 મૂકી મને ક્યાં ગયારે, આવો મારા રામ કુંવર સુકુમાર;
 મારી આજ્ઞા કોણુ પાળ્યોરે, કોણુ ચક્ષુવશે રાજવેવાર.
 વેદેહી ક્યાં ગઈરે, સુંદર અંબકળી સુકુમાર;
 આવો મારી માવડીરે, મેં તને દીધું દુઃખ અપાર.
 હવે મુખ નથી દેખતોરે, લાડકવાયા લક્ષ્મણુ વીર;
 આવો ડાહ્યા દીધારે, માંહે તન મન ધન રધુવીર.
 હ વિધિ તે શું કયુંરે, લૂટી લીધું દેખાડીને સુખ;
 આવું કોને થાય નહિરે, હાહા દૈવે દીધું ધણું દુઃખ.
 બાળક બાળપણુરે મેં પાપીએ કાઢ્યાં વન;
 સુમંત સાચું કહેરે, ક્યાં મૂકી આવ્યો પ્રાણજીવન.
 ક્યે લગી સંગ કર્યોરે, ક્યાંથી તું પાછો આવ્યો ઘેર;
 ગમે ત્યાં શું કયુંરે તે માંડી કહે મુજને પેર.

સુમંત થયો ગળગળોરે, નેત્ર સજળ થઈ જોડ્યો વાણુ;
મહારાજ મેં ધણું કહ્યું રે, પણ પાછા ન વળ્યા પુરૂષપુરાણુ.
હું શુંગવેલ સુધી ગયોરે, તથા દિવસલગી રહ્યા નિરાહાર;
મુને પાછો વાળીઓરે, ગુલાકે ઉતાર્યા ગંગાપાર.
દક્ષિણ દિશા બણીરે, ગંગા ઉતરીને ગયા રામ;
તમને ધણા કરીરે, રઘુપતિએ કહ્યા છે પ્રણામ.
સુણી એવું બૂપતિનેરે, રહ રહ લાગ્યો હુતાશન;
ગાઢે સ્વર થકીરે, રાયે કીધું શોકરૂદન.
કંઠ મળી ગયોરે, અંગ પછાડે અવની માંહે;
રામવિજેગનોરે, અંગે અગ્નિ લાગ્યો ત્યાંહે.
આરતનાદથીરે, પોકાર્યું રાયે રામનું નામ;
દેહ મૂકી દશરથેરે, પ્રાણ ગયા કહેતાં હે રામ.

વલણુ.

રામરામ રઘુવીર કરતાં, તળ્યા ભૂપે પ્રાણુ રે;
હાહાકાર હવો તદા, સહુ રૂદન કરે નિર્વાણુ રે.

પ્રીતમદાસ.

ચરિતરના રત્નરૂપ ભાટ જ્ઞાતિના કવિ પ્રીતમદાસ સંધેસર ગામના વતની હતા અને ઇ.સ. ૧૭૮૨માં હયાત હતા. તેમણે વેદાંતજ્ઞાનવિચારને શુંગાર વાણીમાં મૂકી કવિતા કરી હોય એમ જણાય છે. તેમના રચેલા ગ્રંથો પૈકી મોટા ગ્રંથો બેજ છે. (૧) ગીતા. (૨) ભાગવતનો એકાદશોત્કંધ. બાકી છુટક પદ, ગરબી અને ધોળ છે. તેમની વાણી—સાર્ય, કામળ, સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

૯૮

૫૬.

રાગ પ્રભાતી.

પ્રથમ પ્રભુજીશું પ્રીત ન કીધી, અંતે સંત તેડાવોરે;
તુળસી લાવો કોઈ તિલક બનાવો, રામભજન સંભળાવોરે. પ્રથમ ૧
લાલ લગી ત્યારે રૂપ જોદાવો, કહો કેમ અગ્નિ બુઝાશેરે;
ચોર ધન સહુ હરી ગયા પછી, દીપ કરે શું થાશેરે. પ્રથમ ૨

બાળપણું રમતમાં ખોયું, જોબન વહાલી જીવતીરે;
 વૃદ્ધપણે છોકરડાં વહાલાં, પછી મુએ તે માગે મુકિતરે. પ્રથમ ૩
 કહે પ્રીતમ પ્રભુ પુરણાનંદ લજો, એજ પદારથ સાચું રે;
 વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર એમ બોલે, એમાં નથી કાંઈ કાચું રે. પ્રથમ ૪

૯૯

૫૬.

રાગ લૈરવ.

હરી હરી રટણ કર કંઠણ કળિકાળમાં, પઠણ પરબ્રહ્મ શું રાખ પ્રાણી;
 પરપંચ પરહરો સત્ય હૃદયે ધરો, આચરો અમૃત વિમલ વાણી. ૧
 માયાના પૂરમાં વિશ્વ સહુ વહી ગયું, નીરખવા ના રહ્યા રંક રાગ;
 બ્રહ્માના દિવસમાં કીટ ગણતી કરી, ઉપજે ને ખપે જીવ આજા. ૨
 અદ્ય સુખ સાર શું જીવ ભૂલ્યો ભમે, શ્વિરપર કલ રહ્યો દંત કરડી;
 પામરા પલકની ખખર તુજને નથી, મૃદ શું જોઈને મૂછ મરડી. ૩
 કાળનું ચાવાણું કૌંટથી બ્રહ્મા લગે, મોટા મહંત તો પાર નારે પ્રીછે;
 પ્રીતમ પ્રભુજનું લજન ભૂલેશ મા, આત્માનું જોને કલ્યાણ ધચ્છે. ૪

૧૦૦

૫૬.

સંત સમાગમ જે જન કરશે, તેને પ્રગટે પ્રેમ જોને;
 જે ધાતુને પારસ પરશે, તે તો હોયે હેમ જોને.
 કથીર કાંસુ હેમ ન હોયે, કોટી પારસ પરસે જોને;
 શૂન્ય છીપ તે ઉપર નાવે, સો મણુ સ્વાતિ વરસે જોને.
 અચેતને ઉપદેશ ન લાગે, શિવ બ્રહ્મા સમજાવે જોને;
 જેનાં અવળાં અંતઃકરણા, તેને સમજણુ નાવે જોને.
 કુબુદ્ધિ કાળપ જોને હૃદયે, તેને ન લાગે રંગ જોને;
 અડદ ઉજળા ક્યમે ન થાયે, જઈ ઝખોળે ગંગ જોને;
 કુશકા કૂટેથી શું થાય, કણુ ન જડે તેમાંથી જોને;
 મંદ અભાગી મૂરખ નરને, સમજણુ આવે ક્યાંથી જોને.
 પાપીને પરબોધ ન કરીએ, મુન્ય ગ્રહીને રહીએ જોને;
 કહે પ્રીતમ તુલસી દલ તોડી, પ્રેત ન પુજવા જઈએ જોને.

૧૦૧

૫૬.

શું કર્યું ગીતા ગાઈનેરે, તેં શું કર્યું મીતા ગાઈને; ટેક.
ભણ્યો ગણ્યો પણ ભેદ ન જાણ્યો, ધિક્ક પડ્યો પંડિતાઈનેરે; તેં શું.
પોથી વાંચીને પરમારથ ન કીધો, કુટુંબ પોખ્યું કમાઈનેરે; તેં શું.
ભાગવત ભાખ્યું હેત હેદ ન રાખ્યું, રહ્યો આપ સ્વારથ સાઈનેરે; તેં શું.
શેષને માથે મણિ છે તોયપણ, જીવે છે જીવ ખાઈનેરે; તેં શું.
કહે પ્રીતમ પોતાના હાપણથી, ગયો ચોરાશીમાં વહેચાઈનેરે. તેં શું.

ભોળો ભક્ત.

આ ભક્તકવિનો જન્મ કાઠિયાવાડમાં જેતપુર પાસે દેવકીગાલોલ ગામમાં સાવલીઆ કણબીની કૃતિમાં ૪૦ સં ૧૭૮૫માં થયો હતો, અને મરણ ૪૦ સં ૧૮૫૦માં ૬૫ વર્ષની ઉંમરે થયું હતું. ભોળ ભક્તના ચાખખા બહુ વખણાય છે. તેમના કાવ્યોની કૃતિ જુદી જુદી જાતની છે અને તેમાંનાં ઘણાખરા વિશેષ કરીને બોધક છે.

ચાખખા.

૧૦૨

૫૬.

મૂરખો રળી રળી કમાણો રે, માથે મેલશે મોટા પાણો;—ટેક.
ધાઈ ધૂતીને ધન બેળું કાઢું. કાઠિખજ કહેવાણો;
પુણ્યને નામે પા જૈ ન વાવર્યો, અધવચથી લુટાણોરે. મૂરખો.
ભર્યા કોદાર તારા ધર્યા રહેશે, નહિ આવે સાથે એક દાણો;
મસાણુની રાખમાં રોળઈ ગયા કંઈક, કાણુ રંકને કાણુ રાણોરે. મૂરખો.
મંદિર માળીઆં મેલી કરીને, નીચે જઈ દેરાણો;
ભોળો ભગત કહે મુઆ પૂઠે જીવ ધણો ધણો પરતાણોરે. મૂરખો.

૧૦૩

૫૬.

મૂરખો માની રહ્યો માઈ રે, તેમાં કાંઈએ નથી તાઈ; ટેક.
સાત સાવર જેની ચોકી કરતા, ફરતું નીર ખાઈ;
ચૌદ ચોકડીનું રાજ્ય આપ્યું ગયું, રાવણાદિકવાળું રે. મૂરખો—૧

દુઃખને તો કાઈ દેખે નાહ ને, સુખ ભાગે સાઈ;
 વેળાવેળાની છાંયડી તારી, વળી જશે વાર રે. મૂરખો-૨
 હરિજનનમાં હેતજ રાખો, સમરથ કરો સાઈ;
 બોલો ભગત કહે રાખો હૃદમાં, પ્રભુનું લજન પ્યાઈ રે. મૂરખો-૩

૧૦૪

૫૬.

ભક્તિ શીશતણું સાદુંરે, આગળ વસમી છે વાદુ.—ટેક.
 એક દિવસ તો આવી જતી, રાજા મૂરધ્વજને માથે;
 કાશીએ જઈને કરવત મૂકાવ્યું, હરિજનને હાથેરે. ભક્તિ.
 સભ્યને કાળે તણે વેચાયાં, રેહિદાસ ને રાણી;
 ઋષિને વસ્ત્રે રાજા વેચાણો, જરગને પાણીરે. ભક્તિ.
 પેરો પટાળાં પ્રેમનાં રે તમે, શૂરવીર થઈ ચાલો;
 બોલો ભગત કહે ગુરૂ પરતાપે, અમરાપર માંસોરે. ભક્તિ.

૧૦૫

૫૬.

દુનિઆ દિવાની કહેવાશે રે, બૂંડી ભીંતોમાં ભટકાશે;
 પાપ જ્યારે એનું પ્રગટ થશે ત્યારે ભુવાજતી ઘેર જશે;
 ધૂણી ધૂણી એની ડાકજ દુખશે, ને લેનારો લઈ ખાશેરે.—દુનિઆ. ૧
 સ્વરગમાં નથી સુપડું ને, નથી ખાંડણીઓ ને ધંટી;
 દુધઘોખાના જમનારા તમે, કેમ કરી જમશો બંટીરે.—દુનિઆ. ૨
 દુંગ કરીને ધૂતવાને આવે ત્યારે હાથ ખતાવા સૌ જશે;
 ક્યારે આના કર્મનું પાતું ફરશે, અને ક્યારે પુત્રજ થાશેરે.—દુનિઆ. ૩
 કામીઆગર કાઈ આવી મળે ત્યારે, ધનને વાસ્તે ધાશે;
 બોલો ભગત કહે ભ્રમણામાં ભ્રમતાં, માંઠની મુડી ગમાશેરે.—દુનિઆ. ૪

નરભેરામ.

આ કવિ પેટલાદ પરમજ્ઞાના પીજ ગામના ચાતુર્વેદી મોટ બ્રાહ્મણ હતા અને તેઓ અમદાવાદ ખાસેના ગોમતીપુરમાં રહેતા હતા. એમની કવિતાનો કેટલોક ભાગ લોકપ્રિય જણાય છે. તેમના જીવન વિષે વધારે હકીકત મળી શકતી નથી. તેમનો જન્મ સને ૧૭૬૮માં થયો હોય એમ જણાય છે.

૧૦૬

૫૬.

રાગ—આખખો.

નિશ્ચે કરો રામનું નામ, નથી જોગી થઈને જાનું;
 નથી કરવાં ભગુવાં કાય, નથી ભેગું કરીને ખાનું. ટેક૦
 જો પુરવે તો ભગુવાં કરજો, પુરવે ઉજ્જવળ રાખો;
 રખે દુખવો સામા જીવને, સુખ સામાનું તાકો. નિશ્ચે કરો૦
 એક ત્રાજવે સકે સંસારી, ખીજે જોગી લાવો;
 કીયા જોગીને રામજી મળીઆ, એવો એક બતાવો. નિશ્ચે કરો૦
 કંઈ નાહા રાંડોને રોપે, કંઈને ન મળી નારી;
 કેઈ સ્વાદે કેઈ કરજો નાહો, કેમ રીઝે ગિરિધારી. નિશ્ચે કરો૦
 મહેતો મીરાં ને પ્રહલાદ, સેનો નાપિક નાતી;
 ધનો પોપો શેહીદાસ દુખો, ગોરો કુંભારની જાતી. નિશ્ચે કરો૦
 બોડાણો શાંતિ રજપૂતની, ગંગાબાઈ છે નારી;
 દાસ થઈને જો રહ્યા તો, ઘેર આત્મા ગિરિધારી. નિશ્ચે કરો૦
 રંકા વંકા સજન કસાઈ, ભજ્યા રાત ને દહાડો;
 કીયા જોગીને રામ મળ્યા, એવો એક દેખાડો. નિશ્ચે કરો૦
 નથી રામ વિભૂતિ યોગવે, નથી ઉધે શિર ઝોલ્યે;
 નથી નારી તજી વન જાતાં, જ્યાંસર્ગો આપ ન ખોલે. નિશ્ચે કરો૦
 જંગલમાં મંગળ કરી જાણે, મંગળ જંગલ જોને;
 કડવું મીઠું, મીઠું કડવું, રામજી વશ છે તેને. નિશ્ચે કરો૦
 પયને આથે ધૂત રહ્યું છે, તલ આથે જેમ તેલ;
 કહે નરભો રઘુવર છે સધળે, એવો એનો ખેલ. નિશ્ચે કરો૦

૧૦૭

નીતિપ્રેમવિષે.

છંપા.

નથી નીંપજતો પ્રેમ, વાડોમાં પાણી પાતાં;

નથી નીંપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;

નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ગાંધી દોશીને હાટે;

નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;

નથી મળતો પ્રેમ, તપાસતાં, ગુજરી ગામો ગામની;

કહે નરભો પ્રેમ પૂરો મળે, કૃપા હોય શ્રીરામની.

જ્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, તુલસીના દળથી રાજ;

જ્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, ખાંધી ખાચડી ને ભાજ;

જેને પ્રગટ્યો પ્રેમ, પ્રેમને તે નર જાણે;

જેને પ્રગટ્યો પ્રેમ, તેહને વેદ વખાણે;

મનમાં જે પ્રેમ પ્રગટ થયો, એકે રતીભર જેહને;

કહે નરભેરામ ગુરૂકી, નિત્ય બલિહારી તેહને.

કરીને યજ્ઞ અનેક, વ્રત વિધિ બહુ પાળે;

વળી આપે ગૌદાન, હાડ હિમાળે ગાળે;

ગીત વેદનાં ગાય, તીર્થ પણ બહુ ફરી આવે;

દધિ દૂધ ધૂત ખાંડ, વિપ્ર પેષે મન ભાવે;

એવાં સુકૃત કીધાં ધણાં, શું અપું જીભે ગણી;

કહે નરભેરામ એ સર્વથી, જ્ઞાનદાન શિરોમણી.

ધાન ખાધું તે ધૂળ, નહીં વહાલા રઘુરાય;

ધાન ખાધું તે ધૂળ, વળી જે વિપત્તી થાય;

ધાન ખાધું તે ધૂળ, પાપ કરી પેટ ભરે છે;

ધાન ખાધું તે ધૂળ, ધાત વિશ્વાસ કરે છે;

સામાનું સુખ જોઈ દાઝતો, નરકે જશે નિદાનરે;

કહે નરભો ફટ રે મૂરખા, શીઠ વજ્રસાધું ધાનરે.

કાળીદાસ (વસાવડના)

આ કવિ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમના જીવન વિષે વધારે જાણીતું મળી શકતી નથી. તેમણે પ્રહલાદાખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વરવિવાહ વગેરે લખેલાં છે. તેમની ભાષા સદી પણ રસથી ભરેલી છે. તેમજ તેમાં સારા અલંકારો આવતા પણ જણાય છે.

૧૦૮

સ્વયંવરવર્ણન.

રાગ ધવલ.

રાયે મંડપ રચીઓ, સીતા સ્વયંવર મચીઓ રે; રાયે૦
 રૂપ નિહાળી અનુપમ કન્યા, જનકે લીધી છે પ્રતિજ્ઞા રે; રાયે૦
 તેડાવ્યા ભૂપ સકળદેશકેરા, આવીને કીધા છે ડેરા રે; રાયે૦
 જે કોઈ શિવજીનું ધનુષ ચડાવે, તે જનકીકંથ દહાવે રે; રાયે૦
 મોટી મનોહર મંડપશાળા, હેમના સ્થંભ હીરાળા રે; રાયે૦
 કાંચનમંચ અપનુમ દંબ્યા, પધરાવી ભૂપ નિહાળ્યા રે; રાયે૦
 કૌશિકમુનિ સાથે રાધવ રાજે, તે રૂપ અલૌકિક છાજે રે; રાયે૦
 રઘુપતિ આગળ ભૂપતિ ન્યારા, ચંદ્ર આગળ જ્યમ તારા રે; રાયે૦
 ધનુષપૂજન કીધું જનક ભૂપાળે, ચંદન પુષ્પની માળે રે; રાયે૦
 દોલ નિશાન ને દુંદુભિ વાજે, ઘેર ગગન લગે ગાજે રે; રાયે૦
 જનક પાસે ઉમાં જનકી આવી, ધનુષને પુષ્પે વધાવી રે; રાયે૦
 ખોડ્યા શતાનંદગુફે નૃપ જોઈ, ધનુષ ચડાવોને કોઈ રે; રાયે૦
 એવું સુણીને ઊડ્યા મહીપતિ મુખીઆ, ભુજ બળ સમર્થ મુખીઆ રે; રાયે૦
 ધનુષ તળે કર ન શક્યા ધાલી, ચંચળ આવ્યા જે ચાલી રે; રાયે૦
 જોડી જોડી આવે છે ભૂપતિ બળીઆ, કરી શ્રમ પાછા વળીઆ રે; રાયે૦
 આવ્યો છે ઇંદ્ર નરેન્દ્રને રૂપે, ન ચડ્યું ધનુષ સુરરૂપે રે; રાયે૦
 વાસુકિ આવ્યો અનુપમ વેશે, ધનુષ ફર્યું નહીં રૂપે રે; રાયે૦
 લંકપતિ લંકે ખાંધીને ઊડ્યો, જાણીએ મેધ વદ્યુરૂપે રે; રાયે૦
 દોડ્યો દશાનન ગર્વે ભરાણા, મન જાણે હું સદ્ગણા રે; રાયે૦
 આપ તળે કર દશ દશ ચંપ્યા, તે દેખીને દિક્ષપતિ કંપ્યા રે; રાયે૦
 ધનુષ તળે ભુજ વીશ ભરાણા, તે કહાડતાં કર કચરાણા રે; રાયે૦

લગ્નગણે દશમુખ મહીપતિ હસીઆ, મુકુટ મસ્તકથી ખસીઆ રે; રાયેં
 વીર ભુજ દશ મસ્તક ધારી, હાર્યો રાવણ અહંકારી રે; રાયેં
 વરણ વાયુ આવ્યા નરવપુ ધારી, ધનુષથકી ગયા હારી રે; રાયેં
 દશસહસ્ર મહીપતિ એકલા ધસીઆ, ધનુષના ખૂણા ન ખસીઆ રે; રાયેં
 દશ દિક્ષાળનો લાગ ન લાગ્યો, સર્વનો ગર્વ ત્યાં ભાંગ્યો રે; રાયેં
 કેટલાક ભૂષ વિના ઉપહાસે, ન ગયા પિનાકની પાસે રે; રાયેં
 ન ચડે ધનુષ વળે ભૂપતિ પાછા, તે આછ થકી લાગે આછા રે; રાયેં
 કેટલાક ભૂપતિ મનમાં રે લાજ, શીઘ્ર ચાલ્યા રથ સાજ રે; રાયેં
 જનકની આસા માગી ન માગી, તે (વળી) ગયા ભૂપતિ બળ ત્યાગી રે; રાયેં
 જોયું જનકે કોઈએ ધનુષ ન ચડીઉં, તે પર્વતની પેરે પડીઉં રે; રાયેં
 જનક ભણે મારી પુત્રી ન પરણી, વીર વિના થઈ ધરણી રે; રાયેં
 ભૂગુપતિએ પૃથ્વી નક્ષત્રી કાધી, વીરકળા હરી લીધી રે; રાયેં
 એણીપેરે સાંભળી લક્ષ્મણે વાણી, લોચન ક્રોધે ભરાણી રે; રાયેં
 ભણે પ્રભુ મુને આસા દીજે, (તો) ભૂપતનું મનકું પતીજે રે; રાયેં
 કહોતો બ્રહ્માંડને પાડુએ પાડું, નભલગે અવનિ ઉરાડું રે; રાયેં
 સાત સાગર કહોતો એકલા ભેળું, આભના તારા ઉખેલું રે; રાયેં
 નિર્વાર પૃથ્વી જનકજીએ જાણી, ન શક્યું ધનુષ કો તાણી રે; રાયેં
 પ્રભુ તમ આવે જો ધનુષ ન લાગે, તો રવિકુળ લાંછન લાગે રે; રાયેં
 સાંભળી બ્રાત વાર્યા રઘુનાથે, આપણ છીએ મુનિ સાથે રે; રાયેં
 આસા વિના કોઈ કામ ન થાએ, સેવાતણું ફળ જાએ રે; રાયેં
 સાંભળી ઋષિ હસી બોલ્યા મુખથી, ધનુષ ચઢાવોને સુખથી રે; રાયેં
 રામ રઘુકુળકેસરી કહાવો, શંભુનું ધનુષ ચઢાવો રે; રાયેં
 મુનિવરના સુણી વાયક કણે, ઊઠી પ્રભુ લાગ્યા ચણે રે; રાયેં
 કટિતટ-પલવટ નાથે ન વાળી, ન પાંધી પાધ સાંભળી રે; રાયેં
 સે'જે ધર્યું જઈ ધનુ ત્રિપુરારી, તે લાગ્યું કુસુમ જેવું ભારી રે; રાયેં
 તાણી પિનાકના કર્યા ત્રણ કટકા, તે આમ લગે જઈ અટક્યા રે; રાયેં
 સમ પાતાળેથી પત્રગ થડક્યો, બાનુતણો તુરી ભડક્યો રે; રાયેં
 કલમલ્યો કુરંગ ધનુષ કડકે, દિગ્ગજ બાગ્યા ભડકે રે; રાયેં
 દેવ રહ્યા દંત આંગળી ધાલી, જોવા આવ્યા સહુ ચાલી રે; રાયેં
 કાય કે' ભવકોદંડ કિશોરે, વય વિના ભાંગ્યું છે જોરે રે; રાયેં
 કાય કે' ભૂપતિ એહું કરીએ, જનકી જોડીને વરીએ રે; રાયેં

કાચ કે' ભૂપ એનું નવ કીજે, અન્યાયે કન્યા કેમ લીજે રે; રાયે
 કાચ કે' જાણ્યું અજાણ્યું મા બાપો, બોલ્યા વિના બળ રાખો રે; રાયે
 જેણે શરાસન શંભુનું બાંજ્યું, અન્ન અખંડિત ગાળ્યું રે; રાયે
 તે સાથે યુદ્ધ કરે કેમ ચાલે, મારી મહીતજે ધાલે રે; રાયે
 કાચ કે' ભૂપ ચાલો રથ જોડી, બીડ થાય જેમ થોડી રે; રાયે
 ભક્તભૂપતિ ધણું મનડામાં હરખે, તે રૂપ રાધવતણું નરખે રે; રાયે
 દેવનાં દુંદુભિ વાગ્યા છે વ્યોમે, વરસે કુસુમ ધણાં ભોમે રે; રાયે
 બારે કુતૂહળ મંડપમાંહી, સજ્જન હરખ્યા છે ત્યાંહી રે; રાયે
 આપી રઘુવરને વરમાળા, આવીને જનકી બાળા રે; રાયે

સીતાસ્વયંવર.

૧૦૬

હિરણ્યાક્ષવધ.

રાગ વેરાડી.

હિરણ્યાક્ષ હડે બરાણોરે, ખીજે કાણુ છે મુજ સમાણોરે;
 કાણુ દેવનો દેવ કહાવેરે, દૈત મારવા હામ ધરાવેરે.
 એને ખોળી કહાડું ક્ષણ માંહેરે, જઈ જીતું રહેતો હોય જ્યાંહેરે;
 જાએ નાશી તો જીવતો જાણુરે, લાવી કારાગૃહમાં ધાણુરે.
 એમ કહી મૂછે કર ધાલ્યોરે, ચાંદ લોકમાં ખોળતો આલ્યોરે;
 જઈ ઇંદ્રપુરીમાં પોતોરે, દૈત હોડે ધરેધર જોતોરે.
 કાઈ માધવ મુજને દેખાડોરે, પુરષોત્તમ દૃષ્ટે પાડોરે;
 એશું ખડ્મ વિદ્યાએ ખેલુરે, દૃષ્ટે દેખું તો જાનો ન મેલુરે.
 તમે સાંભળો અમર મેરેરે, રાખે દાનવ સાથે વેરેરે;
 કરે દેવ તમારી સારેરે, તેને ખોળી કાડું નિરધારે.
 એ તો મૃત્યુ અસુરનું આણુરે, તેની ત્રેવડ કરવી આ ટાણુરે;
 જોને મુનિજન સર્વ સંભારેરે, તેનું મુખ જોડું છે મારેરે.
 કહાવે અમરતણો એ સ્વામીરે, બહુ વેશ ધરે બહુનામીરે;
 તમે દેખાડો એનું ડેખાણુરે, નહિતર અંત તમારો આણુરે.
 વળતા બોલ્યા તે સર્વે સુરેરે, તું તો કાંઈ નવ જાણુ અસુરેરે;
 એ તો અખિલ જગતના વાસીરે, તું તો જોની સ્થળે તપાસીરે.

એ તો કાચથકી નવ છેડેરે, પણ ખોળ્યા વિના નવ બેઠેરે;
 ધર મૂકી વનમાં જાય રે, તેને સન્મુખ દર્શન થાયરે.
 મોટા સદ્ગુર શિર થાપેરે, તે પણ એનું ઉપાસન આપેરે;
 જે કાંઈ નિશદ્દિન રમરણ રાખેરે, તેને રૂપ રમાવર દાખેરે.
 તુંને વેરભાવે લાગ્યો લક્ષરે, તોએ પ્રભુ થાશે પ્રત્યક્ષરે;
 એની વાત તો બ્રહ્મા જાણેરે, મુખથી ચારે વેદ વખાણેરે.
 તું તો બ્રહ્માને પૂછની ખ્યાતરે, જે જાણે છે એની વાતરે;
 એવું સાંભળી બ્રહ્મા પાસેરે, દૈત આવ્યો છે એક શ્વાસેરે.
 આવી હોતો તે શીશ નમાવીરે, બ્રહ્મા પૂછેછે પ્રેમ જણાવીરે;
 કહે પુત્ર આવ્યો છે કેમરે, કાંઈ માંડ્યો છે ઉન્માદ એમરે.
 બોલ્યો દૈત તે જોડી હાથરે, મારી વિનતિ સાંભળો નાથરે;
 મુને નારદે જે કાંઈ કહ્યું રે, તે તો વચન હદે મેં ગ્રહ્યુંરે.
 તુંને મારશે માધવ રાયરે, જેનો મોટો ધણો મહિમાયરે;
 જેણે મધુકૈટભને માર્યારે, મોટા બળવંત એથી હાંપ્યારે.
 તેને જાણો તમો મહારાજરે, તેને દેખાડી દોની આજરે;
 કરી જીજ્ઞાસે એને ગાળુંરે, દૈત સંવળાનું દુઃખડું ટાળુંરે.
 એવું સાંભળી બ્રહ્મા બોલેરે, કાંઈ પુરુષ નહીં એને તોલેરે;
 એ તો આદ્યપુરુષ અવિનાશીરે, એની જોત જગતમાં પ્રકાશીરે.
 એ તો કાંઈનો માર્યો નવ મરેરે, એતો તૃણનો મેરુ કરેરે;
 એને ખોળીએ જે જીગ બાધેરે, તો અદ્વૈત ભાવે નવ લાધેરે.
 ધણ દિવસ લગે તપ સાધે રે, એક ચિત્ત કરીને અરાધેરે;
 એને ચરણે જે તન મન અર્પે રે, રહી ચરણને સર્વે સમર્પેરે.
 તેને મળે મધુસુદન પોતેરે, મન હંકાર સર્વે ખોતેરે;
 તમો દાનવ કાંઈ નવ જાણો રે, બોલો હંકારે આપ વખાણોરે.
 ગુપ્ત વેપાર કરો અણુ લેખેરે, તે પણ દેવ અંનિક્ષથી દેખેરે;
 તેણે તમ ઉપર નિર્ધારે, મન કાપ કરે કીરતારે.
 સુર સંવળા મેલી અભિમાનરે, ભાવે ભક્તિ કરે ભગવાનરે;
 ગુણ ગોવિંદના નિત્ય ગાયેરે, તેને શ્રીહરિ થાશે સહાયેરે.
 તમે ગુણ જે ગોવિંદના ગાઓરે, ક્ષણમાં સુર સરીખા થાઓરે;
 એને સુર અસુર બે સરખારે, જેમ સંવળે વરસે વરખારે.

તમે દુઃખ ઘો છો સુરની દેહરે, કરે સ્તુતિ પ્રભુજની તેહરે;
સ્તુતિ સાંભળી શ્રીવર રીઝરે, સુણી ગાવિંદ તમપર ખીજરે.
તેણે શ્રીહરિ તમને સંહારેરે, દેવ પોતાના કરીને ઢિગારેરે;
તમે દૈત પોતાને પાપેરે, વળી વેર કરો છો આપેરે.
તમે સહજે કરોછો ક્રીડારે, તેમાં પૃથિવી પામે પીડારે,
તેણે તમને વિષ્ણુ વિદારેરે, તેમાં કોણ પ્રભુને વારેરે.
તમને સરજવ્યા શ્રીનાથેરે, વળી વેર કરોછો તમે હાથેરે;
વેર વિષ્ણુ સાથે જો કરશોરે, એના માર્યા તે નિશ્ચં મરશોરે.
એવું સાંભળી દાનવ હુંકેરે, એના સમ જો માર્યા વણ મૂકેરે;
એણે પક્ષ જો દેવની રાખીરે, અમે જુદા અભિલાખીરે.
એથી બીજાએ નવ નિર્વાણરે, પાડું પૃથિવીમાં ભંગાણરે;
એતો કહાવે વિપ્રનો પતિરે, વઢે અમ સાથે અમરની વતીરે.
બધી પૃથિવી જળમાં ઝમોળુંરે, વિષ્ણુ સંગાથે નિશ્ચં મોળુંરે;
એમ કહીને અસુર પાછો વળીઓરે, આવ્યો અવનિ ઉપર અતિ બળીઓરે.
અવનિ બળે કરીને ચાંપીરે, બાધી પૃથિવી તે થરથર કાંપીરે;
નવ ખંડ ધરા તત્કાળરે, શેષ સહિત ચાલી રસાતાળરે.
ત્યારે સુરપતિ જોડી હાથરે, રુડું સંભારે વૈકુંઠનાથરે.

પૂર્વછાયા.

પૃથિવી ચાંપી ચરણશું, ડાલ્યા દશ દિગ્પાળ;
સુર બ્રહ્માદિક સ્તુતિ કરે, સર્વે દેવ દ્વયાળ.
વહાર કરો વૈકુંઠપતિ, કમળાનંદ કૃપાળ;
સુરસહાયક જગતનાયક, ત્રણ જીવન પ્રતિપાળ.

૧૧૦

રાગ રામશ્રી અથવા છંદ તોટકની દેશી.

જાણે ઇંદ્ર મુનોંદ્ર ઉપેંદ્ર નમો, કરુણાવર શ્રીહરિચંદ નમો;
સત્ચિદાનંદ શ્રી અવિનાશી નમો, કમળાવર વૈકુંઠવાસી નમો.
પુરુષોત્તમ પંકજનેત્ર નમો, પરિપૂરણ બ્રહ્મ પવિત્ર નમો;
રવિકોટિકલાવરરૂપ નમો, ભગવાન સુરાસુર બૂધ નમો.

પરમેશ્વર પદ્મગશાધી નમો, સચરાચર સંપદદાથી નમો;
 શિરચરણકરંબુજસહસ્ર નમો, પરિધાનપીતામ્બરવચ્ચ નમો;
 કિરીટાદિકાલકૃતધારી નમો, મધુસૂદન દેવ મોરારી નમો;
 શંખચક્રગદાંબુજપાણી નમો, ખગવાહન પુરુષપુરાણી નમો;
 ત્રટનિર્ધનપાવનચરણ નમો, જય માધવ મંગલકરણ નમો;
 સુરવલ્લભ સુંદરશ્યામ નમો, જનદાયકદુર્લભધામ નમો;
 નભવાયુહુતાશપ્રકાશ નમો, પૃથિવીજલજનંતુનિવાસ નમો;
 ગુણુવંત અચિંત્ય અનંત નમો, ભયભજન શ્રીભગવંત નમો;
 નિરાકાર નિરંજન દેવ નમો, શિવશંકર સાયક શૈવ નમો;
 શરણુગતવત્સલ નાથ નમો, નિજભક્તતણા સદાનાત નમો;
 ભુવનેશ્વર ભૂધર વીર નમો, શુભ ધર્મધુરંધર ધીર નમો;
 દ્વિજપાલક દીનદયાળ નમો, જગદીશ જગતકૃપાળ નમો;
 બહુવેશ મહા બળવંત નમો, હૃષિકેશ મહેશ મુકુદ નમો;
 કરો વહાર દયાનિધિ વેગે કરી, સુણુતાં પ્રગલ્બા તતખેવ હરી.

પૂર્વછાયો.

સુણુતાં પ્રગટ થયા હરિ, સુરકારણ તત્કાળ;
 વરાહરૂપ ધર્યું પ્રભુજી, જે ત્રણભુવનપ્રતિપાળ.
 રસાતાળ જાતી ધરા, દાદાપર ધરણ;
 વિશ્વતણી વહારે ચક્ષા, સ્વામી અશરણુશરણ.
 દાનવ સાથે જીદ્ધ રચ્યું, લીધો વરાહવેશ;
 પ્રભુજીએ પૃથ્વી ધરી, જલમાં કર્યો પ્રવેશ.
 હરિ હિરણ્યાક્ષ વદે, ત્યાં થયું દારણ યુદ્ધ;
 દિગ્પાળ દશે ખળભળ્યા, ને રોષ ભૂલ્યો શુદ્ધ.
 સાત સાગર ભેળા ભળ્યા, પાંચાં પર્વતશૃંગ;
 ખળભળે બ્રહ્માંડ બાધું, અસુર કેરે અંગ.

ઉત્થલો.

અસુરકેરે અંગરે, બ્રહ્માંડ બાધું થરથરે;
 ક્રોધરૂપ થયા હરિ, તે સાથ સખળું જીદ્ધ કરે.

૧૧૧

રાગ—સિંધુડા.

મડિયું જુદું તે દુસ્તર દારણુ હો, જેમ વડવાનલ કંપ વારણુ હો;
વિશ્વ ઠેલે વરાહ બલસાયર હો, નીરખી નર થયા બહુ કાયર હો.
કર ગદા પરસ્પર ધારી હો, તન પ્રહાર પછાડે ભારી હો;
આયુધસું આયુધ ઉછાળે હો, ધુરમ દર્ધને ધા સંભાળે હો.
આયુધસું આયુધ છેદે હો, નાખતાં અંગ નવ બેદે હો;
વળગીને વેર વછૂટે હો, ખેલતાં તે કોઈ નવ ખૂટે હો.
નાખી બાથને જુગતે ઝાલે હો, કોપીને કંઠે કર ધાલે હો;
રણુમાંહે પરસ્પર રોળે હો, જલમાંહે પડ્યા જલ ડાલે હો.
શત પંચ સંવત્સર પૂરા હો, જલમાંહે વઢે ખેડ શૂરા હો;
દીંચણુ દાલ બરછી કોણી હો, નર દીએ છે અન્યોઅન્ય બોણી હો.
વળતા પૃથિવીપર આવ્યા હો, ઇદ્રાદિકને ધણું અકળાવ્યા હો;
પડ્યા પ્રચંડ વાળે હો, નવ ખંડ ગગનમાં ગાળે હો.
ધમકારે ધરણી ધ્રજે હો, મહા દૈત્ય દેવસું ઝૂઝે હો;
જગદીશ કરે જલક્રીડા હો, પૃથિવીમાં પ્રગટી પીડા હો.
દશ સહસ્ત્ર વર્ષ વરાહ લડ્યા હો, પણ કોઈ જુદું નહિ પડ્યા હો;
મનમાંહે મહારાજ વિચારે હો, જુદું કરતાં દાનવ હારે હો.
વળતું હરિ વદન વિકાસ્યું હો, તન તીક્ષ્ણ તેજ પ્રકાસ્યું હો;
મુખ દાઢ કરાળ વધારી હો, રક્ષા મનમાંહે મોરારી હો.
દર્ધ દોટ પ્રખળ ને પાડયો હો, જર્ઠ દાનવ પ્રોઢ પછાડયો હો;
હિરણ્યાક્ષનું શીશ તો હાથે હો, ત્રહી છેલું તે કમળાનાથે હો.
અંતરિક્ષથી સુરનર નીરખી હો, મનમાંહે રહ્યા છે હરખી હો;
મુખ જય જય શબ્દ મુણાવે હો, બહુ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરાવે હો.

પૂર્વછાયા.

પુષ્પવૃષ્ટિ સુરનર કરે, દેખી દાનવ નાશ;
ઇદ્રાદિક મુખ ઓચરે, જય જય જગન્નિવાસ.

પ્રહલાદાખ્યાન.

બ્રહ્માનંદ.

સ્વામી બ્રહ્માનંદનો જન્મ ડુંગરપર પરગણાના ખાણ ગામમાં ભાટ જ્ઞાતિના શંભુદાનને ત્યાં સંવત ૧૮૨૮માં થયો હતો. તેમનાં પૂર્વાશ્રમનાં નામ લઘુ આરોઠ અને શ્રીરંગદાસ હતાં. તેમણે વીશ વર્ષની ઉંમરે ઉદ્ધવી સંપ્રદાયની (સ્વામીનારાયણના પંથની) દીક્ષા લીધી હતી. તેમનું મરણ સંવત ૧૮૮૮માં કઠિયાવાડના મૂળી ગામમાં થયું હતું. તેમના રચેલા મુખ્ય ગ્રંથો—સંપ્રદાય પ્રદીપ, નીતિપ્રકાશ, ધર્મવંશપ્રકાશ, સુમતિપ્રકાશ, ચાંદ્રાયણપ્રારંભ, વિવેક-ચિંતામણી, ઉપદેશચિંતામણી, શિક્ષાપત્રી, બ્રહ્માનંદકાવ્ય, વગેરે. તેમનો દૃઢ વૈરાગ્ય અને નિશ્ચલ ભક્તિ અનેક પદોમાં ઉલ્લસાતાં જણાય છે અને તેમનો જીરસો, ભાષાનું ગૌરવ, અને વાંચકના હૃદયપર દૃઢ અસર કરે એવી ઠાક મરતી કવિતાની રચના ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે.

૧૧૨

૫૬.

રાગ—ગરબી.

નારાયણ નામ લેને તું પ્રાણી રે, બદ્રીનાથ પ્રગટ જીગ બાણી; નારાયણ.
 નરદેહ દીધો તુને નાથે રે, હોય ધન તો વાવર તારે હાથેરે;
 પડ્યું રહેશે ના'વે કોડી સાથે, નારાયણ—૧
 ગર્ભવાસ રક્ષા કાધી તારારે, લાંબો જઠરાશ્રિથી ઉગારારે;
 બેઠો તેને તું કેમ વિસારી, નારાયણ—૨
 વિના સમજે કે'છે માંડે માંડે રે, ધન કાળે ભમે મન આંડેરે;
 તારે હાથે નથી તન તાંડે, નારાયણ—૩
 મિથ્યાસુખમાંહી તું ભરમાણોરે, આંખો લોકલજ્જન ગળે પાણોરે;
 જાય છે તૃણાને પૂરે તણાણો, નારાયણ—૪
 કાયા માયા છે જો તારી કાચીરે, તેને રંગે મા રે'જો તું રાચીરે;
 બ્રહ્માનંદ કહે વાત સાચી, નારાયણ—૫

૧૧૩

૫૬.

રાગ—ધોળ.

દાટયો રહેને ચોર દેવના, શું મુખ લખને બોલેજી;
 સ્વારથ કારણ જ્ઞાનનીપેરે, ધર ધર ફરતો ડાલેજી.—૧

આતમ સાધન કાંઈ ન કીધું, માયામાં ભરમાણોજ;
લોક કુટુંબની લાજે લાગ્યો, સધળેથી લુટાણોજ.—૨
પિંડને અરથે પાપ કરતાં, પાછું ફરી નવ જોયુંજ;
દોડી બદલે ગાફલ કુલુહિ, રામ રતન ધન ખોયુંજ.—૩
વિષયવિકાર હૈયામાં ધાર્યા, વિસાર્યા મોરારીજ;
મૂરખ તેં આમે દશ મહિના, જનની ભારે મારીજ—૪
અંતપુરૂષની સોખત ન ગમે, ભાંડ ભવાઈમાં રાજજ;
અહ્માનંદ કહે નરતન પામી, હાર્યો જીતી પાજીજ.—૫

દેવાનંદ.

આ કવિ સ્વામીનારાયણના સાધુ હતા. તેમના જીવન વિષે કંઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી તેમજ તેમણે તેમણે ખાસ ગ્રંથો બનાવ્યા હોય તેમ પણ જણાતું નથી. માત્ર તેમણે છટક પદો બનાવેલાં જણાય છે, પણ તે ઘણાં લોકપ્રિય છે. લોકપ્રિય કવિ દલપતરામને કાવ્ય શીખવવાનું મન આ કવિને છે. તેમની ભાષા સાદી અને લોકરંજની છે.

૧૧૪

૫૬.

તારા મનમાં જાણેછે મરવું નથીરે, એવો નિશ્ચય કર્યો નિરધાર;
તેમાં ભૂલી ગયો ભગવાનનેરે. ૨૬૦
ધન દોલત નારી ને ઘણા દીકરારે, ખેતી વાડી ઘોડી ને ધરખાર. તેમાં
મેડી મંદીર ઝરખા ને માળીઆરે, સુખદાયક સોનેરી સેજ. તેમાં
ગાદી તકીઆ ને ગાલમસુરીઆરે, અતિ આડ કરે છે એજ. તેમાં
નીચી ખાંધ કરીને નમતો નથીરે, એવું સાધુસંગાથે અભિમાન. તેમાં
મરમાળી મોહનજીની મૂર્તિરે, તેની સાથે ન લાગેલ તાન. તેમાં
પાપ અનેક જન્મનાં આવી મળ્યારે, તારી મતિ મલિન થઈ મંદ. તેમાં
દેવાનંદના વાંલાને વિસરી ગયોરે, તારે પડ્યો ગળે જેમ ફંદ. તેમાં

૧૧૫

૫૬.

દુનિયામાં ડાહ્યો, ડા'પણમાં દુઃખ પામે;
ભવતારણુ ભગવાન વિસારી, ચડીઓ દોડે ભામેરે. દુનિયામાં
મનુષ્યદેહ મળ્યો અતિ મોટો, મોટો જણી ખોયો;
ચોરે ચોટ જૂઠું ખોલ્યો, નાહક નીર વડોયોરે. દુનિયામાં
હરિહરિજન સંગ હેત ન કીધું, પીધું વિષનું પાણી;
સુખ સંસારી પામ્યા સાર, મુચા લગી ધર તાણીરે. દુનિયામાં
હરખશોકની નદીઓ મોટી, તેમાં જાય તણાણો;
દેવાનંદ કહે હરિ ભજ્યો નહીં, ધણે દુઃખે ઘેરાણોરે. દુનિયામાં

નિષ્કુલાનંદ.

આ કવિનો જન્મ કચ્છ દેશમાં વિશ્વકર્મા બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ લાલજી હતું, અને સ્વામીનારાયણનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયા પછી નિષ્કુલાનંદ નામ પડ્યું હતું. તેઓ ઇ. સ. ૧૮૨૧માં હયાત હતા એમ માલમ પડે છે. તેમની કવિતાનું મુખ્ય અંગ વૈરાગ્ય હતું. “લાગ ન ટકેરે વૈરાગ્ય ત્રિના” એ તેમના જીવનનું સૂત્ર હતું. તેમના મુખ્ય ગ્રંથોની નોંધ — ભક્તચિંતામણી, ઉપદેશચિંતામણી, નિષ્કુલાનંદકાવ્ય (આ ગ્રંથ તેમના બનાવેલા ૨૦ ગ્રંથોના બનાવેલા મોટા સંગ્રહરૂપ છે.) અને છુટક પદો ૩૦૦૦ છે. તેમના દરેક પદમાં અને ચરણમાં ત્રીસ અને ૬૪ વૈરાગ્ય પ્રસન્ન છે. પણ તેમણે છંદ માત્રા કે અનુપ્રાસનો નિયમ જાળવ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

૧૧૬

વૈરાગ્ય વિષે.

૫૬.

રાગ જંગલો.

જનની જીવોરે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી;
ઉપદેશ આપ્યો એણીપેરે, લાગ્યો સંસારીડો આગજી. જનની
ધન્ય ધન્ય માતારે ધ્રુવતણી, કહ્યાં કહણ વચનજી;
રાજ સાજ સુખ પરહરી, વેગે ચાલીઆ વનજી. જનની

જીડી ન શકેરે ઉંટીઓ, બહુ બોલાવ્યો બાજંદજી; જનની
 તેનેરે દેખી ત્રાસ ઉપનો, લીધી ફફારી છોડ્યો ફંદજી. જનની
 બલોરે ત્યાગ બરથરીતણો, તજી સોળસેં નારજી; જનની
 મંદીર ઝરખા મેલી કરી, આસન કીધલાં બહારજી. જનની
 એ વૈરાગવંતને જાઉં વારણે, ખીજા ગયારે અનેકજી; જનની
 બલારે ભુંડા અવની ઉપરે, ગણતાં ના'વે છેકજી. જનની
 ક્યાં ગયું કુળ રાવણુતણું, સગરસુત સાઠ હજારજી; જનની
 ન રહ્યું તે નાણું રાજા નંદનું, સર્વે સુપન વેવારજી. જનની
 છત્રપતિ ચાલી ગયા, રાજ મૂકી રાજનજી; જનની
 દેવ દાનવ મુનિ માનવી, સર્વે જાણો સુપંનજી. જનની
 સમજી મૂકા તો સાઈં ધણું, જરૂર મુકાવશે જમજી; જનની
 નિબંધુલાનંદ કહે નહિ મટે, સાચું કહું ખાઈ સમજી. જનની

૧૧૭

૫૬.

જંગલ વસાવ્યુંરે જોગીએ, તજી તનડાની આશજી; જંગલ
 વાત ન ગમે આ વિશ્વની, આઠે પહોર ઉદાસજી. જંગલ
 સેજ પલંગેરે પોઢતા, મંદિર ઝરખા માંયજી; જંગલ
 તેને નહિ તૃણસાથરે, રહેતા તરતજા છાંયજી. જંગલ
 શાલ દુશાલારે ઓઢતા, ઝીણા ઝરકશી જામજી; જંગલ
 તેણે રે રાખી કંથા ગોઢી, સહે શિર શીત ધામજી. જંગલ
 બાવતાં ભોજન જમતાં, અનેક વિશ્વનાં અજજી; જંગલ
 તેણે રે માગવા લાગ્યા દુકડા, ભિક્ષા ભવને ભવનજી. જંગલ
 હાજી કહેતાં હજારો જિકતાં, ચાલતા લકર લાવજી; જંગલ
 તે નર ચાલ્યારે એકલા, નહીં પેંગર પાવજી. જંગલ
 રહો તો રાજા રસોઈ કંઈ, જમતા જાઓ જોગીરાજજી; જંગલ
 ખીર નીપજીવું કાણું એકમાં, તે તો ભિક્ષાને કાજજી. જંગલ
 આહાર કારણુ ઉભા રહે, એકની કરી આશજી; જંગલ
 તે જોગી નહીં જોગી જાણવો, અતે થાય છે વિનાશજી. જંગલ

રાજ સાજ સુખ પરહરી, જે જન લેશેરે ભોગજી;
 તે ધનદારામાં નહિ ધસે, રોગસમ જાણે ભોગજી. જંગલ-
 ધન્ય તે ત્યાગ વૈરાગને, તજી તનડાની આશજી;
 કુળરે તજીને નિષ્કુળ થયા, તેનું કુળ અવિનાશજી. જંગલ-

મનોહર સ્વામી.

આ કવિનો જન્મ ઇ.સ. ૧૭૮૮માં જુનાગઢમાં વડનગરા નાગર-
 ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમાં થયો હતો, અને તેમનું મરણ ઇ.સ. ૧૮૪૫ના વૈશાખ
 માસમાં ભાવનગરમાં થયું હતું. અવળા વ્યાપારને લીધે પિતા તરફથી પ્રાપ્ત
 થયેલી મીઠકતનો નાશ થવાથી અને પોતાની સ્ત્રીમાં કે.ઈ દે.૫ જોવામાં
 આવ્યાથી આ સ્વામીને વૈરાગ્ય આવ્યાનું જણાય છે. સન્યસ્ત લીધા પછી
 તેમણે પોતાનું નામ સચ્ચિદાનંદ રાખેલું હતું. તેમને સંસ્કૃત અને ફારસી
 ભાષાનું સારું જ્ઞાન હતું. તેમણે નીચે દર્શાવેલા ગ્રંથો રચ્યા છે:—સનત્સુભતીય
 આખ્યાન, પુરાતન કથા, નિત્યકર્મ અને ગુજરાતી વ્યાકરણ, ભગવદ્ગીતાની ૫૬
 ઓધિની ટીકા વગેરે. તેમની કવિતામાં—મૂર્તિપૂનઢિક કર્મ ઉપાસનાનું અને
 અદ્વૈત મતનું પ્રબલરૂપે છે.

૧૧૮

૫૬.

જેને કૃણુવચન વિશ્વાસ, તેને ન રહે યમનો ત્રાસ. ટેક-
 વિશ્વેશ્વરનાં વચન વિચારે, વર્તે બારે માસ;
 વાક્ય વિરૂદ્ધ ન જોલે મુખથી, કરે સંતમાં વાસ. જેને- ૧
 કામક્રોધનૃશુદ્ધિઃકરે, કરે હૃદયથી નાશ;
 શીલદયાસંતોષાદિની, ખરી જમાવે રાશ. જેને- ૨
 નિરાધાર આધાર સર્વજ, તે હરીનો વિશ્વાસ;
 તેને ભજે યજ્ઞે ધ્યયે નિત્ય, અન્ય ન રાખે આશ. જેને- ૩
 સાધનવંત થકો નિલ સાધે, એક રૂપ અવિનાશ;
 બેદરહિત નિજરૂપ જણાયે, ચિદાકાશ સુખરાશ. જેને- ૪
 કૃણુ કૃપાથી નિશ્ચિદિન તેને, પ્રજ્ઞાનંદવિલાસ;
 મનોહર મુક્ત જગતમાં વિચરે, છૂટે માયાપાસ. જેને- ૫

વીરવિજય.

આ કવિ સને ૧૮૪૬માં હયાત હતા અને અમકાવાદના વતની હતા. તેમનાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો—ધમિલનો રાસ અને શીયળગેલ છે.

૧૧૬

હિતશિક્ષા.

સાંભળજો સજ્જન નર નારી, હિતશિખામણ સારીજરે;
 રીસ કરે દેતાં શિખામણ, ભાગ્ય દશા પરવારી; સુણજો સાજનોરે.
 કામ વિના પર ધર નવ જઈએ, આજે ગાળ ન દીજેજરે;
 બળીઆ સાથે બાથ ન ભરીએ, કુટુંબ કલેશ નવ કીજો. સુણજો
 દુશ્મનસું પરનારી સાથે, તજીએ વાત એકાંતેજરે;
 માતખે'નસું મારગ જતાં, વાત ન કરીએ રાતે. સુણજો
 રાજ રમણી ધરનો સોની, વિશ્વાસે નવ રહીએજરે;
 માતાપિતાગૃહ વિણ બીજને, ગુંજની વાત ન કહીએ. સુણજો
 અજાણ્યાસું ગામ ન જઈએ, ઝડતળે નવ વસીએજરે;
 હાથી ઘોડા ગાડી જતાં, દુર્ગંથી દૂર ખસીએ. સુણજો
 રમત રમતાં રીસ ન કરીએ, લયમારગ નવ જઈએજરે;
 ખે જણ વાત કરે જ્યાં છાની, ત્યાં ઉભા નવ રહીએ. સુણજો
 હુંકારા વિણ વાત ન કરીએ, મઝાવિણ નવ જમીએજરે;
 ધન વિદ્યાનો મદ નવ ધરીએ, નમતા સાથે નમીએ. સુણજો
 ગુરુ જોગી રાજ પાંડિતને, હાંસી કરી નવ હસીએજરે;
 હાથી વાઘ સરપ નર વડતા, દેખીને દૂર ખસીએ. સુણજો
 કૂવાકાંઠે હાંસી ન કરીએ, કેદ કરી નવ ભમીએજરે;
 વરો ન કરીએ ધર વેચીને, ભુંગટડે નવ રમીએ. સુણજો
 ભણતાં ગણતાં આજસ તજીએ, લખતાં વાત ન કરીએજરે;
 પરહસ્તે પરદેશ દુકાને, આપણું નામ ન ધરીએ સુણજો
 નામું માંડો આજસ છાંડો, દેવાદાર ન થઈએજરે;
 કષ્ટભયાદિક સ્થાનક વરજી, દેશાવર જઈ રહીએ. સુણજો
 માતા ચરણે શીક્ષા નમાવી, બાપને કરો સલામોજરે;
 દેવ ગુરુનાં દર્શન કરીને, કરો સંસારનાં કામો. સુણજો

બે હાથે માથું નવ ખણીએ, કાન નહિ ખોતરીએજીરે; સુણુજો
 ઉભા કેડે હાથ ન દઈએ, સામે પુર ન તરીએ. સુણુજો
 તેલ તમાકુ દૂરે તજીએ, અણુગળ જળ નવ પીજેજીરે; સુણુજો
 કુલવંતી સતીને શિખામણુ, આના ભેગી દીજે. સુણુજો
 સસરોસાસુ જેઠજેઠાણી, નણુદી વિનય ન મૂકેજીરે; સુણુજો
 શાણુપણે શેરી સંચરતાં, ચતુરા ચાલ ન ચૂકે. સુણુજો
 નીચ સાહેલી સંગ ન કીજે, પરમંદિર નવ ભમીએજીરે; સુણુજો
 રાત પડે ધર બહાર ન જઈએ, સૌને જમાડી જમીએ. સુણુજો
 ધોબણુ માલણુ ને કુંભારણુ, જોગણુ સંગ ન કરીએજીરે; સુણુજો
 સેંજે કોઈકે આળ ચઢાવે, એવું શીદ આદરીએ. સુણુજો
 નિજ ભરથાર ગયો દેશાવર, તવ શણુગાર ન ધરીએજીરે; સુણુજો
 જમવા નાતવરો નવ જઈએ, દુર્જન દેખી ડરીએ. સુણુજો
 પરશેરી ગરબો ગાવાને, મેળેમેળે નવ જઈએજીરે; સુણુજો
 નાવણુ ધોવણુ નદી કિનારે, જાતાં નિર્લજ ન થઈએ સુણુજો
 ઉપડને પગ ચાલ ચાલીએ, હુત્રર સહુ શીખીએજીરે; સુણુજો
 સ્નાન સુવસ્ત્રે રસોઈ કરીને, દાન સુપાત્રે દીજે. સુણુજો
 શોકતણાં લઘુ બાળક દેખી, ખેદ ન ધરશે હંમેજીરે; સુણુજો
 તેની સુખ શીતળ આશીષે, પુત્રતણાં ફળ લહીએ. સુણુજો
 બારવરસ બાળક સુરપડિમાં, એ બે સરીખાં ઢહીએજીરે; સુણુજો
 ભક્તિ કરે સુખ લીલા પામે, ખેદ કરે દુઃખ લહીએ. સુણુજો
 નર નારી બેઠને શિખામણુ, સુખ લવરી નવ હસીએજીરે; સુણુજો
 નાત સગાંનાં ધર છોડીને, એકલડાં નવ વસીએ. સુણુજો
 અતિશે ઉતું ખાડું ખાડું, શાક ધણું નવ ખાવુંજીરે; સુણુજો
 મૌનપણે આઠાંમણુ વરજી, જમવા પેલા નાવું. સુણુજો
 અન્ન વખાણી વખોડી ન ખાવું, તડકે બેસી ન જમવુંજીરે; સુણુજો
 માંદા પાસે રાત તજીને, નરણાં પાણી ન પીવું. સુણુજો
 કંદમૂળ અભક્ષ ન બોળો, વાસી વિદળ તે વરજીજીરે; સુણુજો
 જૂઠું તજો પરનિંદા હિંસા, જો વળી નરભવ સરજો. સુણુજો

નર્મદાશંકર.

આ કવિનો જન્મ સુરત શહેરના લાલશંકર નામના નાગર ગૃહસ્થને ત્યાં સને ૧૮૩૩માં થયો હતો અને તેમનું મરણ સને ૧૮૮૬માં થયું હતું. આ કવિ દલપતરામ કવિના સમકાલીન અને સંસાર સુધારક તરીકે યુગરાતમાં પ્રથમ હતા. પ્રેમ-શૌર્ય એ તેમનું જીવનસૂત્ર હતું. તેમના બનાવેલાં પુસ્તકો-નર્મ કવિતા, નર્મગદ્ય, નર્મકોષ અને થોડાં નાટકો. શ્રીમદ્ ભાગવતનું ભાષાંતર પણ તેમણે કરેલું છે. તેમની કવિતા હંચા પ્રકારની તો નથીજ પણ લાગણીથી ભરપૂર છે અને સુધારો અને સ્વદેશાભિમાન એમનાં કાવ્યોમાં દરેક સ્થળે દૃષ્ટિએ પડે છે.

૧૨૦

પ્રજનો રાજપ્રતિ ધર્મ.

નારાય.

ખરા ઠરેલ કાયદો ઉમંગ લાવો પાળતી,
કહેલું સાનમાં લહી ખસુંસ જે બગવતી;
સ્વદેશનાભિમાનથી ફિતુર બંડ ના કરે,
પ્રજ સગત જાણવી, સુરાજબક્તિ આચરે.
પિતાનો કાળજી વડે નિરાંતથી જમી સુતી,
ન તેભણી ઊંઠે સુપુત્રો મારવા કદી જુતી;
તજી કૃતઘ્નતા સજે કૃતઘ્નતા રૂડી દિલે,
પ્રજ સગત જાણવીજ જેહની ખુશી ખોલે.
બહુજ ઇતિરાજ રાયની કદાપિ થાયજો,
ક્ષમાની ઢાલ રાખો આ'ર હાજીહાજી ગાયતો;
સમો વટાવો કાયદો અયોગ્ય ફેરવાવતી,
પ્રજ સગત જાણવી સુરાજનીતિ માંગતી.
પડ્યું વિપત્તિ આલ તૂટી જોઈ બાપ ઉપર,
કદાપિ ના તજોજ તે જીવોજ ખાઈને ડર;
અનંત તંન મંન ધનથી દીએ સુઆગ્રય,
પ્રજ સગત નિજ કામમાંહિ મેળવે જમ.
પિતા ઉપર સામટો બધો ન બોજ મૂકતી,

સ્વદેશને સુધારવાતણે સ્વશક્તિએ છતી;
 સ્વહિત દેશહિત રાજહિત રીત નીત તે,
 પ્રજા સન્નત તુર્ત ઝડી લે વળી ભલી ગતે.
 કુસંપ લોભ ગર્વને સદૈવ ચાનકે હણે,
 સુચત્ત ધોડજોડ જોડી સંપ ચારકે ભણે;
 'સદા રહેજ રામરાજ અંગના ઉમંગમાં',
 પ્રજા સન્નત વીર તો જીતેજ રંગ જંગમાં.
 દગા છળો જુગાર જાર ચોરો ને ખુતો સહુ,
 સ્વદેશમાંથી કહાડવા કરેજ મહેનતો બહુ;
 બચાવી નાણું એમ જે નખાવતી સમારમાં,
 પ્રજા સન્નત લાલ લૈ રહેજ આપલાડમાં.
 વિયોગ રાયદીપતો સહે નહીં કદી ખરે,
 મુએલવત પડી રહે પતંગ દીવસે અરે;
 સુદીપ દેખતાંજ અંપલાવી તેલમાં પડે,
 પ્રજા સન્નત રાજભક્તિ અર્પી જાય પ્રાણદે.
 ન એવું આવરે કદી કુલાઈ જાય રાયરે,
 ખુશામતો કરી નહીં ગુલામ આપ થાયરે;
 રહીજ નિજ ભારખોજમાં નહીં ચળે છળે,
 પ્રજા સન્નત રાજભક્તિ અર્પી આપ સુખ લે.

૧૨૧

રૂકિમણીહરણ.

કથાવ.

સહુ સેનને, રાજાઓને, હારી ગયલા, નિરાશ થયલા, જોઈ કરીને,
 પ્રગટ સલામાં, સહુની સામાં, કરે પ્રતિજ્ઞા, જે ન અરીને, ચોર હરીને.
 માઈ ધરીને, નાવું ફરીને. પુરમાં પાછો, એવું પણ લઈ, નિજ સેનને,
 જાદવ સામાં, લડવાનું કહી, બહુ ક્રોધમાં, બહુ શૂરમાં, સકળ સેનથી,
 જુદો થઈને, આડી વાટે, જલદી માટે, કૃષ્ણ પુકે તો, પડ્યો ધસીને,
 જઈ સામે તો, બોલ્યો જોરે, “કપટી કૂડા, દોરચાઈ ઓ, ભીખાઈ ઓ,
 કાયર થઈને, કહાં નાસે છે, બાળકપણમાં, દહીંદૂધની, ચોરી કરી તેં,
 તે પરમાણુ, આ અબજાને, મમ ભગિનીને, હું દેખું ને, હરી લઈજવા,

અનમાં ધારે, શરમજ ભારે, નક્કી રાખ તું, લવ નવ ફાવે;” એમ કહીને, મુક્યાં તીર ત્રણ, બાળાં પાંચ પણ, જે સવેને, હરિએ રોધી, થઈને કોધી, મૂક્યાં બાણ ત્રણ, સફાઈથી કે, શિર સાર્થીનું, સદ્ કપાયું, ઉઘા અશ્વ ને, રથ ધસડાયો, ભાગી ગયો સહુ, તૂટયું ધનુષ શુભ; એવી અવસ્થા, દીડી જારે, ધણો બળીને, બળાતકારે, મથી મથીને, રૂકમ મૂકતો, તીરો ધણાં પણ, છેદાઈ તે, જાયે સધળાં, જોઈ દોડ્યો, ખર્જ દાલ લઈ, તારે તો શ્રી કૃષ્ણ કહાડતા, ખર્જ સામું પણ, એવામાં શ્રી રૂકિમણીએ, વચ્ચે પડી, કરી કાલાવાલા, ધણા આગ્રહથી, હરિ અટકાવ્યા; જેને જેતાં, રૂકમે મારી, ગદા રથપર, તર્તજ પટકી, ધરી તેહને, તસતસનો બહુ, બાંધ્યો જખ્ખર, સાંગી સાથે, પછી અશ્વ હરિ, થયા ખેડતા, એવાં છે બહુ, પુણ્યચરિત્રો, દેવદૈત્યનાં દોર તોરને, તોડી નાખતાં, શ્રી દ્વારિકાધીશનાં તે બોલો શ્રીરણુદાસાયની જે.

૧૨૨

વહેમ.

ઉઠો ધરી ઉમંગ, અંગથી આળસ કહાડો,
વીરપુરુષનો સંગ, કરીને બીક નસાડો;
કરો નહીં દરકાર, વહેમ જે આવે આડો,
અપયશના વિચાર, કાયરધરમાં ગાડો;
સલવચન ને ટેક, મરતાં પણ નવ છાડો,
તણ જનાની છેક, બાણ મરદાની માંડો;
મયાવી દો ભરપૂર, ઉઘમરંગ અખાડો,
નક્કી રાખજો ઉર, પડે નહીં ધરમાં ખાડો;
સમણ સર્વનું કામ, નિજ અભિમાન જાડો,
તરે દેશનું નામ, સંપ જમાવો ધાડો;
કોષઅગ્નિથી સહેજ, જળાવો કંટક વાડો,
વધશે કીર્તિ તેજ, સિકંદર થાશે દહાડો;
કરિ કિકિયારી એમ, ઝટ ઝટ પાગો ઉપાડો,
પછી નિરાતે ક્ષેમ, સદા મુખસાથે લાડો;
કહું આગેવાન નર્મદ, ધરી ઝુંડાનો ઝાંડો,
સહુ શૂર સાથ ઝટ થઈ, વહેમને તોડી પાડો;

વિદ્યા સંબંધી પડતી.

કરે ન કેા અબ્બસ, પૂરતો તન મન દઈને;
કામ જેટલું લેઈ બેસી રહે સંતોષે તે.
કરે ન કેા અબ્બસ, કારખાનાં ક્યમ લાવે ?
વિના હુનર વેપાર, દ્રવ્ય તે ક્યાંથી આવે ?
વિના દ્રવ્ય તે કેમ, શસ્ત્રનાં શોધન થાયે ?
વધેજ વિદ્યા કેમ, કેમ જિજ્ઞાસા વાધે ?
વધે પુસ્તકો કેમ, થય વિદ્વાનો ભેગા;
ખતાવતા ઉપાય, વહેમપર મારી છોકા ?
વળી ભણેલા કોક, હોય તે ફૂલાય છે,
ભૂલી ફરજ નિત તેહ, મૂર્ખને ભટકાવે છે.
અસાની ને અંધ, જન બે સરખાં ચાલે;
જેમ દોરવે અન્ય, તેમ તે અહીંતહીં હાલે.
ધણે છેદ દે ચતુર, ભણ્યો નિજ લાભજ નેયે;
પડે ખાડમાં અંધ, બાપડાં જખમી રાયે.
પડે નહીં વિશ્વસ, પરંતુ કરવો પડતો;
અપંગડાં શું કરે, વાટમાં નડતાં દડ તો.
શકેર શેરની પદે, ગામને ખાઈ જાયે;
ગામ ખવાડે રોજ, નહીં કંઈ તે મન આણે.
અભણ્યાકેરું ધન, ભણ્યો તે લૂટી લેતો.
જેમ ભમાવે એહ, તેમ તે મનમાં લેતો.
મનુષ્યે શિક્ષા દીધ, રક્ષાપાતેજ ન ન્યાયે;
સરે વિપ્રના કાજ, ઔગ પર સખ્તી થાયે.
કરે મરકરી ખૂમ, ભણ્યો મૂરખની રોજ;
ધિક્કારીને પડે, તૂટીને તે પર ફાળે.
અભણ્યો રહે ગુલામ, ભણેલનો થઈ તાબે;
જેનામાં નહીં રામ, જન તે ધખ્યા ખાયે.
ધનમાનને કાજ, ભણ્યાએ પંથ ચલાવ્યા;
અભણ્યા ભોળા જન, તેમણે માનજ આપ્યાં.

ચોમાસામાં વનવર્ણન.

મંદાકાંતા.

- તયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ,
સંધું દીસે પવન ન હોંસે શાંત રૂંડું ગભીર;
શોભા વર્ણું શું હું, ઝટ પછી મેધરાજ પધાર્યા,
વૃક્ષાદીએ દરખર્થી નમી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા. ૧
- કેવો થડો પવન અતિશે જોરમાં આવતો રે,
ઓ આ આવી ઝડપથી બહુ વાદળી કાળા જો રે;
આહા કેવું પડું પડું કરે ધોર આકાશ ભારે.
ઓહો: આવ્યો ખૂંખ તૂટી પડ્યો મેઘ મોટીજ ધારે. ૨
- ચારે પાસે વૌજળી ચમકે ઊપરા ઊપરીરે,
ગાજ રે'છે ગરજનથકી રાત આખું વળીરે;
વ્યાધો સિંહો અતિશ તડુકે ઝાડ મોટાં પડે રે,
જોતાં ત્રાસે પ્રથમ નૌકળ્યો તે પ્રવાસી મરે રે. ૩
- જોગી ખીજ જન હું સરખા કષ્ટ જોને પડેલાં,
તેઓ રાને ક્ષત્ર નવ બાહે જોઈ ઉત્પાત ઘેઘાં;
જોગી હુપે ચિંતન કરતા સમ્યિદાનંદનું ને,
દુઃખી અસા: મરણુ ઇછતા સુરા તે રંગ જુએ. ૪
- આત્યા જાએ ગડગડ ગડી આ ભડકા કડકા,
વીજો ચળકે જળ ખૂંખ પડે વાયુ લેતા તડકા;
વાંસો ફૂટે તડતડ કરી રાત ચાએ કરાળ,
ઓથો વિના સરવરતટે ખૂંખ પાડે મરાળ. ૫
- પાડે મોરો થનથન કરે સૂર ઉચું લઈને,
આંખાડાળે કરત દઉંજ ખૂંખ કોએલડી તે;
દાદૂરો તે સરવર વિષે બેલના ફૂટતા ને,
પીએ તોએ પય પય કરે આકળા ચાતકા તે. ૬
- પાણી પાણી સકળ વનની કુંજમાંહે મચે ને,
પા'ડી ખૂંખ ચક્રચક બને સાફ ધોવાઈને રે;
થંડી મીઠી અનુકુલ હવા થાય તાંહાં પછીરે,
દહોં જાએ દરદી જનનાં રમ્ય પાણી હવાએ. ૭

- ખેડુ લોકો શરીર બીજવી ખેતરે કામ કરતાં,
જેને થાએ શરદી ગરમી થોડી રે અન્ય કરતાં;
આહા જોતાં બહુ નવનવા રંગના જીવજંતો,
થાએ ડાહ્યો સમજણુથકી જીવ મારો નયંતો. ૮
- પા'ડો લાગે રમણીય બહુ છોક જંગાલી લીલા,
કાઈ ભૂરા ધુમરથકા તો કાઈ આછાજ લીલા;
ઉંચે જોઉં પરવત ચડી તો ધણું અભ્ર રંગી,
નીચે જોઉં ભરપેર ખુલ્યાં ઝાડનાં ઝુંડ રંગી. ૯
- આડો જાનો બહુ પવનથી મેઘ ઉંચેથી જોવો,
એતો લાગે ધૂળ ઉડી રહી વા દીસે ધૂમ્રગોરો;
સિંધુ પા'ડો તર નભ સહુ એક રંગે મળ્યારે,
માટી રાતી ભોંની, ભોંની, અને ઘાસ લીલાં ભોંનારે. ૧૦
- ઉંચે તર્તી વિધવિધ કહું શોભતાં વાદળાંઓ,
આકારે જે તર પશુ જીવો પાંખા જેવાં ધણાંઓ;
કાંણવાળા ધું ધું ધું ધું ધું વાંસ પોલા કરે રે,
તેતો કુંજે પ્રિય કરણને ખૂબ લાગે ખરે રે. ૧૧
- કા કા ઠામે ડુંગરપરથી ધોધ મોટા પડે રે,
જેમાં રૂપા સુરજ કિરણે રંગ ઝાઝા ખતેરે;
એને જોતાં અચરત થઈ કાં ન જુને સતતું રે,
ધો ધો ધો ધો મધુર સુશૃતાં કાં ન લે'રે સુઉં રે. ૧૨
- વા'ણે સાંજે રૂંડુ ધનુષ જે આસમાને જણાયે,
જોતાં તેને નિરભય તરે કા ન આનંદમાંહે;
થાએ જોતાં નદા ભરપૂરી કેમ ના મંન મોટું,
સુણે પાણી ખળ ખળ થતું કેમ ના સેજ લોટું. ૧૩
- હોડી ચાલે છરછર કરી કાપતી પાણીને ને,
ખેંચી આંધ્યા પવનથકી આ તોય કૂલે સડો તે;
ભારા વાળી નમી રહી જીઓ આજી પાણી લણીરે,
સંધ્યાકાળે તટ નિરખતું મોજ આહા ધણીરે. ૧૪
- શોભે કેવાં બહુ ખડ અને ધાન્ય તે ખેતરોમાં,
ઝાડો લીલાં વિવિધ ફુલડાં વંન ને વાડીઓમાં;

મીઠાં ખાસાં સરવરતણાં નીરતો નિર્મળાં ને,
મેદાનોમાં હરણુ બકરાં ગાય ઘેટાં ચરે રે. ૧૫
આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેત વાગો સળ્યો રે,
તારાઓ જે મુંઝઝ રડતા શોક તેણે તળ્યો રે;
પીડાતો તે અતિસ કમળે ચંદ્ર સારો થયો ને,
પાવા માંડી ફરા મોઠાં સુધા ધન્ય તેણે સહુને. ૧૬
રાતે ચાંદો અધવચ હરે થંડ આકાશમાં ને,
તારા સંધા ચળકોજ રહે ખૂબ ગંભીરતાએ;
શખ્દો લાગે દૂરથી થતા માછીના મિષ્ટ કાને,
વાયું આવે ફરફર વળી એ મઝા કેણુ જાણે! ૧૭

દલપતરામ.

લોકપ્રિય કવીશ્વર દલપતરામનો જન્મ કાઠિઆવાડના વઢવાણ શહેરમાં
ત્રીમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં સને ૧૮૨૦માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ
ડાહ્યાભાઈ અને ગુરુનું નામ દેવાનંદ રવામી હતું. સાહિત્યવિદ્યાસી કાર્યસ
સાહેબ સાથે સમાગમ થવાથી તેમની વધારે ખ્યાત થઈ હતી. તેઓએ બુદ્ધિ
પ્રકાશના તંત્રી તરીકે પણ કાર્ય કરેલું હતું તેમજ નામદાર સરકારે પણ કવિની
કદર બુજાને સીંચી આપી હતી. તેમનું મરણ સને
૧૮૬૮માં થયું હતું. તેમની વાણીની મીઠાશ અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારના
આતુર્યરૂપે શાંત અને સુખોદક વર્ણન ઝગઝગી રહેલાં છે તેથી તેમના કાવ્ય-
આતુર્ય અને વાગ્યજાળને મટે આપણને મન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી.

૧૨૫

મરનારની પછવાડે ન રોવા વિષે.

૫૬.

વા'લાની વાંસે, રાગ તાણી નવ રોતું;
જેથી તેને જંપ ન ઉપજે, જીવમાં સમજા જોતુંરે; વા'લાની. ૮૬.
જોવિંદજીએ કહ્યું ગરડને, ફૂટે રડે જે કોઈ;
મરનારાને મડા દુઃખ ઉપજે, ધરે નિસાસા રોઈરે; વા'લાની. ૧
લોટ લાળ ને આંસુ ઝરે તે, જમચર પાય પરાણે;
સૌરવ મહાસૌરવના દુઃખથી, એ દુઃખ અહકું જાણેરે; વા'લાની. ૨

કાંઈ છાતી ફૂટે શિર ફૂટે, ચુટે કેશજ હાથે;	
એ સધળી પરિપૂરણ પીડા, મરનારાને માથેરે;	વા'લાની. ૩
લોક વખાણે કે ન વખાણે, તે સૌ સાંખી રહીએ;	
જો હૈયામાં હેત વધે તો, દુઃખ તેને શાદ દેએરે;	વા'લાની. ૪
શત્રુતા સંપૂરણ હોય તો, રડા ફૂટા ન વિચારે;	
જીવતાં વેર વળી ન શકે તો, મરતાને વળી મારેરે;	વા'લાની. ૫
ફૂટયા થકી જો કાંઈ દેખો તો, ફૂટા લઈને પાણી;	
શા માટે તમે ફૂટી શરીરમાં, રોગ ઉપાધી આણેરે;	વા'લાની. ૬
એવી શાલા મેલો અળગી, વળગી રહો ન વહેમે;	
જેથી સુખ ઉપજે એ જીવને, પુન્ય કરો કાંઈ પ્રેમેરે;	વા'લાની. ૭
રોશો પણ તેને નહોં જોશો, ખોશો આંખ તમારી;	
દલપતરામ કહે દિવ શોધી, માનો શિક્ષા મારીરે;	વા'લાની. ૮

૧૨૬

ફેરફાર થવા વિષે.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

કુંભારનું ચક્ર જુઓ ફરે છે, દષ્ટિ જણી જાગ જુદો ધરે છે;	
ક્ષણે ક્ષણે આ જગમાં લગાર, થતો દોસે તેમજ ફેરફાર.	૧
પૃથ્વીતણી નિત્યગતિ વિચારે, જેથી નિશા વાસર છે થનારે;	
ક્ષણે ક્ષણે થાય નવો પ્રકાર, થતો દોસે તેમજ ફેરફાર.	૨
રવિ ઉગીને ચઢતો જણાય, સાંજે જુઓ તે વળા અસ્ત થાય;	
સ્થિતિ જણાતી બદલે અપાર, થતો દોસે તેમજ ફેરફાર.	૩
જે જે ચોંજે આ નજરે જણાય, ક્ષણે ક્ષણે કાંઈક તે ધસાય;	
અંતે પછી નાશ નકી થનાર, થતો દોસે તેમજ ફેરફાર.	૪
જે ચાલતા કે સ્થિર જીવ જામે, વધી વધીને પરિણામ પામે;	
પછી થવાનો ક્ષીણતા વિકાર, થતો દોસે તેમજ ફેરફાર.	૫
પૃથ્વી વિષે જે બહુ પર્વતો છે, થતા દોસે તે પણ માપ ઓછે;	
વિદ્વાન જાણે મનમાં વિચાર, થતો દોસે તેમજ ફેરફાર.	૬
વડી વડી જે નદીઓ વહે છે, તે સર્વદા ઓછી થતી રહે છે;	
સદૈવ ચાલે નહિ એક ઠાર, થતો દોસે તેમજ ફેરફાર.	૭

સમુદ્ર પાછો હઠતો જણાય, કોઈ સ્થળે તે વધતોજ જાય;	
જ્યાં પૃથ્વી છે ત્યાં જળ કોઈ વાર, થતો દૌંસે તેમજ ફેરફાર.	૮
જ્યાં વસ્તી છે ત્યાં વન છે થવાનું, અરણ્યમાં પૂર થશે પ્રગ્લનું;	
બની રહે ઉત્તમ ત્યાં બગ્ગર, થતો દૌંસે તેમજ ફેરફાર.	૯
જે કાળથી આ જગ નીપજ્યું છે, નવું નવું રૂપ સદા સજ્યું છે;	
રહે ન એકે સ્થિતિ માસ બાર, થતો દૌંસે તેમજ ફેરફાર.	૧૦
જે જાતિનાં આડ અગાઉ થાતાં, તે જાતનાં આજ નથી જણાતાં;	
થયાં દાસે પાથરને પ્રકાર, થતો દૌંસે તેમજ ફેરફાર.	૧૧
હતા પશુ હાથી થકી ઉતંગ, પેરંભમાં પથરરૂપ અંગ;	
જેતાં જડે છે કદી કોઈ હાર, થતો દૌંસે તેમજ ફેરફાર.	૧૨
પૂર્વે હતી વસ્તીજ મચ્છ કેરી, વનસ્પતીની પછી થૈ ધણેરી;	
પક્ષી પશુ તે પછા બેસુમાર, થતો દાસે તેમજ ફેરફાર.	૧૩

૧૨૭

અભિમાન.

ઢાહરા.

માણુસને અભિમાનથી, મળે ન કદીએ માન;	
ઉલટું અપમાનજ મળે, નકી ઠરે નાદાન.	૧
અભિમાને દુઃખ ઊપજે, અભિમાને જરા જાય;	
મિથ્યા અભિમાને કદી, જીવનું જોખમ થાય.	૨
અરે વૃથા અભિમાનમાં, કરો મળે નહિ માલ;	
જીવરામ સમ જગતમાં, હીણા થાશે હાલ.	૩
આ મિથ્યા અભિમાન છે, ખરીજ ઉડી ખાડ;	
પડે તેહના પંડનાં, હરેક ભાગે હાડ.	૪
અરે વૃથા અભિમાનથી, સરે ન એકે અર્થ;	
થાય મનુષ્યમાં મસ્કરી, ઉપજે અધિક અનર્થ.	૫
ઉપજે નહિ અભિમાનથી, અમૃતતણો ઉધાડ;	
અરે વૃથા અભિમાન તો, ઝેરતાણું છે આડ.	૬
સ્વાદ નથી સુગંધ નથા, નથીરે પુષ્પપરાગ;	
અરે વૃથા અભિમાન તો, કહીએ કળો નાગ.	૭

અભિમાનીને અંતરે, સ્વપ્ને પણ નહિ સુખ;	
થાય વૃથા અભિમાનથી, દાવાનળ સમ દુઃખ.	૮
બહુધા ઉપજે બળતરા, અંગોઅંગ અથાગ;	
અરે વૃથા અભિમાન છે, અદ્ભૂત બળતી આગ.	૯
માનો જો માફ કહું, કહું તે ધરજો કાન;	
ધરા નરતન ધરશેા નહીં, મન મીથ્યા અભિમાન.	૧૦
કહું છું હું અનુભવ કરી, ખરેખરી વળી વાત;	
ઉપજે છે અભિમાનથી, ધડોએ ધડોએ ધાત.	૧૧
મિત્ર નથી અભિમાન ગુણ, એતો ઉગ્ર અરીવ;	
મિથ્યા અભિમાને ગયો, જીવરામનો જીવ.	૧૨
જો પામે જન પૂર્ણતા, તે ન કદી પૂણાય;	
પૂરો ઘટ છલકાય નહિ અધુરો ઘટ છલકાય.	૧૩

૧૨૮

એકેશ્વર.

દાહરા.

એકજ છે અવિનાશ તે ઇશ્વરનો હું દાસ;	
બીજો કહે તે એ થયાં, ઇશ્વર ને અવિનાશ.	૧
એ રીતે ઇશ્વરતણાં, જૂઠાં નામ અનેક;	
પણ જરૂર તે જાણજો, ઇશ્વર સૌનો એક.	૨

મનાહરછંદ

અંગ્રેજો કહે ઇસુ ખ્રિસ્ત ખરો તારનાર,	
પ્રભુનો પુત્ર છે અમે ભાવે તેને લજાએ;	
આર્યજનો કહે ખરા ઇશ્વરી અંશાવતાર;	
રામકૃષ્ણાદિક અમે તેને કેમ તજાએ;	
મહમદીયન કહે મહમદ એજ ખરો,	
પારસીઓ કહે અમે પાવકને પૂજાએ;	
શી રીતે મમત તજી સર્વ એક મત થાય,	
સૌને સાચા કલા વિના સંપ કેમ સજાએ.	૩
કોઈ કહે મહમદ સાથે ખુદા બોલતો ને,	
કોઈ કહે જરથોસ્ત સાથે વાત કરતો;	

કોઈ કહે ઇસુ સાથે કરતો અનેક વાતો,
 કોઈ કહે રામકૃષ્ણ રૂપે, તે વિચરતો;
 કોઈ કહે આરબી લીપીમાં લખતો તે લેખ,
 કોઈ કહે એ તો વાણી વેદની વાપરતે;
 કોઈને ન જૂઠા કહું કહે દલપતરામ,
 દિલ કોઈનું દુખાવવાથી રહું ડરતો. ૪
 ઐઘ મતવાળાઓને કહીએ જો બુદ્ધિહીન,
 તેત્રીશ કોડ ચીના શું પશુ પ્રમાણ છે ?
 મુસલમાની ધરાની આરબો માને છે મત,
 યુરોપ આખો તે ખ્રીસ્તી ધરમની ખાણ છે;
 હીંદુ છે હજારો લોક, જરથોસ્તી જન ધણા,
 કેને કેને કહીએ કે એ બધા અજાણ છે;
 કહે દલપતરામ જુદાં જુદાં પક્ષાં નામ,
 સર્વનો પ્રભુ છે એક ખાલી ખેંચાતાણ છે. ૫

૧૨૬

સંપલક્ષ્મીસંવાદ.

દોહરા.

સાંભળ મૂરખા સંપ તું, આણે કેમ અભિમાન;
 નિર્ધનીઓ નર લોકમાં, ક્યાં પામ્યો સન્માન.
 ધનથી મનગમતું મળે, સુખ સૌ ધનને સાથ;
 સર્વ રહે સેવક થઈ, હોય દ્રવ્ય જો હાથ.
 થળ થાનકે જળ ધન કરે, જળ થાનકે થળ થાય;
 ઉજ્જડ વડા અરણ્યમાં, ધનથી શહેર વસાય.
 વણકર ધનને વાસતે, આપે વસ્ત્ર અપાર;
 ધનકારણુ સોનાર પણ, સરસ ઘડે સજ્જાર.
 પામર ઉંચકે પાલખી, ખેસે ધનીના જળ;
 હુકમ ચલાવે હામ ધરો, પૈસાથી મહોંપાળ.
 સંપ કરીને શૂદ્રજન, ઉપજાવે તર થોક;
 ભણાં ભણાં ફળ ભોગવે, લક્ષ્મીવાળા લોક.
 આજ પછી અભિમાનના, બોલીશ મા મુખ બોલ;
 નહીતો નિર્લજ તું થશે, તરણા સરખો તોલ.

છપા.

સંપ કહે સુણુ રમા, જન્મ તારો હું જાણું;
 વળી જાણે સૌ વિશ્વ, કેમ વિસ્તારી વખાણું.
 પય ખારાની પુત્રી, ભયંકર વિષની ભગની;
 વિષ કરતાં વિશેષ, ઉઠે સંભારે અગની
 વિષ પ્રાણુ હરે પોતે મરી, કરે એકને કનેશ છે;
 તેં જીવતી રહીને જગતમાં; દીધા ઉગડી દેશ છે.
 કૌરવ પાંડવ કુળ, મૂળથી નાંખ્યા મરડી;
 રાવણનું પણ રાજ. ઝડપે તેં નાંખ્યું ઝરડી;
 બહુ રાજના રાજ, સંપ તજાથી તૂટ્યાં;
 સરસ હતા સુલતાન, સંપ ફીટે ધર ફૂટ્યાં;
 પરિપૂરણુ લક્ષ્મી પામીને, સંપ વિના નહિ સુખીરહે;
 નિજ ધરમાં ઘણાં કુસંપથી, મોટા પણ મરવા ચહે.

દાહરો.

હરના ધરમાં હરધડી, થતું હશે તોફાન;
 સંપ ન દેખી શંકરે, પોંધું હશે વિપપાન.

છપા.

ગિરિજા ગંગા શોક્ય હશે હરરોજે લડતી;
 ઇંદુ અગ્નિની જ્યોત, પરસ્પર નિશ્ચય નડતી;
 વાધ વૃષભને વેર, મોર મણિધરને મારે;
 સિંહ હાથાનું શિર, તોડવા તુરત વિચારે;
 શિવસેવક દાનવ દેવ બહુ, મારામારી કરી મરે;
 ધરમાં એવો કજ્જો ઘણો, સહન થયો નહિ શંકરે.
 સપ્ત ધાતુમય સરસ, શૈલ્ય કૈલાસ વસે હર;
 ધનપતિ માર્યો મિત્ર, કરે આશા કિંનર નર;
 લંકા સરખાં લાખ, દાસને બખ્ષીશ દેછે;
 ગરજો પુત્ર ગણેશ, રિદ્ધિ જેથી જન લેછે;
 પણુ બે બૈયર ચડાડ કરે, પલંગ ત્યાં કુણુ પાથરે;
 શિવ શયન કરે શમશાનમાં, બીખ માગી બોજન કરે.

દાહરો.

તન રોગી શિર શત્રુતા, જર આવે ને જાય;
 પણુ જે સંપ કુટુંબમાં, શીતળ રહે સદાય.

વિજયાશંકર.

આ કવિ નર્મદાશંકર કવિના શિષ્ય હતા. તેમનું “વિજયવાણી” નામનું પુસ્તક રસિક અને યોગ્ય છે.

૧૩૦

શ્રીમંતોની મિથ્યા મોટાઈ વિષે.

(લાવણી)

જગત વિષે જે જનમ ધરીને જથ્થાં હેતું જાણેછે,
યશનાં કાર્યો આદરવા વિશુ અવર ન વાત વખાણેછે;
એજ ખરો ઉદ્દેશ જગતમાં ખીજ સર્વ લહો ખોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લઘા વણુ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
લોભ તણો નહીં થોભ જેહની તૃષ્ણાનો ન મજે કાંઠો,
સંચય કરી ધન ભેગું કરે પરિણામ વિચારે નહિં માઠો;
ચંચળ લક્ષ્મી રહે ન સાચવી અણચિંત્યા આવે ટોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લઘા વણુ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વાત કદી પરમાર્થ તણી કો કરે, ધરે ન કરી કાને,
નિશ્ચિન કેવળ સ્વાર્થ-વાત કરી પુરુષારથ મોટું માને;
મન જેનાં મોટાં નહિ એવા જન જાણો સહુથી છોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લઘા વણુ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વિદ્વાનોને ઉત્તેજન દઈ વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવા,
કળા હુનરની કદર જાણુવે બેહદ જેઓ બેપરવા;
કીર્તિ લોભે ખરચે ધન બદલામાં ખિતાબ તાળેટા!
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લઘા વણુ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
નિરાશ્રિતોને આશ્રય દેવો એજ ધર્મ ધનવંતોનો,
વળ કરવો સત્કાર નત્ર થઈ ગુણીજન સાધુસંતોનો;
ગુમાન રાખી ગરથ તણું નવ સુંધવા વિષય તણા મોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લઘા વણુ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
પૈસો દઈ પ્રભુ કરે પરીક્ષા સિક્ષા દેવા એ સ્થિતિમાં.
કે દેવો ઉપયોગ કરેછે હકેહ કે રહેછે નીતિમાં!

પિંડ પોષી પરમાર્થ ન જાણ્યો તો પડશે શિરપર સોટા !
 શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણુ મનાય છે મિથ્યા મોટા.
 વડિલોપાર્જિત કે કદો હોએ આત્મોપાર્જિત ધન તોએ,
 લક્ષ્મી નહીં પુરુષારથ-લક્ષણુ, વિદ્યા ગુણુ તે નવ જોએ;
 મૂરખને તે મળે મલપતી, હરતી કવિજનના લોટા !
 શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણુ મનાય છે મિથ્યા મોટા.
 સ્વદેશનું હિત ધર્યો અહોનિશ યશનાં કાર્યે રૂઝાં કરવાં,
 દેશીઓના દુઃખ જે જે દિલ દાઝ ધરી તે તે હરવાં;
 વિજય જન્મ કહું તોજ કૃતારથ બાકી બીજા પરપોટા !
 શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણુ મનાય છે મિથ્યા મોટા.

વિજયવાણી.

કેશવલાલ હરિરામ.

તેમનો જન્મ સને ૧૮૫૧માં મોરબીમાં પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો, અને મરણુ સને ૧૮૯૧માં થયું હતું. તેમણે ફટલોએક સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો. “આર્ય ધર્મ પ્રકાશ” નામના માસિકના તંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામ કરેલું છે. કેશવકૃતિ નામનો તેમના કાવ્યનો સંગ્રહ બહોળા વર્ગમાં પ્રિય થઈ પડેલો છે. તેમની વાણી રસિક અને બોધદાયક છે.

૧૩૧

માતૃમરણુ સંબંધી શોક.

શાર્દૂલવિકીરિત.

શું આ નાટકમાં ધરેલ તુજનો તે વેશ પૂરો થયો ?
 કે મારો સુખરૂપ સૂર્ય હમણાંથી અસ્ત પામી ગયો ?
 મારા ઉપરનું મમત્વ પણ તે શું પ્રાણુસાથે ગયું ?
 શી રીતે સમગ્ગય અંતરવિષે હે માત ! આ શું થયું ?
 આ સંસાર અસાર અંતરવિષે માની ગઈ શું મરી ?
 કે તારાં તતુએથકી નહિ બની તારી ખરી આકરી ?
 શ્રી વૈકુંઠ્યકી વિમાન તમને આવ્યું અહીં તેડવા.

શું મેલી સધળી ઉપાધિ સમજી ચાલી સુખી તું થવા ?
 પાળી પ્રેમવડે હવે પરહરી પોતી, કહે કેમ તું ?
 આ તારાં તનુજેતણું મનવિષે શું કાંઈ વાંકું વસ્તું ?
 જ્યારે હે જનની વિયોગ તુજનો આ આળને આળશે,
 માતા તે સમયે પવિત્ર મનથી કે' કોણ સંભાળશે ?
 સેવા શુદ્ધ મને કરીશ મનમાં એવો હતો નિશ્ચય,
 સાક્ષાત્ દેશ્વર પૂજતાં જગતમાં જામે ન કોનો જય ?
 મા પામી પદ આજ ઉત્તમ હવે તું ભાગ્યશાલી થઈ,
 મારા અંતરની બધી મનવિષે આશા સમાઈ ગઈ.
 તારો જે સુખરૂપ જીવ જનની તે તો સ્વધામે ગયો,
 સેવા જે અમથી થઈ નહિ હવે તો જન્મ મિથ્યા થયો;
 આ સંસારવિષે દશા તનુજની યાશે હવે તે ખરી,
 તું તારે સુખ પામજે પ્રયત્નથી હૈયે ધરીને હરી.
 તું જાતાં જનની સદા સુખ ગયું પ્રારબ્ધથી આ સમે,
 ચારે પ્રાર વિલોકતાં મનવિષે કાંઈ મને ના ગમે;
 હું વાળીશ વિચારથી મન કદાં તોએ તમારી વહુ,
 ખેદેયુક્ત સદાય કાલ મનમાં સંભારી રોશે બહુ.
 બેઠી જે હત આળકાપર કરી માયા ભલી ભાતથી;
 તો સર્વે સુખમાં રહેત મનમાં માતા ભલી ભાતથી.
 સેવા શ્રેષ્ઠ કરી શકાત અમથી એ લાભ ભારે હતો,
 ભૂલી જાત સદાયનો જનકનો જે શોક થાતો હતો.
 તારાં આ તનુજેતણી જનની તું સર્વસ્વ સાચું હતી,
 તે હાર્યો હરિ! હાય હાય હમણાં તારી થતાં આ ગતિ;
 ભાવિ ભાગ્યવિષે થનાર સધળું સર્વે પરાણે સહે,
 ચિંતા લેશ કરીશ મા મનવિષે તું ત્યાં સુખેથી રહે.
 આવે દુઃખ અપાર અમને તો કલેશ પામીશ મા,

તારા અંતરથી સદૈવ કરજે તું એકતા ઇશિમાં;
 સ્વાર્થી સર્વ અમે સદૈવ રડશું તે સ્વાર્થ સાફ અરે,
 દેવાધીન દશાવિષે જગતમાં સંબંધ કે' શું કરે ?
 માતા આ મુજ લાગ્યમાં ભવવિષે જેવું હતું માગણું,
 તેવું આ ધરમાં સદૈવ સુખમાં રે'વું થયું આપણું;
 જ્યાં જ તું જનની સદૈવ સુખમાં ત્યાં તું ક્ષમા રાખજે,
 માયા જે મનમાં હતી અમપરે તેવી સત્ રાખજે.
 તું પહોંચી શુભ ધામમાં વ્રતવડે ને ભક્તિભાવે કરી,
 માતા કાંઈ અમે નહીં કરી કદો કાડે કરી ચાકરી;
 ક્યારે ક્યાં મળશું હવે પ્રણયથી એનો નહિ નિશ્ચય,
 હા હા નિર્દય દૈવ આમ અમથો શાને બને નિર્દય.
 આ સંસાર અસાર સાર ન મળે શું શોક તેમાં કંઈ ?
 ભાવિ ભાગ્યવિષે થનાર સમગ્ર હું ચિત્ત વાળ્યા રૂં;
 દેહે આજ થઈ અદૃશ્ય પણ તું ચિત્તે રહે નિશ્ચય,
 આ તારા તનથી તથા જનન તું છુપી ન જાતી પણ.
 માતા તાત પવિત્ર પુત્ર સધળું અન્તે વૃથા થાયછે,
 આશાને અમથા જનો મનવિષે અત્યંત પીડાય છે;
 ત્યારે અંતર રામ નામ લજ્જે શું શોક દાલો કરે ?
 સાચા ઇશ્વર એક અન્ય સધળું છે સાવ ખોટું ખરે.
 તત્ત્વોનું તન આ અહર્નિશ અહો જન્મે મરે તે જુઓ,
 આત્મા એક અખંડ જન્મ ન ધરે તે કેમ ક્યાંથી મુઓ ?
 ખોટા ખેલવિષે ખરાબ થઈ શું આયુષ્ય ખાંતે ખુઓ ?
 ચાલે આપણું ન જે વિપયમાં તેમાં વૃથા શું રૂઓ ?

કેશવકૃતિ.

બુલાખીરામ.

કવીશ્વર દલપતરામના શિષ્યોમાં ઉત્તમ સ્થાન ભોગવનાર કવિ બુલાખીરામ અમદાવાદમાં ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં સને ૧૮૫૨માં જન્મ્યા હતા અને ૩૪ વર્ષની ઉંમરે એટલે સને ૧૮૮૬માં તેમનું મરણ થયું હતું. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો-કાવ્યકૌસ્તુભ અને રીપનરંગ છે. ખીજા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સાગરમતીની રેલમાં તણાઈ ગયા કહેવાય છે.

૧૩૨

વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

સીતા સમાણી સર્તી કોણુ શાણી,
પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી;
કુરંગ હણવા મતિ બ્રષ્ટ ક્રોધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
કેવા હના કૌરવ કળજાની,
કુસંપમાં પાછી કરી ન પાની;
કપૈ મુઆ દ્રેષ સહિત ક્રોધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
નિપુણતા ન્યાય વિષે ધરાની,
નજે સુકીર્તિ જગમાં જમાવી;
ગુમાર્વો ગાદી ઘુનને વળુધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
મદુપુરી યાદવ યાદ આણો,
સુરા વિષે જીવ બગો ભરાણો;
મુઆ મુકી સર્વ શરીર શુદ્ધિ,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
રૂડો હતો રાવણ શાસ્ત્રવેત્તા,
નવે ગ્રહો નિકટમાં રહેતા;
હરી સૌતા કષ્ટ સહું કુબુદ્ધિ,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

કાવ્યકૌસ્તુભ.

બી. એમ. મલબારી.

એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૫માં વડોદરામાં થયો હતો, અને મરણ ઇ. સ. ૧૯૧૨માં સીમલામાં થયું હતું. તેઓ 'ઈન્ડિઅન સ્પેક્ટેટર' તથા 'ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ'ના તંત્રી અને 'સેવાસદન'ના સ્થાપક હતા. તેઓ જાતે પારસી હોવા છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી લેખક હતા અને મોટા સંસાર સુધારક હતા. તેમનાં રચનાં પ્રસ્તાવના-નીતિવિનોદ, અનુભવિકા, સંસારિકા વગેરે.

૧૩૩

પ્રવાસ વિષે.

નારાય ઇંદ.

પ્રવાસથી પ્રદેશનો વિશેષ વેશ જાણીએ,
પ્રવાસથી જમીન ગુણદોષ સૌ પિછાનીએ;
પ્રવાસવિણુ વેશ એશ દેશ કો નહીં દીએ,
પ્રદેશા આ ભૂમિવિશે પ્રવાસાં આપણે છાએ.
વિવિધ દેશમાં વિચિત્રગત બીજ વાર્તાઓ,
અમુક દેશમાં અમુક પ્રાણીઓ વસાવ્યાં;
મળેલ દેશ આપણે પ્રદેશમાં ન દેખીએ,
પ્રદેશો આ ભૂમિવિશે પ્રવાસાં આપણે છીએ.
રૂડી પ્રભુનો નેમ એક કાર કાં ન રેડવું,
ન દુઃખમાં ઉમેરવું ન સુખને ઉખેડવું;
પરંતુ દેશ દેશ ભાત ભાત આશિષો લીએ,
પ્રદેશો આ ભૂમિવિશે પ્રવાસોં આપણે છાએ.
વધુ વધુ ફરી સરસ્વતી સૌમા વધારશો,
પણ ત્યાં પડી રહી ન જાન કો સુધારશો;
પ્રવાસથી પ્રભુજીના દીધેલ લાખ લેખોંએ,
પ્રદેશો આ ભૂમિવિશે પ્રવાસોં આપણે છીએ.
સદા નિશાળમાં રહી ન બાળ માનવી બને,
ભણેલ કામતું નહીં ભણી રહી નહીં ગણે;

પ્રવાસ કાન ખોલશે, પીડા કશી ન વેદ્યએ,
પ્રદેશી આ ભુમિવિશે પ્રવાસો આપણે છોએ.
પ્રવાસના ઉન્નશથી પ્રકાશ ઇશ દીપશે,
સુમાર હરનો વધી સ્વભાવ મોકળો થશે;
ફરી ન લાગ આવશે બે'રામ આમ બેસોએ,
પ્રદેશી આ ભુમિવિશે પ્રવાસો આપણે છોએ.

નીતિવિનાદ.

૧૩૪

દુઃખી લોકોને સુખી કરવા એ સર્વનો ધર્મ છે.

ભુજંગી છંદ.

પ્રભુની પ્રજા સૌ સદા સંપી ચાલે, જુરે કાળ કંગાળને માલ આલે;
પડે દામ તે દેવનામે ઉધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
કહું કારમી આપ કયા કઠંગી, મતા માલ માયા મઝા સૌ પતંગી;
ભરી હોય જો માલ કેરી વખારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
ખરે દુઃખોઆ સુખોઆનો હવાલો, સુખી શેઠોઆ દુઃખોઆ આપ પાળો;
દુઃખે ટુચતાં હાથ આપી ઉગારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
દુઃખી આંધળાં પાંગળાંને તપાસો, પૂછો જીવશું મોકળા કેમ ના'સો;
પૂછી દુઃખોઆઓનો સ્થિતિ સુધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
મળે દાનનું દામ શ્રીનાથ હાથે, પ્રભુ વાળશે ઋણુ સૌ વ્યાજ સાથે;
ધરો ધીરવાના હજારો પ્રકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
ધીરો માત્ર સૌ દુઃખોઆને નિરાંતે, થશે તે જમ્મે આખરે નાથ હાથે;
પ્રભુ શ્રાદ્ધની પેઠ હુંડી સ્વિકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
મળે દાનથી લાભનો પૂર લાવો, ભરી ફડને સૌ વીંમા ઉતરાવો;
મળે દોકડેદોકડાનો વધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
ખરો તે પ્રતાપી ખરો ભાગ્યશાળી, કરાવે દુઃખીને સદા જે દિવાળી;
દુઃખી જીવડાં માનશે ઉપકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.
ભલી આ સ્તુતિ મારી સૌ ધ્યાન લેજો, દિવાસ દુઃખી દેહોને લોક દેજો;
ન કા બોલ બે'રામકેરા વિચારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુઃખો સૌ નિવારો.

નીતિવિનાદ.

બાળાશંકર ઉદલાસરામ.

આ કવિ નડીઆદના સાઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિના હતા. તેમણે ઇંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી અને પ્રજા ભાષાનું સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને સાહિત્યની ઉત્તમિ માટે ઉમંગ ભર્યા પ્રયત્નો કર્યા હોય તેમ જણાઈ આવે છે. તેમણે હરિશ્ચંદ્રવંશીનાં મધુરાં કાવ્યો અને મૃચ્છકટિક તથા હાફાસનાં સુંદર ભાષાન્તરો બનાવેલાં છે. તેમણે બહુ કરીને ગઝલો લખી છે અને જો કે તે સંખ્યામાં થોડી છે તોપણ જટલી છે તેટલી ઘણી અસરકારક છે એમ કહું હોય તો ખોટું નથી.

૧૩૫

બોધ.

ગઝલ.

ગુજારે જે શિરે તારે, જગતનો નાથ તે સેજે,
ગણ્યું જે પ્યાફ પ્યારાએ અતિ પ્યાફ ગણી લેજે.
દુનીઆની ભુડી વાણી વિષે જો દુઃખ વાગે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થના દેજે.
કચેરી માંહી કાજનો નથી હિસાબ કાડીનો,
જગતકાજ થઈને તું વહેરી ના પીડા લેજે.
જગતના કાચના યંત્રે ખરી વરતુ નહિ ભાસે,
ન સારા કે નકારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્ભયે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહિ કહેજે.
વસે છે કોધ-વૈરી ચિત્તમાં તેને તજ દેજે,
ઘડી જાએ ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખફ એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રીપ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કદુ વાણી સુણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.

રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોહું છે,
જગત બાળગરીના તું બધા હલૂંબલૂં જવા દેજે.
પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પેહેરાવી પ્રીતે દેજે.
કવિરાજ થયો શી છે પછી પીડા તને કાંઈ,
નિજનંદે હંમેશાં બાલ મસ્તીમાં મગ્ન લેજે.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી. એ એલ્ એલ બી.

નર્મદનાં શૌર્યબીજને શર તરંગિણી આદિ કાવ્યોમાં જળવી રાખનાર હરિલાલનો જન્મ ગાયકવાડી દેહગામ પરગણાના બહિયલ ગામમાં ૬૦ સં ૧૮૫૬માં થયો હતો અને મરણ ૧૮૯૬માં સુરતમાં થયું હતું. તેમણે એલ્ એલ, બી.બી. પદવી મળ્યા પછી થોડા મુદત કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરી વકીલાતનો ધંધો કર્યો. ત્યારબાદ ગાયકવાડ સરકારના ન્યાયખાતામાં ધણે વખત સુધી તેમણે હોયો દરજ્જે ભોગવી ફરીથી સુરતમાં વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે. તેમના રચેલા ગ્રંથો—કુંજ વિહાર, કૌમુદી માધવ, આર્યોત્કર્ષ, વિક્રમોદય, વસંતવિલાસિકા આહાર મિમાંસા, યુરોપ યાત્રા વગેરે, અંગ્રેજીમાં અને સંસ્કૃતમાં પણ તેમણે ગ્રંથો બનાવેલા છે.

૧૩૬

ડિડેસ લાઇટ.

ધન્વન્તર.

મોજાં વિકાસી મુખ શાં તડે છે ! ચોપાસ શી પંક્તિ તમિસ્રની છે !
તોયે ન કમ્પે ખડકે પનોતી, ના ગંખવઃએ શુચિરનેહજ્યોતિ ! ૧
છો ધ્રુંધ્રવે શીણુ ધ્રુંદોટવાળાં—છો દૃધવે ગર્જન ધોરવાળાં—
રેશે પખાણી ચરણો પડી એ, પાયે ઉડે છે રૂડે જડીજો ! ! ૨
આકાશ પાતાળ કરતું એક, તોફાન વંટોળ નડે ન લેશ,
અન્ધારી ના વાદળી, વીજળી ના—બાધે ! ઝગે છે કળી કળળીઆ ! ૩
મંદાકિનીનાં કુમુદો વિલાયે—આકાશના તારલોઆ મિચાયે—
તે ચન્દ્રિકાની ઝરણી ભડે ના ! તોયે ખીંચે જગૃત શી ઝડે આ ! ૪
આશા ભલે શૂન્ય અગમ્ય થ.ઓ ! ના પાર આ સિંધુ તણો જણાઓ—
વાઓ, ભડે ! વેણુ પ્રમંજનોના, સોહામણી એ રમણી હસે ત્યાં ! ! ! ૫

૧૩૭

સ્વિત્ત્વરસેન્દ્રમાં સૂર્યાસ્ત.

રથોદ્ધતા.

રવિ મનોહર શું અસ્ત પર્વતે, કર વિસામી વર ચિત્ર આલખે ?
 નભસિ મેઘ કીધ જાંબુ શામળા, અવરણીય કંઈ કેસુડે બીના ! ૧
 કંઈ છુટા ભૂખર ભસ્મ શા મૂકી, કંઈકે સિન્દૂર રસેથી રે' રસી,
 વળી કહોંકે દનકેથી રેખતો, ભલક ભચ્ય અદભૂત લેખતો ! ૨
 અહહ દૂર વનરાણેપિચ્છ શાં, અરુણ વર્ણ—નહિ પ્રજ્વળી રહ્યાં !
 શુભ ગુલાલ સ્થળ સર્વ છાંટીએ, ગિરિ અપૂર્વ અનળે જળી રહ્યો ! ૩
 હિમગિરિની બીની શ્રેણિ વેણીએ, અહ ગુંધ્યાં શું કંઈ માણિયે મણિ !
 કહોં પ્રભા અતિ પ્રચ્છન્ન એ વહે, ત્રિપુરદાહ પરિપૂર્ણ શું કહે ! ? ! ૪
 જળસપાટી પટ લે'રોંએ હસી, કિરણ વર્ણ અહ શા લીંએ ચૂંસી !
 મનુજ મોહિની કળા ન તું વિષે, વિરમ ગર્વ, નહિ સ્વર્ગ તુંયો છો ! ! ૫

પ્રવાસપુષ્પાંજલિ.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ. બી. એ. એલ્ એલ્ બી.

સને ૧૮૫૫માં નડીઆદના એક ગર્ભશ્રીમંત નાગર કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો અને અવસાન સને ૧૯૦૬માં થયું હતું. અનેક અડચણો આવી પડ્યા છતાં તેમણે ધારેલી બી. એ. એલ્. એલ્. બી. એ. બી. એ. પ્રાપ્ત કરી હતી તેમજ તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો અને પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા. તેમના બનાવેલા ગ્રંથો સરસ્વતીચંદ્રના ભાગ-૪, સ્નેહમુદ્રા, લીલાવતીની જીવનકળા, દયારામનો અક્ષર દેહ; કવિ તરીકે એમણે ઝાંઝું લખ્યું નથી પણ એમના કવિત્વની કલ્પના શક્તિએ એમની નવલ કથાને અતિરસિક બનાવી છે. સરસ્વતીચંદ્રની કોટીએ પહોંચનાર હજી સુધી કોઈ પણ ગ્રંથ હાથમાં લખાયો નથી એજ માત્ર કર્તાની અનન્ય શક્તિની સાક્ષી પુરે છે. સાક્ષરમણિ ગોવર્ધનરામે બહુ પરિશ્રમ લઈ અનેક વિષયનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનાં પરિપક્વ ફળરૂપ સરસ્વતીચંદ્ર ગુર્જર ભૂમિ ઉપર મૂકી મથેલા છે.

૧૩૮

એક હિંદુ વિધવાનું વૃત્તાંત.

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શિવાય પણ હું શું કહું ?
 પૂછ્યું તથાપિ તમેજ તો હું નકાર પણ શી રીતે બાંધું ?

મુજ જેવું વૃત ધણાંકનું સુણુશો પેછયે આ દેશમાં;
 પરદેશો સર્જન હિન્દુઓ ગાળે જ જીવન કલેશમાં !
 નરનત સુખી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છન્દથી;
 પણ નારીને રાવા વિના નહિ કર્મમાં ખીલું કંઈ.
 પંડિત પિતા તણી આત્મજ બણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
 મન વિકસીઉં ઉર ચોટીઉં સદ્ગુણ વિષે બહુ ભાવથી.
 હું નાનપણથી આશ આથી ધણી ધરી મન માણતી,
 પણ હાય ! હિન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો બાણતી.
 શૈશવ વિષે કર પીડીઓ અજ્ઞાત એક શિશુજને;
 ઉદ્ઘાહનાજ કરારમાં સહો કોંધી મુજ મુજ ગુરુજને.
 તાતે કહ્યું, “તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે.
 પ્રિય પતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે.”
 હું બોલીઃ “કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમાં;
 મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?
 સંધિ થયો નથી, છે નહીં, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
 અમ ચિત્તનો, તો શીખવો, પ્રિય તાત ક્યમ મુજ કાન્ત એ ?
 તમ પાસ બણતાં હું બણી—મન જોડવાં વિધિહાયમાં;
 વિકસેજ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કરા સાથમાં.
 સંસારમાંહો પ્રયાણ કાજજ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
 એ એકથીજ બલાં પ્રવાસ વિષે વળી કહ્યું એવુંયે.
 એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણુ નહિ મિત્રતા;
 નહિ ગૃહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળીપર સ્થરતા.
 રસઐક્ય વણુ મનઐક્ય નહિ—એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને;
 મનઐક્ય વણુ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કે રીતે.
 હું કિંકરી છું તમતણી, કંઈ હોય શક્તિસાધ્ય જે;
 શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું—શક્તિ એટલો સાધ્ય છે.
 વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ ક્યમ કરો કરું ગતિવાળું હું ?
 મુજ ઉરતણું પરજેર સાથ શો રીત લમ કરાવું હું ?”

સુણી વચન સઉ આ તાત દિક્ષોદ પામ્યા,
 ખરખર જળધારા તેમને નેત્ર આલી;

નીચું ધણું નીહાળી, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી,
કર દર્શન લલાટે બોલીઆ દીન વાણી.”

મારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ! પ્રિયપ્રાણ ! ધણી તું ગહી !
તુજ ઉર મેં ખોતી-અરે-અનણ્યે-ખરે !-કટાર જ સાહી.
હું બૂલ્યો વૃદ્ધ થઈ આજ-કીધો ચૂકો ધાવ, હાથ, તુજ પર મેં !

ઓ દુષ્ટ હિન્દુઆચાર ! ભુક્ષાગ્યો મુજને.
આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો.
જઈ જતાની પાછળ ફૂંવે પડી મરવાનો,
ધનતિમિરતુલ્ય આચાર થએલ પુરાણ, તેથી થઈ જનએ,
જન લેઃચનવંતા અંધ-હાય ! જગમાંહે.

મેં દીકો ન સવળો પંથ !

હું બની ગયે મતિમંદ
મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રતું રત્ન,
પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન,

તે જઈ મેપતી પેઠ લોકની પુકે નાખ્યું દુઃખદરીએ !
એનું કાધું પરાયીન જીવન જનક-વૈરીએ.
પ્રિયપુત્રી ! કહે તું સત્ય, કર્યુંજ અકૃત્ય કૃત્ય મેં આજે,
તારા જીવનમાંહે ઝેર બેળાઉં ! સાચે.
તારો જનક થયો તુજ શત્રુ-હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
મારું થશેજ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે.
નહીં હવે નિષ્કૃતિ કાંઈ સૂઝતી મને ! રોઈને રહેવુંઃ
તારે જનકે પાપું ઝેર મરણ સુધીં સહેવું.

હું જીવોં કરું શું વે
મુખ દેખાડું શું ? કહે;
સહું હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
રોઈ રોઈ મરીયા તું વાત્યે !

હવે જેમ તેમ દિન કાંડ કૃતકપતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
બહુ સમજી મારીં તું બાળ મૂકીશ તે બાળ દૈવશિર મનમાં.
પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મારો !
નાહ જીવે-હવે નહાં જીવે-પિતા કંઈ તારો ! ! !”

તુશંસ મારાં વચનો સુણીને
 પિતાજી આવી રોત ભાન પામ્યા;
 પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મારે
 પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મને છે.
 નિહાળી એ સર્વ ન ચિત્ત મારું
 ફાટયું ન વા પ્રાણુ વિરામ પામ્યા!
 પાપાણુની કાઠી મુને વિધિએ;
 રોઈ રહી મુખ કરીજ કાળું.
 અહો પિતાજી! નવનીત-ચિત્ત!
 દષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરું
 દાક્ષિણ્ય ખોટું નીરખી હશેજ
 નિઃશ્વાસ ઉડા મેકતા હજીએ!"
 જઈ પછી એ પતિપાસ જીવી
 આજ્ઞા પિતાની ઉરમધ્ય રાખી;
 શકી તથાપિ નહિ દૈવતન્ત્ર
 સ્વતન્ત્ર માફ કરવા કદી હું.
 સુશીલ મારા પતિમાં હતો કંઈ
 ન દોષ એવો જન જેય નિન્દે;
 ગણી સ્વકીયા નિજ ધર્મપત્ની
 મનેજ નિત્યે અભિનન્દતો એ.
 આદેશ હુંયે ગણી શાસ્ત્ર કેરો,
 રમરી વિશેષે વળી તાત શબ્દ,
 સરીજ ત્યાંજ્યાં વહું સ્વામિ ચિત્ત:-
 તરી, મૂકી વહેતું પુકે જ ચિત્ત.
 થઈ ગયાં જીવિત ખેય એક,
 થયા તથાપિ નહિ જીવ એક;
 કંઈ હતા મુજ ઉરે વિશ્વાસો,
 કંઈ પતિની હતી ઉરસષ્ટિ,
 ઉપાય જેનો નહિ તેનો ચિન્તા,
 અયોગ્ય ગણી જ નીભાવ કાઢો;

અભાવતું ભાવતું કીધું તેને
 એકાન્ત જોનોજ હોતો અભાવો.
 બહુ બહુ બહુ મેંતો ચિત્તને બોધ દીધો.
 પતિઉર લસનારી નિમ્નગામાંજ વહેવા;
 અશરણુ પણ એ તો શરણે એક બોલ
 વદતું “નહિ વિધિને દોરવા શક્તિ હુંમાં!”
 કાળ આખરે વહોં જતાં પામ્યા પતિ વૈદેહ,
 કુટી ગયું સાભાગ્ય મુજ હતું જગતમાં જોહ.
 વિધવાની આ દેશમાં સ્થિતિ વિચિત્ર ધણીજ
 સજ્જન પન્થી! તે સુણો ધરીશ તું મનમાં ખીજ.
 અખળાનું રતિરત્ન જો એકવાર ખોવાય,
 તો તેનથી નહિ અહીં ખીજું શોધી ગ્રહાય.
 પણ ખોવાયા રત્નને સંભારી દીનરાત,
 પ્રતિનિઃશ્વાસથી મૃદુ હૃદય દેતું હિન્દુને શાપ.
 પ્રતિપણ વિધવાને નેત્ર વહે ઉણુ વારિ;
 ભગવતો ધરતીનું ઉર સિંચાય તેથી,
 ધરતીપણું તણને તેથી આ આર્યભૂમિ
 સુતપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે!!!
 નૌરખો જ મુજ અંકે આવું વૈધવ્ય આવ્યું,
 રતિપદ જડતાં કો વિશ્વમાં ના જ માંડે,
 અહીં નહીંજ જડયો તે ચિત્તસંયોગ ઇચ્છી
 મન કર્યું સતો થાવા-સ્વામીની સાથ જવા.
 અથથો ઇતિ સુધી આ વૃત્ત છે માંડે ભાઈ,
 નથી નથી નથી એમાં નહીં કોઈ નવાઈ,
 સદય હૃદય તોયે સર્વ આ સુણો રોશે,
 પથિકજન! તમારે ત્યાં નહોં આવું હોશે!”

રત્નેહમુદ્રા.

૧૩૬

બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ.

મુજ પ્રજા મને છે પ્રિય, પ્રિય છે પિતા, પ્રિય પ્રિયા છે,
મુજ હૃદય ધક્કતું પ્રેમ તેમના મહી, પ્રીતિ રમ્યા છે.

આ રાત્રિ ગાજતી આજ,
મુજ મહેલ તણી ચોપાસ,
આ અન્ધકાર વીંટાય,
તે અન્ધકારની મધ્ય,
સુઈ રહું પુત્ર-ગૃહરતન.

એ પ્રજા, તાત, ને પ્રિયા, પુત્ર: પ્રીતિરતન સર્વ મારાં છે,
મુજ હૃદય વેગ બળ ધરી ધક્કતું, છૂટે નહીં છોડ્યાં એ. મુજ
મુજ હૃદય વિશે એ જાણ્યાં; દારબણી જવા ચરણ ઉપડે જ્યાં,
મુજ હૃદયસૂત્ર ખેંચાય પાછું, પ્રીતિબળે જાણ્યાં એ ત્યાં ! મુજ

જઈ પલંગ ત્યજી ગૃહદ્વારે,
ત્યાં હૃદય પાછું ખેંચાયે;
જઈ પલંગ બાણી હું પાછો,
સુતા પ્રિયાનો જોઈ આંખો,
પોપચાં શિથિલ પથરાયાં,
વિશ્વાસે નેત્ર મોંચાયાં,
સુતા દીન મક્ષિકા જેવી,
પડી રહી પાંપણો કેવી ?

એ મૃતિ પ્રીતિવિશ્વાસ તણી સુતો મંકી જતાં ન જવાયે,
નહિ હૃદય ધક્કતું મરે, ચરણ જડ થયા કહ્યું ના માને ! મુજ

હું વર્તું હવે શી રીતે ?
પ્રીતિ નહિ હારે, નહિ છોટે !
ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસૂત્ર !
કંઈ વંધુ વધુ સૂક્ષ્મ વિચાર,
ત્યમ ત્યમ આ હૃદય ચોરાય.
સહ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે,

જનતા પોગતો જગ આપે;
 તે સહનો પોગ દૂર કરવા,
 કલ્યાણ જગતમાં ભરવા,
 થઈ પ્રયુક્ત ગૌતમ આજે,
 થઈ તપસ્વી તપ ગુરુ માંડે !
 જગના સહિ આધિ વ્યાધિ,
 હરવા નવો બુદ્ધિ સાધી.
 એ તપમાં બુદ્ધ તપાશે,
 નવો યજ્ઞ વેદો મંડાશે,
 પશુમાત્ર હવે ઉગરશે.
 મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે !
 મુજ પ્રીતિ એકલો હોમાશે !
 બોલું જગત જીવી સુખો થાશે
 ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
 ઓ માત ! પ્રભ ! સુખમૂત્ર !

મુજ હૃદયપ્રીતિનાં અંગ તમે સહ ! અંગ સર્વ છો મારાં !
 જન-પશુ જગના કલ્યાણયજ્ઞ પર હોમું અંગ સહ મારાં ! મુજ●

હવે શક્યસિંહ ગર્જે છે,
 પ્રીતિગુફા છોડી નોકળે છે !
 જગ નવું આશ્વાસન લે છે,
 દુષ્ટોનાં ઉર કમ્પે છે,
 હવે દયાધર્મ પ્રકટે છે,
 દૌન જગત સુખે જપે છે;

એ નવો મુજ અવતાર ! પ્રિયા ! તે જોઈ દયા દિલ ધરજે !
 એ દયાધર્મ સ્થાપવા પરિવાનિકા થઈ ધર ત્યજજે ! મુજ●

ઓ હતી પ્રિયા જે કાલ !
 તુજ દ્વાર આવશે કાલ,
 લઈ લિશુ-કમંડળ હાથ,
 ગૌતમ તે નોકળે આજ,
 જમદુદ્ધારણને કાજ !

ઓ પ્રિયા ! ભૂલી મુજ દોષ,
ત્યજ પ્રીતિમાયાત્રિદોષ,
ધરી હૃદય સત્ય નિર્વાણ,
કરી ઉદાર દષ્ટિ તે કાળ,
દેજે તું ક્ષમાની બિક્ષા !
લેજે તું યુદ્ધની દીક્ષા !

એ મહાધર્મને કાળ ત્યજ પ્રીતિસાળ, સૂકવી મુજ આંસુ,
લોહીશ હું જગતાં આંસુ, પ્રિયા થઈ યુદ્ધ તું પણ ત્યજ આંસુ ! મુજ

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

બી. એ. સી. એસ.

પશ્ચિમની છાયાવાળા રસિક અને સુધટિત કાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ દાખલ કરનાર અને પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રા. નરસિંહરાવ સ્વ. રા. બ. ભોળાનાથ સારાભાઈના પુત્ર છે. તેઓ સરકારી રેવેન્યુ ખાતામાં ઉચ્ચ દરજ્જા પર હતા અને હાલમાં પેન્શનર છે. તેઓ સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાના મોટા હિમાયતી છે. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો-કુસુમમાળા, હૃદયવીણા, નૃપુરજંકાર વગેરે.

૧૪૦

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

(તોટક)

નક્ષત્રમંડળ ધુમ્મટધેર રમ્યો,
ધનરાજ અહીં રસભેર મમ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમાં હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ ભમતો.
ગિરિરાજ અસંખ્ય અહીં ભળીઆ,
ધનના અનુકુળ સખા મળીઆ;
ધરો ધુમ્મસનું પટ પર્વતને,
ગુંગળાવા દીએ ધરો મોઢ મને.
પછી પર્વતના ઉરની ઉપર,

નવલું કંઈ વર્ષણુ નૃત્ય કરે;
 વળી અમરે અમર ગાન ઝોલું,
 કરતો ધનરાજ મધુર ધણું.
 પટ ગાડું ગુચું તરુટ-દતણું,
 ધરીઉં ગિરિએ હરીઆવરણું;
 સહુ તે પટનાં પડમાં પડતો,
 ધન સર્વ સ્થળે જઈને અડતો.
 ઝરણાં ઉજળાં જળ નીતરતાં,
 કંઈ એતજ સૂર્યસમાં સરતાં;
 ગિરિ એહવો મૌકિતકમાળ વહે,
 ધન તે રમતો કરમાંહિ ગ્રહે.
 ગિરિરાજ અને ધનરાજતણે,
 અહીં ખેલ અલૌકિક આજ બન્નો:-
 ગિરિવૃન્દ અહો ! ધનરાજ અહો !
 મુજને તમખેલ વિશે જ ગ્રહો !

હૃદયવીણા-

૧૪૧

ચંદા.

વિષમ હરિગીત.

શાંતિ શીતળ વરસીને સુખમાં સુવાડું રાત્રિએ,
 જે નદી સરવર, અદ્ધિ, તરવર, દિવસ તપીઆં તેમને;
 કુમુદિની કરમાઇ દિવસે થાકીને સૂઈ જતી,
 તેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને પ્રેમથી.
 કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મોટી મેદિની,
 તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મારા, એમનાથી રહું ઓની;
 માત મારી પૂજ્ય તેની, પ્રદક્ષિણા કરું ઉરથી,
 મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા, વંદના કરું દૂરથી.
 નામ ચંદા મધુર માઈ પાડીઉં મુજ માડીએ,
 ઘણી વેળ વિચરું ખેલવા આ વ્યોમકેરી વાડીએ.

મંહીં વહેતી બોમગંગા દૂધ જેવી ઉજળી,
 ને ફૂલડાં ખીલ્યાં રૂપાનાં તે ગણતી ફરે વળી.
 ફરે ખીતી તાતથી, પશુ માત મુજ મન ભાવતી,
 નિજ સંગ લેઈ ધોંભી ધોંભી પ્રદક્ષિણા કરાવતી.
 બંધુ મારો રાહુ તે ઉઠ્યો કુછન્દી ફૂંમડો,
 કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડ્યો.
 બાર જય પિતાજી ત્યારે આંગણે રમું કોડથી,
 રૂપા અને હીરા તણી ગંદો લઈને દોડતી—
 એક લઈ, બીજી ઉછાળું ત્રીજી શિર ઝીલું ધસી,
 વળી ફેંકી સઘળી વેગળી માડી લણી નિરખું હસી.
 માગું માત મહી દને ને તાતની અનુમતિ લીધી,
 આ મૃગલું માંડે બાપુ ! તેં હજી સુધા કેમ નથી પીધી ?
 સુધા પાતી એહને,—ભરી કુંભ આપ્યો તાતજી—
 રાખું ઉછંગ મહીં સદા એને કદાપિ ન દઉં તજી.
 વાંકું વળાઈ રમ્ય રીતે અણીવાળું નાવકું,
 માતાપિતાએ આપ્યું મુજને કો દી તેપર જઈ ચઢું.
 ચઢી મૂકું તરતું તે સ્વચ્છંદ ચાલ્યું જય ત્યાં,
 ઉડું ભુરું આકાશ કેરું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.
 ત્યાં ધને કો ઠામ વેરી ઝીણી રૂપેરી રેત તે,
 લઈ ખેલવા લાંબાવી કરને નાવડેથી જતે જતે—
 ને બધી આ વેળ હરણું માંડે જે બહુ બીકણું,
 મુજ સોડમાં સંતાઈ સૂતું, એ મુને રૂએ ધણું.—
 આવી મેઘની રેતી સરસું નાવ મુજ ધસડાય જ્યાં,
 મધુરાં, રસીલા, મંદ, ઝીણા, સુંદરા, સુર થાય ત્યાં,
 માત દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરું,
 ને સુણે હરણું માહરું ને ઉંધ મીઠી લે ખરું.
 ઊઠી હું મૃદુ ને સુંવાળી સેનમાંથી જળતણી,
 નાંખું નજર ઝીણી સીધી સાગર અને ભૂમિલણી;
 રંજરાતું મુખકું માંડે કંઈ વિશાળું સિંધુમાં,
 ઘાઈ કરી ચઢું બોમ વળઆં વાળસું જળખિંદુડાં.

મેઘ પેસો મસ્તીખોરો મુજને રંગડવા,
 કંઈ યુક્તિઓ બહુવિધ કરે બંગાણુ મુખમાં પાડવા;
 પશુ હુંતો હસતી રમતી ફરે ઉપર નમ્રવિષે,
 ને એહ અસ્થિર મેહુલાસું કદી ભરાઈ નવ રસે;
 એજ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,
 કો સમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી બેસાડતો;
 ને રૂપેરી કારનો રમાલ ધોળો દે કદી,
 કદી પાથરે મૃદુ સેજ તેપર વળી ક્ષુભર રહું પડી;
 કો ધડી વળી શામળી નેજ શાલ લેઈ તે વડે,
 મારી ઝડપ રમતો રમતો મુખડું મુજ હાંકી દોઝે;
 ને ત્યાં અંબોડસો મુજ જાય છૂરી તે સમે,
 ને વાળ ચળકંતા રૂપેરી વિખરી યોગમ રમે;
 પૂર્ણ પામી વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
 તે સમે સિંધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હસી.
 ને કરતો મંદ મંદ ધુધાટ ભરઆનંદ શું,
 ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાયત શું !
 ભેટવા વિસ્તારી કરને બાથ ભીડું માતને,
 તે મને મંદ હસતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
 અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ધ્રુમંતી તે,
 સમર્પિ કરી ગાડલી મુજ દષ્ટિ પડતાં ફોફી બને;
 નદીમાં સરોવરમાં, ને સિંધુમાં કદી ના'તી હું,
 તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઈ જતી હું;
 ત્યાંહોં નાયું લે'ર કરતી, વળી કુચકા ખાતી હું,
 ને મૃગહું માંડે તેહને એ નવલ જળા કદો પાતી હું;
 કદી ઉચા પર્યંતે ચઢી ટોચ પર હભી રહું,
 નીચે બિછાવી મેં રૂપેરી તેહ જગમ નીરખું;
 દષ્ટિ ઉચી ફેંકું વળી ઉંડું ભુરું આકાશ જ્યાં,
 ફરી જોઉં વળી રમતો પવન વનવેલી સંગે રાસ ત્યાં;
 એક પર્યંતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી,
 જેનાં શિખર પર હિમ નિરંતર વાસ કરી રહે છે ફરી,-

નિજ તળે સુવિશાળ ખંડ પડ્યો અલૌકિક તેહની,
 વિધવિધ દશાઓ ઉચી નીચી કાળચક્રે ફરી ધણી.
 ને અનંત ગયોજ વીતી કાળ તેમાં નિજ સ્થિતિ,
 નિશ્ચળ રહી, તે જોઈ કરતો હાસ કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,—
 એહવો મોટો મહીધર નભમહી ધરતો રસે,
 હજાર શૃંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે.
 કેા સમે વળી મધ્ય નભમાં રહું ઉભી ઝમ્મમતી,
 નીચે સુતાં જે ઝાડ ઝુંડે ત્યાં નજર મુજ ઘૂમતી;
 મુજ કરે રૂપેરી બુદ્ધાદાર રાતરંજી ગુંથી,
 ત્યાં પડી ને જોવા હું નાખું દૃષ્ટિ ઝીણી મથી મથી.
 પછી નીચે ઉતરું જ્યાં વ્યોમ પૃથ્વી સુખતાં,
 ને તરૂંઘરાખાકાં મહીં મુજ પો'ણું મુખ ધરી થંભુ ત્યાં;
 પછી સિંધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઉભી રહી,
 કરી ડાકાઉં ફરી એક વેળા સુડે જળસેજે જઈ.
 મેઘ નિજ ચઢતી સમે મુજને દમે વિખુટી ફરી,
 માડી થકી બહુ વેળ લગી આ વાલસોહી દીકરી;
 વિરહ ટળી જે વેળ મળી મુજ માડીને નૌરખું ફરી,
 તે વેળ કેવું પ્રકુલ મુખ મુજ ધરે શોભા સુંદરી!
 કાઈ કાઈ સમે તથાપિ વિયોગ અવધિ અંદરે,
 પાદ પ્રહારે તોડી ઘનપટ, પછી જનનીમંદિરે;
 ડાકીઆં કરું જ્યાં જ્યાંહિં પાડી ખારી એમ મેં,
 ને માતમંદિર મુકુર મૂક્યા મુખ નિરખવું ત્યાં ગમે,
 નાનું મોટું થાય વપુ મુજ પણ નિરંતર અમર હું;
 ને જે સમે દેખાઉં નહીં તે સમે તાતતી ગમ રહું;
 એક ફરી ફરી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે,
 જઈ એક વેળા ભેટ લેવા તાતતી તો ત્યાહરે.
 સવૂણી સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ ભેટ લેવા તે તણી,
 મુજ હેડલામાં ખેસીને જાડે કરી હું બનીહતી;
 પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમ્મયું સ્નેહથી,
 વેચી કુસુમ નવરંજ એમાં ઝીણઝીણ મેહથી.
 શાંત એનું નૌરખી મુખ મુજ મુખનદી નવ થોભતી,

નારંગી રંગે સાળુ સુંદર પેરી સખી શી શોભતી ।
 ચક્રચકિત સહુ પહેલ ચોડયો તારલો સખી ભાલમાં,
 લાડતો અડકું એહને કહોં આવોં જઈ બહુ વાલમાં.
 એવી એવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમતી હું,
 પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બીહું,—
 કેમકે સામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષસી—
 મુઠ રાત્રિ—એણે દૂર સખીઓ કાઢી કર વચે ધસી.
 ઉડી ગઈ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
 ને મુજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને,
 રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મને તે ગળી ગઈ—
 જાણે નહોં—હું અમર છું ને બેઠી મુજ મંદિર જઈ !

૧૪૨

આશા પંખીડું.

સીતાજીના મહિનાની ચાલ.

આશાપંખીડું મેં તો પૂરું કનકમય પાંજરે,
 રમ્ય રંગ ધરતું અનેક, જેવો મેઘ સાંઝરે;
 ઝીણી ચંચુ સુવર્ણની મેખસમી શી ઓપતી !
 ઇન્દ્રધનુરંગધારી એક કલગી શિર શોભતી;
 ઘોળી બરફશી ડોકની મધ્ય મુનેરી કાંઠે,
 આસમાની પાંખની માંહોં પચરંગી ચાંદલો;
 પીછે કૌરમજી રંગ સોહાય, ને ચરણ સુવર્ણના,
 હીરા સરોખાં બે ઝીણાં તેન ચમક્યમકે ધણાં;
 સુંવાળું થું એતું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાંતિએ !
 પણ બદલી ધડી ધડોં રંગ મને નાંખે બ્રાંતિએ;
 વળી અમૃતથું મોંહું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું.
 ત્યારે નાચતું ભૂલી ભાન હઈહું મુજ મૂરખું.
 પણ એક દિવસ એ તો, હાય ! ઉડીને ચાલીઉં,
 તોડોં કનકનું પિંજર ત્યાંય, રહ્યું નવ ઝાલીઉં—
 તોએ ગાન કરતું જાય, પાછળ દોડયો જાઉં હું,
 પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉં હું.

ઉડી પેહું એ એક દિવ્ય હતું વન તે મહી,
હું પણ રવઅનુસારે ધાર્ધ બેઠો ત્યાં તો સહી;
દીહું બેહું ગુલાબને છોડ, ગયો હું ઝાલવા,
ઉડી બેહું ખીજે ઝાડ, ગાર્ધ લાગ્યું મહાલવા;
વૃક્ષે વૃક્ષે, છોડે છોડ, મને ભટકાવીઓ,
આવ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવીઓ.
અંતે બેહું ઉચી ડાળ પછી લાગ્યું બોલવા,—
“અરે મૂર્ખ મનુજના બાળ! કાંકાં શાં આ મારવાં!
નવ આવું કદી તારે હાથ, મૂરખ ઓ માનવી!—
હું તો ધારી નરા નવા રંગ ધારૂં મૂર્તિ નવનવી;
પૂર્યું પાંજરે મુજને તેંહ, ધારીશ નહિ મન વિષે,
એ તો ધડીઉં મારે પ્રભાવ, તને ઉલટું દીસે.
પણ મન નવ થઈશ ઉદાસ, કહું સુણ વાત તું,—
પંજે નાંખ નજર, પંજે દૂર, વ્યોમ જ્યાં દૂખી જતું;
પેલી રૂધિર ભરેલ કપાળે ધડેલી કમાન જે;
અંતરિક્ષ ઉભી, જેના સ્થંભ રચ્યા મોટાં હાડકે;—
દીસે તુજને ભયંકર તેહ, તથાપિ એ રમ્ય છે,
ખીજ બાજુ કનકનો ધાટ ધડેલો ભય છે;—
આણી કારે રાક્ષસ એક બેઠો છે ખીલામણે;
મૃત્યુ એવું એનું નામ, તુને અળખામણે;
પણ તું જઈશ એને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું,
જઈ જોઈ પામીશ આનંદ ત્યાહાં તે વાર તું;
ત્યારે ત્યાંહિ જો! ભેટીશ તુંને હું આનંદથી,
ત્યાંલગી થઈ ધીર તું થીર રહેજે મન શાંતથી.”—
એમ બોલી ઉડી ગયું એહ પંખીહું ના રહું,
ઉડતાં ઝળકંતી એની દેહ, ગાતું ગાતું એ મયું;
જઈ લય પામ્યું ચંદ્રમાંહી, વસી ગાતું ત્યાં રહે,
શાંત અજવાળી રાત્રે કો વેળ સુણું એનું ગાન એ.

કુસુમમાળા.

દોલતરામ કૃપારામ.

સાંસ્કૃતિક શૈલીના સમર્થ રક્ષક શ્રી. દોલતરામને જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૬ (સં. ૧૬૧૨)માં નડીઆદમાં નાગર જ્ઞાતિમાં થયો હતો, અને તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૯૧૬ના નવેંબર માસમાં થયું હતું. તેઓ હુણાવાડા સ્ટેટના કિવાન હતા. તેમનાં બનાવેલાં પુસ્તકો-કુસુમાવલિ, અમરસત્ર, ઇદ્રજીતવધકાવ્ય, સુમનગુચ્છ વગેરે.

૧૪૩

સુલોચના-ઇદ્રજીત-સંવાદ.

તોરક છંદ.

કર્ણ આગળ પ્રેમ સ્વરૂપ અને, સ્વર કોકિલને હસતે વદને;
મહિલા કર જોડી કરે વિનતિ, જ્યમ શંકર આગળ પારવતી.
“શિરછત્ર સનાથ થઈ તમથી, ખમજો કદો બોલ કહું અમથી;
પ્રમદા-જન સૂચન જે કરશે, તમ આગળ હાસ્ય થઈ પડશે.
અખળા પર રોષ ન હોય કશો, કહું પ્રીતિ ધરી મનમાં ધરશે;
કરજો પ્રભુ કિંમત સાર ગ્રહી, હિત-વાક્ય મનોહર હોય નહિ.
જ્ય ને યશ આજ લગી કરતા, અખળાજનના ભય સંહરતા;
અતિ પ્રીતિ હતી, જવ હોય સતી, ક્યમ છેક ગઈ બદનાઈ મતી.
જ્યમ આપનીં તેમ બોળનીં પ્રિયા, ક્યમ તે શું કરાય અયોગ્ય ક્રિયા;
કુળધર્મથકી પતિ! તાત ખસ્યા, ધિક આમ થઈ વિપરીત દશા.
કદો સારસ-જોડ જૂંદી કરતાં, ટવળી મરશે તનને ધસતાં;
કક્ળી જોતાં મસ આંતરડી, કરશે વિભુ આંખ ઘણી કરડી.
રવિવંશજસાથ પ્રપંચ કરી, અખળા-જન સાહ્યરહિત હરી;
શક લિશ્તુક શ્રી અધિરાજ થયા, ઉપકાર છતાં ન અણાઈ દયા.
ન ઘટે ન ઘટે મુજ પ્રાણપતિ, હરવી વિષયાર્થ પવિત્ર સતી;
કુળ-દીપક કાળજ કેમ ઝરે? નહિ અમૃત ઝર થઈ પસરે.
અધકું રઘુવીરનું કામ દોસે, તરવ્યા પથરા જવ અગ્નિધ વિષે;
બળ શંકરથી દશકંધ તણું, સ્વપરાક્રમ રામવિષે છ ધણું.
કર સર્પતણા દરમાં ધરતાં, છૂટકો કદો થાય ન જીવ છતાં;

ગજસિંહ અકારણ ખીજવતાં, નહિ વેર તજે નિજ પ્રાણ જતાં.
 નિજ બાહુ પરાક્રમ દાખવોને, પરણ્યા રધુનંદન જનકીને;
 બળ તાતનું કામ ન આવ્યું જરી, છળથી વનમાં તવ સીત હરી.
 ધન ધોર અરણ્યવિષે ફરતાં, નહિ લક્ષમણ રામ જરા ડરતા;
 બહુ લોકતણા બચ સંહરતા, નહિ આપ દશાનન સાથ થતા.
 બળવાન-વિરુદ્ધ ન યુદ્ધ ધટે, તજવી નહિ કીરતિ સીત સટે;
 શુભચોક્રી ચારનું રાજ્ય જતાં, લવ શાંતિ રહે ન સતી હરતાં.
 ક્યમ સિંહણનું દંધ ચિત્ત ચઢે, મણિ શેષતણા કરથી ન ગ્રહો;
 જળમિષ્ટતણા નિધિ છેક તણ, ઘટના જળમાં ક્યમ બુદ્ધિ સજી ?
 મુજ નાથ વિચક્ષણ આપ ધણા, મધવા હરવી પ્રિય સવ તણા;
 થઈ “એક” હવે પદ સાચવજો, તમ જોર ખોજે કહોં દાખવજો.
 શશિહીણ બચંકર છે રજની, પતિ વિણ જણાય સૂકી સજની;
 જ્યમ પુત્ર વિના ધર માણસનું, ત્યમ નીતિ વિના અતિ શરપણું.
 વિરક્ષા ધનને યશ મેળવશે, પણ ઉદ્ધત તે ન ગ્રહી શકશે;
 પણ નીતિ વિવેક ખરો પકડી, ધરશે નિજ બંધનમાં જકડી.
 ગજ શુકર સિંહ બલિષ્ઠ ધણા, પણ સર્વ અધીન મનુષ્ય તણા;
 પણ નીતિ સમીપ ન શોધ્ય ટકે, જગ-ચક્ર સુનીતિ વિના અટકે,
 જ્યની ધ્વજ દુર્ગપરે ફરે, નિધિ પાઠ કરે શશિ છત્ર ધરે;
 યમ સેવક ઇંદ્ર ગ્રહેશ થયા, લઈ અગ્નિ મશાલ સદાય રહ્યા.
 ધરતી ઝોરતિ થઈ પ્રાણપ્રિયા, મુજ સાસુની સથ કરે કળ્યા;
 મસ પ્રીતિ થવા પતિ રાવણની, સમજ્યાવણ રીતિ દશાનનની
 દશ મસ્તક વીસ વિશાળ કરો, તમ તુલ્ય ગુણી વિજયી દોંકરો;
 વશ રૈયત સિંહલદ્વીપ તણી, શિર ઉપર શંકર તુલ્ય ધણી.
 નિજ પુત્રતણે ધર પુત્ર થયા, સ્વપરાક્રમથી રણનાર મયા;
 સુખમાં લગોંરે નહિ ખોટ રહી, પ્રભુતા મુખથી ક્યમ જાય કહી.
 જ્યમ પંકજ સૂર્ય પ્રકુલ કરે, ભરજોખન નારનું નાથ કરે;
 ભરછકક કરે સરિતા વરણ, (ત્યમ) સસરાપર શંભુપ્રતાપ વસ્યા.
 ધણું કામ શું વેર મહેશ્વરને, ગમ્યું તેતણું સખ્ય દશાનનને;
 અપલક્ષણ છેક ન ગુમ રહે, વિણ પુત્રનું તોય જરા ન સહે.
 પણ પૂર્ણ પ્રતાપ પ્રશાંત થવા, ફર્યું તાતનું ચિત્ત સતી હરવા;
 નહિ તો વિસરી સુખ સ્થાયિ અતિ, ક્ષણભંગુરમાં ક્યમ થાય રતિ.

અપકીર્તિ કરે વિપરીત કૃતિ, દર્ધે શાપ હસે જ્યમ સાપ સતી;
 બહુ સંશયમાં પડે જ્યમ પ્રજા, ફટકી મરશે કુટડી કુળજા.
 રધુનંદન રીસ ધણી કરશે, બગહીણુ અરિ-કુળ સંહરશે;
 લઈ સીત બધા ધરમાં ફરશે, ઝગતુ પાનખરે જ્યમ બાગ વિષે.
 પ્રિય પાપ પડી કહુંબું વિનવી, પરનાર લગાર ન સંધરવી;
 દર્ધે થાપણુ માલીકને નકરી, ઠરજો રધુનંદનું પ્રીતિ કરી.
 કહું આપનું માન્ય હમેશ કર્યું, અવળું સવળું નહિ દીક્ષ ધર્યું;
 કશું માગ્યું નથી કદો પ્રાણપતિ, ઉરમાં ધરજો મુજ આ વિનતિ.
 મુજ જાત તાણું અભિમાન મને, મુખ લેઈ જવાય ન સીત કને;
 જય રક્ષિત થાય ન શીયળને, સહુ વ્યર્થ ગયું પરણી તમને.
 “અભિમાનની” એમ મને કહોને, ઠગતા દરરોજ વિશ્રંભિતીને;
 નહિતો મુજ માન ધણું પડતાં, ક્યમ ના અટકો જરીએ લઢતાં.
 સમ ઉમ્મરની કદો ચાર મળી, મુજ વાત સખી-ગણમાં નોકળી;
 હલકું પડશે તમ નાર તાણું, કથશે “સુખ છે નહિ નાથ તાણું.
 અથગા ક્યમ એક અનાથ ત્રિયા, કુમળી સુશોળી અવળી ન ક્રિયા;
 ન બચાવી શકાઈ દશાનનથી, લલના જ્યમ અન્ય હુતાશનથી.”
 અતિ એમ કહી અકળાઈ ગઈ, મસ ગદ્ગદ કંઠથી મૌન્ય થઈ;
 વદતાં મન બુદ્ધિ શેકે હરતી, હાંચકે જ્યમ અંતર બૂજવતી.
 કરો હાવ વિચક્ષણુ ભાવ અતિ, પતિનિશ્ચય ડોલવતી યુવતી;
 ક્ષણુ સ્તબ્ધ ઉભો થઈ મંદમતિ, જ્યમ શંકર કામિની-દર્પણથી.
 પણ શુદ્ધિ સમસ્ત સમગ્ર કરી, વૌર વાણુ વધો વધુ વહાલ ભરી;
 નિજ ન્યાય પરાક્રમ દાખવવા, સુખ તુષ્ટિ વધૂજનને ધરવા.
 ‘મનમાં મુજ તાત સતી પરણ્યા, સ્વપને નહિ એ જય રામ તણા;
 પરબાળનું લક્ષ કર્યું જનકે, પણ કેમ સગાઈ ખરી અટકે.
 કદો રામ ધનુષ્ય ઉપાડે શક્યા, દુહિતાઅરથે જનકે પરખ્યા;
 બળથી રધુનાયક સીત વર્યા, છગથી દશકંધ શિકાર ચર્યા.
 થયું તે ન થયું નહિ થાય હવે, બૂજ થાય કબૂજ સતી તજવે;
 અયિ! વચ્ચર સીત સહિત જશે, વણુ કારણુ લોક ધણા હસશે.
 ઝટ નૌતમ સેન તૈયાર થઈ, મુજ કારણુ છેક અધીર થઈ;
 ક્ષણુ સાંભળ શબ્દ મહારથિના, ‘બલમાં નહિ પુત્ર મનોહરોના.’

જ્યમ તારક-મંડળ ચંદ્રવિના, જ્યમ જન દોસે વરહીણુ ફના;
 રૂપાંત વિણુ શૂન્ય સલા અતિશે, ત્યમ અગ્રસરી વણુ સેન દોસે.
 ગ્રહમંડળને જ્યમ સૂર્યગતિ, ત્યમ સેન વિષે સખિ! સેનપતિ;
 જાહું સૈન્ય કસેવર જોર ધણું, પણ પ્રાણુ વિના વિચરે ન આણું.
 ચતુરંગ વિરાયિત સેન મળી, ભટ સામદની અગણિત ભળી;
 અતિ વેગ ત્વરા કરતા સુભટો, યશકાળ સમીપ હવે વરચો.
 નોળ સુઝોવ અગંદ ને નળને, હનુમાન વિભીષણુ લક્ષમણુને;
 શિવસાહચકી રધુનંદનને, છડો નાખીશ હું જ્યમ ડાંગરને.
 રિપુ દાનવ કિન્નરનાથ ધણા, લહનાર મળ્યા સુરસેકતણા;
 નહિ સૈન્ય ધણું તુજ નાથ કને, પણ લોટ કર્યા દળો દુશ્મનને.
 નહિ રામ વિષે અસિ! રામ જરી, ગુણદોષ ગણી મન સીતહરી;
 અમથી શીદ નામ થકી ભડકે, પિતુને નહિ મૂરખતા અડકે.
 ગજકુંભ વિના નહિ અન્ય ગ્રહે, બળવાન શિકાર સદૈવ ચહે;
 બહુ મેધતણો પણ વાદ કરે, ક્યમ સિંહ શૃગાલથી તેહ ડરે.
 ગુણરૂપવતી મુજ પ્રાણુપ્રિયે, તુજ નાથ જરા રણમાં ન બોએ;
 મોહો! મકંટયૂથ કથું કરશે, કદો દાંત થકી બળ દાખવશે;
 યમ-દંડ થઈ શર તો પડશે, થઈ માણસ રામ ન જીવશે.
 રધુનંદન બાણપ્રહાર લઈ, વટ સાચવશે નિજ જીવ દઈ;
 ધરે લક્ષમણુ-કાજ દયા મનમાં, ન ધટે મુજ બાણુ શિશુતનમાં.
 અતિ પ્રીતિથકી તુજ દાસ થતાં, સહુ સંકટ લાજ રિવાજ જતાં;
 તુજ આણુ ઉદ્ધાંધન નાજ કરે, વસતું પણ અંતર શૌર્ય ખરે.
 કદો પંકજના કુમળા દળમાં, મધુલિહ પુરાઈ રહે જળમાં;
 પણ વાંસ વિષે ઝટ શાર કરે, બળ કે છગ પ્રીતિ જરા ન ધરે.
 રથ વાહનને હય હરિત ધણા, નવ અસ્ત્ર સહસ્ત્ર વિષે ન મણાં;
 લઈ બકતર ટોપ ફરાસો તણા, જરૂરી કરતાં બમણા ત્રમણાં.
 શુભ સૈન્ય તણો થઈ અગ્રસરી, ધરે દુશ્મન ઉપર આખ નરી;
 નિરખી ટકશે કુચ આ જગમાં, જવ ઇંદ્ર છુપાઈ ગયો નભમાં.
 રણક્ષેત્ર વિષે અરિ-ઝર્ણુને, નોરખી મસ ખીલ્યું ભરી નયને;
 ધનને યશ લાભ ધણો ગણતાં, નહિ વાર કરે જરીએ લણતાં.
 રણુ-સાગરનો થઈ મરત્ય કહે, સ્થળ અન્ય વિષે ક્યમ જીવ રહે;

તન-દાહ વધ્યો ચિરકાળતણો, કરશે અરિરક્ત પ્રશાન્ત ધણો.
 ક્યમ તકં વિકં કરી નખળા, ગભરામણુ આમ કરે અખળા;
 મુજ સાથ રહી દિનરાત સખી, નહિ રાવણુ પુત્ર શકી પરખી.
 મનની સુણુ વાત કહું તુજને, જય કે ક્ષય છે યશકારા મુને;
 દિન એક જરૂર યદા મરવું, અતિ ઉત્તમ છે રણુમાં મરવું.
 જવ વિજયુ બની રહુનાથ ફરે, જય મેળવતાં શુભ કીર્તિ વરે;
 કદો હાર થશે પણ ઇશ્વરથી, રહુનંદ વિના મુજ જોડ નથી.
 પ્રમદા ક્યમ આમ ગલિત થઈ. ક્યમ કામળ છાતી ભરાઈ ગઈ;
 નયણુ-ક્યમ શ્રાવણુ ભાદરવો, ન ધરે કરણારસ આદરવો.
 ધર ધીરજ ભીરૂ દશેક ધડી, અથવા સહુ કામ જશે બગડી;
 જયની ધ્વજ તાત સમક્ષ ધરી, તુજ પાસ થકી નહિ જાઉં ફરી.
 મનની કર દૂર બધીય કળ, રણુ મધ્ય જવા અલિ! આપ રગ;
 વળતાં નહિ દૂર જઈશ ફરી, તુજ અંક વિષે મુજ શીપ ધરી.

ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય.

૧૪૪

પવન.

ગઝલ.

નહિ મુજ માત કે તાત, નથી મુજ ખેન કે બ્રાત,
 નથી કર પાંખ કે પાય, નથી કોની મને સાંય;
 નહિ કોને હું ગણકારું, કંઈ હું રોજ મન ધાય,
 રમું હું રોજ સ્વચ્છંદે, ફસાઉં ન કોઈને ફંદે.
 કાણે નાચું કાણે દોડું, કાણે જોડું કાણે તોડું,
 કાણે ઉડું કાણે ચાડું, કાણે લાડું કાણે મહાલડું;
 રહસ સ્થાનો વિશે માણું, સરવની વાત હું જાણું;
 જગતની પ્રીત છે મારે, મળું છું સર્વને પ્યારે.
 સ્ત્રીઓ માને મને સારો, પતિથી લે મને પ્યારો,
 પુરુષ પણ છાનું ના રાખે, કરે છે પ્રેમ મુજ સાખે;
 મને નહિ રાગ કે રોષ, ધરું છું સર્વમાં તોષ,
 વહનનું કર્મ છે મારું, પ્રમાદ ન તે વિષે ધારું.

સરવના લેઈ પરમાણુ, ઝપાટામાં સ્થલે આણું,
ઉતારું સર્વના થાક, સકળ મુજ ચિત્તમાં પાક;
સગુણતા છે નહિ મારે, ધરું નહિ સ્વાર્થ તલમારે,
મળે જેવો મને સંગ, અને તેવા બધા ઢંગ.

સુમનશુચ્છ.

છોટાલાલ સેવકરામ.

કચ્છના રાવશ્રીના વિદ્યાગુરુ અને પછીથી તેમના ખાનગી સલાહકાર રાવ-
છોટાલાલ જ્ઞાતે શ્રીમાળી સોની હતા. તેઓ અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૮૪૨માં જન્મ્યા.
હતા અને કચ્છ-ભુજમાં સને ૧૯૧૦માં મરણ પામ્યા હતા. તેમના રચેલા ગ્રંથો-
ઉપવનવિનોદ, છોટાલાલસપ્તશતી, શબ્દમૂલદર્શક કોષ, ટેલી મેક્સ (ભાષાંતર) વગેરે.

૧૪૫

આશ્રવણન.

વસંતતિલકા.

હે વૃક્ષ અંબ અવલંબન વેણી કેરા!
વિશ્વોપકારા તુજમાં ગુચુ છે ધણેરા;
મોરે કરે વન સુવાસિત તું વસંતે,
અર્પે પ્રમોદ અન્નિ કોકિલને તું ખતે.
ત્રૈલોક્યમાં રતિપતિ નિજ રાજ્ય થાપે,
તારા અમોઘ કૂંડન શરના પ્રતાપે;
આવે અતિથિ જ્યમ પાંખાગણો તું પાસે,
ગ્રીષ્મે વસે ત્યમ પશુ તુજ છાંયવાસે.
પેખી ઉદારપણું કોકિલ પૂર્ણ ભાવે.
તારો દસુંદા થઈ કીરતિ તું ગાવે;
સંપત્તિ તારી સહ છે જગજીવનાથે,
આ વિશ્વમાં જીવિત ધન્યજ જે પરાથે.
તારા અપાર ઉપકાર સૌ શિરે છે,
તે વિસરી જન તનેય બધા કરે છે;
કા કરવે કર વતે તુજને વિદારે,
કાપે કુહાડી થકી હાડી કૂડા પ્રહારે.
છે કેટલીક જન-મત કૃતમ એવી;

તોએ રહે મુગ્ધતા તું સદાય સેવી;
 વસ્તુ ન કે જગ પ્રપંચી વિષે જણાય,
 જે તારી સાથ તુલના કરવા કથાય.
 સંપત્તિ તારી અમૃતોપમ સર્વતોષી,
 તે રક્ષણાર્થ તુજ નિઃસ્પૃહતા અહો શી?
 આ જે રસાળ વન સંત સમું ઠરેલું;
 રહેજો અખંડ મહીમાં મહિમા ભરેલું.

ઉપવનવિનોદ.

૧૪૬

સન્નારી.

છંપા.

ભલી ભામિની તેહ, વદે મુખ મીઠી વાણી;
 ભલી ભામિની તેહ, બોલ બોલે નવ તાણી;
 ભલી ભામિની તેહ, વડોલ મર્યાદા પાળે;
 ભલી ભામિની તેહ, સંપ સૌથી સંભાળે;
 રહો સ્વાધિન સ્વામિશું સદા, સદાય શુભ મતિ દાખતી;
 તે સેવકસુત ભલો ભામિની રામ હૃદયમાં રાખતી.
 સન્નારી ખરો તેહ, સ્વામીની સેવા ભજતી;
 સન્નારી ખરા તેહ, પ્રભુને પ્રીતે ભજતી;
 સન્નારી ખરો તેહ, આત્મવત સૌને માને;
 સન્નારી ખરો તેહ, ધરે હિત સૌનું ધ્યાને.
 કદો કડવું વચન વદે નહિ, વાણી મધુર ઉચારતી;
 વળી સેવકસુત વિખવાદ તે, અંતરમાં નવ ધારતી.

૧૪૭

મરણપ્રસંગે જમણવાર ન કરવા વિષે.

ભલે લગ્નમાં યશ, કરે ભોજન મન ગમતાં;
 ગાય હર્ષના ગીત, ચિત્ત આનંદ ઉપજતાં;
 મંડપ રચીને શ્રેષ્ઠ, ભલે યશ કીર્તિ લેતા;
 ભલે આર્પીને દાન, માન વિપ્રોને દેતા;

પણ રે ! રે ! શોક પ્રસંગમાં, જમણુવારનો કર અરે !
એ દાઝ્યા પરનો ઝમ તો સેવક-સુત ફેરજ કરે.

ધિલ્લ ધિલ્લ એ ચાલ, મરણુ પાછળ જમવાનો,
ધિલ્લ ધિલ્લ એ ચાલ, દુઃખમાં છે દમવાનો;
ધિલ્લ ધિલ્લ એ ચાલ, હળાહળ અનરથ રૂપે,
ધિલ્લ ધિલ્લ એ ચાલ. ઉતારે ઊડે કૂપે;

રે ! ત્રાણ ત્રાણના જમણુમાં ભોજન મુખ કયમ પેસતાં ?
શું છોટાલાલ ન લાગતા ? જઈ ભાણુંપર ખેસતાં,

છોટાલાલસમશતી.

કલાપી.

રાજવંશી પુરૂષ હોવા છતાં પોતાના તખલ્લુસર્થજ વધારે ખ્યાતિ પામેલા કવિ કલાપી કાઠિઆવારના ળાહી નામના એક નાના સંસ્થાનના ઠાકોરને ત્યાં સને ૧૮૭૪માં જન્મ્યા હતા. રાજવંશી પુરૂષ તરીકે તેઓશ્રીનું નામ સુરસિંહજી હવં. તેમનું મરણુ સને ૧૯૦૦માં થએલું હતું. તેમણે ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન’ એ નામનું પુસ્તક ગદ્યમાં લખેલું છે, અને ખીન્ન છુટક કાવ્યો કે જે તેમના અવસાન પછી ‘કલાપીનો કેકારવ’ એ નામના પુસ્તકમાં સંગ્રહ રૂપે બહાર પડેલાં છે તે તેમનાં બનાવેલાં છે. તેમના કામળ વિચારો વાંચકને પણ તેટલાજ કામળ બનાવે છે એજ કવિના કવનમાં ખુબી છે, અને તેથીજ કેટલાક એને સ્નેહી કહે છે.

૧૪૮

ગ્રામ્ય માતા.

શાફૂલવિકીડિત—હોગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભૂરૂં છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દૌસતી એકે નથી વાદળી;
થંડો હ્રમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દૌસે શુક ઉડી ગાતા માઘ ગીતડાં !

માલિની—મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના,
રમત કૃષિવધોનાં બાલ નાનાં કરે છે;

કમલવન ગણીને આલના માલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની હૃપર ફેરવે છે !

અનુક્રુભ—વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપેછે સગડી કરી,
અહો ! કેવું સુખી જોકું કર્તાએ નિર્મ્યુ દૌસે !

વસંતતિલકા—ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ હૃપર ચડી નર કાઈ આવે;
ટાળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કેતુંહલે સહુ આલ જોતાં !

મંદાકાંતા—ધીમે જી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નયણાં ફેરવીને જુએછે;
ને તેનો એ પ્રિયપતિ હજુ શાંત ખેસી રહીને,
જોતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

અનુક્રુભ—ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ, અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં;
કૃષિક એ જીડી ત્યારે “આવો આપુ” કહી ઉભો.

શાદૂલવિકોડિત—“લાગી છે મુજને તૃપા, જલ જરી દેતું મને” બોલી ને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભાંને ચારે દિશાએ જુએ;
“મીઠો છે રસ ભાઈ ! શેલડી તણો” એવું દયાથી કહી,
માતા આવી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી !

વસંતતિલકા—પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળા એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટા રસની ભરો પાત્ર દેવા,
ને કે વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.

અનુક્રુભ—“ખીજું પ્યાલું ભરી દેને હજુ છે મુજને તૃપા”
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.

મંદાકાંતા—કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
એક બિંદુ પાત્ર રસ તાજું કેમ લાવાં પડે ના !
“શું કાપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે ?” આંખમાં આસું લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી છુરી ભોંકતી શેલડીમાં.

અનુક્રુભ—“રસડીન ધરા થૈ છે, દયાડીન થયો તૃપ”
“નહીં તો ના અને આસું” બોલી માતા ફરી રડી.

વસંતતિલકા—એવું યુવાન સુશુતાં ચમકી ગયોને

માતા તણે પગ પડી જોડીને કહે છે.

“એ હુંજ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!

“એ હુંજ છું નૃપ, મ કર માફ ઇશ!

શાઈલવિકીડિત—પીતો'તો રસ મજા હું પ્રભુ અરે, ત્યારેજ ધાર્યું હતું—

આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નહીં છે એવી ધરા છે અહીં;

છે તોયે મુજ ભાગ કેં નહિ સમો તે હું વધારું હવે,

શામાટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં?

વંશરથ—રસે હવે દે ભરો પાત્ર બાઈ,

પ્રભુ કૃપાએ નકી એ ભરાશે;

સુખી રહે બાઈ! સુખી રહે સૌ,

“તમારી તો આશિષ માત્ર માગું!”

વસંતતિલકા—પાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,

છુરી વતી જરોજ કાતળો એક કાપી;

ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરો પાત્ર દેવા,

બો'જો વહે રસ અહો! છલકાવાં પ્યાલું.

કેકારવ.

૧૪૯

કૃતપ્રતા.

શિખરિણી.

ભલે ફૂંકો ફૂંકો પવન તમ જવાણા સળગતી!

ભલે વંદોળાની ગગનપડમાં ધૂળ ઉડતી!

સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મોટાં ઢળો પડે!

ભલે સૂર્યે દાંકી રજ સહુ દિશા મેલોજ કરે!

ભલે વેતાં વા'ણે સદ સહુ ચોરાઈ તેટી પડે!

પ્રચંડોમિ છોને જલધિજલના ઉઝળો રહે!

ભલે હોડી ડૂબી ગરક દરીઆમાં થઈ જતી!

ભલે જતી આખી જન સહુ રસાતાલ પૃથિવી!

હવે તો હું વૈરી જગત સમજાવો થઈ રહ્યો!

અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુઃખી થયો !
 કૃતક્ષી લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની !
 ન જેવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહો.
 તુફાની સત્વે આ કુદરત તણામાં મળી રહું !
 અને તો વંટોળે યઈ જગત આ ઉજ્જડ કંઈ !
 ધડેડાટો મોટા, કડક કડકાટો વીંજળોના
 મને વા'લાં વા'લાં પ્રલયધમસાણો પવનના !
 દયાના, પ્રીતના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તણા
 તમે લોકો વૈરી, મમ હૃદય લે વૈર કયમ ના ?
 હસો રેતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી !
 અહો ! રોનારાં આ મમ નયનમાં જવાલ સળગી !
 દયા રોનારાંની ઉપર નવ મારા હૃદયને !
 તમારું રોતું એ કપટમય ને કરજ દોસે !
 તમારાં લોહીમાં મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે !
 અને તોયે સૌ એ ઘટિતજ થયું એમ ગણશે !
 અહોહો ! આ મીડી કુદરત તણી કેવો મૃદુતા !
 અરે ? તેમાં ક્યાંથી હૃદય તમ શીખ્યાં અજડતા ?
 તમારે માટે કે હૃદય જગતું જે કરી રહે.
 અરે ! તેને ચીરે ? તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે !
 સખે ! તેંએ શું આ જિગર ચીરવા ખંજર લોધું !
 હવું ખુલ્લું તોએ હૃદય મમ તેં એ નવ દાહું !
 કહું શું લોકોને ? અરર ! સધળાં પામર નકી !
 વૃથા ઢોળું ત્યાં હું મમ હૃદયનો કોધજ નકી !
 તને તો ના ઓહો ! મુજ જિગર કેંએ કહી શકે !
 મૂંઝયું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે !
 દગો ત્યાંએ ત્યાંએ પછી જગતને શું કહી શકું !
 વિના બોલ્યે કાંઈ પણ નવ હું મુંગો મરી શકું !
 બલે ફૂંકે ફૂંકે અનિલ અથડયા વગર સૌ;
 ગિરિ તો આ રેનો યઈ જઈ હવે પોલ ઉડતો !
 ધણા બહોની સામે અડગ રહીને ટકકર લોધી,
 હવે તે ખેંચાતો તૃણવત યઈ તાણુની મહી !

જવા સામે પૂરે સરપ સરખો ચલ કરશે,
હજી એ ખેંચાતો પણ નવ ખુશીથી કહોં જશે !
અરે આશા કિંતુ જરોં પણ રહી ના હૃદયને !
પડ્યો જે નીચે તે જગત કયમ ઉંચે લઈ શકે ?
સખે અન્યાયી તું મમ હૃદયને ને જગતને,
અરે રે તે કીધું જગત કડવું આ હૃદયને,
કૃતદ્વા તું થાતાં દિલ મમ કૃતદ્વી થઈ ગયું !
પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતાં એ શોખોં ગયું !
તને કેં કહેવું એ દિલની નખગાઈ મુજ નકી,
વિના સ્વાયે પ્રીતિ મમ હૃદયની ના થઈ શકી !
નકી આશા કાંઈ તુજ હૃદયમાં રાખોંજ હશે,
ન તે પૂરી થાતાં મમ હૃદયને આ દુઃખ સખે !
હશે ! ભાઈ ! કિંતુ હૃદય ત્યજવું તે સુખથી શે !
ઉછેર્યું મેં તારું હૃદય કુમળું દુઃખી ગણોંને !
હવે કાંટા લાગે (અમર તુજ એ કંટક હજોં !)
પરંતુ ખીજથી જરી વધુ હવે કામળ થજોં !

કેકારવ.

અરદેશર ફૅં ખબરદાર.

શિષ્ટ ગુજરાતી લેખક અને ઉત્તમ કાવ્યકાર મીૅં ખબરદાર ફૅં સં
૧૮૮૧માં દમણમાં જન્મ્યા હતા. તે ગ મોટા જગીરદાર અને સારા વ્યાપારી છે.
તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો—કાવ્યરસિકા, ત્રિવ્રાસિકા, અને પ્રકાશિકા.

૧૫૦

નદીગમન.

વસંતતિલકા.

પાણી પછી નદીવિષે લળીને વહાણે,
ચાર ધણાં ચળકતાં ઝૂમભેર ચાલે;
સ્પર્શાં ધોમે રવ ઝોણો કરતાં સુહાતાં,
કેં ગુમ વાત કરવા મહોં શું ગુંથાતાં ?
આ રેલ જાય ઝડપે ધરોં વેગ એવો,
જાણે થયો પવન પીઠ સવાર જેવો.

તે બેટવા બડ સરિપતિને સુભાવે,
 આ બેટ રેલતણીં લે સરિતા શું લાવે ? !
 ખારો સદા મુજ પતિ ઉદધિ રહે છે,
 ગ્રીષ્મે મધુર જળકાજ મને કહે છે;
 ગ્રેમે તૃષા પતિતણી હું હવે છિપાવું,
 વર્ષાતણું મધુર વારિ મુખે વસાવું !
 આપે મને જળ જુઓ ભરતી વિષે એ,
 હંમેશ એ ઉદધિપાડ રમંડું હું હૈયે;
 મેં લૂણ એનું બહુ ખાઈ ભર્યુંજ માંડ,
 આ વેળ કેમ અપકારી થઈ વિસાંડ ? !
 એ રીત આ સગુણ નાર નદી ઉચારી,
 ધાતી જુઓ અધિક પ્રેમ પતિસું ધારી;
 શું આકળી અતિ થની પડતી અધીરી,
 દોડી તમ્બવું પતિની અતિ દિવંગીરી.
 જ્યારે નદીપર પડે કિરણો સવિતા,
 રૂપેરી સાડીં સમ શોભતીં આ સરિતા;
 માંહે થકી ચળકતાં પ્રતિબિંબ ધાતાં,
 સોનેરી લીટીં સમ સુંદર શું સુહાતાં !
 આ દૂરથી નહીં પડે વળીં એમ આંખે,
 તે શેષનાગ અહીં આવો પડેલ દાખે;
 વર્ષાતણી શુભ લોલાજ નિહાળવાને,
 મોટી મઝા ગમત એ મનમાં શું માને ?
 કે ચોટલો ધરણીં માતતણો અહીં શું,
 છુટી જઈ વળીં પડ્યો દોસતો નહીં શું ?
 તે વૃદ્ધ હાલ થઈ છે બહુ જાણ તેથી,
 આ શ્વેત વાળ નહીં તુલ્ય જણાય એથી !
 એવાં અનેક ધરોને શુભ રૂપ અંગે,
 ઉદિષ્ટ કામ ધસતી સરિતા ઉમંગે;
 કાઠી બહાર કચરો સહુ તે દિનારે,
 સિંધુ વિષે જઈ લળી નિજ અર્થ સારે.

૧૫૧

પ્રભાતનું ગાન.

(રાગ પ્રભાત)

- જાગો રે બાળકડાં મારાં ! હું આવી રમતી,
હું આવી રમતી આ કેવી આકાશે ભમતી !—જા૦ ૧
- રાત બધી આ તમને મોઢે જૂઠાં રે લાડ્યાં,
કાળો કર મુખપર ફેરવીને તિમિરે સુવાડ્યાં !—જા૦ ૨
- પણ તમને ખોળાંતી હું આ ધસમસતી આવી,
ને તમ કાજે લે'ર મોડી આ હર્ષભરી લાવી !—જા૦ ૩
- એ લે'રે પ્રિય આંખ ઉઘાડી હ્યો એની બોકી,
ઉરમાં ઝટ ઉત્સાહ ભરો, મેં રાખી છે રોકી !—જા૦ ૪
- તિમિરે તમ રક્ષા કાજે મેં તારણડા રાખ્યા,
મુજ બાળકડાંએ સૂતાં તે હસી હસી ઝાંખ્યા !—જા૦ ૫
- ચમકંતા થાક્યા તે સૌને નીંદ હવે લેવા,
મુજ શ્વેતજ અંચળ ઓઢાવી પોઢાડ્યા કેવા !—જા૦ ૬
- જુઓ ગુણાખી પાલત મારો કેવો આ શોભે !
એ દેખીને ધરણીકરું દિલકું બહુ લોભે.—જા૦ ૭
- રંગભર્યાં તેજસ્વી કર મુજ ચોપાસે ફરતાં,
સૂનેલી કુદરતને લાડી તે જાગૃત કરતા.—જા૦ ૮
- પ્રેમો કમળને ખોલવ્યાં કેવા ભેટીને લાવે !
એ કોમળતા ને એ પ્રેમજ તમ કાજે લાવે.—જા૦ ૯
- નભચારી વાદળ-પંખેરાં ભેટીને ખસતાં,
ખસતાં ખસતાં નિજ અંગે મુજ રંગ પૂરે હસતાં.—જા૦ ૧૦
- સ્નેહે ને ઉત્સાહે મુજને જોઈ રહે ઘેઘાં !
એ રંગે રંગાવા, વાંલા, જાગેરે વેંલા !—જા૦ ૧૧
- મુજ પરોક્ષે નભમાં ફરતો ચાંદલીઓ મારો,
શીતળ શ્વાસે શીતળ કરતો જગને બના પ્યારો.—જા૦ ૧૨

- ચાંદીની ચાળી લઈ ફરતો સુધા વરસાવી,
 ને સુંદર રૂપેરી ચાદર નિશને ઓઢાવી !—જાં ૧૩
- થઈ કનકવા જેવો તે તો મુજ ઉર સંતાયો,
 વડીલ બધું રવિને જોઈ, વહાલો શરમાયો !—જાં ૧૪
- વનવગડામાં ખંખેરાં મુજ સૂતાં નાનકડાં,
 કામળ સૂર કલ્પોલ કરી કરો નિશે લાડકડાં;—જાં ૧૫
- તે સૌને મેં ચુંબન કરોને ઊઠાડ્યાં હાવે,
 તે તમને બાળકડાં ! સાથે ગાવા બોલાવે !—જાં ૧૬
- ફૂલે ફૂલે ચલકંતાં મેં મોતીડાં વેચ્યાં,
 રમતી ભમતી લે'રે આવી લાડે ખંખેર્યાં;—જાં ૧૭
- એ મોતીડાંકેં પાણી આવો જોવાને !
 રવિકરહંસ પછી તૂટી પડી એ ખાશે સધળાને.—જાં ૧૮
- ઊંચા પેલા પર્વત કેવા મેં રંગ્યા વા'લે !
 તે નિજ ઉરથી અમૃતધારા કાઢીને મહાલે—જાં ૧૯
- ને કંઈ મધુરા રાગો ગાતા લીન બન્યા મુજમાં;
 એ રાગો સુણવાને, વહાલાં, ઊઠો ઝટપટમાં !—જાં ૨૦
- જાગો રે બાળકડાં મુજ ! એ રંગ સહુ ખોશો,
 આ મારો શણગાર રૂપાળો પછી ક્યાંથી જોશે ?—જાં ૨૧
- રવિ મારો ઉંચે ચઢીને પછી ધણો ધણો તપશે,
 ને દોડી દોડી આ મારા રંગ બધા ચુંધશે.—જાં ૨૨
- કામળ માંડે હું એ જોઈ શકે કાંઈ,
 ને તેની પાછળ મુજ માંડવ જઈશ હું સંતાઈ.—જાં ૨૩
- તો વહાલાં ! ઊઠો રે ઝટપટ, ઉછળે ઉર માંડે,
 મુજ સુંદર રંગે રંગીને, આંખલડી ઠાંડે.—જાં ૨૪
- ધશ્વરને નમીએ આપણ, છે તેની જગ-કચારી;
 જાગો રે વહાલાં મુજ વહેલાં ! લ્હાવો લ્યો ભારી !—જાં ૨૫

વિલાસિકા.

૧૫૨

ગુણવંતી ગુજરાત.

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત; (ધ્રુવ)
 મેધિરા તુજ મણિમંડપમાં, આ ઝુકી રહ્યાં અમરીશ;
 માત મીઠી તુજ ચરણ પડીને માગીએ શુભ આશિષ !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

મીઠી મનોહર વાડી આ તારી નંદનવનશી અમોલ;
 રસપુલડાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલોલ !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

સંત મહંત અનંત વીરોની વાલી અમારી માત !
 જય જય કરવા તારી જગતમાં અર્પણ કરીએ જાત !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

ઉડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંચ,
 દેશ વિદેશ અડોનિશ અંતર એકજ તારી છાંય !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

સરસરિતા રસજર અભિઝરણાં રત્નાર જરપૂર,
 પુણ્યભૂમિ ફળપૂલ ઝૂઝૂમી, માત ! રમે અમ ઉર !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

હિંદુ, મુસલમાન, પારસી સર્વે, માત ! અમે તુજ જાળ,
 અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરીએ સેવા સહકાળ !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

ઉર પ્રભાતસખી અજવાળી, ટાળી દે અધાર !
 એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરીએ જયજયકાર !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

પ્રકાશિકા.

નાનાલાલ દલપતરામ.

એમ. એ.

તેઓ ઇ. સ. ૧૮૭૭માં અમદાવાદમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં પ્રોફેસર અને પછીથી રાજકોટ સ્ટેટના સર ન્યાયાધીશ હતા. તેમણે કાઠિયાવાડના એન્જની એન્જીનેરીનલ ઓફીસર તરીકે પણ કાર્ય કરેલું છે. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો—કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧—૨, વસન્તોત્સવ, ગીતા (ભાષાંતર સમશ્લોકી), ઈન્દુકુમાર નાટક, જયા અને જયન્ત, રાજ રાજેન્દ્રને વગેરે.

૧૫૩

પિતાને.

અનુષ્ટુભ

બાર બાર ગયાં વર્ષો, રાત્રિઓ પાડતાં સુની,
બાર બાર વહ્યાં વર્ષો, વાદળી વરસી બીની.
બાર વર્ષો થયાં, તાત ! મૃત્યુના પડદા નમ્યે,
હજી એ ચક્ષુમાં તોયે પ્રવેશો પૂર્વના રમે.
નથી તે મેધનાં નીરે, નથી અંધારનાં જંતે,
ધોયાં કેા રમૃતિનાં ચિત્રો રંગેલાં પ્રાણ પાટલે.
વસન્તે ને વસન્તેજ બોલે છે બોલ કાકિલા,
આત્મામાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા.
પિતાજી ! પત્રને પુષ્પે, એજ આર્થો વસન્ત આ;
ટાંકે છે કાકિલા. એવાં ટાંકે છે રમરણો, અહા !
આંખાની ડાળ મો'રીને આત્મા એ મુજ મો'રિઓ;
ગાય છે સાધુ ને સંતો હરિની રસહોરીઓ.
હુંય તે લઈ આ વીણા રમરં છું ગુણ આપના,
પુણ્યશ્લોક પિતા ! મન્ત્રો જપું છું પિતૃજાપના.
વીતતી દીર્ઘ રાત્રિ, ને થતો પરાડ દેશમાં.
એ પરાડે ઉગ્યા આપ આશાવાદી અરુણ શા.
છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ;
દેવોના ધામના જેવું હૈંડું જાણે હિમાલય.
આપ અમૃતના જાયા, ધાવણે અમૃતે દીધાં;
ને તેથી અમૃત મિટ્ટું, આપનાં કવિતો હતાં.
ડાહ્યા પુત્રજ ડાહ્યાના, અંગોઅંગે ઉરે પણ,
મન વાણી કર્મમાં યે તો, ઝરે નિત્યેજ ઇહાપણ.

વીરા દેવકુંવરીના, દીપ્તા દેવકુમાર શ્વઃ
 ને દીનકરના ભાઈ, પ્રતાપી ભારકરે સમા.
 ભર્યો ઉત્સાહી એ કંઠ, મેઘના સમ ગાજતો,
 મશસ્તી વાણીનો એહ, પ્રોત્સાહી બોલ આથમ્યો.
 શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યા, પ્રાણુની શ્વેત પાંખ શા,
 તેજવાધા સજ્જ જાણુ ફિરિસ્તો કા મનુષ્યમાં.
 નમ્ર ને નમતા, તોયે શૈલ શી દૃઢતા હતી;
 ચાલ ધીમી ધીમી, તોયે ખંતથી વેગીલી ગતિ.
 હાથે પીતળપટ્ટાળી શ્યામ સીસમલાકડી;
 બાંધી રાખી શું સંકેલી, સેના સેતાનની લડી !
 વિધિએ ભાગ્યરેખા શું દોરી કુંમકુંમકેસરે !
 ઉજ્જવળા ભાલમાં એવી રેખા તિલકની તરે.
 વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના,
 પ્રકાશે પરમાન્દે એવી અખંડ શાન્તિના.
 ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભસ્મ નથી કીધાં;
 તમે વર્ષા સમા વર્ષ્યા, ચન્દ્ર જેમ સોચી સુધા.
 સહવારે સાંજરે જેવો તપે બાનુ દિને દિને,
 શીળા શીળે તપ્યા તેમ, દઝાડ્યા નહિ કોઈને.
 મહામૂલાં દીધાં રત્નો પૂર્વજે પૂર્વ કાલમાં,
 પારખા પારખી તેહ સંરક્ષ્યા, પ્રાણુની સમા.
 ને નવાયુગની ખીલે પુષ્પે પુષ્પે વસન્ત આ,
 સંધરી પીમળો સૌની તેહનાં મધ સારવ્યાં.
 ધીરગંભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી તમે ધણા;
 બોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે સુધારણા.
 વિદ્યા ને સંપના સૂત્રો, કલાકૌશલ્ય ઓપતાં;
 ને સંસ્થાનસુધારો, ને દેશનાં હિત દીપતાં.
 રાજ્ય અને પ્રજા કેડે એક છે હિત, તે લહી;
 ઉછેર્યું એ સદા આપે, શીખ બન્નેયને દર્ઠ.
 સ્વીકાર્યા સ્નેહી રાજ્યએ, પ્રજાએ પ્રેમી પારખ્યા;
 બે બાહુ અંગના એક, તમારે તેમ તે સખા
 પ્રતિભા, રાજ્યની આસ્થા, ઉજ્જવળી દેશભક્તિની;

મૂર્તિ આપ હતા મોંઘી, શ્રદ્ધાની અર્ચનાભીની.
 પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ મુમુક્ષુ પરના હતા;
 સારગ્રાહી સદા તેથી સૌમાથી સાર સૌધતા.
 પુરાણા સંપ્રદાયોમાં શુદ્ધ પવિત્ર જે વિભુ;
 પરમ ધર્મ તમારો તે સ્વામી નારાયણ પ્રભુ.
 સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેધની ઝડી;
 લોકમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મનાં અમી.
 સિન્ધુ પ્રત્યે વહે જેવી ઉર્મિઓ નદીઓ તણી,
 લોકનાં હેતનાં પૂર વહેતાં તેવાં તમે ભણી.
 હતાં જીવન ને વાસ સદા મન્દિરહાયમાં;
 આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપનાં.
 આપે આયુષ્યમધ્યાહ્ન ગાળીઓ પ્રભુકાર્યમાં;
 અને આયુષ્યની સંધ્યા ગાળી ગાતાં પ્રભુલીલા.
 શું શું સંભાઈ ? ને શી શી પૂજું પુણ્યવિભૂતિ એ;
 પુણ્યાત્માનાં ઉડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.
 ભરી અંજલી અશ્રુની, કંઈ છું આ હું અર્પણ;
 સત્કારો સ્નેહની સેવા, પુત્રનું પિતૃતર્પણ.

ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર. (અર્પણ પત્રિકા).

૧૫૪

હરિના દર્શન.

મારા નયણાંની આળસ રે, નીરખ્યા હરિને જરી;
 એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન ઠરોંઆં ઝાંખી કરી.
 શોકમોહના અગ્નિ રે, તપે, તેમાં તમ થયાં;
 નથી દેવનાં દર્શન રે, કોંધાં, તેમાં રક્ત રહ્યાં.
 પ્રભુ સધળે વિરાજે રે, સજનમાં સભર ભર્યાં;
 નથી અણુ પણુ ખાલી રે, ચરાચરમાં ઉભર્યાં.
 નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મને ઊર્ધ્વ રહે;
 નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે.
 જરા ઉધડે આંખલડી રે, તો સન્મુખ તેહ સદા,
 બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ અળગા રે, ધડીએ ન થાય કદા.

પશુ પૃથ્વીનાં પડખો રે, શી ગમ તેને ચેતનની ?
જીવે સો વર્ષ ધ્રુવડ રે, ન ગમ તોયે કંઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરીખા રે, નજરમાં ન માય કદી;
જીભ થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનીઆં રે, પ્રભુ ! ક્યારે ઉઘડશે ?
આવાં ઘોર અધારા રે, પ્રભુ ! ક્યારે ઉતરશે ?
નાથ ! એટલી અરજ રે, ઉપાડો જડપડદા;
નેના ! નીરખો ઉડે રે. હરિવર દરસે સદા.
આંખ આળસ છાંડો રે, ઠરો એક જાંખી કરી;
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદય ભરી નીરખો હરિ.

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ બો.

મણિશંકર રતનજી ભટ. બી. એ.

તેઓ ૬૦ સં ૧૮૧૮ (સં. ૧૯૨૪)માં બાળરા પાસેના ચાવંડ
(ગાયકવાડી) ગામમાં પ્રસારા નામર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા અને તેમનું
મરણ ૬. સ. ૧૯૨૪માં થયું હતું. તેઓ પહેલાં ભાવનગર સ્ટેટના કેળવણી
ખાતાના ડાયરેક્ટર હતા અને પછીથી ત્યાંના મહારાજ સાહેબના ખાસ લેખક
હતા. 'કાન્ત' ઉપનામથી તેમણે કેટલાંક સુંદર કાવ્યો લખ્યાં છે.

૧૫૫

કલ્પના અને કસ્તુરી મૃગ.

માલિની—સુરસદન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે;
પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાનો જ સાથ,
નમનસહ મને આ મોકલે પ્રાણનાથ.

વસંતતિલકા—આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ,
જન્મ્યો હતો સકળ વૃત્તિની માંહો રંગ;
શબ્દો પાયા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજ થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા.

મંદાકાંતા—માથું ઉચું કરી નયનને સ્વરૂપ ઉચું કરું,
જેવા જેવું નીરખી મનને હું સુધાથી ભરું;
અગે અગે ખૂબી નીરખીને આંખ તો જાય ચોટી,
સાચું માને નહિ હૃદય ને વાત દેખાય ચોટી.

અનુક્રમ—એક અદ્ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નજરે પડે,
વૃત્તિઓ થાય છે મૂઠં, મુગ્ધાની મોહની વડે.

x x x x x

હૈયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે,
પ્રેમ છે એ નહિ ખીજું પ્રતીતિ એમ થાય છે.

વસંતતિલકા—ખોલે પછી પ્રણયથી નવરાવતી એ,
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ;
જાણ્યું હશે હૃદય એમ મને કહે છે,
કે આપની અમરલોક વિશે રહે છે.

અનુક્રમ—કવિતા દેવીની તેથી અમે દાસીજ આપની,
દેખીએ દિવ્ય ચક્ષુથી, યિના આપ પ્રતાપની.

વસંતતિલકા—આવો નહીં વિપદ આપ સમીજ રાય,
રાશી રહો અમર એ કવિતા સદાય;
જેની કૃપા થકી થયો સુરલોકવાસ,
સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ.

અનુક્રમ—રચના ફુનીઆની હું, દેખાડું સરદારને,
પાંખ ઉપર ખેસીને, જુઓ દેશ હજારને.

મંદાકાંતા—આહા! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય,
પાસે ઉંચો ગિરિવર બને, શ્વેત શોભા જણાય;
ધોળાં પો'ળાં ઝરણુ ટપકે વાદળાંઓ ધસાય,
આજીઆજી ગહન વન આ એક ઉંચું જ થાય.

અનુક્રમ—રહો એ કાંઈ જોવાનું, દીસે છે આ દિશા મહી,
આવે છે કાંઈ પ્રાણી એ, તેમાં સંશય છે નહીં.

વસંતતિલકા—છે મંદ મંદ ગતિ આજ પ્રદેશ સામી,
આંખો થકી કહી શકાય અપૂર્વ કામી;
કસ્તુરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય,
દેખાવને નીરખતાં મન ત્યાં તણાય.

મંદાકાંતા—જાણે કોઈ શર સ્થિર વિષે તીક્ષ્ણ ભાગેલ હોય,
ટોળું છોડી પરમ દુઃખથી જેમ ભાગેલ દોય;
તેવી રીતે ધડો ધડો પછી એ અગાડી ધસેછે,
વૃત્તિની કે ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસેછે.

અનુકૂલ—અચાનક મને એનું અનુમાન થઈ ગયું,
વાદ અદ્ભુત અરપટ, સંભળાય અહીં કયું ?

વસંતતિલકા—ઉંચે બધાં શિખર શ્વેત થયાં જણાય,
નીચે નદી વહનમાં તરેઆ તણાય;
વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારડો કોઈ નજરેથી ગુફા નિહાણે.

અનુકૂલ—અસામાન્ય છટાથી એ, બળવે હાય ! બીનને,
ચાલે તે ચિત્તના તંતુ, જ્ઞાન ક્યાં બુદ્ધિહીનને.
દેખે છે કાળને સામે, તોય પાછો નહીં વળે,
જવાની તો કહો કેમ, આજ્ઞા સંગીતની મળે.

વસંતતિલકા—અશ્રુ પડે નયનથી બહુ ખિન્ન લાગે,
છે મૃત્યુની ખબર તો પણ બદ્ધ રાગે;
દેખી સમાન હળવે ડગલાં ભરે છે,
અસંત હર્ષ સહ ચિદ્ધન બીજાં કરે છે.

અનુકૂલ—આવે અંગાળની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી,
લુપ્ધ લુપ્ધકનું ચિત્ત, થાય કરતુરો વિત્તથી.

મંદાકાંતા—ધીમો તેથી કંઈ પડી ગયો બીનનો એહ નાદ,
રે રે કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ;
ઝાંખું તેથી મુખ થઈ ગયું એમ જ્ઞેતાં જણાય,
ધીમો તોયે સ્વર સમજવા નાડીઓ કુદ્ધ થાય.

અનુકૂલ—કહે કરણુ ચીસોમાં, અરે રે આમ શું કરે ?
પ્રાણુદાન કરે તોયે, તૃણુ અસંત શું ધરે.

શિખરિણી—અરે ખૂની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદયતણી પીઝા ક્યમ કળે;
કરે તૈયારી એ શરતણી ફરે ચિત્તમુજનું,
ખરે ! પાપી પ્રાણી નિધન કરે હું દુષ્ટ તુજનું.

અનુકૂળ—આપે છે શબ્દ તેજસ્વી, સખી એ અપ્સરા મને,
દેહું આંડાલની સામે, રાખીને ખર્જને કને.

વસંતાંતલકા—માફે નઈ શિર વિષે તસવાર એને,
નીચે પડે અરર! ખીન-બચાવું કેને!
તે જોઈનેજ મૃગ મૂર્છિત થાય, હાય!
આવું થતું નિરખતાંજ મિળજ નય.

અનુકૂળ—“અપ્સરા અહીં ક્યાં લાવી,” કહી હું કુંદ થાઉંછું,
કદવના નય છે હેડી, એકસો રહી જાઉંછું.

ઓન. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ.

બી. એ. એલ. એલ. બી.

સ્વ. રા. સા. મહીપતરામભાઈના પુત્ર રા. બ. રમણભાઈનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૮માં અમદાવાદમાં થયો હતો. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગર નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેઓ સંસાર સુધારક અને સાહિત્ય સેવક તરીકે ધન્ય સાફ કામ કરતા હતા. વળી તેઓ “જ્ઞાનસુધા” ને “વસંત” એ બે માસિકના તંત્રી હતા. તેમની નૈસર્ગિક શક્તિ ભદ્રંભદ્રાદિ પુસ્તકો જોતાં તો હાસ્યરસ ઉપનવવા પ્રતિ જણાય છે. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો—કવિતા અને સાહિત્ય, ભદ્રંભદ્ર, શઈનો પર્વત, હાસ્ય મંદિર વગેરે.

૧૫૬

પ્રભુમય જીવન.

તોટક.

મુજ જીવન આ પ્રભુ! તુંથી ભરે, અગ્ન દે, અભિલાષ હું એહ પુરે.
મુજ દેહ વિષે, વળી આત્મ વિષે, જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે.
મુજ રક્ત વિષે, મુજ નાડો વિષે, મુજ! દ્રષ્ટિ વિષે, મુજ વાણી વિષે.
મુજ તર્ક વિષે, મુજ કર્મ વિષે, પ્રભુ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિષે.
શ્વિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં, પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં!
મુજ જીવન કેરું રહસ્ય ઉઠું, બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું.
ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—જહોં ઉત્પત્તિનો સ્થિર છે મહિમા—
રમરી આકૃતિ એ નિજ પીછી ધરે, અનુસારજ ચિત્ર પછી ચીતરે;

જ્યમ ચિત્રક એ મનમૂર્તિ વડે, બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે, મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે.
મણુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં, કૃતિઓ બધીં ત્વ-મય હો જગમાં;
મુજ વર્તનથી છર્ષો જે બનીરે, તુજ ઉજ્જવળ રૂપની ઝાંખી દીએ.

વાઘજી આશારામ ઓઝા.

મોરળીઆચંસુખોધ નાટક મંડળીના સ્થાપક કવિ વાઘજી આશારામનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૦ (સં. ૧૯૦૬)માં મોરળી શહેરમાં શ્રિમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો અને મરણ ઇ. સ. ૧૮૯૬માં (સં. ૧૯૫૨) વઢવાણ શહેરમાં થયું હતું. તેમણે ઘણાં રસિક અને યોગ્ય નાટકો રચેલાં છે જેમાંનાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.-ચંદ્રહાસ, ભર્તૃહરિ, રાણકદેવી, ત્રિવિક્રમ, રાજસિંહ, જગદેવ, વગેરે.

૧૫૭

વિમળાનો પત્ર અને તેનો ઉત્તર.

લાવણી.

આ પત્ર વાંચજો પ્યારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
લખિતંગ વિમળા દાસી, છું તમ દરશનની પ્યાસી;
છું રોકોડની પુત્રી પ્યારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
મુગલોથી કાગળ આવ્યો, મુજ કાકાને એણે ડરાવ્યો;
તેથી કરે વિચાર નકારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
હે રાજ તમને વરીછું, એ મુગલથી નથી ડરી હું;
સત્ય કરજો બોલ અમારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
એણે વસંતપંચમી ધારી, છે લમ તણી તૈયારી;
તે દિન પોંચજો પ્યારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
જેમ રૂકિમણીએ પણ લીધું, તેમ મેં પણ અહીંઆં કીધું;
હે કાન્ત કૃષ્ણ છો મારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
નિર્વીર પૃથ્વીને દેખું, કોઈ માઈ પૂત નવ પેખું;
એક રાણા નર છો ન્યારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
અરે મ્હેચ્છ જાતને વરવું, તેયકી બહેતર છે મરવું;
નહિ આવો થશે હત્યારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.

ક્ષત્રિનું તેજ સૌ વામ્નું, અસ્તાગત ક્ષયને પામ્નું;
 એક તમે છો પ્રાણ અમારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
 મુગલોએ સૌને પાખા, છો એક અટંકી રાણા;
 થયા ક્ષત્રિ સર્વ બિચારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
 છો પ્રતાપના કુળદીવા, તમ સાથ ચઢું છું વિવા;
 હે રાજસિંહ રઢીયાળા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
 શૂરવીર પિતા વણુ બેઠી, કાકા આથે દુઃખ વેઠી;
 યશવંત નથી યશવાળા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
 એક રામસિંહની પક્ષ, મુજ પિતાના મિત્ર સુદક્ષ;
 નથી અવર કોઈ આધારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.
 નથી અવર ઉપાયજ મારો, ક્ષત્રિનું બિરદ વિચારો;
 છું દીન તમારી દારા, તમે ખખરજ લેજો મારા.

રાગ સોરઠ.

વિમળા નવ કરશે ઉચ્ચાટ, વેહેલા આવશું રે.	ટેક.
પત્ર તમારો પહોંચ્યો પ્રીતે, લખ્યો તમે ક્ષત્રિની રીતે;	
બિરદ અમારૂં ખોઈ, ફૂળ ન લગવશું રે.	વિમળા.
પ્રિય પ્રધાનને સાથે લઈને, સભાએ અમારૂં મર્જને;	
વસંતપંચમી વેળા, નહીં વિતાડશું રે.	વિમળા.
જરાએ ચિંતા કરશે નહીં મન, મેવાડ ગાદી હજી સજીવન;	
શિશોદીઆના સોગન, નહીં વણસાડશું રે.	વિમળા.
ધન્ય ક્ષત્રિવટ તારી સાચી, પ્રસન્ન થયો છું પત્રજ વાંચી;	
રતનરૂપ તું બાળા કદા નિહાળશું રે.	વિમળા.
કાન્ત કૃષ્ણ તું જાણે મુજને, રમા રૂકિમણી જાણું તુજને;	
પ્રતિજ્ઞા જે તુજ પ્યારી, નહીં વિસારશું રે.	વિમળા.
વાંચી શાંત તમે મન રે'જો, રામસીંગને ખખરજ દેજો;	
ધન્ય ક્ષત્રીવટ દીડી રાઠોડ આપશું રે.	વિમળા.
પત્ર આપનો વાંચ્યો જ્યારે, અંકુર ઉપજ્યો અધિકો ત્યારે;	
ચંદાવતની સાથે હાજર અમે થશું રે.	વિમળા.

રાજસિંહ અને વિમળદેવી.

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાળ ઝવેરી.

શ્રી દેશી નાટક સમાજના સ્થાપક સાક્ષર શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાળ ઝવેરી
ઈ. સ. ૧૮૬૭માં (સં. ૧૬૨૩)માં અમદાવાદમાં જેન વિશ્વાસવાળી સ્થાપના
જન્મ્યા હતા અને ઈ. સ. ૧૯૦૨ (સં. ૧૬૫૮)માં મુંબઈમાં મરણ પામ્યા હતા.
તેમણે ઘણાં સુંદર અને લોકપ્રિય નાટકો લખ્યાં છે જેમાંનાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે
છે—ઉદયભાણુ, હમાદેવડી, વીણાવેલી, મોહિનીચંદ્ર, અશ્રુમતી, સરદારબા વગેરે.

૧૫૮

નથી જગતમાં સાથ સંબંધી વિના ત્રિલુવન નાથ;
શું ફેગટ ફાંફાં મારે મૂરખડા, ભરે આભથી બાથ.
કમળ પત્ર પર જળખિંદુને, સુકાતાં શી વાર;
આવણુની જળ ભરી વાદળીઓ વીખરાતાં શી વાર.
જીવતર સમજવું તેવું, આખર ન લેવું દેવું;
જીવ જવું છે ખાલી હાથ, અંતરમાં પાપ પુણ્ય સંગાથ.
પંથી જીવ પામી ગયો, નરભવ નગર બજાર;
સોદાગર સમજી જઈ, કરો પુણ્ય વેપાર.
જીવ જવું છે ખાલી હાથ—અંતરમાં—નથીં

હિમાદેવડી.

૧૫૯

મન માયાના કરનારા રે જરી જોને તપાસી તારી કાયા;
પુછી જોને તું પંડિત પુરાણારે, કોઈના અમર છે લેખ લખાણા.
કાચી છે કાયા આ માટીની માયા છે માટીના ખેત્ર બનાયા;
શાણાતો સમજી અલગ થયા, પણ બાળક બિચારા લપટાયા.
લાખોની પાંખો મઈ છે પિંખાઈ, જેણે મૂછપર લીંબુ ઠરાયા;
કાળના કો'વાડેથી કોણુ બચ્યું, ભલે રાંક હોય ભલે મહારાયા.
સંધ્યાના જેવા રંગ સોનેરી, વંધ્યાને લાડ લડાયા;
જોબન ને તનધન તેવાં સમજવાં, પાણીમાંના પડછાયા.

ઉદયભાણુ.

બુદ્ધિસાગર.

આ જ્ઞેન સાધુને જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૧માં વિભવપુરમાં કડવા પાટીદારની સ્થિતિમાં થયો હતો. તેમણે લગ્ન સંગ્રહ ભા. ૧થી ૭, અને બીજાં ઘણાં સારાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. તેમની લેખન શૈલી આત્મજ્ઞાનમાં ધારાને અને નીતિમાં દલપતશામને મળતી જણાય છે.

૧૬૦

બાળકોનેહિતશિક્ષા.

ભુજંગી છંદ.

પિતા માતને બાળકો પાપ લાગે, પ્રભાતે પ્રતિદીન વહેલાજ જાગે;
 લણો ને ગણો તત્ત્વ વિદ્યા વધારે, કુટેવો પડે તેહને દૂર વારે. ૧
 અદેખાઈથી કલેશ દૂરો નિવારે, રડેને રૂએ પુત્ર તેનો નકારે;
 કદી ગાળ બોલો નહોં રે નકારી, સદા વાક્યને બોલીએ સુખકારી. ૨
 કદી ના રીસાવું થતો ક્રોધ વારી, પિતા માત શિક્ષા થકી સુખ ભારી;
 સદા સત્ય વાણી વદો ધર્મ ધારી, બહુ થાય છે ચોરીથી તો ખુવારી. ૩
 મહા પાપ ચોરી કરે તેહ પાવે, લહે બન્ધુ મૃત્યુના ગોદે સિધાવે;
 કરે ચોરીનું કામ તેતો નકારે, ઠરે ના કદા એક દામે બિચારે. ૪
 દિવે જાણીએ ચોરીનું પાપ મોટું, કરે ચોરા તેનું થશે ભાઈ ખોટું;
 લણો ભાવથી શિક્ષકો પાસ વિદ્યા, તજે જ્ઞાનથી જેહ લાગે અવિદ્યા. ૫
 સદા સાધુને વદોએ પ્રેમ લાગી, ગુરુ સદય દેશે સુવિદ્યાનો આવી;
 ગુરુના કલ્પા કાર્યને ભવ્ય કીજે, ભલામાં સદા અન્યના ચિત્ત દીજે. ૬
 ગુરુ જ્ઞાનથી મોહ માયા ટળે છે, ગુરુ જ્ઞાનથી મુક્તિ સહેજે મળે છે;
 ગુરુ જ્ઞાનથી ગર્વ નાવેજ પાસે, ગુરુ જ્ઞાનથી સત્ય જ્યાં ત્યાં પ્રકાશે. ૭
 સદા ઉત્તતિ ધર્મથી તો થનારી, સદા ધર્મથી દોષ શ્રેણી જનારી;
 દયા ધર્મમાં બાળકો ચિત્ત રાખે, દયા ધર્મથી મુક્તિનાં સુખ ચાખે. ૮
 સહુ સાથમાં પ્રેમથી નિત્ય રહેવું, બહુ વેણ વાચા થકી ભવ્ય કહેવું;
 કરો કાર્ય સારાં નકારાં તજીને, લહે સત્ય શાન્તિ પ્રભુને બળીને; ૯
 ધરી ધૈર્યને કીજીએ ધર્મસેવા, ધરી ભક્તિને પૂજીએ ઇષ્ટ દેવા;
 કહે ધીનિધિ સન્નાતિ ધર્મ સારો, બલા બાળકો વાત એ તો વિચારો. ૧૦

૧૬૧

સંત.

ગઝલ

અમારે સંતની સેવા, અમારે સંત છે દેવા,
અમારે સંતને મળવું, અમારે સંતથી હળવું. ૧
અમારે સંતથી શાંતિ, ટળે છે સંતથી બ્રાંતિ,
સુણીશું સંતની વાણી, સુધા સમ દીલમાં જાણી. ૨
હરીશું સંતની ભક્તિ, લહીશું આત્મની શક્તિ,
અમારે સંત સૌભાગી, જગતમાં સંત વૈરાગી. ૩
જગતમાં સંત છે પ્યારા, જગતથી સંત છે ન્યારા,
અમારે સંતની ચારી, હરીશું દોષને ધારી. ૪
અમારે સંતથી વાતો, ભલી છે સંતની જાતો,
પુદ્ધયબિંધ સંતની સેવા, મુનીશ્વર સંત છે મેવા. ૫

ભજનપદસંગ્રહ ભાગ બીજો.

જન્મશંકર મહાશંકર પુત્ર.

‘લલિત’ ઉપનામથી કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલા ૨૦ જન્મશંકર
ઈ. સ. ૧૮૭૭માં જુનાગઢમાં વડનગરા નાગરકુળમાં જન્મ્યા હતા. તેઓના
કાવ્યોમાં સાક્ષર શ્રી ગોવંદનરામ તથા કલાપીની છાયા જણાય છે. તેઓ છુટક
કાવ્યો અને નિબંધો લખે છે.

૧૬૨

દેશજનોની દેવપૂજા.

(મંદાકાતા)

જન્મે તેને દિલ-દૂધડોંઆં પાયછે આશ-ધેલાં,
જીવે તેને રિમત-કુલડાંઆં-જાયછે લાડ-ધેલાં;
જાતાં તેને નાર નયનનાં સીંચતાં વાંલ-ધેલાં;
સંસારીને સુરસમ પૂજે ભાવથી ભક્તિ-ધેલાં!

આવી પૂજા અન્ય દ્વિતી માનવી માનવીની,
 દેશે દેશે ધડો ધડી થતી રંક ને રાજવીની;
 આવી પૂજા સ્વરૂપ જીજ્ઞાસે દેશભક્તિ સ્ફુરવે.
 અંતે એ તો પ્રગટ કરતી દેવની ભાવનાને !
 દેવાંશી આ ક્ષણિક દૌસતો દેહ તો આપણે છે,
 સંસારે આ ક્ષણિક દૌસતો સ્વર્ગે શો આપણો છે;
 એ સ્વર્ગે તો સુરજનતણાં વાસને વારિકા છે,
 એમાં આવી નિશ્ચિન ન શું દેવપૂજા ધટે કે !
 જન્મે ત્યાંથી પરહિત કરે સ્વાશ્રયે શીખો સેવા-
 જીવ્યા સુધી પરમય બને સ્વાર્પણે સહાય સેવા-
 જેવા તેવા રહ્યો જીવિતને આમ ઉન્નળનારા-
 એવાને તો સુરપદ ધટે ને ધટે દેવપૂજા ! !

૧૬૩

“ અમે તો પ્રભુ બાલ બલવંત ? ”

(ભેરવીનો લય.)

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત ! અમારે રેલવો આનંદ,
 અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
 મદાની પાલનમાં વિકસે-અમ જીવનનાં તંત્ર,
 વિકાસમાંતો વેગ ભરે કંઈ-નિર્ભયતાના મંત્ર !
 અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
 નાથ તણાં નિર્ભય નંદન ને-સ્વાર્પણના સ્વચ્છંદ,
 તાત સમા તેજસ્વી વિચરીએ-ભરીએ તેજતરંગ !
 અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
 ઉન્નળીએ રસ સુગન્ધ વધવા-વસુંધરાનાં રતન;
 પ્રાણુ-રસાયણ પ્રસારીએ-રચી અમ ચેતનને યંત્ર !
 અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
 અમારે રેલવો આનંદ-અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !

દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર.

એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૭ (સંવત ૧૯૨૭)માં બોટાદમાં દશા મોઢવાણિક સંસ્થામાં થયો હતો અને મરણ ઇ. સ. ૧૯૨૪માં થયું હતું. તેમણે સંસ્કૃત અને મળ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમના તરફથી પહેલાં કેટલાક માસિકોમાં કાવ્યો પ્રગટ થયાં હતાં. તેમના રચેલા કવિતાવિની, સ્તોત્રવિની, નિર્ઝરિણિ અને રાસતંત્રિ નામના મનોરંજક કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયેલા છે.

૧૬૪

વિદ્ધ મૃગ.

હરિગીત.

સંગીત, લુપ્થક ! સુખદ તારૂં આમ નવ અટકાવ તું.
રસમાં મને મરવા દઈ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવ તું;
આ મોક્ષથી મોધું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું,
તુજ બાણના સંપાતથી પંચત્વ આ સમયે મળ્યું.
શર લક્ષ બીજાં ફેંકે વા તલવારનો કર ધા ભણે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે !
રસની ધુની હૃદયે વહે રસમાં અધિક છું મગ્ન હું,
રસરૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું.
આને ભણે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી,
પણ દષ્ટિ પ્રેમામૃત તણી મારે હૃદયથી માનવી;
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજ રહ્યો, રસસેધ પણ વરસી રહ્યો,
મીઝી નયન, અવલોકતાં આજે કૃતારથ હું થયો.
વસુધા વિષે બહુધા ક્યો ગિરિશૃંગ ઉપર આથડ્યો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો;
મારી વ્યથા અવલોકીને દિલ નવ દયા લાવીશ તું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માંસને મઠે અધીરો એક પણ ન બનીશ તું.
સારંગી રંગભરી ધડી કરથી ન દૂર કરીશ તું
દઈ તાલ સાયકપાતથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
આ પ્રેમપાશવારમાં નાંતાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

૧૬૫

શરન્-મેધ.

(શિખરિણી.)

ધણો વર્ષા વર્ષા સર સરિત સંપૂરિત કરી.
 કુવા નાના મોટા વિમળ જળથી સત્વર ભરી;
 બળેલા બાનુથી દ્રુમ સકળને પલ્લવ દર્ધ,
 ક્ષિતિને સંતોષી વિવિધ વધતો વૈભવ દર્ધ.
 ખરે ! આજે ખાલી શરદ્ધન ! તું હા ! થઈ ગયો !
 રળ્યું સૌ આપીને ધવલતર કાંતિ ધરી રહ્યો !
 ભરેલું ના પેલું સજળ તન તાં કંઈ દીસે,
 કલાપી કેકાથી તુજ ભણી નિહાળી નવ હસે.
 નહિ ચંચૂ સામે તૃપિત બનીને ચાતક ધરે,
 મલ્હારો મીઠાથી સુયશ જન એકે ન ઉચરે;
 ભલે તું આકાશે ઉદિત રવિ ઢાંકી નવ શકે,
 ભલે વારિધારા અનવરત નાખી નવ શકે.
 તડિતેજે સેંજે જગત ચમકાવી નવ શકે,
 ભલે ગાજી ગાજી હરિશિર ભ્રમાવી નવ શકે;
 તથાપિ જે કીધું સમય પર તે સ્વરૂપ ન દીસે,
 કર્યું તાં વા'લા ! અવર જગમાં કોણુ કરશે ?
 ધરિત્રીને ઢાંકી તૃણ, સલિલ ને ધાન્યઢગલે,
 કરે યત્નો કોટિ પણુ મનુજને તે નવ મળે;
 કૃતિ એ સૌ તારી કદી ન તનુધારી વીસરશે,
 નવોત્સાહે ગાશે પ્રમદદિન દીપોત્સવભિષે.
 ભલે છોડી શોભા પરહુદય પીઝ પરહરી,
 મહા મોંઘું વા'લું જીવન જગને અર્પણુ કરી;
 ભલે પીવા માટે પળી ન પણુ પાસે જળ રહ્યું,
 ભલે ગાજ્યા કેરું જરઠ તનમાં ના બળ રહ્યું.
 અહો ! આપી આપી પળવિપળ આપી અવનવું,
 વિના માગ્યું હોંશે દર્ધ જગતને રિક્ત બનવું;
 સુકર્મો સંભારી પછી હૃદયમાં રંજીત થવું.

નહિ નિર્ભાગીની નિયતિ મહીં એવું નિરખવું.
વસી ખૂણે ખાતા મનુજ નજરે પુષ્કળ પડે,
અને વે'ચી ખાતા પણ બહુ વિવેકી જન જડે;
પરંતુ કંઈ રાખ્યા વગર નિજ સંચું જગતને,
સમર્પી સંતોષે વસવું વિરલાથી પ્રિય ! અને.
કદી દેતાં જેને નિજ પર તણો ભેદ ન હોતો,
લલા ને લુંડામાં સમ હૃદય રાખી વરસતો;
સુખી તે બીજને નિરખી સુખ પામે ક્યમ નહિ ?
ધરે ધોળી કાંતિ ક્યમ ન જગને મસ્તક રહી ?

૧૬૬

ચંદન.

શિખરિણી—“સભામાં શ્રીમંતો, અમીર, ઉમરાવો, અનુચરો,
“અને આવે બીજા બહુ નગરના યોગ્ય પુરૂષો;
“મને પ્રીતિ નિત્યે સહુ જન પરે પૂર્ણ પ્રકટે,
“પિતા પેઠે માફે હૃદય થઈને વતસલ રહે.
“પરંતુ જે પેલો વણિક અહીં આવે સહુ વિષે,
“અરે ! એને જોતાં અધિક ઉરમાં ક્રોધ ઉપજે;
“ન તે વૈરી મારો, અવિનય લગારે નવ કરે,
“બગાડે ના કાંઈ, પરંપ કદીએ વાક્ય ન વહે.
“તથાપિ શા માટે હૃદય મુજ એને નિરખીને,
“વડા વૈરી જેવો સમજી હણવા તત્પર અને ?
“વિના વાંકે એવો મુજ હૃદયને ક્રોધ ન ધટે,
“ખરે ! જાણું છું એ; પણ હૃદય પાછું નવ હડો !”

શાફૂલવિકીડિત—ભૂપાળે દિન એક મંત્રિવરને એકાંત દેખી કહી,
ઉડી અંતર ફેરી વાત ઉરને જે સર્વદા બાળતી;
એનું કારણ શોધવા સચિવને તે સાથ આજ્ઞા કરી,
મુંઝાણો મન મંત્રી ઉત્તર કશે આપી શક્યો ત્યાં નહીં.

કુતવિલમ્બિત—દિન પરે દિન કંઈક વહી ગયા, સચિવ તકે વિતર્ક કરે સદા;
વણિક સંગ પિછાણ પછી કરી, દિન જતાં વધતી, વધતી ગઈ.

અનુબુદ્ધ—મોટાની પામવા મૈત્રી ધ્રુવે કેા નહિ અંતરે ?
વિના યત્ને મળે મંત્રી, ન કેાને હૃદયે ગમે ?

એકદા મંત્રી ચાહીને, વૈશ્યને ભવને ગયો,
વાર્તા વાણિજ્યની એની સંગાથે કરતો હતો.

શાફૂલવિકીડિત-દોઢો ત્યાં ઢગ એક ચંદન તણો તે જોઈ આશ્ચર્યથી,
પૂછ્યું તે ધડી મંત્રીએ વણિકને “આ શું પડ્યું છે અહીં?”
“એ છે ભૂલ સચિવજી! મુજતણી, ના તે સુધારી શકું,”
ઊંડો અંતરમાંથી એમ વણિકે નિશ્વાસ નાંખી કહ્યું-

વસંતતિલકા—“પૂર્વે ગયો હું મલખાર તણા પ્રવાસે,
“લાગ્યો હતો વિમળ ચંદન વાંજ મોંઢે;
આ ક્ષુદ્ર ગામ મહીં એ નહિ કામ આવે,
વીત્યાં બહુ વરસ ગ્રાહક કો ન થાયે.
રોકાઈ પૂર્ણ ધન ચંદનમાં રહ્યું છે;
ચિંતાથી ખિન્ન ઉર એ દિનથી થયું છે;
આનો ન કોઈ ઉપયોગ અહીં કરે છે,
ને વ્યાજ તો શિર પરે મુજને ચડે છે.

અનુકૂલ—“રામે કો ભૂપ મૃત્યુ તો ચિતા ચંદનની બને,
“તે વિના કોઈ રીતે આ માલ મોંઢો નહિ ખપે.
“કહે છે એમ સૌ લોકો ધરણું હું ઉરમાં નહિ,
“આપશું અંકુષ પામ્યાથી હા! બોલાઈ ગયું કંઈ!
“ક્ષમા એ દોષની માગું, વાત આ દાટજો અહીં,”
ધૂજતો વૈશ્ય બીતિથી કાલાવાલા કરે કંઈ.
“વાણીના દોષને વા’લા! ન આણે કોઈ અંતરે,”
દિલાસો એમ આપીને ગયો મંત્રી પછી ધરે.

વસંતતિલકા—કોપે ચડ્યો તરણી માધવભાસ મોંઢે,
અગ્નિ ભર્યાં ફિરણુ ઉગ્ર અનેક ફેંકે;
પૃથ્વી અને પવન પૂર્ણ તપી ગયાં છે,
સ્પર્ધા કરે શું સહુને સગગાવવાને?
પ્રાસાદમાં નૃપતિ આમસમૃદ્ધ સંગે,
બેઠો હતો કરી વિશેષન શીત અંગે;
પાસે હતો સકળ મંત્ર સહાયકારી,
બેઠો પ્રધાન કંઈ વાત રહ્યો વિચારી.

દ્રુતવિદિધિ—ઉશ્મરના યજ્ઞ બટકી રહ્યા, અનુચ્છે જળ તે પર છાંટતા;
કુસુમ, ચંદન ને બજનાદિકે, નૃપતિ સેવન શૈલ્ય તણું કરે.

વસંતતિલકા—દેખી પ્રસંગ થઈ સ્વરથ પ્રધાન બોલ્યો,
“શૈલ્યા ચંદન સમે ન ઉપાય બીજો;
“જો બંગલો સકળ ચંદનનો કરાય,
“ઉષ્મા ન ગ્રીષ્મ તણી તો જરીએ જણાય.”
“હા યોગ્ય એ જરૂર ઉષ્ણુદિને ઉપાય,
“મંગાવી ચંદન કરો ન્યમ શીઘ્ર થાય;”
આસા સ્વીકારી સચિવે ઝટ કાર્ય કીધું,
દૈ મૂલ્ય વૈશ્ય તણું ચંદન સર્વ લીધું.

અનુબુદ્ધ—બનાવી બંગલો આપ્યો ભૂપ બાળી ખુશી થયો,
બેઠેના સ્નાતને શાન્તિ આપી એ સચિવે અહો !

શાર્દૂલવિકીડિત—વેચી ચંદન ભૂપને વણિક એ આપે ઘણી આશીર્વા,
રાગના ઉરમાં એ સમયથી ના કોષ કાંઈ
જણી એ પલટો કરેા હૃદયનો રાગ શક્યો અંતરે,
તોએ કારણ એહનું ઉર વિષે આવ્યું કશું ના અરે !

શિખરિણી—શક્યો જણી સાચું સચિવ હૃદયે કારણ બધું,
અને સંતોષે એ હૃદય સહજે એમ ઉચર્યું;
“શકે છે સર્વેનાં હૃદય અવલોકી હૃદયને,
“વિના પ્રીતિ ક્યાંથી ધીર ઉરમાં પ્રેમ પ્રકટે ?
“પ્રજ્જને પ છે નૃપતિ નિજ સંતાન સમજ,
“અને એની દષ્ટિ સહુ ઉપર સ્નેહામૃત ભરી;
“પરંતુ જે પાપી અહિત કંઈ એનું ઉર ચહે,
“પછી પ્રીતિ ક્યાંથી નૃપહૃદયમાં એ પર રહે ?
“અરીસો છે દૈવી હૃદયરૂપ, જોવા જગતને,
“છમી એમાં સાચી સકળ ઉરની સત્ત્વર પડે;
“ન આલે વાણી કે અભિનય તણું કૈતવ કંઈ,
“ઠગાશે આ દષ્ટિ પણ ઉર ઠગાશે કદી નહિ.”

કલ્પલોસિની.

રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.

‘સુમંત’ ઉપનામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા શ. રામમોહનરાય ઇ. સ. ૧૮૭૪ (સં. ૧૯૩૦)માં અમદાવાદમાં જન્મ્યા હતા. તેઓનાં રચેલાં છુટક કાવ્યો સ્થિત છે. એ ઉપરાંત તેઓએ યોગિની, ખાલા વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે.

૧૬૭

રતનાકરનાં રત્નો.

શાદૃશવિકીડિત

તારી રત્નતણી ગુફા મહોં શું છે, તું હૃદયિ રાખતો,
તેજસ્વી બહુ શક્તિઓ મણી સમી, ને મૌકિતકો આપતો;
સર્વે જે ચળકે દિને નહિ ગણે, કો જે વૃથા દીપતા,
ચિંતાશીલ સમુદ્ર! રાખ તુજ તે, ના એ અમે માગતા.
તારી પાસ બહુ ભર્યું ધન, અરે રત્નો મહા મૂલ્યનાં,
નીચે શાંતિ મહોં રહે તુજ તળે, દીપે તહોંથી ધણા;
હજ્જરો બહુ નાવના કરોં ચુરા, લક્ષ્મી ગુફા રાખતી,
કેધોન્મત્ત સમુદ્ર રાખ તુજ તે, નાએ ભૂમિ માગતી.
છેરે તોય હજી બહુ નિધિ તળે, મોટાં પુરોમાં કરી,
તાં વારી વિશાળ હેમભવનો, રેતીથી દીધાં ભરી;
પ્રાસાદો જહોં રમ્ય નંદન કીડા, થાતી તહોં શન્ય છે,
રે રે હૃદયિ દોડ તેપર જનો દે છે થવા નાશ તે.
છેરે તોય હજી નિધિ તળોંએ, ને છે તરંગો મહોં,
વીરો ને બહુ સુર સજ્જન ભર્યાં, તેં છેજ વારિ મહા;
તાં ગર્જન ના સુણે વળોં નહોં, સુણે યુધે નાદ જે,
પ્રેતસ્થાન પ્રચંડ રાખ ધન તું, પાછા સહુ આપ તે.
પાછાં આપ લોધેલ વિક્રમોં જનો, ને રમ્ય ચારૂ સ્ત્રીઓ,
તેં જે લૂટી લોધેલ છે ભૂમિચક્રી, જેને રમરે રતેહોંઓ;
રાત્રિ દિન કરે બહુ રદન ને પ્રીતિ વિસારે નહિ,
રાખ્યા જાણ દટેલ દ્વીપ ખુરજો, છે સર્વ તાં નહિ.
કાંતા સુંદરીના કંઈ પ્રિયતમો, તેં લૂટી લીધાજ છે,
આશવાન યુવાનની પ્રિયતમા તેં લક્ષી લીધીજ છે;
તારે આ મુજ વાક્ય સુણવું ઘટે, પાછાં મૃતો આપ તું,
લેશે સિધુ ભૂમિ—અમુલ્ય જન તે, પાછાં મૃતો આપ તું.

નાટ્ય.

પ્રેમાનંદ

૧૬૮

ભીમ અને યક્ષોનો વિખવાદ.

(અનેક સુખના અભિનયદર્શક જલપ્રશંસા કરી તેનું પુનઃપુનઃ પાન કરી રહ્યા પછે પદ્મગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળો ભીમ થયો તે જોઈને)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, જોઈ) અરે મૂઠ્ઠા યક્ષો તથા કોધવશાનામક દાનવો ! અને કિન્નરો ! તમે આનુષાણુ નજર રાખ્યા વગરજ કામ કરનારા છો કે કેમ ? તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું; તે બૂલી જઈ કેવાતા નિર્ધોગીના બુધભરૂપ શું ફૂલાંજ ગુથો છો ? કે કંઈ ખીજાએ સરત રાખો છો ?

અનુચરો—(ગુંથાતી માળાઓ લણી નજર હોવાથી) અધ્યક્ષ ! અહીં ખીજું શું આચરવા જોગ કાર્ય અમે ન આચર્યું કે ફૂલાં ગુથોછો કહી ઠપકો દેવા લાગ્યા છો ? આય કામ આપનીજ આજ્ઞાનું છે કે અમે અમારા મનથીજ કરવા બેઠા છીએ ? પરમેશ્વર માથે રાખી કાંક તો વિચાર કરો ?

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે શો વિચાર કરાવો છો ? જરા ઉંચું જોઈને બોલશો કે એમને એમજ ! જુઓ પેલો મૃગચર્મવાળો સતાં સુવર્ણ બાણુઅંધ ધારણુ કરેલો, શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલો, બચકર પરાક્રમવાળો, શૂરવીર અને શંકાવિનાનો થઈ તથા તમો સર્વને તૃણતુલ્ય લેખી પદ્મિનીનાં જળનું પુનઃપુનઃ પાન કરી રહ્યો છે; અરે એટલાથીએ એ ક્યાં નિવૃત્તિ પામે છે ! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા લાગ્યો ! તમે એને સત્વર પૂછો કે એ અહીં શા માટે આવ્યો છે !

અનુચરો—(ભીમને જોઈ તેની કને દોડી જઈ) મહાગ્રાહુ ! મહાતેજસ્વી ! મહામતિમાન મુનિસમાન વેષવાળા ! અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલા ! તમે કાણુ છો ? કાણુ છો ? અને અહીં શા કાળે આવ્યા છો ?

લીમ—લીમ નામનો પક્ષ અને ધર્મરાજનો અનુજ, કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરીવનમાં આવી રહેલો મને માનો; અહીં આવવાનું પ્રયોજન આ પક્ષ લઈ જઈ પ્રયાને પ્રસન્ન કરવી એટલુંજ છે.

અનુચરો—અહો નરવર ! આ યક્ષેશ્વરને ક્રીડા કરવાનું અતિ પ્રિય સ્થળ છે. આમાં માનવ વિહાર કરવા સમર્થ નથી. યક્ષો, ગધર્વો, અપ્સરાઓ, મુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુમેરની આસા વિના જળનું પાન કરવા કે એમાં ક્રીડા કરવા શક્તિમાન નથી.

લીમ—અને કદાપિ કોઈ શક્તિમાન થયો તો તેનું શું થાય તેય ભેજેભેગું કહીજ ઘોને !

અનુચરો—(સંકોપ) અરે ભણા માણસ ! એમાં તે કે'વાનું શું છે ? ધનદની અવગણના કરી આમાં વિહાર કરનાર નાશ પામે છે નાશ ! અલ્યા ! અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કમળ તોડતો જાય છે ? વાહરે વાહ ! !

લીમ—અરે મેં તમને કહ્યુંકની કે હું ધર્મરાજનો ભાઈ લીમસેન છું ! ! ! શું તમે તે વૃકોદરને નથી જાણતા કે અલ્યા પેલા કહી જીવવા ઇચ્છો છો ?

અનુચરો—વાહરે અલ્યા ! કે'છે કે હું ધર્મરાજનો ભાતા છું અને કુમેરનો અનાદર કરી બળાત્કારે બિસપ્રસન્ન લેવા ઇચ્છો છો ! !

લીમ—કેમ, ધર્મરાજનો ભાતા આ કમળ ન લઈ શકે ?

અનુચરો—અરે ધર્મરાજનો ભાઈ તો શું પણ સાક્ષાત્ પુરંદરનો પુત્ર પણ ધનેશ્વરની આસા વિના અમો સતાં આ સ્થળના સામું જોવાનેય સમથ ન થઈ શકે ! !

લીમ—ખરૂં ભાઈ ખરૂં ! તમારૂં કે'વું ખરૂં છે; પરંતુ હું અહીં આટલામાં તમારા કુમેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઉં તથાપિ આ કમળને લેવા તેની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી ! !

અનુચરો—કેમ નથી ઇચ્છતો ? ઇચ્છવું પડશે ?

લીમ—ઇચ્છવું પડશે ત્યારે જોઈ લઈશું. પરંતુ તમે એટલુંય નથી જાણતા કે રાજાઓ કોઈની યાચના કરતા નથી; અને ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ પણ છે કે કોઈની યાચના કરવી નહિ. ત્યારે શું તમે યક્ષેશ્વરના અનુચર થઈ ક્ષત્રીનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છો છો ?

અનુચરો—અરે ક્ષત્રીધર્મધારી ! કે' કે' તું કે' કે' ક્ષત્રીઓ પારકું સેવાની ધ્વજવાળા ક્યારે હોય છે ?

ભીમ—સત્ય છે, તમારું કે'તું સત્ય છે; ક્ષત્રીઓ એવાજ હોય છે અને હું પણ એવાજ છું.

અનુચરો—અલ્યા કેમ કરી એવો છું ? પારકી પશ્ચિનીમાં વિના પૂછ્યે વિહાર કરે છે અને સફાઈમાંથી તો હાથ કાઢતો નથી !

ભીમ—(સરિમત) અનુચરો ! આ પશ્ચિની મહાત્મા કુબેરની ક્યારે છે ? આ તો નગઝરણુથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; કંઈ કુબેરની કરામતથી કે તેના સ્થાનકથી ઉપજેલી નથી !

અનુચરો—તે પૂછવાનો તારો શો અધિકાર છે ?

ભીમ—શાંત પાપ ! ગિરિના ઝરણુથી ઉત્પન્ન થયેલી તલાવડીનો ઉપભોગ કરવાને સર્વ ભૂત પ્રાણીઓનો એકસરખો અધિકાર છે એટલે પછે કોઈને કોઈની યાચના કરવાની રે'તીજ નથી. (એમ કહી ધણું કમળ તોડી બગલમાં મારે છે.)

અનુચરો—અરે મરણુધર્મવાળા માનવ ! શું તું સર્વની અવગણના કરે છે ? ત્યારે તો લે, લેતો જા ! (એટલું બોલી સર્વે જણ ભીમ ઉપર ચઢીને આવે છે અને તેના પર ખર્જ, તોમર, પદ્મિશ, બાણ, પા'ણુ આદિક અનેક શસ્ત્રોનો વરસાદ કરે છે; અને ભીમ તે કશાને ન ગણુકરતાં કમળ તોડી એકઠાજ કર્યા કરે છે, તે જોઈ)

અધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે મૂઢ માનવ ! શું તું સર્વની અવગણના કરે છે ? (એટલું બોલી ભીમને અનેક બાણથી વીધે છે, અને તેથી અસ્થાને લાગેલા ધાથી જેમ સિંહ બમણો બલિષ્ઠ અને કોપાવિષ્ટ થાય છે તેમ થઈ તે સિંહનાદ કરે છે અને તે શબ્દમાં હનુમાન પોતાનો શબ્દ પૂરે છે તથા નિકટ આવી પહોંચેલો ઘટોત્કચ પોતાના પિતાનો સ્વર ઓળખી પોતે પોતાના અનુચરો સહિત સિંહનાદ કરે છે. જેથી અસંખ્યાત યક્ષો પૃથ્વીપર પડી જાય છે અને તેમને અધ્યક્ષ મહાબલ પામી આકાશ માગ થઈ કુબેરને સમાચાર કહેવા જાય છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

સત્યભામાનો રોષ.

(પ્રિયાને પુષ્પ બતાવવા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે નારદ મહર્ષિએ મને એ પુષ્પ આપ્યાં તાં તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજાં તારે કાળે રાખી મૂક્યું તું. આવા હુલ્લેસ કુસુમને કાળે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કાણુ કરમાવી દે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો જો મને ઠગતા હો. મેં એવું સાંભળ્યું તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું તું. “બળ્યો વર ને બળી જન.” પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો, મારે શા સુખ ઉપર જીવતું ! પણ હાં હાં. જો તમારી કને ધૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શા કાળે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતું.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું આવ્યો એત્રોજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો. કિંતુ કલેશમાં તે તને આપવાનું મને સાંભર્યું નહિ.

સત્યભામા—(સજળનેત્રે) પણ તહીં જઈ દોડ્યા દોડ્યા પહેલું આપી આવ્યા તેનું કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનું વાશીજ લેનારાં કે ? તમારું ફૂલ તમને ગંધાય; મારે તો એ નથી જોઈતું !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હવે હું ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી. તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કર, ગ્રહણ કર.

(રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે.)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાંભળી) એમ કહેવાથી આર્યપુત્રને સુખ થતું હોય તો ભેદવચન કંઈ ભુંડું નથી. માત્ર દેવે એવું અંતરમાં ન રાખવું એટલીજ મારી વિનંતિ છે.

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) ના ના દેવી ! એમ તે કયા અંતરમાં કરે ? આવો અહીં ખેસો.

સત્યભામા—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અશ્રુ આદિક લોહી સંકોપ) સાચર જેવાં મોટાં કહેવાઈ મરગદા મૂકે તો પછે તેને સાચર શેનો માનવો ? વગર નોતરીઆ જમનારથી કિયો વરો કરનાર દુઃખી નથી થતો ? અમે તો ક્રોધનાય સુખમાં આડાં આવતાં નથી !

રૂકિમણી—એન ! આવડે એટલું બોલીએ નહિ અને બાવે તેટલું જમીએ નહિ. પ્રલયકાળ જેઈ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જે ન મૂકે તો તે સાગર શેના ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ જુએ તેને સુખનાં શમણાંય શેનાં આવે ? “કાઈ વેંત નમે તો કાઈ ગજ નમે.”

સત્યભામા—(સુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુંય નથી અને ગજ નમાવવાંય નથી. અમે તો કાઈ દહાડોય આવું કર્યું નથી અને કરનારનું બહુંય થનાર નથી !

રૂકિમણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ; જેજે નમવું સાંભળી નીચા માખાપની થઈ જતી ! ચોરની પેઠે છાનીમાની ઉભી રહી હેરીઆં હેરનાર તુંજ કે ખીજ ? (મૂઠી વાળી હાથ હલાવી) મારી તો દૈવરાત એમ કરે છે ! છાતીપર આવી ઉભાં રહેતાં કાણુ ના કે' તેવું છે ?

સત્યભામા—(ભૂકુટિ ચઢાવી સામું જેઈ) તમે તમારા ભારમાં રહેજો, જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાંખી રે'શે. હું તો કાળજી કપાઈ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ. (એટલું કહી નીચું જેતાં રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ધાલેલું અઘૌકિક પુષ્પ જુએ છે અને તરતજ કૃષ્ણદેવના સામું જેઈ જોરથી માથું કૂટે છે.)

રૂકિમણી—(સકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાલી) મહારાજ ! ચાલો મારે મંદિર. જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પાંસરી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવી ! તમારું કહેવું સત્ય છે; કિંતુ સજળ ધનને વેરી નાખતાં સુધી વાયુએ વાવું એ ધનની શોભાને ઘટાડનારું છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! એ હું સારી રીતે સમજું છું અને સમજી પણ ખરી. એમ છતાં અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું દુઃખ ટાળવાનુંજ છે. હું જાણું છું કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે અને તેને કાળે આ હડ લઈ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાંથી લાવવાના હતા ? મહારાજ ! જે તમારા જીવને સુખ થતું હોય તો હું આ માંડે પુષ્પ એને આપું. મેં તો એવાં ધણાંય દીઠાં છે અને ધાલ્યાં છે. (એમ કહી કૂલ ઊડવાનું કરે છે.)

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુંય જોનાર નથી. હું શું કોઈનું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમાં હશે તો હું આવા ફૂલ લઈ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઈશ. શું આ ધા મને રૂઝામ એવો પડે છે કે ?

રૂકિમણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે ક્યાં કરજે ! (ભોંયને ખમની ઠોકર મારી) મારી તો બજારાત તારા સામું જુએ છે.

સત્યભામા—(દાંત પીથી) તારા કરમમાં ભવોભવ કંકાસ રો' ; મારી.....(એટલેથી બોલતાં અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે ઉભા રહે છે.)

કૃષ્ણદેવ—દેવી ! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકરો એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે.

રૂકિમણી—શું આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે મારે વગર એટલે આલ્યાં જવું ? તો ઠીક, દેવ ! હું તેમ કંઈ છું. પણ આ પુષ્પથી જો સુખ થતું હોય તો તે આપતી જઉં.

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય ?

રૂકિમણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે ! ! વાર મહારાજ ! અમને કાઠી મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભામા સામું જોતી જોતી ચાલી જાય છે.)

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છો ત્યારે પાછળજ જાવ કે સુખીઆરા થવાય ! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી હલાવી) સોગન ખાઈ કિયે મોઢે બોલતા'તા કે નારદ મને એ પુષ્પ આપી ગયા છે ! ! જૂઠાનો આવરદા એ ધડી, તેય જદવજના ક્યાં જાણ્યામાં છે ? જો હું આવાજ ગરજમતલખી તમને જાણુત, તો સો ભવ કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણુત ! અરેરે પ્રભુ ! મારો તો ભવજ છૂટી પડ્યો ! ! નીચેથી ઉચું જુએ કોણ ? “ પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયું ! ”

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામું નજ જોવું ? જોણે મારે કાળે માખાપ, લાઈલાંકું, સર્વે તળ્યાં અને એક મારાપર દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખી. તે તારી જાતેજ જોયુંકની કે એ માઈ વચન કેવું પાળે છે !

સત્યલાભા—કાણુ તમને ના કહે છે ! જાવ મે તેને ત્યાં જઈ સત્તર દહાડા પડ્યા રો.' તમને કાણુ ચોખ્ખા મૂકી મોઢા'વા આવ્યું 'તું ? એણે તો માખાપને તબ્યાં છે અને મેં તો માખાપ તમારે કાળેજ મરાવ્યાં છે ! મારા જેવી બરોસો રાખનારી તો કાઈએ મળનારી નથી ! માફ થ મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શું પણ સો વાર વચન પ્રાગનારી થાઉં. પણ હાય હાય ! આ અકરમણુના કરમમાં એ ક્યાંથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકસજ કરવો તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે ? જ્યાં ત્યાં બોલવું.

સત્યલાભા—(પર્યંકના પાયામાં માથું પછાડી) શું ત્યારે મારું જૂઠું અને એનું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી ! તેં ગળથુથીમાં વખે ઘોળી રો ન પાચું ! હાય હાય ! શું આ કસાઈવાડેથી ગાયને છોડવનાર કાઈએ નથી !! ઓ માડી ! મેં તે પૂર્વજન્મે શાં પાપ કર્યા હશે કે આ સકર્મીને પાલે પડી !!!

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડ્યાં હોત તો ચૌદમું રતન ક્યારનુંય અંગોઅંગ ઓપી રહ્યું હોત !!

સત્યલાભા—મૂઝો મારવાનો હોત તો મારી નાખત. પણ આમ રીખાવી રીખાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઈ વેણુબાણુ મારતા રો', તો પ્રભુ તમારું બહું કરશે !

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો પુલાં વરસતાં હશે !

સત્યલાભા—(દાંત પીશી માથું અને છાતીઓ કૂટતી પૃથ્વીપર પડે છે), હાય મુવો જીવે વેરવી થઈ લાગ્યો છે કે ઝટ લઈ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરું ?

શાર્દૂલવિકીડિત.

માયાએ કરીઓ મને ક્યમ કરી, આ દૈતવાદી અડા,
રે અદૈત ગ્રયું ગ્રયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !
જણી જા જીવ ! તો જરૂર સુખ છે, અદૈત ધર્મે નહા,
વેશો આ, વચળે ચમે ચપળતા, કામે ન કાન્યું સહા.

સત્યભામા—શું હજીએ તમે મને શાર્યાન કરાછો કે ? હવે તો તમારા દેખતાંજ જીભ કરડીને મરું છું. (એટલું બોલી બે દાંત વચ્ચે જીભ કાઢી દાખે છે.)

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા કરીને જઈ) હાં હાં આમ તે થાય ? જા તું કે' તે મારે કરવું અને તું જે માગે તે આણી આપવું; ઊઠ ઊઠ અને કલેશ તજી જે જોઈએ તે માગી લે. (એટલું કહી સત્યભામાને બેઠી કરે છે.)

સત્યભામા—જીવ જીવ તમે શું આપનાર છો ? જેને બોલે બંધ નહિ તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શો માલ છે ! કપી નખોદણે આ સંસાર માંડ્યો હશે કે આવાના હુંસલા ખાઈ પેટ ભરવું પડે છે ! પેટમાં પૂજાય ઊઠતો નથી કે કોઈનાં ઓશિઆળાં ન થવું પડે !

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હું તને સત્ય કહું છું કે જા તું જે માગીશ તે તને આપીશ; કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો મારે કલેશ તજી શાંતિ ધારણ કર. જે આ—

સ્તંધરા.

જે વાયે છે વનિતા સમૌર શૌતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જે મોતી આ થયાં છે હિમકણ જળનાં, ભક્ષશે શું મરાળા;
જે રોતી રે' પ્રિયા તું, નિકર નયનથી, અશ્રુ ગ્રે'શે ચરાળા,
માગો માગો મરાળે ! મુખવદ્યું અરપું, કલેશ ત્યાગો કરાળા.

સત્યભામા—(સવાર થવા આવ્યું જોઈ) આર્યપુત્ર ! બોળી તો હુંજ છું; જેમ હગશે તેમ હગાઈશ.

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! જા તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ.

સત્યભામા—જેજે આર્યપુત્ર ! હવે કંઈ કપટ કરશો તો હું મારો જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી. તમે જ્યારે માગ માગ કહ્યું ત્યારે હું જે માગીશ તે આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા જે માગવું હોય તે માગી લે.

સત્યભામા—જે મારા મન માન્યું આપતા હો તો આપો. મારે તો પારિજાતકના ફૂલવાળું ઝાડ જોઈએ છીએ અને તે લાવો મારે મારા ચોકમાં રેપવું છે. (કૃષ્ણદેવ સામું જોઈ) કેમ તોખરો ચઢ્યો ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું તો કહીશ કે સવિધને લાવી મળી સોબમાં ઉગાડો. કંઈ મોંમાં માય એવું બોલે તોજ માગ્યું આપાય. મેં કહ્યું માગે લારે માગીને માગ્યું તો ઠીક !

સત્યભામા—શું ત્યારે નહિ આણી આપો ? જો એ આણી આપવાનું ના કહો તો સૂરજ જગ્યે આ સત્યભામાનું મોઢું તમે જુઓ એ વાતનાં તો છેટાંજ સમજવા. કેમ આણી આપો છો કે નહિ ?

કૃષ્ણદેવ—આ બધું નભ નીચે લાવવાનું કેમ ન માગ્યું ? બૂલ થઈ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે.

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુખ માગ્યું આપીશ કહી હવે નહિ અપાય એમ કહો, એટલે તમારા દેખતાંજ હું દાન દેનારી થઈ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરું.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ સ્વીકૃત કરવી તે શા કામની ? પારિજાતક દ્રુમ સ્વર્ગમાં છે; એ તે હું તને અહીં શી રીતે લાવી આપું ?

સત્યભામા—ગોપીઓનાં મનગમતાં અને ગુરૂપત્નીનાં છોકરાં જેમ આણી આપ્યાં હતાં, તેમ મને આણી આપો. મેં કંઈ એથી વધારે માગ્યું નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત વાર ત્યારે આણી આપીશ)

રોષદર્શિકાસત્યભામાઆખ્યાન.

૧૭૦

ભયગ્રસ્ત મુનિઓ.

(દોડતી દોડતી દ્વારપાલિકા પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલિકા—દેવશ્રીનો જયજયકાર થાઓ. મહારાજ ! તપોવનમાંથી દુઃખના પોકાર કરતું મુનિનું મોઢું કુડુંબ દ્વાર આગળ આવી ઉભુ રહ્યું છે, અને તે આપને દર્શન દેવાની ત્વરા કરે છે.

સંવરણ—હાં, હાં, તેમને રોષ કર્યા વગર સત્વર આવવા દે. પ્રિયા અર્ધપાદાદિ તૈયાર કર. (રાજા બીઠી તેમને સામે તેડવા જાય છે અને બે મુનિ, બે મુનિપત્ની અને ચાર મુનિકુમારને આસનાદિ આપી સન્માન-પૂર્વક તેડી લાવી બેસાડે છે.)

મુનિ—અહો નૃપાણ ! આદરસત્કારની કાંઈ આવશ્યકતા નથી તેમ તે સ્વીકારવાનો અવકાશ પણ અધુના નથી.

સંવરણુ—(સભય) મુનિશાઈલ ! મારો એવો શો અપરાધ થયો છે કે આપ પૂજાદિ ગ્રહણ કરતા નથી, કે સ્થિર ચિત્તે બેસતા પણ નથી ?

ખીંભુનિ—વત્સ સંવરણુ ! તારો અપરાધ નથી અને ગણીએ તો છે પણ; તે એ કે, મુનિકુલનું બૂપાળોએ આગસ વિહીન થઈ રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે તારાથી થતું નથી, તેથીજ અમારા જેવા અનેક મુનિઓના કુટુંબની આ દશા થઈ પડી છે ! શિવ શિવ ! તપોવનની શી દુર્દશા ! ! (એવામાં કાંઈ ખડખડત થવાથી સર્વ મુનિકુટુંબ એકાએક ભયગ્રસ્ત થઈ) હાય દૈવ ! અહીં સુધી પણ શું વ્યાધ આવી પહોંચ્યો ? (એવે આર્તનાદ સાથે કુમારો મુનિપત્નીઓને બાઝી પડે છે અને મુનિઓ આમથી તેમ ભરાઈ જાય છે તેમને આશ્વાસન કરી,)

સંવરણુ—મહાશયો ! શાંત થાવ. શું કોઈ દુષ્ટ વ્યાધે તપોવનમાં તાપ ઉપજાવ્યો છે ? દ્વારપાલિકે ! દ્વારપાલિકે ! કેમ કોઈ ઉત્તર દેતું નથી ?

દ્વારપાલિકા—(દોડતી પ્રવેશ કરી) મહારાજ ! મહારાજ ! શી આગ છે ? મુને મુનિશ્વરોના સત્કાર માટે દેવીએ આ સાહિત્ય લેવા મોકલી હતી.

સંવરણુ—(સંકોપ) શું ખીજું ગ્રાઈ નો'તું ? જા જઈ સત્વર સુરથને રથ સજ કરી આવવા કહે.

દ્વારપાલિકા—(નમન કરી) જેવી દેવશ્રીની આગ. (એમ કહી જાય છે.)

સંવરણુ—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) કાણ એ સુકેશી કે ?

સુકેશી—(ઉતાવળી પ્રવેશ કરી) હા મહારાજ ? શી આગ છે ?

સંવરણુ—જા જઈ સચિવને સૂચવ કે હું તપોવનનો તાપ ટાળવા સત્વર સિધાઈ છું માટે તેમણે રાજકાજની યથાર્થે વ્યવસ્થા રાખવી.

મુનિ—અરે દુષ્ટ ! તું તારી વ્યવસ્થા કરવા રહીશ એટલામાં તો શાઈલ સારા તપોવનના તાપસોનો નાશ કરી નાખશે ! શું તારા પૂર્વજો તારા જેવા હતા ?

સંવરણુ—(સવિનય) મહર્ષિ ! આ રથ આવ્યો. હવે હું એમાં બેસી નિમિષમાત્રમાં તેનો નાશ કરું છું. મુનીશ્વરેનું રક્ષણ કરવામાં તો મારા પૂર્વજો જોવા હું નથી; કિંતુ—

ઇંદ્રવિજય.

આ ધનુ આ શર આ નર કિંકર, હસ્ત ધરે નવ ઇંદ્રથી હારે,
જો કરીને મુનિધાત ગયો લહું, શાર્દૂલી ગર્ભ ન હૃદય ધારે;
સંયમની સુધા જાઉં હું નહિ, જીતું હું જો યમ આવીય વારે,
હં કરજાકર ! શાંતિ ધરે ચિત્ત, આશ ન અન્ય વસે ઉર મારે.

બી૦ મુનિ—(સકોપ)

નારાયણ છંદ.

બલે બળે કળે જીતે તું ઇંદ્ર આદિ સર્વને,
વળે ન કાંઈ વાધથી લહું હું ખાલી ગર્વને;
હવે ન તાપ શાંત થાય શાપ આ દેઉં પળે,
ખરેખરું કહું જદા તદા તું સ્વરૂપમાં બળે.

(ઉતાવળે દોડતો સારથી પ્રવેશ કરી)

સુરથ—આયુષ્મન સર્વ ઉપસ્કર સાથે રથ તૈયાર કરી આવ્યો છે.

સંવરણુ—(મુનિઓને નમન કરી) કેમ મહાનુભાવ ! આપનો શો વિચાર છે ?

મુનિ—એટલે શું અમને તું સાથે લઈ જવા ધારે છે ?

સંવરણુ—(નમન કરીને) ના મહારાજ ! મારી એવી ઇચ્છા નથી.
(નેપથ્ય લણી જોઈ) વસંતક ! વસંતક !

વસંતક—(ઉતાવળો આવી) કેમ વયસ્ય ! શી આજ્ઞા છે ? અરે !
આજ આટલે કાળે દક્ષના યજ્ઞમાંથી વિજય મેળવી આ મુનિઓ અહીં
ક્યાંથી આવી ચઢ્યા છે ? (સકંપ) શું રૂદ્રદેવ આવે છે તેમની વધાઈ
એમને કહી સંભળાવવા મને બોલાવ્યો છે ?

સંવરણુ—(સકોપ) અત્રં; આ મુનીશ્વરેનું યથાર્થ અતિથિપણું
મારા આવતા સુધી થાય એમ કરજો. (રાજ સર્વને નમન કરી નાય છે.
તેમ મુનિઓને માર્ગ બતાવતો વસંતક પણ ગમન કરે છે.)

તપત્યાખ્યાન.

દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

જ્ઞાત નાટકકાર તથા યશ્વેષ લેખક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયેલા, ચોથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ શાં રણછોડભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૭માં મહુધામાં થયો હતો. તેઓ બાળ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ કચ્છના દિવાન હતા. તેમણે ધણાં ગ્રંથો રચેલા છે; જેમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે:—

જયકુમારીવિજય નાટક, લલિતાદુઃખદર્શક નાટક, નળદમયંતી નાટક, અર્થોદ્ધ, હરિશ્ચંદ્રનાટક, તારામતિસ્વયંવર, પ્રેમરાય અને ચારમતિ નાટક, લઘુ-સિદ્ધાંતકોમુદીનું ગુજરાતી ભાષાંતર, પાદશાહી રાજનીતિ, વગેરે.

૧૭૧

દમયંતીપર આરોપ.

સ્થળ:—ચૈદિરાજનો દરબાર, નહાવાની જગ્યા.

દમયંતી—(ચોટલો છૂટો, ઘોળા વસ્ત્ર છે. ઠોકર ખાતી પ્રવેશ કરે છે, તેથી નહાવાના પાણીનું વાસણ હાથમાં છે તે છલકાય છે) જેની સેવામાં રહ્યાં તેનું કામ મન રાખીને કરવું જોઈએ એ વાત ખરી, પણ મારાથી ધણી ચૂકા થઈ જાય છે, અને હું બહુ દુષકામાં આવું છું; આવું એમાં નવાઈ નથી.

(હુલા.) મન માફ મુજમાં નથી, છે મુજ પિયુની પાસ;

તો મન વિના શું કરી શકું? મન ટેકાણે ત્રાસ.

મન માફ બહુ બાવડે, પળ પળ પલટે વાસ;

પળમાં પિયુશું જઈ મળે, પળમાં બાળક પાસ.

તમે ક્યાં હશે, મારા પ્રાણુધાર !

સુનંદા—(પ્રવેશ કરીને) દાસી આ શું? તું ઘેલી થઈ છે કે શું? જ્યારે ને ત્યારે પ્રાણુધાર પ્રાણુપતિના પોકાર શું કર્યા કરે છે? કેમ, અંજોળ કરવાની તૈયારી કરી છે?

દમયંતી—હા, પ્રાણુ—અરે—ગા સાહેબ.

સુનંદા—(પોતાના ગળામાંથી હાર કાઢીને) દાસી, લે આ હાર-રાખ તારી પાસે, અંજોળ કરી રહું ત્યારે આપજો મને.

(દમયંતી હાર ગ્રાહી હતી રહે છે; સુનંદા પાસેની ઓરડામાં નહાવા જાય છે. ઘોડી વાર થયા પછી) દાસી આમ કામ કરીશ તો ભારે મારે નહિ બને. મર્દન કરવાની સુગંધી ક્યાં છે? આજે પણ કાલની જેમ બૂલી ગઈ કે? સાવ વહેલી, અને કર મારે શરીરે મર્દન.

(દમયંતી પોતાની પાસેનો હાર ટોલ્લે બેરવીને તાકામાં સુગંધીનો ડાબસો હતો તે લઈને ઓરડામાં જાય છે.)

કલિ—(ઉપરથી અદૃશ્ય પ્રવેશ કરીને) નળનામાં મનની નળનાઈ વધવાથી હું તેનામાં રહી શકતો હતો, પણ હવે તો હું બળ્યો બળ્યો થાઉં છું. પેલા કોર્ટકુંડું સલાનાશ જળે. તેમ વળી આ દમયંતી પાસે પણ હું આવી શકતો નથી. અમૃતની પછવાડે તેનું રક્ષણ કરવાને જેમ અગ્નિની ચમત્કારિક વાડ છે, તેમ એના પતિવ્રતપણાની પ્રભા એની આસપાસ અગ્નિનો ક્રોડ કરી મૂકે છે; તેની વચ્ચે મારાથી તો પ્રવેશ થતો નથી, પણ વેગળા રહીને જે પજવણી થાય તે તો કહું? અહીંઆ એ ઠરીને બેસે એ ઠીક નહી. માટે લાવ આ હાર લઈ લઉં અને કેવી રમુઝ થાય છે તે જોઉં. (હાર ગળામાં નાખી રાજ થતો જાય છે.)

સુનંદા—દાસી, અંગુછો ક્યાં છે?

દમયંતી—(બહાર નીકળતાં) લાલી બા સાહેબ, (ખીટીએ અંગુછો હતો તે લઈને આપે છે.)

સુનંદા—(બહાર આવીને) દાસી, લાવ હવે મારો હાર.

દમયંતી—(ટોલ્લે બેરવેસો લેવા જાય છે.) અરે અરે, અહીંથી હાર ક્યાં ગયો?

સુનંદા—શું હાર નથી?

દમયંતી—ના બા સાહેબ, સુગંધીનો ડાબસો લેતી વેળાએ મેં આ ટોલ્લે બેરવ્યો હતો.

સુનંદા—આગળનાં બારણુ બંધ છે; અહીંઆ ખીજું કોઈ નહિ ને એટલી વારમાં હાર ક્યાં ગયો?

દમયંતી—(આગળ પાછળ શોધ્યા પછી) આ ટોલ્લો મળી ગયા જેવું થયું.

સુનંદા—ખરી વાત, કામની પૂરી છૂટ નહિ, વિસરાળ બોલે એ લે પારવની, અને ખીજ આવા અવગુણ.

હમયંતી—(મેં અડાવીને) મારામાં શા અવગુણ દીકા ! આ સાહેબ, મારા ઉપર આજ અડાવવા જેવું આપનું બોલવું થાય છે.

સુનંદા—ચોરી ને વળી શિરનેરી, આજ આવા વિના ધણીએ તજ હશે ? અવગુણ ઢાંક્યો રહે નહીં.

હમયંતી—આપુ મને મેણાં મારીને આપ શું કરવાને બાળો છો ? મેં હાર મારી પાસે રાખ્યો નથી.

સુનંદા—ત્યારે જય ક્યાં ?

હમયંતી—હાર મેં મૂક્યો ત્યાં નથી, એ વિના ખીજું હું શું કહું ?

સુનંદા—એમ છટી પડે નહિ ચાલે. (આગળ જઈ પારણા ઉઘાડી) કાણુ છે અહીં ? માતાને મોકલો તો.

હમયંતી—આ દુઃખ હું કોના આગળ કહું, અરે હું હવે શો ઉત્તર આપીશ ?

સુનંદા—વેળા ધણી છે, ગોઠવી રાખ્યો ઉત્તર.

હમયંતી—ચોનીલી છું, જેમ ધટે તેમ કહો.

(લાનુમતી પ્રવેશ કરે છે.)

સુનંદા—માતાજી, નહાતી વેળાએ મેં મારો હાર આ દાસીને આપ્યો.

હમયંતી—ને મેં આં ટોલે બેરબચો; ત્યાંથી અલોપ થઈ ગયો.

લાનુમતી—આશ્ચર્યની વાત ! હજે, તું નિર્દોષની મૂર્તિ છે; તેમ સુનંદા પોતે પોતાનો હાર સંતાડે નહિ; ત્યારે શું સમજવું ?

હમયંતી—મારા કૂર ભાગ્યની આ પણુ એક સતાવણી, ખીજું શું ?

લાનુમતી—સરખે સરખામાં જો કાંઈ હાસ્ય કર્યું હોય તો હવે આપો સુનંદાને એનો હાર.

હમયંતી—માતાજી, મેં હાસ્ય નથી કર્યું. વળી મારા ઉપર શંકા આવતી હોય તો સૂર્યની આગળથી કહું છું કે હું નિર્દોષ છું.

લાનુમતી—હાર સરખી તુમ્હ વરતુને માટે આમહ નથી, પણ દરબારમાંથી આ પ્રમાણે જય એ વાત મહારાજ સાંખી રહે એમ નથી.

હમયંતી—મારા કૂર ભાગ્યની જેવી કારીગરી હશે તેમ બનશે, ખીજું શું કહું ? અરે પરમેશ્વર, હું કેવી સંકલ્પમણુમાં આવી ગઈ છું, અરે આ પ્રમાણે મારી લાજ જવાની વેળા આવી ?

સુનંદા—હાર આપો, એટલે કંઈ જરૂરી નહિ.

ભાનુમતી—આનો નિવેડો કરવાની મને કંઈ સત્તા નથી; તેમજ અમારા દેશના ધારા પ્રમાણે, હું રાજ્યની રાણી છું તોપણ ધર્માસનસ્થાનમાં જઈને મારે આ બનાવ મહારાજને કાને નાખવો પડશે.

દમયંતી—જેમ કરવું થયેલ તેમ કરો.

(ત્રણે જાય છે.)

૧૭૨

સ્થલ:—ચેદિરાજનું ધર્માસનસ્થાન.

(ચેદિરાજ ધર્માસન ઉપર બિરાજેલો છે. બીજા દરબારીઓ

પોતપોતાને સ્થાને બેઠા છે.)

પ્રતિહાર—મહારાજધિરાજ ચેદિરાજનું રાજ્ય અમર તથા.

ચેદિરાજ—પ્રતિહાર !

પ્રતિહાર—આચા મહારાજ.

ચેદિરાજ—જેઓને કંઈ વિનતિ કરવાની હોય તેઓને એક પછી એક રજુ કરો.

પ્રતિહાર—બહુ સારું, મહારાજ ! (લોકો બેઠા હતા તેમના બધી જાય છે, એટલામાં દ્વારપાળ તેના કાનમાં કહી જાય છે, એટલે) મહારાજ ! ભાનુમતીદેવી સુનંદાકુમારી સહિત વિનતિ કરવાને બહાર ઉભાં છે.

ચેદિરાજ—દેવીને શી વિનતિ કરવાની હશે ? ચિંતા નહિ. પ્રતિહાર, તેમને પ્રવેશ કરાવ.

પ્રતિહાર—ઉત્તમ મહારાજ.

(જાય છે.)

(ભાનુમતી, સુનંદા અને દમયંતી સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

(દરબારીઓ વચ્ચે બેઠાને માન આપે છે. રાજ્યના પાસેના વ્યાસને દેવી બેસે છે અને સુનંદા તથા દમયંતી ધર્માસનની સામે ઉભાં રહે છે.)

ચેદિરાજ—દેવી તમારે શું કહેવાનું છે.

ભાનુમતી—આર્યપુત્ર ! સુનંદા અને એની સહચરીને જે વિનતિ કરવાની હોય તે આપ સાંભળીએ. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે મારે કાને વાત આવી તે આપને નિવેદન કરવાને તેમને લઈને હું આવી છું.

કલિ—(ઉપર આક્રમક અવેશ કરીને) જેને હવે આર હોય તેને દુઃખમાં ભેગમાં પથ્થુ મુગ છે. વાહરે, કાસીગાઇ, તમારી રૂબેલીના વાવડા મીઠા ઉઝા દેખાય છે તો.

ચેદિરાજ—દેવી, તમે માણું યોગ્ય કર્યું, ન્યાયના ક્રમમાં કોઇ પ્રકારનો ભેદ રહેવો જોઈએ નહિ. ન્યાયનું કામ પવિત્ર છે, અને તેને નિરંતર પવિત્ર રાખવા, રાજ્યની સાથે ગમે તે સત્તા અથવા સંબંધ ધરાવનારાની અને પ્રજા માંહેલા સામાન્ય માણસની વચ્ચે કોઈ પણ અંતર રહેવું જોઈએ નહિ. બીજાનું કોઈ તો શું. પણ મારે પોતાને જ વિષે ન્યાય થવાનો પ્રસંગ આવે તો હું આ ધર્માસનની સામે ઉભો રહીને, મારા પોતાના દરબારાઓની આગળ, ખરી વાત હોય તે નિવેદન કરું; માટે સુનંદા તું રાજકુમારી છે, અને આં ત્રી તારી દાસી છે એ વાત ખરી, તોપણ અહીં ન્યાય કરવાને હું બેઠો છું, ત્યાં સુધી મારે મન તમે બંને મારી સમાન પ્રજા છો. જેનો ન્યાયપક્ષ હશે તેનો જ પક્ષ આ સ્થાને કરવામાં આવશે, માટે તમારા બંનેમાંથી જેને ન્યાય મેળવવાનો હોય તે પ્રથમ બોલો.

સુનંદા—રાજપિતા! હું સ્નાન કરવા બેઠી તે વેળાએ મારો હાર મેં આ દાસીને આપ્યો અને નહાઈ ઊઠ્યા પછી પાછો માગ્યો ત્યારે ખોવાયો જણાયો.

ચેદિરાજ—દાસી, આ વિષે તું શું કહે છે?

દમયંતી—રાજજી! રાજકુમારીએ મને હાર આપ્યો એ વાત ખરી, પણ એમણે સુગંધીનો ડાબડો માગ્યો તે આપવા સાર મેં હાર ટોલ્યો એરબ્યો અને ખપ પડે જોયો, તો ત્યાં મળે નહિ.

ચેદિરાજ—તમારા બે વિના બીજા કોઈ ત્યાં હતું, અથવા અંદર આવી શકે એવો સંભવ હતો, વા નીચે, ઉચે ખડો શોધ કર્યો હતો?

સુનંદા—આગલાં બારણાં બંધ કરેલાં હતાં, અને અમારા બે વિના ત્રીજા કોઈ હતું નહિ. શોધ પણ પાડો કર્યો હતો.

ચેદિરાજ—કેમ દાસી! એમજ હતું?

દમયંતી—હા. રાજજી.

ચેદિરાજ—આશ્ચર્ય ! દાસી ! દોષમુક્ત થવાનું લાગે તારે સિર રહે છે.

કાસી—(સ્વગત) ઠીક સપડ્યું છે. એ દાસીને લાગે લટકે તે અને લાલક વળે.

દમયંતી—રાજાજી ! જે દોષે મને આ સ્થિતિએ પહોંચાડી છે, તે દોષ મને મુક્ત થવા દે એમ હોત તો મારે માથે ચેરીનો અપમાદ આવત નહીં.

(લોકોનું ટોળું ન્યાય જોવાને પ્રવેશ કરે છે.)

ચેદિરાજ—દાસી, તારી મુખમુદ્રા ઉપરથી તું ખોટું કામ કરે એવી જણાતી નથી, તોપણ નિર્દોષ દેખાવડે પડદામાં ભરાઈને દુરાચરણ કરનાર પરમેશ્વરની આપેલી પ્રસાદી વગેરે, તેવાને શિક્ષાએ પહોંચાડવાનું પણ આ ધર્માસનનું કામ છે, માટે દોષ ઉપર દોષ મૂકી છૂટી પડશી નહિ.

દમયંતી—(હાથ જોડી કુટુંબે બેસીને) અહો પરમેશ્વર ! જગતના નિમંતા, ન્યાયના ચલાવનાર, સર્વવ્યાપક, મારા આકરમાં તારી આપેલી પ્રસાદી વગેરે વળે, તો હું જન્મી ત્યારથીજ તે આજ સુધી, જાણે અથવા અજાણે, કંઈ પણ ખોટું કામ કરી, તારી અકૃપાને પાત્ર થઈ હોઉં, તો મારો આ નિર્દોષદર્શક આકર, ધર્માસનની સમક્ષ, મારા પાપીના ઉપરથી ઉતારી લઈ, અરે ફાડી, ચીરી, તોડી લઈ, મને એવી વિકાળ રાક્ષસી બનાવી દે, કે, તારી પ્રસાદીને લાંછન લાગે નહિ, અને મારા દેખાવ ઉપરથી હું પાપી હું એમ જગત જાણી લે.

ચેદિરાજ—આઈ, જે એમજ થતું હોત તો ન્યાયનો ગુંચવાડો મટી જત; પણ એવી વાત બોલતાંજ રહે છે, અને ન્યાય ન્યાયને માગે માય છે. અમારા રાજ્યના ધારા પ્રમાણે ચેરીનો અપરાધ બહો મોટો ગણાય છે, અને તેની શિક્ષા પણ મોટી છે.

દમયંતી—અરે, છેવટે હું ચેરી કરનારી ઠરી, પણ હું તેવી નથી એ કાણે જાણું ? અરે, મારી કક્ષતી આંતરડીથી, માસમાંથી નીકળતા ધીમ્ધીકતા આહુથી, અને મારા પીડાતા, અરે મારા કુંભાતી હૃદયથી, અતિશય સંતાપ ખમી, માટે નિર્દોષપણું નિવેદન કરવાને બળતાની મારી, ખોટું કું, કે જે મને આ ધર્માસનની સામે, આ દરબારીઓની સામે, અને અહીં મળેલી લોકોની ઠઠી સામે, અરે, એટલુંજ નહિ, પણ સકળ જગતની

સામે, અને છેવટે, પવિત્ર ન્યાયની સામે, હલકી પાડવાને, (કલિ જે અધર હતો તે ડરીને ખસી જાય છે) જૂઠી ઠરાવવાને, દુઃખી દુઃખી કરવાને, તેમજ મારાં વહાલાંથી મને વિખુટી પાડીને તેમના અને મારા અંતરમાં વિચોગની વેદનાના ભડકા સળગાવવાને કાવતરું કરતું હોય, તે પાપી, જેમ માફ ક્રોમળ કાળજી હવણું ફડફડે છે તેમ, બાણથી ધવાયલું પક્ષી ફડફડી પડે તેમ, મારા આ બળતાના શબ્દરૂપી બાણે ભેદાર્ધને આ ધર્માસનના ચરણ આગળ પૃથ્વીનું ભક્ષ થઈને પડજો અને તમારો હાર જડજો.

કલિ—સતી, સતી, (એમ બૂમ પાડતો તેના પગ આગળ હાર નાંખીને પડે છે અને ધરતીમાં ઉતરી જાય છે, રાજ્યસભા આશ્ચર્ય પામે છે.)

(બે પુરુષો ધસીને પાસે આવે છે.)

ચેદિરાજ—અરે આતો ખરો ચમત્કાર, અરે આતો કોઈ સતી !

સુદેવ—પણાંદ, એતો એજ. એનો અવાજ દેવીના જેવોજ છે. (એક બીજાની આંખે આંખ મળતાં સંગાથે) દેવી દમયંતી !

દમયંતી—(સંગાથે) આર્ય સુદેવ ! ભાઈ પણાંદ ! અરે, મારી આવી સંકટની વેળામાં તમારો આ પ્રમાણે ભેટો ? (સુદેવને) મારા પતિ ક્યાં છે ? પણાંદ, મારાં બાળક, અરે મારાં બાળકની (રડે છે) શી વસે છે ? અરે, તે મારે માટે ટળવળી મરતાં હશે તેથીજ તું અહીં આવ્યો હઈશ.

(મૂર્છા પામે છે.)

ભાનુમતી—કાણુ, મારી દમયંતી, મારી બહેનની કુંવરી ?

(તેની પાસે ધસી આવે છે.)

સુનંદા—કાણુ મારી બહેન ? અરે, મેં જેને દાસી ગણી તે મારી બહેન ?

(ઉઠી આવે છે.)

ચેદિરાજ—મહારાજ નળની પત્ની સતી દમયંતી ? આગળ ધસી આવે છે અને દરબાર ખડો થાય છે અને આશ્ચર્ય પામી માંહોમાંહે વાતે કરતા દમયંતીને જોયાં કરે છે.

ભાનુમતી—અરે, મેં આ પ્રમાણે તારી પાસે હલકું કામ કરાવીને માથે ચોરી ચડાવી ! ધિક્કાર છે મને ! ભાઈઓ એને મૂર્છા આવી છે માટે આલો અંદર લઈ જઈએ.

(લઈ જાય છે.)

નળદમયંતી નારક.

નવલરામ.

ત્રંધપરીક્ષક સ્વ. નવલરામભાઈનો જન્મ સને ૧૮૩૧માં મુસ્તમાં થયો હતો, અને તેમનું મરણ શબ્દકોટમાં સને ૧૮૮૮માં થયું હતું. તેઓ વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેઓએ આખી જીંદગી કેળવણી ખાતાની નોકરી કરવામાં અને સમાજની ઉન્નતિ તેમજ સાહિત્યની સેવા કરવામાં ગુજરેલી છે. તેઓશ્રીએ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના તંત્રી તરીકે પણ કાર્ય કર્યું હતું. આ પત્રદ્વારા ઉચ્ચતા લેખકોને એમણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આણી ઉત્તેજન આપ્યું છે. તેમના બનાવેલા ત્રંધો—વીરમતી નાટક, લટનું લોપાણું (Mook Doctorનું અનુકરણ,) મેધદંતનું લાપાંતર, છઠ્ઠાંડનો ઇતિહાસ વગેરે. નવલરામભાઈના સઘળા લેખ 'નવલ ત્રંધાવળી' નામના ૪ ભાગના પુસ્તકોમાં છપાયા છે.

૧૭૩

સ્વામિભક્તિ.

સ્થળ—એક મોટા વૃક્ષની છાયા.

જગ.—(ધોડી આગળ ઉભો રહીને)—

સાખી—ખા, તું, ખા, ખા, કેસરી ધોડકો રંક સુગત;
કીધાં ત્રણ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ.
સોજે રૂપા થાળમાં ખટરસ ભોજન જેઠ;
જમતી, તે આજે ઉભી, બુખી રણુવગડેય !

(ધોડી ખાતી નથી તે જોઈને)

કાં તું ખાતીરે નથી ? શું આંખો કાંઈ વહેમ ?
શું તેં જાણ્યું હે પણ, આપ્યું અનાજ આ કેમ;
જો તું, જોજો જન સહુ જોજો પિતૃ પરમાર—
માળવના મહારાજને, એટલે વેચી કટાર !
મૂકી કચરી આડમાં, આપ્યું ખાવા અંન;
મંકવાં પડશે આ પૂર્વજે ! બાણુ ધનુષ કે દિન !
દુહાગણુનો દીકરો, દુહા દુઃખના આશ;
દુઃખમાં દુખ્યો દુઃખનો આરો ન દેખે ક્યાંય !
વાણીશરા વાણીઆ, રણુશરા રજપૂત,
સુખશરા જનકાદિકો, પણ દુઃખશરા અદભૂત.

(ઘોડી ખાવા માંડે છે તે બેઠેલા મુખ મહત્વ કરે છે.)

હા, તું સાચી મૂલ્યે, શિક્ષા ક્ષત્રિયસૂત-
શોક સ્વભાવિક સ્વરૂપ છે, વિપુલ વચ્ચેન બન.
અસ્થિર જગમાં સ્થિર કરી, જે સંચે ચિત્ત શોક,
કેવો તે નર મૂરખો ? જે નર કહેવો ફાક.

(પછી તે બેસે છે એટલે ત્યાં દયાળ ભાટ આવે છે.)

ઓ ! દયાળ ભાટ ? તમે અહીંઆ ક્યાંથી ? માણ સારાં છે ?

દયા.—ઓહો ? તમે છો કે ? રામ રામ, મહારાજ રામ રામ.
(આવીને બેઠે છે) કુંવર, તમે તો ઓળખાતાએ નથી. રસ્તો બહુ લાગ્યો જો !

જગ.—હા, પણ માણ સારાં છે !

દયા.—અરે ! આ શું ? તમારું શરીર પણ લેવાએલું જણાય છે.
મહોદ્ધપર લાલી ક્યાં છે ? છેક કરમાઈ ગએલું જણાય છે ને ? એમ કેમ ?
રસ્તાથી કંઈ આટલું બધું થાય નહિ !

જગ.—(આકુળતાથી) એ બધું હું તને કહું છું, પણ પ્રથમ મને
માણના સમાચાર કહે. તું એકાએક આણી તરફ આવ્યો અને આ વાતનો
ઉત્તર આપતાં આવડો ખામ છે, તેથી મારા મનમાં કંઈ કંઈ થાય છે.
સુખી તો છે ?

દયા.—સુખી તો મહાદેવ કરે ત્યારે, પણ શરીરે આરોગ્ય છે.
ફિકરચિંતા રાખવી નહિ. સુખનું શું કામ પૂછો છો ? નિર્દય ગ્રહારાણીના
ચલણમાં આપડી શોકને સુખ કેવાં ? બળતામાં તમે વળી ઘી હોમ્યું.

જગ.—મેં શું કીધું ? મારો શો વાંક છે ?

દયા.—રૂઝપા સરખી અવસ્થામાં તમારા જેવા એકના એક રત્નપુત્રનો
વિયોગ નહિ સાહે ?

જગ.—હું તો માણની આજ્ઞા લઈને નિકળ્યો છું. પરદેશ નીકળ્યા
વગર ખીજો મારો છૂટકઆરો શો હતો ?

દયા.—એ વાત બરાબર; અને સોળાંકી રાણીએ તમને આજ્ઞા પણ
એજ વિચાર ઉપરથી લાગ્યારીએ આપી છે. પણ, કુંવર, યુદ્ધ અને માયાનાં
રાજ નિરાળાં છે. યુદ્ધ તો ધણુંએ કહે કે આમ કરવું; આનો શોક ન કરવો;
પણ હૃદય તેને ન ગણકરતાં પોતાના ધર્મ પ્રમણેજ ચાલે છે. કુંવર તમે
જનેતાનું હેતુ કેટલું છે તે જાણો છો ?

જગ.—હું નહિ જાણું, તો કોણ જાણે ? મારી મા જેવી હેતાણુ કોની મા છે ? જન્મતમાં જન્મેતાનું હેતુ એક અલૌકિક વસ્તુ છે. કેટલું એ કો'નાથી કહેવાય ? અપાર, અપાર, માડી તારું તો હેતુ !

દયા.—તારે આ અપાર સમુદ્રનો પાર બુદ્ધિની સાંકળથી કહાડવાનો વ્યર્થ શ્રમ છોડી દો. રાણીજીની આંખમાંથી આંસુ સુકાતાં નથી; ભોજન સમે રચા વગર એક દહાડો જતો નથી; અને ત્યારે જન્મે છે શું ? ઉદાસીમાં કાળીઓ મોં આગળ રહી જાય છે, અને નજર ઉચી થીર. માત્ર એક આશાએ જીવને ધીરજ આપે છે.

જગ.—રાજાજીની અપ્રાપ્તિ ટળે એવું કાંઈ છે ?

દયા.—ના, એનો તો કાંકરોજ કહાડી નાખ્યો છે. આશા માત્ર તમારી, કે તમે કોઈ દહાડો નામ વધારી એમનાં દુઃખ ફેડશે અને કૂખ વખણાવશો.

જગ.—હા હા, મા, હું એમ કરીશ. કર્તા હર્તા તો ઇશ્વરેવ, પણ જો કોઈ રાજાની સેવા મળે, તો સંત્રામમાં પાછી પાની હું કરનાર નથી. જીવ જશે, પણ હે માજી, સોળંડી રજપૂતાણીની કૂખને લાંછન લાગવા દઈશ નહિ. પછી બીજું તો આપણા હાથમાં નથી.

દયા.—સાબાશ ! રજપૂત બચ્યા સાબાશ ! આવા શરપણે રાજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી. વળી તમારા ગ્રહ કેવા સારા છે ? તે તેનું ફળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે ?

જગ.—મારા મોઢા આગળ ગ્રહની વાતો ન કરો. પેલા કાળજીભા જોશીએ મારી જન્મપત્રિકા રાજસભામાં વાંચી, તે દહાડાથી મારા ઉપર દુઃખનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો છે.

દયા.—ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કાળજીભો શીફ કહો છો ? તેણે બિચારાએ તમારું શું બગાડ્યું ? બાપડાએ ઉલટી વધામણીની તો વાત કહી હતી.

જગ.—એ વધામણીમાંથીજ મહોકાણુ નિકળી તો ! એવા ગ્રહ સારા સાંભળ્યા કે ઝાઝારાણીને ખાર આવ્યો, અને મારો કેડો લેવા માંડ્યો, તે હું મરીશ ત્યાં લગી છોડવાની નથી.

દયા.—મરેની તે પાપણી જાતેજ ! એવું શું બોલો છો ? ભાઈ, મનમાં ઓછું નહીં આણવું—અમ સરખા ગરીબોને ઘેર બે બાપડી

જેમ છે, તો અણુમાનીતીનાં છોકરાંના બોમ લાગે છે તો પછી રાજદર-
બારનું શું કહેવું ?

જગ.—અરે દયાળ, મારે માથે આટલી ઉમરમાં દુઃખના ડુંગર
વળ્યા છે, તેનો પાર નથી. નામ તો રાજનો દીકરો અને ધરમાં પૂરું
ખાવાનું પણ ન મળે; ચોંચરાં સરખાં વસ્ત્ર; અને ધરણાનું તો નામજ
નહિ લેવું. દરબારમાં જાઉં, તો કાંઈ મારા સામું આડી નજરે પણ જોય
નહીં; બેસવાનો કામ ન આપે; અને ત્યાંનું હલકું માણસ પણ બોલવા જાઉં
તો તરછાડી નાંખે. પિતાજીના મનમાં થોડુંએક વહાલ તો છે, પણ ગ્રહા-
રાણીના ધોકે મારી તરફથી લગારે બોલે નહિ.

દયા.—બાળ્યું એવું અધુરું હેત ! તે દહાડે તમને આવો સારો
મશિરપાત્ર આપીને પાછો પેલીની શીખવણીએ છીનવી લીધો, તે દહાડાથી
મારી આંખમાં તરસ ભરાયો છે.

જગ.—એવું તો હજારો વાર થયું છે. અરે ! મારા દુહાંબનો
કાંઈ કાંઠો નથી !

દયા.—હા, બાપુ, તેં જન્મીને જરા પણ સુખ જોયું નથી, પણ
તારાથી એ બાપડી સોળાંકી રાણીએ બહુ દુઃખ વેઠ્યાં છે, અને હજીએ
પ્રભુ કરશે ત્યારે તેનાં દુઃખનો તો છોડો આવશે.

જગ.—એજ મારા મનમાં હરધડી સાલ્યા કરે છે. અરે, મારી
રાંક મા, તું તો દુઃખમાં બધી ડુબી ગઈ છે. હું ખરેખરો પાપી સ્વાર્થી
છું, કે આ એક કટાર વેચવી પડી તેમાં આટલો બધો શોક કરતો હતો.

દયા.—એ શું કહો છો. કુંવર ? કટાર ક્યાં ગઈ ?

જગ.—વાણીઆની દુકાને. પેટને ભાડું આપ્યા વગર કંઈ આત્રે ?

દયા.—શિવ ! શિવ ! આ દહાડો ક્યાંથી આવ્યો, કે રાજકુંવરને
કટાર વેચી પેટ ભરવું પડે છે ? આટલી બધી દુર્દશાનો તો મને વિચાર
પણ નહોતો. ઘેર હજારો કારભારી જેના બાપને આધારે લક્ષાધિપતિ થઈ
જાય છે, તેના છોકરાને શેર દાણાના સાંસા પડે છે. ધિક્ ! ધિક્ ! એ
બાપને ! બળ્યો એ પૈસો !-બળ્યું એ રાજ !-બળી એ બુદ્ધિ !-બળી એ
સઘળી માંડી ઉદારતા !

જગ.—રાજપિતાનો એટલો બધો વાંક નથી. એમનાં મનમાં કાંઈ
એક હેત છે ખરું, પણ પેલીની આગળ ચાલવું નથી.

દયા.—જ, જા, આપનો જુદો પક્ષ ન કર. પુરુષમાં દમ હોય તો રાંડ જાતની તાબાદ શી છે ? એમનામાં દમ નથી એજ મોટા દોષ. જેમ કોઈ રાજા અતિ કામળ મનનો હોય, તથાપિ જે તેના આજ્ઞાસને લીધે કારભારીઓ પ્રજાને પીડા કરતા હોય, તો તે રાજા મહાપાપી ગણાય છે; જેમ કોઈ સ્ત્રી માયાળુ છતાં પોતાના આજ્ઞાકોને દુર્વ્યસનમાં પડવા દે, તો તે પાતકી કહેવાય છે; જેમ કોઈ ધર્મગુરુ જાતે મહાવૈરાગ્યવાન, પણ પોતાના શિષ્યોને નિરંતર ઉપદેશ કરી પાપ કર્મમાંથી પાછો વાળતો નથી, તો તે અધોર નફનો નિવાસી થાય છે તેમ જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક ઉપર યોગ્ય અધિકાર ન ચલાવતાં તેમને ઉન્મત્ત થવા દે છે, અને એક બીજાને ઉપદ્રવ કરતાં અટકાવી શકતો નથી તે મહાપાતકી અનંત-કાળ લગી જન્મો ચોર થઈ રહે છે; આવું શાસ્ત્રનું વચન છે અને તે ખરું છે, કેમકે રાજા ગમે તેવો દુષ્ટ હોય તોપણ રાજા થોડાં માણસનેજ દુઃખ દઈ શકે છે; પણ રાજામાં આલસ્યનું જેર વધ્યું એટલે તો લાખો દુષ્ટ રાક્ષસો પ્રજાનું રૂધિર ચૂસવા ઉભા થાય છે.

જગ.—એ વાત તમે યથાર્થ કરતા હશે. પણ મારું મન માનતું નથી. અરે આપણા મારા આપને આટલો બધો દોષ એસે છે ? વાર ત્યારે દુષ્ટ અધારાણીની તો એથી પણ ભુંડી ગતિ થતી હશે ?

દયા.—ના, ભુંડી તો ખરી, પણ એથી ઉતરે.

જગ.—વા ! એ તો નવાઈ સરખું છે. શાસ્ત્રમાં હોય, તો ખરું તો હશેજ.

દયા.—નવાઈ કંઈ નથી. સિંહને તો માણસ મારવાનોજ ધર્મ છે, પણ ક્ષત્રીપુત્ર તેને મરવા દે, તો પોતાને માથે હત્યા લે.

જગ.—શું સાવકા ઔરમાઈનું લક્ષણ સિંહના સરખુંજ ?

દયા.—કુવર એવું મેં બહુ જોયું છે અને સાંભળ્યું છે. તે ઉપરથી નિશ્ચય કીધો છે, કે ધણી રાણી કરવાનો ધારો જીતો છે, અને એ વડે રાજાની શોભા છે ખરી, પણ જાતે દહાડે વિષનાં ફળ નજાં વખર રહેવાનાં નથી. પછી એકેકનાં ગળાં કાપીને, કે પછી ગુપ્ત રીતે ઝેરના ખાલા પાઈને કે પછી માંદોમાંદો કુસંપ વધારીને, રજપૂતો નાશ પામવાના છે. ખરે, કોઈના આપના યોગે એ ધારો રજપૂતોમાં આટલો બધો પ્રસર્યો છે.

જગ.—ખરું કહો છો; પણ ધિક્ક તે રજપૂતને કે જે એવા કણ્ઠા ઉપરથી કુળના શત્રુ જોડે મળી જશે.

દયા.—કુંવર, દેવ બહુ છુટો છે. એનાથી જેટલી ખરાબી આવે છે, તેટલી ભોભથી અથવા સ્વાર્થથી થતી નથી. આભો, હવે તમારા સમાચાર કહો. હોનાર પદાર્થ આગળ કોઈનું ડહાપણ આવતું નથી; શેષના કરવી તે નકામી.

જગ.—હા, આભો, પેલીકારે કુવો છે, ત્યાં રસોઈપાણી કરવા માંડીએ અને વાતો ચલાવીએ.

દયા.—રાખો, હું એક વરતુ માગવા આવ્યો છું; તે આપવાની હા પાડો, તો તમારું ભોજન જમું.

જગ.—મારી મશ્કરી શીઃ કરે છે? મારામાં આપવાની શી શક્તિ રહી છે?

દયા.—હું આવે સમે મશ્કરી કરું એવો નથી; તે તમારાથી અપાય એવું છે.

જગ.—અરે, પરમેશ્વર? હું શું જવાબ દઉં? ભાટને ના કહેવી પડે છે! નવાણું ત્યાં ભર્યાં સો-એ માગવા યોગ્ય છે. કહે તારી શી ઇચ્છા છે; મારાથી અપાય એવું હોય તો બેલાશક લઈલે, પૂછવા રહેતો નહિ.

દયા.—(મહોરની કાથળી કહાડીને) આટલું તમારી પાસે મૂકી છાંડો; માગું, ત્યારે પાછું આપજો-ના કહેતા નહિ; તમે કોણ આપી ચૂક્યા છો.

જગ.—એને હું શું કરું? કોઈ વાણીઆને ઘેર મૂક, કે જાય નહિ અને વધે.

દયા.—મારે વધારવા નથી. કુંવર, એ વાતમાં તકરાર નહિ કરો; મેં તમને બાળપણથી રમાડ્યા છે, તેનું કાંઈ પણ હેત તમારા અંતરમાં હોય, તો મારો બોલ પાછો ફેરવતા નહિ.

જગ.—જુઠાં બહાનાં શીઃ કહાડે છે? હું તારો હેતુ સમજ્યો. મારા દયાળભાટ, તને મારી અવસ્થા જોઈને દયા આવે છે, અને સાબાશ! મારે અર્થે તું તારી બધી કમાઈ ખોવા તત્પર થયો છે. ધન્ય છે તારા જીવને! પરમેશ્વર તારું ભલું કરશે! અરે, પણ શિવ! શિવ! મારે છેક આવો દહાડો આવ્યો કે મને ભાટ દાન આપવા આવે છે?

દયા.—કુંવર, આહું ક્યાં ફૂટો છો? આપી કોણ દે છે? વાણીઆને ત્યાં કટાર મૂકી, ત્યારે તેના નાણાં કેમ ખખ્ખાં? હું પણ તેમ ધીરું છું.

જગ.—તેને ભાં તો જીવથી વહાલી વસ્તુ આપણે પૂરી પછી લાગે જાની ? એતો બવહાર.

દયા.—તેમ હું એથી પણ ભારે મોંઘી વસ્તુ આપણમાં માગું છું.

જગ.—મારી પાસે શું છે ? આ જીવ રજી છે તે લે.

દયા.—ના, ના, કુંવરજી બધું ગજું તો શું થયું ? તેમાં કંઈ વિસ્માદ નથી; હજી ક્ષત્રીવીર્ય અને ક્ષત્રીવચન રહ્યું છે—એટલે એ વડે બધું છે. હું તમારું વચન આપણમાં માગું છું. ક્ષત્રીનું વચન, અને બીજાના કરોડો રૂપીઆની મિલકત એ બરાબર છે.

જગ.—બસ, શબ્દચાતુરી જાણી, સીધી વાત કરો. તમારી પાસે કેટલી પુંજ છે ? તમારા કુટુંબને દુઃખી કરી હું જીવવા ઇચ્છતો નથી.

દયા.—એ પૂછવું તમને ઘટવું નથી—કોઈ ધરની પુંજ કહે ?

જગ.—બસ, ચાર, પાંચ લાગીને કહું છું કે એમ આડું આડું નહિ બોલો. જે વચમાં પડેલા રાખીને વાત કરો, તો મારા સ્થમ.

દયા.—એમજ ? અતે એપર આવ્યું ? ભારે ભાઈ સાંભળ. ભાઈ તું નાનો હતો તે દહાડાનું માંડે તારા પર હેત. હું તને રોજ રમાડતો; તું મોટો થવા લાગ્યો, ભારે તો મારો જીવ તારા ઉપર એટલો લાગ્યો, કે રોજ ધણીવાર તને જોયાવગર કળ પડે નહિ. રાજાજીને મેં ધણીક જીવકીથી બહુ બહુ સમજાવ્યા, પણ પેલી શંખણીને લીધે માંડે ધાર્યું કંઈ ધણું થયું નહિ. અતે તો એવો વિનાશ નીપજ્યો, કે તમારે દેશવટો લેવો પડ્યો. મેં રાણીજી પાસેથી ખચર કહાડી તો માલમ પડ્યું કે તું વાટખરચી જેટલુંજ લઈને નિકળ્યો છે. વધારે એ બાપડી ક્યાંથી આપે ? હું, કુંવર, રાજાજી અને રાણીનો જીવો એવક છું. તેમનું લૂણુ આપું છે, તે શે અર્થે આવવાનું છે ? મારી પાસે જે છે, તે તેમનું આપેલું. અમારા જેવા ગરીબ અને વળી જગત્ત લોકોને એ બધા દ્રવ્યનો શું ખર્ચ ? તથાપિ એક હજાર મહોર ધરવાળીને આપી આવ્યો છું, તેમાં મારાં બચ્ચાંકચાં સારી રીતે પળશે. આ બે હજાર મહોર રહી તે તમને અર્પણ કરું છું. એ તો તમારા થોડા માસનો ખરચ છે, પણ મારી પાસે હવે એક કોડી નથી. બીજું મને તમારી સેવામાં રાખો.

જગ.—(ઉલટથી ગદગદ કંઠે બેટીને) માબાપથી એ તમારું વહાલ વધારે છે. પ્રભુ સેવક મેળવે તો ભવોભવ આવજા મેળવજો. પણ—

દયા.—(સનળ આંખે) બાઈ બાપુ, બાટના સમ જો, હવે કંઈ એકો તો; રાજાજીની બાણીને, શ્રીમદ્દેવપૂજી જો. બાઈ, જૂઠો જાંઘડ મેલ.

જગ.—હવે ના કેમ કહેવાય ? ધન્ય છે તને ! તેં પુન્યાધિપતિ રાજાજીને પશુ હરાવ્યા. તે તો પૈસાના મદે કીર્તિ અર્થે નકામાં ધોતાળ થાય છે. તારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાંન કરે છે ? મને ફરીથી બેટવા દે. (બેટે છે) દમાળ ભાટ, આજથી હું તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયા.—કુંવર, હવે હું સાચું કહું છું કે તમે મને પસાયતે ગામ આપ્યું હોય તેથી પશુ વધારે મારા જીવમાં ટાઢક વળી,

વીરમતી નાટક.

ગણપતરામ રાજારામ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં (સં. ૧૯૦૪)માં દસકોઈ તાલુકાના ઝાણું આમમાં રાયકવાળ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેઓ એક સારા કવિ અને અઘ લેખક હતા એમ તેમનાં રચેલાં પ્રતાપ નાટકાદિ પુસ્તકો પરથી તેમજ તેમણે નિબંધોમાં મેળવેલાં ઈનામોપરથી માલમ પડે છે. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો-પ્રતાપ નાટક, ભરત્ય જિહ્વાનો કેળવણી ખાતાનો ઈતિહાસ (કાવ્યમાં), લીલાવતીકથા (કાવ્યમાં), લઘુ ભારત ભાગ ૧ થી ૫, વગેરે.

૧૭૪

પ્રતાપ અને તેના પરિવાર.

પ્રતાપ—(એકોએ મન સાથે) રે રાજને રાખી સુખનો સ્વાદ ચાખી, શુદ્ધ દૂધ જેવા કુળમાં રાખ નાખી રહેવું, તે કરતાં આવા એકાંત વાસમાં ધાસનાં મૂળીઆંના રોટલા ખાઈ જે કુળની પ્રશંસા વિશ્વામિત્ર સરખાએ કરેલી તે કુળમાં ધૂળ ન ભરાય માટે તેને આવા બાણસના પગરવ વગરના સ્થળમાં રાખી રહેવું એજ ઠીક છે. કેમકે—

શિખરિણી.

ગયું પાછું આવે પદ, સુખદ પૈસો પશુ મળે,
ગઈ લજ્જા નાવે, કુળક્લંક ચોટયું નવ ટળે;

અરે હું આપને વિમળ કુળ જન્મી જવનનો—
હઉં ઓળો તો તે કુળ સુજશ લાગે કવનનો !

૨ ! જે કુળની પ્રશંસા કાળિદાસાદિક મહા કવિઓએ રૂડાં કવનમાં રચી સૂર્યવંશની શોભા સૂર્યના જેવીજ પ્રકાશિત કીધી છે; વાલ્મિકિ જેનાં વખાણુ પોતાની વીરરસ વાણીમાં વહાલ ધરી કીધાં છે; ને તેથી જે કુળ હજારો—રે, લાખો વરસથી કવિઓથી વખાણાતું આવેલું છે; બાટ ચારણો પોતાની ભભક ભરેલી ભાષામાં જેને વખાણુવામાં પાછા પડ્યા નથી; એવા નર જે કુળે નીપન્યા, તેનો મહિમા પ્રતાપના વખતમાંજ પુરો થઈ, કવિઓને કાન ખોતરીને પણ કંઈ નોંધવાનું ન જડે, એ પ્રમાણુ જે કુળના મહિમાનો નિર્મળ વહેતો વહેળો—રે ગંગા જેવી ગરવી કવિઓના કવનના મહાસાગરમાં જતી સરિતા, પ્રતાપના વખતમાં સુકાઈ જાય—રે ! સ્વર્ગે જાય, એમ શું થવા દેવું ? ! માણુસે પોતાનો નેક ને ટેક છોડ્યો તો પછી તેણે શું રાખ્યું ?

ઉપજાતિ—જે ટેક લાગ્યો જન હોઈ જેણે,
સમૃદ્ધિ રાખી કદો કોડ એણે;
તો નાક આ અંગથકી કપાવ્યું,
રાખી મૂંછા મોટી શું એથી ફાવ્યું ?

રે, સૂર્ય કુળના તેજસ્વી રાગ્નઓએ પોતે જે જે ટેક લીધેલા તે તેમણે જીવ ગયે લાગ્યા નથી, ને તેથી તેમનાં નામનો પ્રકાશ કાળનાં કાળાં વાહળ ફરી જતે પણ બંધ પડ્યો નથી; હરિશ્ચંદ્રે સસનો, રામે એકપત્નીવ્રતનો ને ભરતે બ્રાતૃભક્તિનો લીધેલો ટેક ચારે દિશામાં ચારે ભુગમાં ચહાવો છે. રે, જે કુળમાં ઇન્ધિરના અશાવતાર રાગ્ન થઈ પ્રભુના અવતારરૂપે ગણાઈ પૂજન પામ્યા, તેની શાખાના સીસોદીઆ અઘાપિ સુધી એ કુળની શ્રેષ્ઠતા રાખતા આવ્યા છે, ને તેમણે માથું ગયે કોઈને માથું નમાવ્યું નથી, તેમનો વંશજ પ્રતાપ આ કરતાં વિશેષ આપત્તિ સહેવાને સમર્થ છે, પણ અન્ધને—
અરે ! તે વળી જવનને માથું નમાવવાને સમર્થ નથી. કારણુ—

શિખરિણી—નમાવ્યા છે સૌને, રઘુકુળતણા રાજન રૂડે,
નમે તે બીજને જવન સરખાને જશ બુડે;
જશસ્વી કુળે હૈ જનમ જશ ખોઈ રહું પદે,
ન એ સાંઝે ધાંઝે, કવિ પણ અકાંઝે મુખ વદે.

(આશ્રમતા સર્વ સાધુ એઈ હાથ લાગી કરી કહે છે.)

શાઈલવિહીડિત—હે બાનું નવ રક્ત થેય નમતાં, કાં કે ચીંતે સર્વરી—
તું ભીંચ પ્રકાશ આપી જાને, શાંભીય પાછો ફરી;
આ બાનું—કુળ ભાગ્યહીણ નરને કહે પડેલી નિશા,
કા દી હે રવિ! નાંહિ આંહિ મટશે દેખું અશું દો દિશા !

વળી હ જગત સવિતા !

ધેરે રાહુ તને તથાપિ ચળકી તું સ્વરૂપમાં નીસરે,
આ ધેરો પરતાપ આપ ચવને ના કલ્પમાં નીસરે;
માટે હો રવિરાજ ! આજ બનવું છે યોગ્ય રાતા મને,
તું કાં રક્ત થયો પ્રતાપ તજીને ! ના યોગ્ય એતો તને.

પણ આ પ્રભાકર ! મેં તારું કારણ કહ્યું, કેમજે—

તારો વંશજ આજ લાજ મહિમા ખોવા વસ્યો ખોવિષે,
રાતો તું રવિરાજ તેથી બનીઓ, ના બાનું બીજું દૈસે;
થાવું અસ્ત સમેનું લાલ ન ઘટે, એથી ઘટે છે કળા,
હૂબીને મરવાનું એહ મહી છે, કેવાઇને આકળા.

રે, અસ્ત કાળે રાતા થવું એતો જળમાં અંતે ઝંપાપાત કરાવનારું છે;
ને તેમ જાણીનેજ જો કે મારે લાલચોળ બનવાનો સમો છે, તથાપિ હું
ધીરજ ધારી તેમ કરતો નથી.

રે, તારા વંશજને માટે તારું લોહી ઉગળતું હોય તો આવતી રાતના
ચાર પહોર ચિંતા વિના ધરમાં ગાળી જગતમાં અજવાળું કરવા માટે પગ
ધરતાં—રે, રથે બેસતાં રક્ત થજે. કારણ, ઉદય સમયનું રક્ત થવું શત્રુને
સંતાપનારું છે, માટે હે તાત !

માલિની—ઉદય સમય આવ્યે અર્ક તું હોઈ રાતો,

પછી તુજ કુળશત્રુ, ઉપરે તાત તાતો—

બની કુળ સહિ તેનું બાળીને ભસ્મ કરે,

તુજ કુળ તમ આવ્યું ટાળીને ધમ દર્જે.

(પ્રતાપસિંહ આ પ્રમાણે વિચારોમાં લીન થયો છે—એવે પડદામાં
ચીસ પડે છે.)

આ બા ! ! ! માલો બાબો ! માલો બાબો ! ! માલો બાબોઆ—આ ! ! !
એએએ ! ! !

(પ્રતાપ પડદો ખસેડી જુએછે તો કુંવરી યુગ્મસહ કરી રહી છે.)

રાણી.—મારી બાપુડી ! બા, છત્રી રહે છત્રી; તને બીજો બાબો કરી આપું; મારી મોંઘી ! મારી મીઠી ! બાપ છત્રી.

નાની.—માલો બાબોઝો-ઝો ! ઇ ઇ ઇ ! ! !

પ્રતાપ.—(રાણીને) કાં શું છે ? દીકરીએ દમવા કમમ માંડ્યું છે ? આ શું કળાણ !

રાણી.—(નીચું જોઈ) કાંઈ નહિ.

પ્રતાપ.—નહિ કાં ? એણે અરેખરું ખળીઆણ મચાવ્યું છે ને ! ત્યા માટે આમ લાલચોળ બની બહાવરી પેટે રડેછે ?

નાની.—ઝો બા ! માલો બાબો-ઝો ! એં એં ! !

પ્રતાપ.—મારી માની ! બાપ છત્રી (રાણીને) શું છે ? આને રોટલો આપી રાજ કરો.

રાણી.—અરે ! જે છોકરાંને દૂધ ને ફૂર આપે પ્રુથી થતાં નહિ, તેને સૂકે રોટલે રાજ રાખવાનો દી આળ્યો, તો તેમાં પણ વિધન આવી પડ્યાં ! ! !

પ્રતાપ.—કાં એવું કાંઈ કૌતુક થયું શું ?

રાણી.—અરે હા.

નાની.—ઝો બા ! મને બુખ લાગી ! બા મને બાબો ની આપતી ! એં એં !

પ્રતાપ.—(રાણીને) શું કડકો ઢાંકવો બૂલી ગયાં શું ?

રાણી.—મહારાજ ! મારે ભાગ્યે અવદશા આણુવામાં શૂલ ખાધી નથી ! અરે નાનીને માટે રાખેલો ચીરી રોટલો બલાહું ખેંચી ગયું, ને હવે હમણાં નવો કરવાની કશી જોગવાઈ નથી !

નાની.—ઝો બાબજી ! બા મને બાબો ની આપતી !

પ્રતાપ.—(સજ્જલેત્વન થઈ) મારી વહાલી ! તું છત્રી રહે; હમણાં તને સારો મોટો બાબો કરાવી આપું છું. તારો નાનો બાબો છીવાળો ચપોતો, તે ફૂતરાને નાખી દીધો. આપણે એવો છીઆળો મોટો બાબો કાંઈ ખવાય બા ?

(કુંવરીનું અઆશન કરી પડદો બંધ કરે છે.)

પ્રતાપ.—(પરિવારમાં અસરકારક ફેલાયેલો ક્રોધ જોઈ આમ તેમ ફરે છે, ને) હો હરિ ! તે આજ દશા આણી ! ! રે હા ! હવે હ—

લલિત—કઠીણ કાળજી શી રીતે કરે ? કઠીણ કલેશ દેખી ન હું કરું; નવ રહે હવે ધૈર્ય રોકાઉં, પુરણ પાપ તે આવી પોકાઉં ! અવદશા અશી આવી ને વસી, વિપત્તિ વાતમાં ન્યૂન ના કશી; સુત સગા મુઆ રણ વિષે અરે ! તદપિ ટેક મેં ધારીઓ ધરે. રખડતો થયો રાનને વિષે, તદપિ ના ડગ્યો કજીથી કરે; પૂરણ પ્રાક્રમી જે પટાવતો, સમરમાં શમ્યા પણ રહ્યો છતો ! શરીર કજી શે' આવતાં સહું, જર જમીન ના પાસ કે રહું; રખડતાં ક્યાં રાણી બાળને, ઉર ભરી અરિ કરી ફાળને. હૃદય રીઠું સંતાપ સહી કર્યું, મન મહાઅથા દેખી ના ડર્યું; હમીરકુળના ટેક કારણે, તનુજ ટાંગીઆં વૃક્ષ પારણે. કુર કમોદનો દૂધ લે જમે, શિશુજ તે લઈ રોટલો રમે ! અરર તેહમાં વિધન જૈ પડે, તનુજ દુકડા માટ તે રડે ! !

(પરિક્રમણ કરતો થાળીને)

અરે ! હવે પ્રતાપના દુઃખની પરિસીમા આવી રહી ! રાજબાળકોને રોટલા માટે ટળવળતાં જોવાનો દી આવ્યો એથી હઃ આવી રહી ! ! સધળાં દુઃખ સહ્યાં એ સાચું છે, પણ હવે આ દુઃખ સહું જતું નથી ! અરે મેં ધીરજ ધરવામાં પાછું વળી જોયું નથી, રાજ ખોયું, કુટુંબના માણસોને હમીરકુળને આળ ન આવે માટે રણમાં કપાઈ જતા નજરે જોતાં આંખમાં ત્રાસ ન આવ્યો; રે, તેથી હું ડગ્યો નહિ; કારણ, ક્ષત્રીઓ એટલાજ માટે જન્મે છે, એમ જાણ્યું. રે, રજપૂતનાં બાળ રણમાં માથાં મેલવાનેજ પ્રભુએ પેદા કર્યાં છે, પણ રોટલાને માટે રખડી મરવાને માટે નથી ! રણમાં પ્રતાપના કુવર કપાઈ જતા જોવાને તેની આંખમાં ત્રાસ નથી, પણ તેનાં બાળકને રોટલાને માટે રડતાં જોઈ તેને મોટો ત્રાસ ઉપજે છે ! રે, એ કજીના કોવાદાથી તેનું વજ જોવું કઠણ કાળજી ચીરાઈ જાય છે ! ! ને તેથી તેના નામની માની લીધેલી ખોટી મોટાઈનો તેને ધિક્કાર આવે છે; ને તેને માટે ફાંફાં મારવાં ફાકટ છે એમ તે ધારે છે. રે ! આ જગતમાંની નામના ને મોટાઈ ખોટી છે ને તેને માટે મંજા રહેવું ને ન ખમાય એવું દુઃખ સહું મિથ્યા છે. પ્રભુને જોને મોટાઈ આપવી હોય છે તેનેજ મળી શકે, ને જેની તે લેવા ધારે છે તેની કોટિ પ્રયત્ન કરે રાખી રહેતી નથી. માટે મારે ફાંફાં મારવાં ફાકટ છે. રે તેની કમ્બોવિના તરણું સરણું હાલતું નથી. તે તરણાનો

મેર ને મેરનું તરણું કરે છે; રાજાને રક ને રકને રાજા કરે છે; તેને સર્વ વંશનો—રે! હમીરકુળનો મહિમા હવે પૂરો કરવો છે; ને જવનને જશ આપવો છે. માટેજ તે તેની તરફ થયો છે. રે, તેથીજ તેના પાસા સવળા પડ્યા છે; ને આ પ્રતાપે પાંખો વીંઝવામાં કસર રાખી નથી તોપણ તેના હાવ આવળા પડ્યા છે; માટે પ્રજા જેની પક્ષમાં પેટે છે તેનાથી વિરુદ્ધ ચાલવે માઈ શું વળશે? કાંઈ વળ્યું નથી, ને વળવાનું પણ નથી. (માથું ધુણાવી) બગડવાકાળ છે તે માઈ રાખ્યું રહેનાર નથી; શી રીતે સુધરશે તે ઉડા વિચાર કરી શોધતાં જણાતું નથી; કદી હું આ જંગલમાં પરિવાર સાથે પાર પડી ગયો તો તેમાં મારી શી મોટાઈ વધશે તે મને સજ્જતું નથી; ને એમાં માઈ કશું પરાક્રમ જગતમાં જણાવાનું નથી; એક હાથે તાળી શી રીતે પડે? રે, મેં આને બાથ બીડવા જેવાં સાહસ કર્યાં, પણ તેથી કંઈ અજવાળું ન થતાં અધાઈ દશેદિશાએ ફરી વળ્યું; તેથી હવે માત્ર નામના નિંદ્રા રાજપદનો અણુછાજતો ટેક રાખી કશું મીઠું ફળ ચાખી શકવાનો નથી, માટે હરિએ જેને આ સમયે ઉચ્ચ આસન આપ્યું છે તેને મળી ચાલવાથી દુઃખ દૂર થશે. રે જેઉંતા ખરો, કે રાજમદ્યથી હઠ મૂકી આગળ વધતો બાદશાહ બળાકાર છોડે છે?!

(પગ અદ્રાળી આગળ ચાલતાં ને પરિક્રમણ કરતાં)

રે, તન મનની નબળાઈ માણસને કેવાં નીચ કર્મો કરવાને દોરે છે! આહા હા!! મેં જરા વારમાં મન સાથે કેવા ગાંડા ધાટ ધડમ્યા! પણ રે, શું આ કહેણ બોલું છે? કે—

હાહરો.

“સિંહમંછ બોરિંગમણી કરપીધન સર્તી નાર;

જીવ ગયે પર કર ચઢે,” લમ કાત્રી-તરવાર.

જવન સામે બાંધેલી તરવાર જીવ સાથેજ જડાયેલી છે; તેને છોડેથી અત્યાર સુધીમાં જેડેલો જશ છૂટી પડશે, ને કાળી ટીલી કળિના અંત સુધી જુંસાવાની નથી; માટે હિંમતના હથિયાર ને ધીરજની લલ્લ ધરી દુઃખના દળની પાર જવું એજ સિદ્ધ; ને એમાંજ સિદ્ધિ છે. હરિ સજને કટિ આવી એસશેજ!

મણિલાલ નમ્બાર્થ દ્વિવેદી, બી. એ.

એમનો જન્મ નવમ્બર્થમાં સને ૧૮૫૮માં સાદોદરા નામર ગામમાં થયો હતો. તેમણે સંસ્કૃત અને ફારસી શાખાનો સારો અભ્યાસ કરી ધણાં ગ્રાંથકાવ્યક પુસ્તકો બનાવ્યા છે. તેમણે અરબી સને ૧૮૬૮માં થયું હતું. તેમનાં બનાવેલાં પુસ્તકો ન્યાયકોમુદી, રાજયોગ, અદ્વૈતમત, પ્રાણવિનિમય, બાલ-વિલાસ, ચારિત્ર, નારીપ્રતિષ્ઠા, એટલાં ગદ્યમાં અને આત્મનિમજ્જન પદ્યમાં છે. તેઓ એક મોટા સુપારક તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા છે, અને તેમણે થોડાનો અભ્યાસ કરી પાશ્ચાત્ય મેસમેરીઝમ સાથે તેને સરખાવ્યો હતો.

૧૭૫

તરલાના તરંગ.

રથળ—કાન્તાનો ઓરડા.

(બારીએથી ચઢી ઉતરીને તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

તરલા—(કાન્તાની પાસે જઈને ઉઘો શ્વાસ લેતી) ઉધે છે ! વાહ ! દેવજ સહાય જણાય છે. એના ઉપર ઉધનો નિર્ભય તથા ગાઠ બુરખો ઢાંકાઈ રહ્યો છે. નિરાતે ઉધે છે. હે નિદ્રા દેવી !

વસંતતિલકા—થાળે સહાય મુજને પળવાર આજ,
કે સઘ થાય મુજ ઇષિત સર્વ કાળ;
સાલે દોંધે કંઠ્યુ કંટક કાઢું તાણી,
હેયે ધણી ધોરજ ને કરતા, હું, આણી.

(હૃદયપર હાથ મૂકતી જરા દૂર જઈને) તું ધડડે છે કેમ ? તને શી અનિષ્ટ થાય છે ? અરે માઈ સરીર પણ કળે છે. માઈ હૃદય તથા હાથ આંખોને દેખી શરમાય છે. જે આંખે સદસ્તુ જોઈ સદ્વિચાર સત્યકાર્યજ્ઞ મયલાં તેની સાથે રહી આજ વિપરીત કાર્યનો સંભવ થાય છે તેથી તું ડરે છે ! ! અરે આકાશમાંથી પણ પિત્રીદેવ ડાકીઆં કરી અને વારે છે !

હરિગીત—જા ચંદ્ર તું સંતાઈ નભમાં શીદ અહીં ઉભો રહ્યો,
તારા બુદ્ધિ જળે સહુ નવ દેખશો કશુંએ તમે;
જાત પ્રેત પિશાચ રાત્રિમસંજ દેવ કરાણ તે,
સહુ આવી વસજો હૃદયમાં કરમાં વળી મારા હવે.

આકાશ પશુ મારા કુકર્મથી ઝાંખું થવા માંડ્યું? (કાન્તા પાસે જઈ જોતી) આ ઉંઘતી ઉંઘતી પશુ મારી મૂર્ખાઈને હસે છે. (દૂર જઈ) અરેરે આ કામ મારે શીઠ કરવું જોઈએ. ના ના નહિજ કંઈ. અહીંઆથી નાસી નીકળીને રખડી મરવામાં તોય શું સુખ છે? એક તરફ આ કામ અને એક તરફ આ મરણદુઃખપરંપરા એ બેમાંથી સાફ તે તાર્ક છે જીવ! ના ના પશુ કાર્યમાં આટલે સુધી ધસ્યા પછી પાછા વળવું ખોટું છે. મારા સુખનો પ્રસંગ પરિપૂર્ણ કરવામાં આટલુંજ હવે બાકી છે. ખરેખાત નિર્ણય છે કે એ સતી હવે બળી મરશે, કરણનું તેમાં કંઈ વળશે નહિ, પશુ મારે તો વચમાંથી ફાંસ જશે, વાસ્તે ચાલેરે સ્વાર્થ! ઇંદ્રવજ્ર—તું પાંખ થા કાર્યનો તોજ વેગી, કે સ્વાર થા ને મૂંક ચિત્ત મારી; કે થા પછી ધીરજ મુજ હાથે; ને ચાલ આ શસ્ત્ર તણીજ સાથે. (ધીમે ધીમે કાન્તાની તરફ જાય છે.) (માલાને નિહાળી,) અરે!

ઇંદ્રવિજય—આંખ કરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણ આ કરતો અહીં જોભો; ખડ્ગ રક્ષું ઝળકે કરમાં, મુજને હણવા નયને મનસુભો; હજિ કંઈ જવ હાર બણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડ્ગ ઉભામી, ના કંઈ ના કંઈ હું કશુંએ તનમાં સહુ તકે ગયા મુજ વામી.

(નાસવા જાય છે; વિચારીને જોતી,)

નહિ, કંઈ નથી. મારા મનનીજ કલ્પના છે. ક્યાં છે હવે સુરસેન!! (કાન્તાની પાસે જાય છે. માલાને હાથમાં પકડી) રે દિવ્ય મોહિતક! તમે પશુ ચુપ રહો. ચાલ કાતર!

અનુકૂળ—છેદતાં મંથી આ વહેલી, સુખની શુભ દોરશું; ભાગ્ય દોરી કશી બાધે મારી, ચાલ વિચાર શું!! અથવા કાપ તું એને સુખની મુજ દોરને; સ્વર્ગનો દોર દે કાપી બહારે લખ્યું તે બને.

અરે એ શાનો અવાજ થયો!! (નાસે છે) (બારીએ જઈ જોતી) ના ના! કંઈ નથી! મારા ચિત્તની અવસ્થાજ કાંઈક વિચિત્ર છે. સહજ પવન વાયાથી પશુ તરત ભક્ષીને નાસે છે!! (પાછી જાય છે.) (કાતરને) ચાલ બહેન આ દુઃખથી છોડવ, હે સ્વાર્થ દેવ! હે જીત વિજાયા! સર્વ મારા હાથમાં બળ આપો! આ શસ્ત્રને ચલાવો!

સોરઠો—રે શ્રીલ ! ખીકણ રાંક, ચરચરતું ધીમું પડી;

બાલબાળ સહુ છાંડ, એકજ વાર મનુષ્ય થા.

(એકદમ કંપિ છે, નાસવા માંડે છે.)

અનુષ્ટુભ—નાસરે વેગથી વહેસો, પાપ ! કાં અટકી પડે ! !

નિહાળી ન શકે ચક્ષુ, ફરી આ અપકીર્તિને !

(ખારીએથી ઉતરીને જાય છે.)

કાન્તા—(સુતેલી છે લાંથી ઉઠે છે એટલે મોતી વેરાય છે તેથી) રે

દિવ્ય મુક્તા ! તમે કેમ છૂટાં ચર્ધ ગયાં ! ! (વિચારતી) પ્રાણુનાથ

પ્રાણુસહિત સ્વર્ગમાં પધાર્યાં ! ! વાહ ! ઈશ્વરેજ મારે વાસ્તે તેડું

મેકલ્યું, (બેસી પડે છે, ધૂનવા માંડે છે.) હે કુલદેવી !

વસંતતિલકા—દો સલ ધૈર્ય સધળાં પ્રિયપુત્રી અંજે,

વહારે ચઢે ત્રિશંલ હાથ લઈ પ્રસંગે;

લો આજ આજ મુજને તમપાસ તાણી,

હાથે ઝલાવી ફરી દો પ્રિયનાથપાણિ.

(ઉભી થઈને કેશ છોડી નાંખી) હે પ્રિયપતિ ! હે પિત્રી દેવ !

વસંતતિલકા—મારૂં ખરૂં સરવ સલ હવે બતાવું,

હ પિત્રાદેવ તમને મુજ હોમ આપું;

આવું છું રે પ્રિયપતિ તમ સાથ વહેલી,

છે રોમ રોમ પ્રકટી બળ દિવ્ય હેલી.

(આલતી) પતિ પછી સંસાર વ્યર્થજ છે. મારા જેવી સ્થિતિમાં

વળી વિશેષે. મને તો હવે એમ લાગે છે કે,

હરિગીત—ઉંચી ઉડું હું સ્વર્ગલણા જળ થળ નમે નીચાં નીચાં,

ગાન સુણું શુભ કાનમાં મુજ અંગ સર્વ ગળ્યાં ગળ્યાં;

ઓ પ્રિયપતિ કરદય પસારી ઉભા રહ્યા દઢ બેટવા;

રે આલ ચરણ ઉતાવળો ક્યમ અટકીને ઉભો હવાં.

(એકદમ બહાર નીકળવા જાય છે. દરવાજો સંજોગે બંધ દેખીને)

ધિક્કાર છે સતીને અટકાવનાર દુષ્ટને ! હે કુલદેવી મારા અચલ પ્રતના

પ્રતાપથી આ દરવાજો તરત મને માર્ગ આપજો;

(દરવાજો ઉઘડી જાય છે એટલે કાન્તા બહાર નીકળી માર્ગમાં જાય છે.)

કાન્તા.

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

૧૭૬

અમરસત્ર અને સંધિરાજ.

સંધિરાજ—(એકલો) અહો ! આ લોકોનો કેવો સંપ છે ? સ્વ-
ભાવ ભુદા, ગુણ ભુદા, સ્વાર્થ ભુદા, છતાં પણ સામાન્ય હિતમાં અંતર્લક્ષ
વિસારી કેવા પરસ્પર સહાયભૂત થાય છે ? સર્વથા મહાદેવી માયાવત્સીનીજ
ખૂબી છે. બીજી તરફથી ધર્મપરાયણ કહેવાતા આર્યજનોમાં કેવો કુસંપ ?
અથવા કેવી અનૈક્યતા ? આ-હું-સંધિરાજ, સમય સમજી, જાત વટાવી,
વેશ બજવી, હાએ હા કહી, અપમાન વેઠી, મારા જાતભાઈઓનું
અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરું છું; તોએ આર્યજનો તો કહે છે કે
હું કૂટેલો છું-બજી છું ! અરે, મંત્રજળની ખરી કીમત કોને છે ? સર્વથા-

રોળાવૃત્ત—ગુપ્ત મંત્રમાં રહ્યા ગુણો બહુ વિધિ હિતકરી,
શીઘ્ર સાધ્યની સિદ્ધિ, ઋદ્ધિ થાએ પણ ભારી;
ગુપ્ત મંત્રથી કરે વિજય સ્મર મૃત્યુ વિધાતા,
રાજ્યતંત્રમાં મંત્રરહિત જન ગોથાં ખાતા.

પરંતુ ઉદ્વિગ્ન અને શરવીર આર્યને મંત્રનો અવકાશ ક્યાં છે ?

રોળાવૃત્ત—ધર્મ, સત્ય ને શૌર્ય, માતના સ્તનથી ધાવે,
ગળથૂથીમાં સ્નેહ, ટેક ધૃત, ને મધુ, આવે;
ચડે માતનો રંગ સકળ સ્ત્રી રક્ષણ કરવા,
તે શરોને હોય મંત્રની ક્યાંથી પરવા ?

ત્યારે તેમનો દોષ પણ કેમ કહાય ? ખેર જનાપવાદ ગમે તેમ
હોય, તોપણ મારે તો સમયને અનુસરી સંજ્ઞાનનું રક્ષણ કરવું. ત્યારે
હવે પવન કેમ વાય છે તેનો વિચાર કરું. અથવા, આવા નિપુણ પ્રધા-
નની સદૈવ સફળ રાજ્યનીતિ પરમાત્માની મોહિની સ્વરૂપ પેઠે ભસ્માસુર
જેવા દુર્ગુહિને તેને પોતાને હાથેજ ભસ્મસાત કરાવે છે, ત્યાં બીજો શા
વિચાર કરવાનો છે ?

(પ્રધાન આવે છે)

પ્રધાન—કેમ સંધિરાજ, આ વિચારમાં મગ્ન છો ?

સંધિરાજ—આપને ધન્યવાદ આપવાના.

પ્રધાન—શાનો ધન્યવાદ ? કંઈ કુશળ વૃત્તાન્ત છે ?

સંધિરાજ—આથી ખીજું શું કુશળ ?

ગીતિ

મદન યમ—સદન પહોંચ્યો, અમર વિજય ને ધર્મ શર્મ પામે,

અધર્મ કાર્ય ઉધાઠ્યાં ભૂપ-નયન, ને પડ્યો ન શ્રમ નામે.

પ્રધાન—(મેં મહાકવીને) સંધિરાજ, એ તો હવે ઠીક, પણ મદનસિંહને ત્યાં જઈ આપ શું કરશે ?

સંધિરાજ—જવું પડે એમ જણાતું નથી. કારણ,

વસંતતિલકા—જો સૂર્ય વૃષ્ટિ દષ્ટ ને બહુ તાપ તાપે,

તો તાપની ઝડતુ વિશે ફલ માત્ર આપે;

વર્ષાદ તાપ જવરને નહિ માંડનારી,

સત્રીતિ સત્વર ફળી વચને તમારી.

કાંકે આ પાપીએ,

ગીતિ.

ભાર જવાના ભયથી, નિર્લજ તોયે સલજજ થઈ. છોડે,

આ સમયે, પરરામા, રમા, રમણ, મદ, ધૈર્ય ધર્મ જોડે.

પ્રધાન—(મંદ હસીને) શું બોલો છો ? સરદાર, શરા લોક એમ નમ્યું આપશે; છ'છેડ્યલો નાગ તો ડસે છે, માટે સંભાળજો.

સંધિરાજ—

મંદાકાંતા—રંજે કાળો, વિષ વદનમાં પુકંથી ભૂત ફાટે,

અંજે ફાળો, ચપલ ભરતો રાજ્ય-લક્ષ્મી લલાટે;

વામારનેહે શિવશિર ચડી લોકને નાગ દંડે.

તેને નાથ્યો અક્ષ કલથી નંદ-આનંદકંદે.

તેમજ આપે આજ કર્યું છે. સર્વથા, ખુદિનું પ્રાણત્ય વધારે છે.

પ્રધાન—મને તો ધર્મનું પ્રાણત્ય વધારે જણાય છે.

સંધિરાજ—એ પણ ખરૂં, પણ એકલા ધર્મથી શું થાય ?

ઈદ્રવિજય.

ધર્મ હતા પણ યુદ્ધ ખરી ખરથી તવ બીજમ મુયોધન હાયાં,
ધર્મ છતાં રિથર યુદ્ધ જતાં, સુર વ્રતચક્રી કરતાં બહુ માર્યાં.
ધર્મ હતો પણ યુદ્ધ વિના, બલિ વામનપાદ તળે ચગદાયા,
યુદ્ધ થયા વિષુ દેવગ ધર્મ ખરી ન તાર્યા જન ઇશ્વરમાયા.

(એટલામાં દોડતો દોડતો વિદ્યાધર શ્વાસ ખાતો ખાતો આવે છે.)

સંધિરાજ—કેમ વિદ્યાધર, આટલો ગભરાયો છે ?

વિદ્યાધર—અરે ભાઈ શું પુછો છો, પેલા અનુભવ વિનાના અમર

મહારાજ—

પ્રધાન—શું કરે છે ?

વિદ્યાધર—અરે, એતો આખા રાજ્ય સાથે બાથ બીડવા આવે છે.

સંધિરાજ—શું કરવા ?

વિદ્યાધર—પેલા ધર્મપાળની વાત જ્યારથી સાંભળી છે ત્યારથી તો
ન કરો વાત—એના ક્રોધની કે વેગની, મહારાજ, હું તો થાક્યો, હવે
આપ એને નિવારો તો ઠીક, નહિતો કંઈનું કંઈ થઈ જશે.

પ્રધાન—(ઇષિત હાસ્ય કરીને) તારૂં ન માન્યું તે અમારૂં કેમ
માનશે ? વળી એ મોટા થયા.

સંધિરાજ—પ્રધાનજી, વર્ષમાં મોટાઈ શા કામની ?

એણે

વસંતતિલકા—દીપોત્સવી જરૂર જોઈ રૂડી પચીસ,
માયાં વર, હરિણુ સિંહ ધણા મહીષ;

(પથુ—) સન્નીતિ જોઈ નહિ ને મન ના મરાયું,
તો કાર્ય સ્વાર્થ પરમાર્થનું ના સધાયું.

પ્રધાન—એણે,

સન્મિત્ર ધર્મતાણું દુઃખ નથી ખમાયું,
છૂડું પડેલ ગજ-બાલક ધુંધવાયું.

વિદ્યાધર—સાથે એમ પણ કહોને કે,

“એણે ગયું સકલ અકલ સાથ આયું;”

(નેપથ્યમાં) કોટલના કટકનું, નહિ થાય ફોબું.

વિદ્યાધર—અરે મહારાજ, જુઓ જુઓ, એ તો આ આવ્યા કૃપાણુ ખેંચીને. (અમરસત્ર દ્વરથી આવતો દેખાય છે.)

પ્રધાન—(જેતો જેતો) અહો! શો પ્રતાપ!

શાર્દૂલવિકાકિત—અંગોઅંગ વિભૂતિ ભવ્ય બબકે, ફૂતકાર ભારે થતો,
ગૌરીદ્રોહ થતાંજ શંભુ અરિને, સંહારવા ધાવતો;
કે લેઈ નરસિંહરૂપ હરિ શું, દોડે નૃશંસોબણી,
શોભા સર્વ સમાન આ અમરની શી ચંડ સોહામણી!

સંધિરાજ—

શાર્દૂલવિકાકિત—આ ફેંટો ફરકે યથા ત્રિભુવને, ફેલાય ધર્મધ્વજ,
શીળા પંકજલોચને અનલ શો દે આત્મભૂને સજ;
જાણી પાણિ-કૃપાણુ પ્રાણુ હરશે દિક્-સુંદરી નાસતી,
પૃથ્વી પાદપ્રહારથી ધમકતી, વીરો ધરી રાજતી.

(એટલામાં ઉપર કહેલે વેશે અમરસત્ર પાસે આવે છે તેને સામે જઈ વિદ્યાધર અટકાવે છે અને સંધિરાજ પાછળ જાય છે.)

અમરસત્ર—છટ્ જવા દે. કોણુ છે તું મને રોકનાર?

વિદ્યાધર—ક્ષમા કરો, આ મહારાજ સંધિરાજને જીહાર તો કરો.

અમરસત્ર—કોને જીહાર?

વસંતતિલકા—જેણે કલંકિત કર્યો નૃપ દીપ્તિમાન,
“હા હા” કહી અધમ પાદ કર્યા પ્રણામ;
જે દૈન્ય દાસ્ય કરીને અરિ-કીર્તિ ગાય,
તેને જીહાર કરવા શિર ના નમાય.

સંધિરાજ—(પ્રેમયુક્ત તિરસ્કારથી) જીહાર ન કરશો અને આગળ પણ ન ધપશો. આરા માન્ય કરવી એ કનિષ્ઠનો ધર્મ છે.

અમરસત્ર—ધર્મરક્ષણુ એ પ્રથમ ધર્મ છે. તો જેઈ વાડ મને કોણુ અટકાવે છે?

વિદ્યાધર—હું—

ઉપજાતિ—અનેક બ્રહ્માંડ તણો અધીશ, અનાદિ ચિન્માત્ર અનંત ધર્શ,
વિદ્યમિ તે સેવકની સ્વીકારે, તેથી થયા શું ગજપુત્ર ભારે?

મહારાજ, આ તો અભિમાન કહેવાય, અથવા મદોન્માદ કહેવાય. કરવું હોય તે કરજો પણ વાત સાંભળો.

અમરસત્ર—(જરા ખમચીને)

રોળાવૃત્ત—ધર્મપાળ નિર્દોષિ અસ્ત જાણીને આજે,
રક્ષા કરતાં વાર કઈ તો જણુતી લાજે;
બાહુકથી ન કપાય રાહુ તો શેના બાહુ,
દે મિથ્યા અપવાદ તેમને જકડી સાહુ.

સંધિરાજ—પણ ધર્મપાળ છૂટા હશે તો ?

અમરસત્ર—હે શું કહો છો ? વિદ્યાધર, ખરી વાત છે ?

વિદ્યાધર—નિરંતર તમારું હિત કરનાર તમારા પરમપૂજ્ય કાકાનું અપમાન કરી હવે પૂછો તેમનેજ. હું શું જાણું ?

અમરસત્ર—(સલજી થઈને) કાકા, અપરાધ ક્ષમા કરશો. મિત્રને અકારણુ આપતિ આવી જાણી આવેશમાં આપની અવગણના થઈ તેની ક્ષમા આપશો. પરંતુ સત્ય કહો ધર્મપાળ બંધનમાં નથી ?

વિદ્યાધર—અહો !

ગીતિ.

અનુચિત કર્મ કરીને, ક્ષમા માગવી, ટેક તજી, લજાવું;
તેથી ધીરપ સારી, શાણા વીરે ન કોધ વશ થાવું.

સંધિરાજ—પ્રેમમાં અપરાધ કે ક્ષમાનો અવકાશ નથી, પણ બાઈ જરા વિચાર કરો. પૂછપરછ કરો. છેક વટોળીઆ જેવો વેગ રાખવો એ શુદ્ધ શૌર્યને દૂષણ છે.

અમરસત્ર—(સલજી)

સોરઠો—દોષાકરમાં દોષ, જ્યમ શોધો ત્યમ લાધશે,
શિર ખારે, પણ રોષ, મહેશ, લેશ કરે નહિ.

સંધિરાજ—તેનું કંઈ નથી, પણ આ ટેવ હવે મૂકી દો. આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે સદા થઈ શકતું નથી. અપાયતો ઉપાય કરવો, પણ ધૈર્યથી કાર્ય કરવું. એક રાતમાં શું બાહું મોળું થઈ જાય ? એક દિવસ ધર્મ બંધનમાં રહે તેથી શું તે પાતળા થઈ જવાનો—

અમરસત્ર—(પુનઃ આંખમાં રોષ ભરીને) ત્યારે શું એ હજી અકરણ બધનમાં છે ? નિશ્ચય માનજો કે,

ગીતિ.

ધર્મવિરોધી સત્વો, યુદ્ધ હરવી કંઈ કમ્બજ સે'જ;
વેશત્યાસ કરીને, શ્વાસ વિશે લઉં અધર્મનું તેજ.

પ્રધાન—(દૂરથી) તથાસ્તુ. અમર, કેમ વેગે ચઢ્યા છો ? અહો આવો. (આંખ જરા કરડી કરે છે.)

અમરસત્ર—(પાસે જઈને) પ્રણામ કંઈ છું. શિરઃછત્ર. અપરાધ ક્ષમા કરો.

પ્રધાન—ક્ષમા કરવાનું કંઈ નથી. ધર્મની મૈત્રીથી તેની આપત્તિમાં તમારા ક્રોધ અને શૌર્ય સ્થાને છે; પરંતુ વડીલનાં વિશ્વાસ અને માન રાખવા શીખો.

અમરસત્ર—આર્ય, આપનો તો વિશ્વાસજ છે.

પ્રધાન—તો કેમ ઘેરથી આવ્યા ? આ ઉધાડો કૃપાણુ શો ? આ પ્રચંડ વેશ શો ? આ ઉદ્ધત ભાષણુ શું ? આવી ક્ષુદ્ર સહાયવિના કાર્યસિદ્ધિ નથી કરી શકતા ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ) એટલીજ અપૂર્ણતા અને બાલિશતા.

પ્રધાન—એ વાત જાણીને પણ આમ કોઈની સંમતિ લીધા વિના અથવા વડીલનો તિરસ્કાર કરી, રાજ્યનું અપમાન કરવા તૈયાર થયા. ધીર ગંભીર ગજસિંહના કુંભરથળનું મોતી, પાણીવાળું છતાં અધ્યુક્ત જોઈ ખેદ કેને ન ઉપજે ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ પગના અંગુઠાથી જમીન ખોતરતો) આપ પિતાજીને ઢેકાણું છો; અધ ધાવો એ આપનું કર્તવ્ય છે. સેવક આધીન છે.

પ્રધાન—તો સાંભળો, ભૂપાલ કોણુ છે ?

અમરસત્ર—આયે, જનમંડળની સત્તાનું, પ્રતિષ્ઠાનું, સમૃદ્ધિનું, સુખનું, અને સ્થિતિનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે.

પ્રધાન—ને પૂજ્ય છે કે નહિ ?

અમરસત્ર—હેન. પણ રાજ્યમાં થતા દોષ સુધારવા.

પ્રધાન—તમારા ગુણદોષ તમે સમજી શકો છો? સમજી શક્યા?

અમરસત્ર—જી ના.

પ્રધાન—તો તમારા જેવા અને વિરુદ્ધ સ્વભાવના અનેક પ્રકારના જનમંડળથી ભરેલા આ સામ્રાજ્યના ગુણદોષ કેવી રીતે જોઈ શકશો?

અમરસત્ર—(શરમાઈ) ક્ષમા કરો.

સોરઠો—ભરવાને આકાશ, ધોવા અંધુધિનો મળ,

ગાંડી ધરતો આશ, ડાઘ સૂર્યમાં શોષવા.

માટે હવે આરા કરો.

પ્રધાન—જીઓ, સાંભળો. તને,

ઇંદ્રવિજય—વીર સુધીર કરી તતખીર સુયુદ્ધ કરી મૃત સ્થાલ કર્યો છે,

તે સુણી ભૂપતિ હર્ષ ધરી અતિ, સૈન્યતણો પતિ આજ કર્યો છે.

સહુજણ—(આશ્ચર્ય પામી) શું? શું? (સ્તબ્ધ બની જાય છે.)

અમરસત્ર—(ગદગદ થઈ) સારે શું ભૂપાલ સર્વ વાત જાણે છે?

પ્રધાન—

ચક્ષુ હજાર વિબુદ્ધ ઉદાર નૃપાળ થકી કરું રહે ન અગ્નિયું,

દર્દુર દૂપ તણો થઈ તેં વણ કારણ શૌર્ય અને વપુ તાણું.

સંધિરાજ—પ્રધાનજી, આ શું કહો છો! કહો, કહો, અથેતિ વાત કહો. આ ગાંડા અમરને ઠપકો પછી દેજો. અપકારને બદલે ઉપકાર! મહારાણીનું પણ ન ચાલ્યું? કહો શી રીતે જાણ્યું? કેમ થયું?

પ્રધાન—

રોળાવૃત્ત—દૂધ અને જળ તણી પરીક્ષા હંસો કરતા,

જડ ચેતનનાં તત્વ પરમહંસો મન ધરતા;

શક દંભી ને શુદ્ધ જનોને નૃપ જાણે છે,

મનુષ્ય—રત્નો તણો પરીક્ષક એકજ એ છે.

અમરસત્ર—મહારાજ, શંકાનું સમાધાન કરવા આપ સમર્થ છો, તો અયોગ્ય પ્રશ્ન જાણી ઉપહાસ ન કરતાં ઉત્તર આપશો; પ્રશ્ન એજ કે આવા સર્વરા અને ગુણરા ભૂપાલના રાજ્યમાં અધર્મ અને અન્યાયનું પ્રચલ કેમ વધે છે?

પ્રધાન—ધર્મિકૃત સૃષ્ટિમાં એમ કેમ થાય છે?

અમરસત્ર—સમજ્યો મહારાજ; પણ હવે અવિવેકનો દંડ દેવો
ગોઝ છે.

પ્રધાન—આથી ખીજો શો દંડ ?

શાર્ફક્ષવિક્રીડિત—અકાર્યે ધરી વેગ લજ્જત થઈ બોલ્યું અબોલ્યું કર્યું,
સ્વીકાર્યું અવિનીત હુંપદ, દીકું કૌશલ્ય દોષે ભર્યું;
પથાત્પાપ કરી ગ્રહી નમિત તેં શિક્ષા અને સન્મતિ,
આથી દંડ-પરંપરા અવર શી દે મંત્રી કે ભૂપતિ ?

માટે અખંડ ભૂમંડલેકચૂડામણિ મહારાજાધિરાજે મોકલેલું સેનાનાયકના
અધિકારનું દર્શક લે આ શસ્ત્ર, અને સંજ્ઞા બની આ રાજ્યસેવામાં તત્પર.

અમરસત્ર—ઉપકારથી પરાજીત થએલો હું આટલો બધો ભાર
લેવાને ગોઝ નથી, તેમ અધિકારની સ્પૃહા વિના રાજ્યનાં ધર્મ્ય કાર્ય
કરવા અને કરાવવા સેવકે તન મન અને ધન સમર્પણ કરેલાંજ છે, તો
આથી વધારે શું ?

પ્રધાન—અધિકારની સ્પૃહા ન ધારે એવાં વિરલ જનનેજ અધિકાર
આપવો ઉચિત છે. જેની સર્વ સમર્પણ કરવાની શક્તિ છે તેજ સત્તા
જીરવી શકે છે. આ અધિકાર તમને આપ્યાથી વધારે એટલું કે શિર
ઉપર ભાર આવનાથી ઉદ્ધતતા જશે અને અનુભવ આવશે.

અમરસત્ર—તો આરા માન્ય કરું છું. (અમરસત્ર શસ્ત્ર લે છે.)
ખીજી કંઈ આરા ?

પ્રધાન—હા, ભૂપાલે કહેવરાવ્યું છે કે;—

રોળાવૃત્ત—રાજ્યંતણો જયસ્થંભ થઈ જનને મન ગમજે,
દુસ્મન સામે સિંહતુલ્ય હજીવાને નમજે.
ધરી બાપનું ધૈર્ય બિરદ રણમાં સાચવજે,
કરી ધર્મનો સંગ કીર્તિનાં સુખ અનુભવજે.

અમરસત્ર—જેમ આરા.

(સર્વ જાય છે)

(અમરસત્ર નાટક.)

દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર.

૨૧૦ સાં દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર જે. પી. નો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૭ (સંવત ૧૮૬૩)માં બ્રહ્મક્ષત્રિય ક્ષાત્રિમાં થયો હતો અને મરણ સને ૧૯૦૨માં થયું હતું. તેઓ કચ્છના રાવશ્રીના વિદ્યાગુરૂ અને એન્જીનેરીનું ઈન્સ્પેક્ટર હતા. તેમણે બુદ્ધિવર્ધક માસિકના તંત્રી તરીકે પણ કાર્ય કરેલું છે. કાળીદાસકૃત અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટકનું ભાષાંતર તેમણે બહુ સારું કરેલું છે.

૧૭૭

કન્યાવિદાય.

ક.—(શકુન્તલા બણી જોઈને દુઃખી થઈને કહે છે.)

નારાય.—શકુન્તલા જવાથી આજ દુઃખી દીલ થાય છે,
દયે ન અશ્રુ દ્રષ્ટિ ઝાંખી, કંઠ તો રૂંધાય છે;
સનેહદુઃખ થાય વનવાસિને મને આત,
થતી હશે શી ગૃહસ્થની સુતાવિજ્ઞેમથી ગતિ.

(એમ કહીને આણીમેર તેણીમેર ફરે છે.)

ખેડે સ.—અલી શકુન્તલા, ધરેણું ગાંઠાં તો ધાધ્યાં, હવે સાડી પહેર અને તેપર ચુંદડી ઓઢ.

(શકુન્તલા ઉભી થઈને વસ્ત્ર પહેરે છે.)

ગૌત.—ખેટા આમ જો. જેની આંખમાંથી આનંદના આંસુ વહ્યાં જાય છે એવા જે આ તારા પિતા તે તને આલિંગન આપવા સારૂ પાસે આવ્યા છે, તેને પાપે લાગ.

શકુન્.—(શરમાઈને) પિતાજી પાપે લાગું છું.

ક.—(તેના મસ્તકપર હાથ મૂકીને) ખેટા,

ગીતિ.—થા પતિને બહુ વહાલી, શર્મિષ્ઠા નૃપ યયાતિને જેમ,
થાઓ સુત તુજ પુરૂષમ, પૃથ્વીપતિ તેહને થયો તેમ.

ગૌત.—ભગવાન કષ્ટવ ઋષિ, એતો ખરે વરદાન થયું, આશીર્વાદ નહિ તો.

ક.—ખેટા, આમ આવ. હવે હોમામિની પ્રદક્ષિણા ફર.

(સર્વે અમિકુંડની પ્રદક્ષિણા ફરે છે.)

(કષ્ટવઋષિ કન્યાને ઋગ્વેદના મંત્રની ઢગ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપે છે.)

સુજાગી.

મપાયા રૂઠા અગ્નિ જે વેદી મધ્યે, પૂરે પાથર્યો દર્ભ સમ્મીધ હવે;
કરે પાપનો નાશ જે હોમ મધે, બચાવો તને અગ્નિવૈતાન સંધે.

બેટા, હવે તું ઉભી રહે. (આમ તેમ જોઈને) શારંગવાદિક શિષ્યેઃ
ક્યાં છે ?

શિ.—(આગળ આવીને) ભગવાન, આ અમે પાસેજ છીએને.

ક.—આ તમારી બહેનને લઈને જાઓ; તેને માર્ગ દેખાડો.

શારંગ.—આમ આવ, બહેન આમ.

(બધાં તેની સાથે નીકળે છે.)

શકું.—અલી પ્રિયંવદા, હું મારા પતિને મળવાને ગમે તેટલી
આતુર થઈ છું, તોપણ, આ આશ્રમ છોડતાં મને એટલું દુઃખ થાય છે
કે માફ પગલું ઉપડતું નથી.

પ્રિયં.—સખી, આ તપોવનના વિયોગથી તને એકલાનેજ દુઃખ
થાય છે એમ નહિ સમજતી, પણ તારા વિયોગનો સમય પાસે આવવાથી
એ તપોવનની પણ એવીજ અવસ્થા થયેલી દેખાય છે. કારણ કે—

ગીતિ—નથી ગળતા દર્ભ મૃગો કલાપૌ દિલદુઃખર્યોજ નવ નાયે;
વેલી પાડે પાકાં, પત્રરૂપી આંસુ દુઃખે સાયે.

શકું.—(સંભારીને) દાદા, મારી લાડકડી બહેન જે વનજ્યોત્સ્નાની
વેલ તેને જરા ભેટી આવું.

ક.—હા હા બા, તારું હૈત એનાપર લાંકુ જેટલું છે તેથી હું
અજણ્યો નથી. તે પણ આ જો તારા જમણા હાથ લણી પાસેજ
આવેલી છે.

[વનજ્યોત્સ્ના પાસે જઈને]

શકું.—(લતાને કહેછે) હે મારી વહાલી વનજ્યોત્સ્ના, જો કે
તારા પતિ આશ્રવક્ષની સાથે તું લપટાઈ છે, તોપણ તારી શાખાઓના
હાથ આણીમેર કરીને મને એકવાર ભેટી લે, કારણ કે હું આજ દૂર
દેશ જઈશ તેથી કદાચ પાછું તને નહિ ભેટાય. (કણ્વમુનીલણી ફરીને)
હે દાદા, જેવી મારાપર તેવીજ આ મારી બહેન પર મમતા રાખતા
જન્મે હો.

ક.—તમે એમ વિષે તો મને નિરાંત થઈ હવે મને ચિંતા રહી નહિ.

ગીતિ—ઉત્તમ વર શોધીને, પરણાવવા મુજ હોતોજ વિચાર,
પૂર્વપુન્યથી દેવે, બની ગયું તેહ સહજ નિરધાર;
આપાના વૃક્ષતણી, દેવે નવમલ્લિકાયા થઈ ભેટ,
તમ વિષે મને એણે, નચિંત કીધો ખરેખરજ નેટ.

બેટા, હવે અહીંથી રસ્તે પડ.

શકું.—(બેઠે સખીઓને) બહેનો, હવે આ વનજ્યોત્સ્નીની વેલની
સોંપણુ તમે બેઠને કંઈ છું—તમે એની સંભાળ રાખજો.

બેઠ.—અને અમારી સોંપણુ કોને કરી જાયછે ?

[એમ કહી રડવા માંડેછે.]

ક.—અનસયા, અરે પ્રિયવંદા, એમ રડોછ શું. તમારે તો શકુંતલાને
ધીરજ આપવી જોઈએ—તેને બદલે ઉલટી તેને રડાવોછો ?

[એમ કહી સર્વ આગળ ચાલવા માંડેછે.]

શકું.—દાદા, ખીજું એક હું કહી જાઉંછું તે સંભારી રાખજો.
તે એ કે, પેલી મારી લાડકડી હરણી ગાલણી હોવાને લીધે આશ્રમમાં
ધીમે ધીમે ચરેછે, તે જ્યારે હેમખેમ વીઆય લારે તેના રૂડા સમાચાર
મને કાઠની સાથે કહેવરાવજો.

ક.—એ હું કદી વિસરીશ નહિ.

શકું.—(પાછળ તણાઈ હોય એમ કરીને પછવાડે જોઈને) અરે
કાણુ એ મારા છેડતણે ભરાઈને આવે છે !

[એમ કહીને પાછળ વળીને જાયછે.]

કણુ—આપુ ! એ કાણુ તેં જોળખ્યું કે ?

શાદૂલવિકીરિત—ચાગી કંટક દર્ભનો ક્ષત મુખે હુતું પડ્યું જેહને,
જેને ઇશુદિ તેલ ચોળતી હતી રાખી મને ખંતને;
શામે તેં ખવડાવી દત્તક લઈ ઉઠેરિઉ જેહને,
તે જો આ મૃગચાલ છોડતું નથી માનજી જાણી તને.

શકું.—(તેના શરીરને પંપાળીને) બેટા, હું તો તારી સોજત
છાડીને જાઉંછું તો પછી મારી પાછળ શું કરવા આવે છે ? પાછો જા.

શિખરિણી—અહો ન જાણા તારી, જનનીં અસવી તેવીજ અરે,
તને છોડી રંગે, ગર્ધ મુજ કપાળે ધરી ખરે;
હૃદયો મેં નિત્યે જતન કરો તાં હરધડી,
તને આળી સાચે, રમતું ખુલ્લોં તેથી થતી વડી;
તને છોડી આળે, ગમન કંઈં હુંજ લમરે;
પુકે મારી કેહે, હરખ ધરો આવેછે ક્યમરે;
ફરી પાછો જની, અહીં થકો તું તો આશ્રમવિષે,
પિતા મારો તાં, જતન કરશે હર્ષી અતિશે.

[એમ બોલીને રડતી રડતી ચાલવા માંડેછે.]

કણ્વ—(શકુંતલાને જાણીને)

દોહરો—રડતાં રડતાં તાહરાં, નેત્ર ગયાં સુકાઈ,
હડહડ વહેતાં આંસુથી, અંગ ગયું ભોળઈ;
પૂર પાંપણે બસ કરો, સૂળે ન આંખે હાલ,
ઠોકર માર્ગ ઉંચે નીચે, નહિ તો ખાઈશ્યાળ;
મોહપાશ તોડી કરી, કર તું શીઘ્ર ગમન,
ચિતમાં નિત સંભારજે, રનેહે બંધુજન.

શારંગદેવ—ગુરમહારાજ, રનેહીને જળાશય સુધી વળાવવા જવું એવો
સંપ્રદાય છે, અને આ સરોવર કાંઠો છે માટે જે સંદેશો કહેવડવવાનો હોય
તે કહી અમને આજ્ઞા કરીને આપે આ સરોવર આગળથીજ પાછા ફરવું
જોઈએ.

કણ્વ—ઠીક સારે, આ ઉમરાળા ઝાડની છાયા તળે આપણે જરા
વાર બેસીએ.

[એમ કહી ઝાડ તળે સર્વે બેસે છે.]

કણ્વ—(પોતાના મનમાં કહે છે.) દુષ્યંત રાજાને કેવો યોગ્ય
સંદેશો કહેવડવીએ ?

[તેનું મનમાં ચિંતન કરે છે.]

શકું.—એક કારે મોં કરીને અનસયા સાંભળી શકે તેમ કહે છે,
સખી અનસયા, પેલું કૌતક જોયું કે ?

ગીતિ—હકિ છે ધર્મ આરુ, અનન્યતણું પત્ર નામને જોડ,
ગાભરી ધર્મ આરુ તે ક્ષરણ ચક્રવાકી તે તેહ;
સહેવાતું નથી કાણુ પણ, વિરહતણું દુઃખ આપી લેથી,
ખેદ અતિશ ઉપજે છે, મુજ હૃદયે એવી તે નીરખવેથી.

અનસૂયા—બહેન, એવું જરાએ તારે મનમાં આણવું નહિ.

ગીતિ—એ પણ નિજ પતિવણુ, દુઃખમાંહી લાંબી રાત ગાળેછે;
પતિકેરા સયોગની, આશાએ દુઃખ એટલું સહેછે.

કણ્વ—અરે શાર્ગરવ, શકુંતલાને આગળું કરી, માફ નામ દઈ રાખને
મારો સંદેશ આ પ્રમાણે કહેજે.

શાર્ગરવ—જેવી આગ મહારાજ.

કણ્વ—તેને એવો સંદેશ કહેવો કે:—

શાર્ફલચિકીડિત—તું છે ઉંચ કુલીન સંયમધના છીએ અમે જાણુજે,
પુત્રીએ તુજપ્રીત બાંધિછ સગાં વચ્ચે નથી માનજે;
તેથી રાણી બીજી સમાન ગણુજે રે ! બૂપ તું એહને,
ભાગ્યાધીન લવિબ્ય છે પછી સગાં, બોલે નહીં કાઈને.

શાર્ગરવ—મેં સંદેશો સાંભળ્યો. એ પ્રમાણે રાજને જઈને કહીશ.

કણ્વ—બેટા, તને પણ એક શિખામણુ કહેવી છે તે કહુંછું.
અમે સદા અરણ્યમાં રહીએ છીએ, તોપણુ સંસારની રીતભાતથી અમે
જાણીતા છીએ.

શાર્ગરવ—મહારાજ, એવો તે કયો વિષય હોય કે જે તમસરખા
માનવંતને જાણીતો ન હોય.

કણ્વ—બેટા તું તારા પતિને ઘેર ગયા પછી આ પ્રમાણે
ચાલજે હે.

આપાઈ—મોદેરાંની કરજે સેવ, શોકશું ધરવી સર્ખોસમ ઠેવ,
પ્રીત ઉતારે જહપિ નાથ, કોપતી કહીં નવ તું પતિ સાથ;
ભાગ્યોદયમાં તજજે ગર્વ, દયા કરવી સેવકપર સર્વ,
એમ ચાલતી ગૃહિણી થાય, કુળકંટક બીજી લેખાય.
કેમ ગીતમી, એમજ કેની ? બીજું શું કહેવું એને ?

ગૌત.—વહુઆર માણસ થઈ, તેને ઉપદેશ એટલોજ કરવાનો. એટા શકુંતલા, આ દીધેલી શિખામંજુ ખ્યાનમાં રાખજો હો.

કડવ—એટા, મને અને તારી સખીજનોને વળી પાછું એકવાર આલિંગન આપ એટલે થયું.

શકું.—(આપને આલિંગન કરીને) દાદા, પ્રિયવદા વગેરે ખીજ સર્વે સખીઓ અહીંથીજ પાછી વળશે કે શું ?

કડવ—હાજ તો; શું કરીએ એટા, પ્રિયવદા અને અનસૂયા એ બેઉને પણ વરાવવી છે; માટે એમણે તારી સાથે લાં આવવું ચોગ્ય નહિ. ગૌતમી માત્ર સાથે આવશે.

શકું.—(આપને આલિંગન દઈને દુઃખથી કહેછે) હે મારા પ્રિય પિતા, જેમ મલય પર્વતની બાજુ ઉપરથી ચંદનની કુમળી વેલ સમૂળી ઉખડી જઈને નીચે પડે તેમ હું જે તમારા ખોળામાં ઉછરેલી તે લાંથી છૂટી થઈ ને દૂર દેશ ગઈ એટલે મારા પ્રાણ કેમ રહેશે ?

કડવ—પુત્રી ! તું આમ કેમ ગભરાય છે ? અરે તને તારા ભર્તારના ઘરમાં ગયા પછી અમને સંભારવાને પણ અવકાશ મળશે નહિ.

શાર્દૂલચિકીડિત—સ્વામી ઉચં કુલીનની થઈ વધૂ બેસીશ મોટે પદે,
કામોથી ઘરના ન સૂજ પડશે ખીજું કદાપિ હદે;
પૂર્વે જેમ ઉગે રવી તનુ તને તેમે થશે સત્વરે;
પુત્રી, તાતવિજોગનું દુઃખ નહીં લેખીશ તું ત્યાહરે.

શકું.—(પિતાના ચરણ પર મસ્તક મૂકીને) દાદા હવે હું આગ્રા માગું છું.

કડવ—એટા, તારી મનકામના પૂર્ણ થાઓ.

શકું.—(પોતાની બેઠ સખીઓ પાસે જઈને) હે પ્રિય સખીઓ તમે બેઉ જણ મને સાથે એકદમજ આલિંગન આપો. હવે તમારૂં દર્શન મને દુર્લભ છે ! આજ સુધી રનેહલાવે મેં તમને જે કંઈ દુઃખ દીધું હોય તેની ક્ષમા કરીને મારાપરની તમારી મમતા ઓછી ના કરતા.

બેઉ સ.—(શકુંતલાને બેટીને કહેછે) પ્રિય સખી તું એમ તે શું બોલતી હઈશ ? તું ગયા પછી આ આશ્રમમાં અકેકે દહાડા તે

અમ્મેકો યુગ થઈ પડશે. અમારી એક પણ પણ તને સંભાર્યા વગર ખાલી જનાર નથી.

શકું.—તમારી પ્રીત મારાપર એવીજ છે એ હું જાણું છું.

બેઉ સ.—સખી, અમે તને એક છાની વાત કહીએ છીએ તે ધ્યાનમાં રાખજો. રાજ કદાચિત્ બૂલ આઈને તને ઝાળખે નહિ તો તારા હાથમાં તેના નામની જે વીંટી છે તે તેને દેખાડજો.

શકું.—આ તમારા વચનથી માઈ હૃદય થરથર કંપે છે; વાર એમ થાય ખરૂં કે ?

બેઉ સ.—અરે બહેન તું ખી ના, એમ થાય શું ? પણ કહેવત છે કેની કે “ મન ચિંતવે તેવું વેરીએ ન ચિંતવે.” અતિ સ્નેહને લીધે મનમાં નક્કારી શકે આવે.

શાગી.—હવે બે પહોર થઈ રહેવા આવ્યા, છોકરીઓ હવે વહેલાં વહેલાં આટોપી લો. જવાનું આધું છે.

શકું.—(આશ્રમ ભણી મહોડું કરીને) દાદા, આ તપોવન હું પાછું ક્યારે જોઈશ ?

કણ્વ—સાંભળ, ક્યારે જોઈશ તે.

સાખી—(મરાડી ચાલતી.)

દીર્ઘકાળ સુધી થજો શોક તું ચતુરંત પૃથ્વીની,
વરાવજો તુજ વીર પુત્રને જોઈ વધૂ શુભ કુળની;
સોંપોશ ગાદી પુત્રી તેને રાજભિષેક કરીને,
પ્રિય પત્નીસંગે આવોશ ત્યારે, શાંત આશ્રમે ફરીને.

ગૌતમી—પુત્રી, જવાની વેળા ચાલી જો. હવે તારા પિતાને પાછ ફેરવ. નહીંતર એતો એમ વારંવાવ બોલ્યાજ કરશે. (કણ્વ ઋષિને કહે છે) તમે પોતેજ પાછ વળો.

કણ્વ—બેટા, મારા તપનાં અનુક્રાનમાં હરકત થાય છે, માટે હવે ચાલવા માંડો.

શકું.—(પાછા જાપને બેટીને કહે છે) દાદા તપશ્ચર્યાનું કષ્ટ કરી કરીને આગળથીજ તમારું શરીર તો ધસાર્ધ ગયું છે. તેટલા માટે મારે સાથે શોક કરીને તમારું ઉમેરું કરશો મા.

કણ્વ—(નિશ્વાસ નાંખીને કહે છે) વત્સ,

ગીતિ—શપેલાં છે તેં જે, દારસખીએ વનસ્પતી ન્હાર;
તેઉગતાં દેખી મુજ, સમશેક્યમ શોક બેટી અનિવાર.

બેટા જા હવે સુખે, તારો રસ્તો કલ્યાણકારી થજો.

[એટલે શકુંતલા પોતાના સાથીઓ સહિત ચાલવા માંડે છે.]

બેટિ સ.—(શકુંતલા તરફ નજર કરીને) અરે રે ! અમારી પ્રિય સખી શકુંતલા ગઈ. જે પેલી ચાલી જાય છે. હવે તો વનરાઈમાં દેખાતીએ નથી..

કણ્વ—(નિસાસો નાંખીને) અનપ્રસા, તમારી સહધર્મચારિણી સખી અને મારી લાડકી શકુંતલા, ગઈ? હવે શોક કરશો નહિ. મારી સાથે આશ્રમમાં ચાલો.

બેટિ સ.—દાદા શકુંતલા વગરનું આ તપોવન કેવળ સુનું સુનું લાગે છે. તેમાં જઈએ પણ શું?

કણ્વ—ધણે રનેહ હતો તેથી તમને લાગે, તે ખરું છે. (વિચારીને) દીકરા, વિયોગનું દુઃખ તો ખરુંજ, પણ એક ઠીક થયું કે શકુંતલાને સાસરે વળાવી દીધાથી હું સ્વસ્થ થયો, મારા ઉપરનો બોજો ઉતર્યો; કેમ તો કે.

દાહરુ—પુત્રી તો ધન પારકું, રાખ્યું સાચવી હોય,
દેવું પાછું તેહને, ધણી હોય જે કાય;
દઈ થાપણુ જાણે હવે, થયો શાંત મનસાથ,
નિરાંતે નિંદ્રા થશે, મટયો મુંજ હૃદ્યાટ.

[એમ કહીને સર્વ જાય છે.]

અભિજ્ઞાનશકુંતલાનાટક.

દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ, બી. એ.

દ્વિતીય સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ અને સ્વ. ડૉ. હરિલાલ મુવના ગંધુ રા. કેશવલાલભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૬માં બહિષલ ગામમાં થયો હતો. તેઓ એક પ્રવીણ ભાષા શાસ્ત્રી ગણાય છે. તેઓ અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્ટર હતા. હાલમાં તેઓ નિવૃત્તિ નિવાસ ભોગવે છે. તેઓએ ગીતગોવિંદ, મુદ્રારાક્ષસ, અમરરાતક વગેરે પુસ્તકોના અત્યુત્તમ ભાષાંતરો કરેલાં છે.

૧૭૮

ચાણુક્ય અને ચંદનદાસ

ચંદન—(સ્વગત) ગાથા.

નિદેષિ ભય પામે કુડો કૌટિલ્ય તેડતાં સહસા,

તો પછી દોષિત હું તો આશંકાઉંજ અંતરમાં.

આથીજ મેં ધનસેન—આદિક વાસમાંના ત્રણ વણિકને કહ્યું, કે ‘કદાપિ દુષ્ટ ચાણુક્ય માફે ધર જોવરાવે, માટે સ્વામિશ્રી અમાલરાક્ષસના કુટુંબને તમે સાવધાનીથી ખીજે કહી લઈ જાઓ. માફે તો થવાનું હોય તે થાઓ.’

શાગી—આવો, શેઠ, આ રસ્તે.

ચંદન—આ આવ્યો ભાઈ.

શાગી—(પાસે જઈ) ગુરૂજી, આ શેઠ ચંદનદાસ આવ્યા.

ચંદન—જય જય આર્ય.

ચાણુ—(સામું જોઈ) અહો! પધારીએ, શેઠ! આ આસન રહ્યું; બિરાજીએ.

ચંદન—(નમસ્કારપૂર્વક) અનુચિત આદરમાન અપમાનથીએ આકાંક્ષે, તે આર્ય ક્યાં નથી જણાતા? મને તો અહીં ભોંયજ ખેસું, તે ઠીક લાગે; માટે, માફ કરજો, ભોંયપરજ ખેસું છું.

ચાણુ—નહીં નહીં શેઠ, એમ કેમ કહોછો? અમ જેવાના સમાગમમાં આ આદરમાન તમને ઉચિત છે. માટે આસનેજ બિરાજીએ.

ચંદન—(સ્વગત) આ શેઠ, કંઈ મરમમાં બોલે છે. (મિગદ) આ આર્યની (ખેસે છે.)

ચાણુ—કેમ, શેઠ, વ્યાપાર તો તેજ ચાલે છે ને ?

ચંદન—(સ્વગત) અસાધારણ આદર સંકેત ઉપજાવે છે. (પ્રગટ)
હાજી, આર્યની કૃપાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે.

ચાણુ—કહો વાર, શેઠજી, ચંદ્રગુપ્તના દોષો પ્રજાની દાષ્ટએ કંઈ તરે છે કે ? ને પડછે ગત રાજાના ગુણો તેઓ યાદ લાવે છે કે ? હું સહેજ પૂછું છું.

ચંદન—(કાનમાં આંગળીઓ ધાલી) હરિહરિ ! એ શું બોલ્યા આર્ય !
શરદ ઋતુની પુનમના ચંદ્ર જેવા મહારાજ શ્રીચંદ્રનાથી પ્રજા પ્રસન્ન છે.

ચાણુ—શેઠ, રાજાઓ પ્રજાનું પ્રિય કરી તેમને પ્રસન્ન રાખી
પ્રતિપ્રિયની ઇચ્છા રાખે છે.

ચંદન—આર્ય ! ફરમાવીએ, સેવક પાસેથી શું ? કેટલું જોઈએ ?

ચાણુ—આ ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય છે, શેઠ, નંદનું નથી; એટલે ચંદ્રગુપ્તને
તો તમારો અપરિક્ષેશજી પ્રિય છે, ધનની વાત તો ધનનોબી નંદને રૂચે.

ચંદન—(હર્ષ સાથે) અહા, પરમ કૃપા, આર્ય.

ચાણુ—શેઠીઆ ! તમારે હવે અમને પૂછવાનું, જે એ અપરિક્ષેશ શી
રીતે સધાય ?

ચંદન—ફરમાવો આર્ય.

ચાણુ—સંક્ષેપમાં, રાજા પ્રત્યે અવિરૂદ્ધ રહેણીથી.

ચંદન—આર્ય ! એવો તે કયો અધન્ય પુરૂષ હોય કે આર્યની નજરે
રાજવિરોધી લેખાય ?

ચાણુ—પહેલા તો તમેજી.

ચંદન—(કાનમાં આંગળીઓ ધાલી) અરેરે ! એ શું બોલ્યા ? હરિહરિ !
અગ્નિ સાથે તરણાનો વિરોધ કેવો ?

ચાણુ—વિરોધ તે એવો જે તમે રાજ્ય સાથે હજીએ શત્રુતા રાખતા
રાક્ષસના કુટુંબને આશ્રય આપો છો !

ચંદન—હેં-હેં ! કોઈ કુદ્ર માણસે આર્યને આનું ખોટું ભમાવ્યું હશે.

ચાણુ—શેઠ ! ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. માણ રાજ્યના માણસો ભયના માર્યા, પુરજનની હઝા વિરૂદ્ધ પણ કુટુંબકપીલો તેમનાં ધરમાં નાખીને વિદેશ જતા રહે છે. દોષ તો માત્ર તે છુપાવી રાખવામાં છે.

ચંદન—હાં, હાં, ખરૂં, તે વખતે અમારા ધરમાં અમાલ રાક્ષસનું કુટુંબ હતું ખરૂં.

ચાણુ—પહેલાંતો ‘ ખોટું ’ અને હવે ‘ ખરૂં, હતું ખરૂં ’ એ બોલી પરસ્પર વિરૂદ્ધ પડે છે.

ચંદન—આર્ય ! એટલું વાકછળ થયું કહો, તો થયું ખરૂં.

ચાણુ—શેઠ ! ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં છળનો છાંયડો ન જોઈએ. માટે રાક્ષસનું કુટુંબ સોંપીદો અને છળથી મુક્ત થાઓ.

ચંદન—આર્ય ! મેં વીનવ્યંજ ને, કે તે વખતે અમારા ધરમાં અમાલ રાક્ષસનું કુટુંબ હતું.

ચાણુ—હવે આરે ક્યાં ગયું ?

ચંદન—હું જાણતો નથી.

ચાણુ—(સ્મિતહાસ્ય કરી) કાં ? નથી જાણતા ? શેઠ ! માથા ઉપર ભય ભમે છે ને પ્રતિકાર દૂર છે હો ! ખીજ તરફ વિષ્ણુગુપ્ત (પોતાનું નામ લેતાં જરા શરમાઈ) પેઠે અમાલ રાક્ષસ નંદવત્ ચંદ્રગુપ્તને ઉખેડી નાંખશે, એ આશાજ ખોટી છે.

શાર્દૂલવિકીરિત.

પૂરા નીતિ વિશે ધુરંધર શૌરા શ્રીવક્ત્રનાસાદિએ,

મંત્રી નંદજી જીવતાં નવ શક્યા શ્રી અસ્થિરા રાખી જો;

હેલી રેલતી હર્ષની સ્થિર કરી તે આ વરી ચંદ્રને;

કા તેને કરવા પરી નર મથે મિથ્યા મહીમંડળે ?

વળી

વસંતતિલકા.

ઉન્મત્ત હસ્તો હણી અશ્વશ રક્ત પીને,

ખાતાં બગાસું હરિના મુખમાં ધપીને;

લેવા કરે કવણ દાઢ મૃગેંદ્રકેરી,

સંધ્યાસમે શશિકળા સમ શોણધેરી ?

ચંદન—(સ્વગત) બડાઈ બોલ્યું બર આવ્યું એટલે જાગે છે.

(નેપથ્યમાં ઉત્સારણા સંભળાય છે.)

ચાણુ—શાગૈરવ ! જો, શું છે ?

શાગૈ—આસા, ગુરૂજ. (જઈને પાછો આવી) ગુરૂજ ! એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આસાથી રાજદ્રોહી ક્ષપણુક જીવસિદ્ધિને તિરસ્કાર સાથે હાથપાર કરે છે.

ચાણુ—શું ક્ષપણુકને ? હરિહરિ ! કેવી ખેદની વાત ? અથવા ચાખો એ એના રાજદ્રોહનું ફળ. જુઓ શેઠ ચંદનદાસ, રાજદ્રોહીને રાજ આમ ઉગ્ર દંડ દેછે, માટે આ મિત્ર ઠીક કહે છે તે માનો, રાક્ષસનું કુટુંબ સોંપી દો, અને અદ્ભૂત ફળ આપનારી રાજકૃપા નિરંતર ભોગવો.

ચંદન—આર્ય ! મારા ઘરમાં અમાત્યનું કુટુંબ છે નહિ.

(નેપથ્યમાં ઉત્સારણા ફરી સંભળાય છે.)

ચાણુ—શાગૈરવ, જો જઈ, શું છે વળી ?

શાગૈ—આસા, ગુરૂજ, (જઈ પાછો આવી) ગુરૂજ ! એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આસાથી રાજદ્રોહી કાયસ્થ ચક્રવર્તીને શુળી દેવા લઈ જાય છે.

ચાણુ—કર્્યા કર્મનાં ફળ ભોગવો. જુઓ શેઠ, રાજદ્રોહીને રાજ આમ ઉગ્ર દંડ દેછે. એ, તમે રાક્ષસનું કુટુંબ છુપાવી રાખો છો, તે સાંખનાર નથી. માટે પરધરનાં સોંપી દેઈ પોતાના ધરનાં અને પોતાના જીવને ઉગારો.

ચંદન—આર્ય ! તમે મને શું બય બતાવો છો ? ધરમાં હોય ધરાધર અને અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ હું તમને ન આપું, તો નથી તેની શી વાત ?

ચાણુ—ચંદનદાસ ! એજ તમારો નિશ્ચય ?

ચંદન—હાજી, એજ.

ચાણુ—(સ્વગત) ધન્ય છે ! ચંદનદાસ ! ધન્ય છે તને આ સમયમાં;

અનુષ્ટુબ—ન બીજાને બતાવી દે અર્થલાલ થતાં છતાં,

ધર્મ વાલો કરી આવું કરે કે શિખિના વિના ?

(પ્રગટ) એજ ?

અંદન—હા.

આણુ—(ક્રોધથી) અરે ભુંડા ભુન્ધ્યા વણિક ! ભોમવ ત્યારે રાજકોપનાં ફળ.

અંદન—સજ્જ છું, આર્ય ! કરો ભલે આપ અધિકારને અંગે ધટે તેવું.

આણુ—શાર્ગરવ, શાર્ગરવ ! અમારા નામથી ફેજદાર કાલપાશિકને કહે, કે આ દુષ્ટ વણિકને હવણાં ને હવણાં—અથવા એમ નહિ; જા, કોટવાળ વિજયપાળને કહે કે માલમતા જપત કરી બાયડી છોકરાં સાથે ઝાંઝરીઆં પહેરાવી કેદ રાખે. દરમ્યાન હું વૃષલને કહું છું. એ પોતે એને વધની શિક્ષા દરમાવશે.

શાર્ગી—આસા, ગુરુજી. ચાલો શેઠ.

અંદન—(આસનથી ઉઠી) આ આવ્યો, ભાઈ. (સ્વગત) અહા ! કેવું સદ્ભાગ્ય કે પુરુષદોષથી નહિ, પણ મિત્રકાર્યથી માંડે મરણ થાય છે !
(શાર્ગરવ સાથે જાય છે)

આણુ—(હર્ષથી) હવે રાક્ષસ હાથમાં આવ્યો.

અનુબુદ્ધ—એની આકૃતમાં પ્રાણુ કરે, આ અળખામણા;
તો આની આકૃતે વા'લા કરશે એય પ્રાણુ ના.

૧૭૬

રાક્ષસની સ્વગત ઉક્તિ.

રાક્ષસ—(આંસુ સાથે) અફસોસ ! અફસોસ !

શાર્ફલવિકીડિત—લક્ષ્મી નાથવિકીન દીન વનિતા પેઠે બોળને ગઈ,
પૂઠે મૂઠે પળા પ્રજા પ્રથમનો, નેહ વૌંસારી દઈ
ને ખેડી પુરુષાર્થ હારો વિરમ્યા, આપ્તે નિરાશા મહો,
તર્પો તર્ફડો ઉત્તમાંગ વિહુણાં અંગો કરે શું સહી.

વળી

શિખરિણી—તજ દેઈ વેગે અતિ કુલીન દેવે, વૃષલને,
મઈ શ્રી સ્વચ્છંદી નકટ વૃષલી શી અપળને;
હરી તેની યારી કરોજ, કરોએ શું જ્યમત્યમે,
અમારા સૌ યત્નો ફોટવો વિધિ વૈરીવત દમે.

અહા

વસંતતિલકા—સ્વામી વધે અધટતે સ્વરમે વિરામ્યે,
 શૈલેશ સાર્ધો લઈ તે પણ નાશ પામ્યે;
 સેવીય કેતુ, મથતાં ન વળ્યું જરામ્યે,
 છે વૈરો નંદકુળનો વિધિ, વિપ્ર ના એ-
 અફસોસ ! મ્હેચ્છ કેવો વિચારશન્ય !

શાફૂલવિકીડિત—સ્વામીના કુળનું નિકંદન થતાંએ તેમને જે લજે,
 તે તે વૈરીશું જીવમાં જીવ છતે શી રીત સંધિ સજે ?
 એવું એ ગતિહીન હીન મલયે જોયું ન ! જેને શિરે,
 રૂઠે દૈવ, સદૈવ સર્વ અવળું ભાસે જ તેને ઉરે.

હજી પણ તે શત્રુના હાથમાં પડી જીવ ખોય તે હા, પણ રાક્ષસ
 ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ તો કરનારજ નહિ. ખરેજ ! શત્રુથી હાર ખાવી એનું
 ભારે લાંછન નથી; લાંછન તો સ્વાર્થ ખાતર પ્રતિજ્ઞા તોડવી તેનું છે.
 (આસપાસ જોઈ આંસુ સાથે) આજ દેવશ્રનાં પગલાંથી પવિત્ર થયેલા
 કુસુમપુરની સમીપના પ્રદેશ. આ રથમે

અગ્નિ—મેલી દે વાગ દીલી શર કસો કરથી લાધવે ઘોડદોડે,
 વૌધ્યા'તાં ભૂપતિએ લલો વિધ પૂરવે હાલતાં લક્ષ્ય કોડે;
 આ વાડીમાં ઉભા'તા, અહીંજ કરી હતી વાત હું સાથ પ્રીતે,
 હાવાં ખાવાજ ધાયે કુસુમપુરતણી ભૂ મિ એ આર્ત ચિતે.

ક્યાં જાઉં હું મંદભાગ્ય ? (આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી) આહા, ઓ
 દેખાય જીર્ણોદ્યાન. ત્યાં જઈ ચંદનદાસના સમાચાર કોઈક પાસેથી મેળવું.
 અહા ! મનુષ્યની ચડતી પડતીના ચક્રની મતિ અકળિતજ છે.

શાફૂલવિકીડિત—પૂર્વે પૌર નવેન્દુ તુલ્ય કરથી સૌ ચીંધતા, ને ધોંમે,
 રાજા શા પુરથી હું જે નીકળતો ઘેર્યો નૃપે નૌતમે;
 હારી તેજ હું તેજ આ નગરમાં નિર્વીર્ય શા સંભ્રમે,
 વાડી ઉજ્જડ માંહિ ચોરની પઠે પેસું અહા આ સમે !

અથવા એ વૈલવ જેમની કૃપાથી હું ભોગવતો, તેજ ક્યાં છે ?
 જીર્ણોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી આસપાસ જોઈ) અહા ! જીર્ણોદ્યાન કેવું
 અરમણીય લાગે છે ? અહીં

શિખરિણી—થયું ભૂમિ ભેગું શુભ કુળ પઠે ભવ્ય ભવને,
વિધાતાના વાધે નયવત રહ્યું નિષ્કળ વને;
વિનાશી મિત્રોના ઉર સમ બન્યું શુષ્ક સર ને,
છળે અચાનીની મતિ શૌ મહોં મુંઝાઈજ તણે !

અહીં વળી

કહાડીના ધાની ધણ્યોં ધણ્યોં પોડાથી લાણુલણે,
કપોતાના શબ્દે રૂઢન કરતાં વૃક્ષ લહોંને;
ઉંડરા નિઃશ્વાસે પરિચય લોંધે ખિન્ન થઈને,
તવ્યા ઉતારી આ લહું પટોંજ બાંધી અહિગણે.

પણે તો અરેરે

વસંતતિલકા—સોસે કરી શરીર છેકળ છે સુકાયું,
કાંડાથી અંતરતણા ઉર છે ખવાયું;
આ બોહુંરોહું દુખોંઉં તરૂંનૂથ જાણે;
છરૂછે રમશાનપથ નાથ પુંઠે જવાને.

આ પણે ભાગ્યુંતૂટ્યું શિલાતલ પડ્યું. તે ઉપર ધડીક બેસું. અવ-
દશામાં તો આવુંજ આસન હોય. (બેસીને કાન દેઈ) અરે ! કેમ આ
અકરમાત શંખ ભૂંલવે છે, પટહ વાજે છે ને દુંદુભિ ગાજે છે ?

શિખરિણી—હજારો શંખો ને પડધમ દદામાં ગડગડે,
વધંતો તેનો આ ધ્વનિ ધન દળી દૈ શ્રવણુને;
ઉછાળો મારીને ભવનતણી દૂખેથી ગગને,
ચડી કોડે લેવા ભરપ ભુવનોનું દડવડે !

(વિચારપૂર્વક) હાં હાં, જાણ્યું. આતો મલયકેતુ પકડાયાથી ઉઠેલો
રાજકુળ (એટલું કહી અધવચ્ચ બોલ ફેરવી નાંખી) મૌર્યકુળમાં મચેલા
આનંદનો કોલાહલ હશે. (સજળ નેત્રે) અફસોસ અફસોસ ! મને

અનુકુલ.

સુણાવી શ્રવણે, નેને દર્શાવી, અંતરે હવાં,
વૈરીની પ્રભુતા દૈવ છરૂછે અનુભવાવવા !

મુદારાક્ષસ.

૧૮૦

ઉર્વશીના વિચારે થેલો ગઈ બેલો પુરવા.

પુરવા—(ઉન્મત્ત દશામાં) અરે ઓ લુગ્યા રાક્ષસ ! ઉભો રહે. મારી પ્રિયતમાને લઈને ક્યાં જાય છે ? કેમરે ? તું પર્વતના શિખરથી ગગને ચઢી ધનુષ ખેંચી મારા ઉર્ધ્વ બાણનો વરસાદ વરસાવે છે ! (ફારાં શરીરે ઝડતાં) નારે ના, હું બૂલ્યો.

હરિણી—ધન નવલ આ ગાળે, મોઢે નિશાચર પાપ એ;
સુર ધનુષ આ ખેંચેલું છે, ખંચી રિધુઆપ એ;
જળનો વરસે ધારા આતો, ન બાણનો પંકિત એ;
વૌજ કનકની રેખાસી આ, ન જોયનવંતી એ.

(વિચારમાં પડી જઈ) ભારે ક્યાં ગઈ હશે એ ?

શાર્દૂલવિકીડિત—રહી અંતરજાન હોય અર્ધએ, ના રીસ તે તો ટકે;
હોઐ સ્વર્ગ ગઈ, પરંતુ મુજમાં એનું રમે ચિત્ત છે;
દેવોએ હરી હોય, તેય ન બને ઉભેલ હું આ છતે;
મારી જીમ અર્ધ ગઈ કહીંક એ ! કેવું કહું કર્મ તે ?

(ઉંચે જોઈ નીસાસો નાખી) અફસોસ !

ભાગ્યની પડતી ભાં નડતીમાં નડતી; એમ કેમ ? તો કે:—

માટેય-સારિણી.

દયિતા થકી આ અચિંતવ્યો ને સહવો સખ વિયોગ ઉદ્ભવ્યો, ને નવલી વર્ણો વાદળીથી શીળા દિન ઉન્માદક આવીઆ રસીલા !

(મોટેથી હસતો) હાહાહા, હુંજ ગાંડો ને કે સંતાપની વૃદ્ધિ થતી જોઈ રહું છું ! મુનિવરે શ્રીમુખે ભાખ્યું છે કે, રાજા કાલસ્ય કારણમ્ તો પછી હું મેધકાળજ શા માટે પલટી ન નાંખું ? ના ના, તેમ નહિ કંઈ. આ ભવ્ય મેધ છે તો મારો રાજવૈભવે બન્યો રહેછે. શી રીતે ? તો કે:—

મંદાકાંતા—રાજે વીજે ગગન ગરવું ચંદ્રવો હેમનો આ;

ઢાળે ઉભાં નિયુલ તરેઓ મંજરી ચામરો આ;

ગાયે સુરે મધુર મધુરે મોર બંદીજનો આ;

ધારા મોતીસર સમરપે અબ્દ સોદાગરો આ.

પણ એ વૈભવથી જુલુબળ વધ્યો છે ? આ વનમાં વહાલીનેજ શોધું
(કેળના દોડ જોઈ) હહા ! શોધના અરંભમાં આ કેળને જોઈ છું ને
હેયામાં બડકે બળું છું ! શાયી જે

ગાથા—જળકણુ ભીના અરણ્ય કહલીના દોડલા રમરાવે આ

આસુએ ઉભરાતાં શેષે રાતાં નયન એનાં.

પણ મારે શી રીતે જાણવું કે અમુક માર્ગેજ પ્રિયા ગઈ હશે ?
હાં હાં, સમજ્યો.

વસંતતિલકા—આ વૃષ્ટિએ રમીપત્ની વન ભૂમિમાં જ્યાં,

દિવ્યાંગના ગઈ હશે દઈ જાય એ, હાં;

પુકેદો ભાર થકો પુંકેતણા ધણેરા;

ઉડાં હશે ડગ પડ્યાં અળતે અનેરાં.

(પરિક્રમણુ કરી નજર નાંખતાં હર્ષ સાથે) આહા ? એ આકળી
પ્રિયાનો પતો લાગ્યો. આ દેખાય એનું એધાણુ.

વંશરથ—સૌંસે ભરી સુંદરો વેગમાં જતાં પડ્યો પછેડો શુકતુલ્ય નીલ આ;
જહીં લઈ હોઠનોં લાલોં આંસુડાં ગર્વાથો રેલા રડોઆ રતુમડ.

(ધારીને જોતાં) અરે ! એ તો રાત્રી ગોકુળગાયવાળો નવી હરિયા-
ળાથી છવાયતો જમીનનો દુકડો છે ? હા ! આ ઉજ્જડ વનમાં વાલીની
લાળ મેળવવી પણ ક્યાંથી ? (થોડકે છેટે મોરને જોઈ) અહા ? પણ
ચોગાનમાં છાટ ઉપર કળા કરી મોર ઉભો. એ છાટના શિલાજીતનીજ
વાસ આ વરસાદના છાંટા પડવાથી ફેરે છે. એ મોર કેવો,

ગાથા—કરી ડોક ઉંચી ટહુકે, પુલાવી ગળું વિકાસો લેચનને

સનમુખ પવનથી થન થન થતાં પોંછે જુએ ધનને ?

(જરા પાસે જતો) એને પૂછી જોઉં.

અનુકુલ—વનમાં વનિતા ઉંચા કંઠની નોંલકંક હે !

નૃત્તે શરા ! પરી નૃત્તે તે જોવા જેવી જોઈતે ?

અરે ! આ તો ઉત્તર આપવાનું મૂકી નાચવા મંડી ગયો.

બસ, એ પરદુઃખે સુખીઆનું મોં ન જોવું. (પરિક્રમણુ કરી કાય-
લને ટહુકતી સાંભળી) અહો, કાયલ ! વર્ષા ખેસતાં કેવી એ મદમાં
જાંબુડાની ડાળે ટહુકે છે ! પંખીઓમાં એ જાતિ ચતુર છે માટે એને
વિનવું. અહો બાઈ !

વસંતતિલકા—કામી જનો તથો તું કામનો દૂતો દીઠી;

તું માનમોડણ અમોઘ જ અચ્છી, મીઠી !

તો તેથું લેઈ જઈ મેળવ વે'લો વે'લો,

કે તેડી લાવ તતખેવ તું તે રહેલી.

તું પૂછીશ કે આટલોઆટલો પ્રેમ છતાં કેમ એ તજીને ગઈ? તે
તે હું કહુંછું. સાંભળ.

સુંદરી—નથી કારણ કોપનું કંઈ; વણવાં કે વચકાઈ એ ગમ;

ધણીઆણી ધણીનો એ ધણી; વદવી તહો વાત શો વાંકની ?

અરે ! આ તો મારી વાત પડતી મૂકી એને કામે લાગી !

ભલે, એમ છે, તોયે એની વાણી મારી પ્રિયાના જેવી મીઠી છે.

તેથી હું એને મારા કોપનો સ્વાદ અખાડતો નથી. (કાન માંડી) હો
હો ! દક્ષિણમાં અંજરનો રણકો સંભળાય છે ! પ્રિયાનાજ પગલાંની એ
વધામણી હોવી જોઈએ, જઈ પહોંચું ત્યાં. (પરિક્રમણ કરી નિસાસો
નાખી) અફસોસ.

અનુકુલ—ધનધોર દિશા દેખી જવા માનસરોવરે,

અધીરા રાજહંસોનો સ્વર, અંજરનો ન એ.

હશે. એ જળાશયમાંથી ઉપડી જાય તે પહેલાં એમની પાસેથી
પ્રિયાની લાળ તો મેળવી લેઉં. (પાસે સરી મુખ્ય હંસ પ્રતિ) અહો
જળચર પક્ષીઓના રાજ !

વસંતતિલકા—ઉભો રહે પલક; પંથ પછી તું જાગે,

બાથું મુખેથા મૂક; એ ગિસ પુંક લેજે;

દે ભાળ વહાલોનો પોંડ હરો લે ઉડેરી,

છે સ્વાર્થથી અદકો આરત આર્ત ફેરી.

એ બોલતો નથી, પણ ઉચું મોં કરી જોઈ રહી જણાવે છે, કે
માનસરોવર જવાના રથવાટમાં એ મારા જેવામાં આવી નથી. ઠીકજ તો ?
પણ અત્યા આ સરોવરના

માટ્ય-સારિણી—તટના પટમાં અટંતોં જો એ

દયિતા દિવ્ય ન દીઠો હંસ ! હોયે,

મદથી મલપંતોં તો તું તેની

હરી લાગ્યો ગતિ ક્યાંથી ? ચોર ! કહેની.

માટે

અનુકુલ—ઈ દે દયિતા મારી, ચોરી છે ચાર ચાલ તેં,
જ્ઞાતાં માલ મુદોએ આરોપી, આપવો પડે.

(મોટેથી હસતો) હાહા !

ભાગ્યો ભાગ્યો ચોરને દંડનાર; રાજ નાણી બાવરો ભામટો એ.
(પારકમણુ કરી) કાણુ આ સન્નેડે રહેનાર? ચક્રવાક, પૂછું એને.

અનુકુલ—ચક્રશી પુંકવાળીથી વિખુટો ચક્રવાક હે !

ચિંતાચક્રે ચઢેલો આ ચક્રવર્તી પૂછે તને.

શું? “કા કા” એમ પૂછે છે? અરે: તેં મને ન ઓળખ્યો?—

અનુકુલ—આજ સૂર્ય અને દાદા ચંદ્ર જેના પ્રસિદ્ધ છે,
જે વળી ઉર્વશીએ ને ઉર્વીએ વરા લીધ છે.

કેમ એણે મોં બીડી દીધું? હું એને જરા ખખડાવું.

હરિણી—કમળદળના ઓથે મીઠી ન જોઈ સરોવરે,

લહોં સહચરી દૂરે પૂરો અધીર ઉરે ઝુરે;

અલગ પડતાં નેહે વેહે તું આમ ડરી મરે;

વિધુર નરશું મોંએ માંડે ન તોય ! અલ્યા શુંએ !

અકસોસ, માંડે દુદૈવ જ પુણે છે આ; બીજું શું? ચાલ રામ બીજે
જઉં; (ડગલું ભરી એકદમ ઉભો રહી) રહો રહો

અનુકુલ—દંતદંશે ગણગણે વામાવદન, તે મને,

સ્મરાવી અખ્ખર રોકે આ ભર્યું ભ્રમરના સ્વને.

લાવ, સારે, આ કમળમાં ખેઠેલા મધુપને પણુ અરજ કરી જોઉં,
જેથી અહીંથી ગયા પછી મનમાં પસ્તાવાનું કારણુ ન રહે.

માલિની—મધુપ? મધુરનેની ક્યાં ગઈ એ? કહેની,

નથી થઈ અથવા તો તુંજને ઝાંખીં એની;

મુખનોં સુમુખીના જો હોય તેં વાસ સેવી,

તવ થવી લવલેશે પંકજે પ્રીતિ કેવી ?

જોઈએ બીજે હવે; (પરિક્રમણુ કરી) હાં, પેશો કદંબના થડને
અઢેલીને હાથણી સાથે હાથી ઉભો; એ મને પ્રિયાની ભાળ આપશે ખરો;
(પાસે જતાં ધારીને જોઈ) રહો. ઉતાવળ કરવા જેવું નથી. શાથી ને એ

ગાથા—સવતી સરસ સુરાસમ નવપક્ષવવાળી ડાળી શક્કીની

મારોએ છે મુખમાં મોકલી માનીતી હાથણીની.

(ક્ષણભર થોભી) હા, હવે એ પરવર્ષો માટે પૂછું. અહો સમ્મતતા ગજરાજ !

ગાથા—ગુથી બુધથી જેની વેણી, તે નિલયૌવના મીઠી

તવ કર સરીખી ઉડીની દૂર દ્રગે સુંદરી દીઠી ?

(હર્ષ સાથે) અહા, આ તારા ભર્યા મીઠા સ્વરથી પ્રિયાના સમાગમની આશા આપી તું અને ધીરજ દે છે. એ કારણથી, અને વળી તારા-મારામાં સમાનતા છે, તેથી તારાપર મારો બહુ પ્રેમ હશે છે. જો,

શાર્દૂલવિકીડિત—તું રાગ ગજરાજનો અવનિમાં, હું ભૂપનો ભૂપ છું,
તું દૈ દાન ઉદાર અર્થી તરપે, તારું છું તદ્દપ હું;
પૂથે હસ્તિનીમાં તું, હરવશીમાં અંતઃપુરે લુપ્થ હું,
તું હું તુલ્ય; અરે વ્યથા વિરહની હુંશી ન વેડીશ તું.

સદા સુખી રહે તું; ચાલ રામ, (પડખે નજર નાંખી) અહોહો ! પેલો પર્વત જણાય છે તે તો સુરભિકંઠર; એ બહુ રમણીય હોઈ અસરા-ઓને પ્રિય છે; ઉર્વશી એના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તો ન હોય ? (પરિક્રમણ કરતાં) કયા કર્મની વાત કહું ? વીજળી પણ ઝળકતી બંધ થઈ ગઈ ! ગમે તેમ પણ આ ગિરિરાજને પૂછ્યા વિના તો નજ જવાય. (સામા ઉભા રહી) અહો વિશાળ મધ્યપ્રદેશવાળા ગિરિરાજ !

દ્રુતવિલંબિત—કટિ તટે તવ કાનન દિવ્ય છે લુવન ભૂપ મનોભૂનું ભવ્ય જો;
તહોં ધન રતનથી લગકાઈ તે ભમતા સંભ્રમથી દ્રગ જોઈ તે ?

કેમ બોલતો નથી ? છેલ્લું બહુ છે, તેથી એનાથી સંભળાતું નહિ. હોય તો પાસે જઈ ફરી પૂછું. (પરિક્રમણ કરી)

અનુબંધુ—અહો બૂધરના નાથ ! આ દિવ્ય વન માંહી તેં;

રૂડરી રૂઠી વિખેટી જતી બુવતિ કોઈ છે ?

(કાન માંડી હર્ષ સાથે) અહો, તું પણ અક્ષરે અક્ષર મારાજ બોલમાં “જોઈ છે” એમ કહે છે ? તો હવે સાંભળ બીજો પ્રશ્ન—એ મારી પ્રિયા ક્યાં છે ? (“ક્યાં છે” એ શબ્દો પડખામાં સાંભળી) ચાલું ! આ તો પર્વતની ખોદમાંથી મારાજ બોલ સાંભળ વહે જો

(હાથ બની) આંખો મારાં પગ ફાંટી કરતા વધી. જરા આ ગિરિનદીને તીરે બેસી તરંગ વાગ્યું સેવું. નવા પાણીથી નદી ડોળાયલી છે. તે છતાં પણ આને જોઈને મારું મન રીઝે છે.

શિખરિણી—તરંગો બચા છે. કનકરસના આ ખગ રસે,
પ્રકાપે વિખાતું પટન પથરાતું ફોંચી દોસે;
અરે! આતો વાંકે કંઈક મમ વકાતી અતિશે,
નદી રૂપે ચંડી પલટાઈ પેખું ઉર વિશે.

વાર લારે હું મારી વહાલીને વીનવું (હાથ જોડી)

દ્રુતવિલખિત—વચનથી, મનથી, લમ કમથી
રહું રટી, લટી, રીઝવવા મથી;
તદપિ દોષ જુએ મુજ શો મિથે!
પરહસી તુજ દાસજ નમ કૃ ?

ના ના. આતો સાચે સરિતાજ છે. ઉર્વશી પુરસ્વાને છોડી કોઈ કાળે સમુદ્રને સેવે નહીં. ખેર, હવે પાછો, જ્યાં તે સુદર્શના અદૃશ્ય થઈ સાં એકવાર જાઉં; કેમકે

જે નિરાશ ન થઈ મન્યો રહે તેજ ઇષ્ટ સુખની ધડી જુએ.
(પરિક્રમણુ કરી રાતું કદંબ જોઈ) હાં હાં, પત્તો લાગ્યો.

ગાથા—રાતું કદંબ આ તે, આજા દેસાતું બેનું અદ ઉદયું
વર્ષાસ્રયક સુહૃદ્યું એણે અખોડને ફૂલડું.

એને પડખે આ કૃષ્ણસાર રહ્યો તેને હું પ્રિયાની ભાજ આપવા પ્રાર્થના કરું. અહાહા!

અનુક્રુણ—કૃષ્ણસાર ઉભો એ, તે વર્ષાશીલા વિદ્યોદિતે,
વનદેવી તણો માનું ઈર્ષ્યો મૂર્ત કટાક્ષ છે.

કેમ વાર, એ મારી અવગણના કરતો હોય તેમ મોં ફેરવે છે ?
(ધારીને જોઈ) હાં હાં

ગાથા—સગલી આંખની વચમાં અમકી પમમૃગલીઉં ખીવા વળાગે

મૃગ એક વાંકી વાળી આ એને જોય એક ટરો.
અરે આ કૃષ્ણસાર!

મંબુલાપિણી—વનિના વિશેષી કહી એ વને ધને ?

તું કહી શકીશ લહી આજ લક્ષણે:-

તવ વાલીડી મૃગલી શાં વિશાળ ને

અતિ એહનાં નયનીઆં રસાળ છે.

ફટરે ભુંડા ! માફ કહેવું કાન તળે કાઠી નાંખી ચાલ્યો હરિણી
લણી ! એમજ થાય.

અવદશા અપમાન ખમવાજ સરજી છે.

ચાલ રામ, (પરિક્રમણ કરતાં કંઈક ચલકતું જોઈ) અહો ! આ
પથરાની સાંધમાં શું દેખાય છે !

શિખરિણી—ઝગે તેથી સિંહે હત ન ગજનો માંસલવ એ,

પડે વૃષ્ટિ તેથી કણ અનલકરેય નવ એ;

હહાં, આતો જસુસમ અરણ્ય મોંઘી મણિજ છે,

લઈ લેવા જેને નિજ કર વધારે રવિ શકે.

શો મનોહર છે ! લઈ લઉં; ના ના, નહિ લઉં; શું કરવો છે ?

ઇંદ્રવજ્ર—આ અર્પવો જેહની વેણી માંહી,

મંદારની મે'કથી મોહદાયી;

તે તો પ્રિયા દુર્લભ છેજ હાવે,

કાં એ કંઈ દૂષિત આંસુડાએ ?

(પડદા પાછળથી) લઈ લે, વત્સ લઈ લે એ.

ગાથા—પરમેશ્વરીના પગનો જાતક ઝમી જમી જેહ ઉપજેલો,

સંગમનીય મણિજ એ; વા'લાંને મેળવે વહેરો.

(પુરૂં કાન દેઈ) અરે, કાણુ મને આ પ્રબોધે છે ? (પડદા તરફ
જોઈ) અહા ! ગજઅર્ધધારી શંકર ભગવાન છે ! ભગવન ! મોટો અનુગ્રહ
થયો કે આપે મને પ્રબોધ્યો. (મણિ લઈને) અહા સંગમનીય !

વંશસ્થ—મહેશ બાલેંદુ યથા શિરે ધરે, તને તથા શીશ ધરે હું આદરે;

હરિ સરીખી કટિવાળી જો ફરી, તું મેળવે દુર્ભિજ દિવ્ય સુંદરી.

વિક્રમેર્વશીય.

બળવંતરામ મહાદેવરામ.

તેમનો જન્મ સુરતમાં ઇ. સ. ૧૮૫૦માં વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણની ક્ષાત્રિમાં થયો હતો, અને અવસાન ઇ. સ. ૧૯૦૭માં થયું હતું. તેઓ સરકારી ફેબ્રુઆરી ખાતામાં આ. રૂપિયા ઇન્સ્પેક્ટર હતા. તેમનાં રચનાં પુસ્તકો—બ્રાહ્મણવિદ્યા તથા ભાગ, હિંદની રાજ્યપદ્ધતિ, શ્રીમિત્ર, વૃણીસંહારનું આપાંતર, વગેરે.

૧૮૧.

અશ્વત્થામાનો રાક્ષસત્યાગ.

કૃપા.—(પાછળ જોઈ અશ્વત્થામાને કહેછે,) વત્સ, આ જો દુર્યોધન સૂતપુત્ર સહવર્તમાન પેલા વડની નીચે છાંયડામાં બેઠો છે.

અશ્વ.—ખરેજ મામા, ચાલો આપણે તેમની પાસે જઈએ.

બેઉ.—(પાસે જઈને) હે રાજા, આપનો જય થાઓ.

દુર્યો.—(તેમની બાજુ જોઈ) કાણુ? કૃપાચાર્ય? અશ્વત્થામા પણ! (આસન ઉપરથી બેઠી કૃપાચાર્યને) ગુરૂ મહારાજ, હું અભિવંદન કરું છું. (અશ્વત્થામાને) આચાર્યપુત્ર, આવરે ભાઈ મને ભેટવા દે. (તેને ભેટી પાસે બેસાડે છે અને ગાય છે.)

વસંતતિલકા—સંગ્રામમાં વધુ તણ, અરથે અમારા,
તાને કર્યું ગમન રે, સ્વરલોક તારા;
તું ભેટ ખુબ મુજને, ઝટ પાસ આવી,
તારા સરપ તનને મુજ પાસ લાવી.
તારા ભુજે અડકવા, થકો મુજ વાન,
લાગે મને તુજ પિતા, સમ નહોં જાણ;
સંતાપસાગર વિષે, મન દૂખી જાય,
તોએ રવાંટો હરખે, બહુ ઉભી થાય.
(અશ્વત્થામાને ભેટીને પાસે બેસાડે છે)

અશ્વ.—(આખમાં આંસુ લાવીને.) રાજા, મારા બાપ ક્યાં છે ?
હે તાત !

કર્ણ.—દ્રોણપુત્ર, હવે શોકાસિમાં શું કરવા આત્માને નકામો બાળે છે.

દુર્યો.—આત્માનું કષ્ટ, આ સંકટમાં, તારા પુત્રને કષ્ટમાં કાંઈ અંતર નથી. જો,—

વૃષ્ટાંતિકાકાન્તારા પિતૃ દદૃ સખ્ય સુખ તાત્રા જ્યે
તારા ગુરુ જન્મસા કાતા, ત્યમ સાહસ્ય લે
શું તેજના મનશ્યુનું. કહું દુઃખ કું તે,
જાણે બધું મન ચક્રી, પરિતપ્તો તુંજે.

કૃપા.—વત્સ, રાજા કહેછે તેમજ છે.

અર્થ.—રાજા તું મારા પક્ષમાં હોવાથી મારે મારા શોકનો બાર ઓછો કરવો ધટે છે, પરંતુ મને આટલુંજ ખોદું લાગે છે.—

ગીતિ—હું જીવતાં શું મારા, કેશગ્રહ કેરું તાત દુઃખ ચાખે;

તો શી રીતે બાખે, પુત્રો ચક્રી શ્રેષ્ઠની સ્પૃહા સખે.

કર્ણ.—દ્રોણપુત્ર, એમાં ખીજા શું કરે? સર્વેનો જેનાપર ભરસો તેણેજ હાથમાંથી સસ્ત્ર નાંખી દઈ આપણી આવી દશા કરી નાંખી.

અર્થ.—અંગરાજ, આપ બોલ્યા શું? ખીજાએ શું કરવું? શું કરવું તે સાંભળો.—

અંગમરુ.—જેજે આ ધર્મસૈન્યે સ્વલુગ્મળમદે અલક્ષ્યા સસ્ત્ર લેજે,

જેજે પાંચાળ વંશે શિશુ જરઠ યુવા કે હશે ગર્ભકાષ્ઠે;

જેજે તે કર્મસાક્ષી મુજ રિપુહૃદયે આવતી બે અહતા;

તેના તેનાજ નિશ્ચે મુજ સમજ રણે મૃત્યુનો એ નિહતા.

હે જમદગ્નિના શિષ્ય કર્ણ, વળી તને કહુંછું તે સાંભળ.—

શાર્દૂલવિકીડિત—તે આ દેશ અરાતિશોષિતજળે, કુંડો જરાં પૂરોઆ,

ક્ષત્રીએ ગુરુ દ્રોણના ત્યમ અહીં, કેશો બળે ખેંચીઆ;

ચક્ષે તેજ અરાતિદારણ્યવિલુ, છે માહરાં તેજમાં,

રામે જે કીધું તેજ કરશે, દ્રોણાયની ક્રોધમાં.

દુર્યો.—આચાર્ય પુત્ર, તું વીરનાયક છે. તારા શૌર્યની બરોબરી કોણુ કરનાર છે.

કૃપા.—રાજા, દ્રોણાચાર્યની પછી આ મહાસંગ્રામનો સધળો બાર પોતાને માથે લેવો એવું આ દ્રોણપુત્રના મનમાં છે, માટે મને એમ લાગેછે કે તમે એને અધિકાર આપી ઉસેજન આપશો તો તણે લોકનું

ઉચ્છેદન કરવાને એ સમર્થ થશે. પછી પાંડવના સૈન્યની તો વ્યૂત્થળ થી ? માટે તમને કહું છું કે એને સેનાપતિએ આધિપત્ય કરે.

દુર્યો.—તમારી આ યોજના બહુ સારી છે, પરંતુ એ વિશે મેં કશુંને પ્રથમથીજ વચન આપ્યું છે.

કૃષ્ણ.—રાજા, આ દ્રોણપુત્ર આપાર શેષસાગરમાં બૂડ્યો છે, માટે અંગરાજની જોડે બધાયાથી આ સમયે એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. એતો તેજ શત્રુમંડળને શિક્ષા કરનાર છે. આ વેળા તેનો સત્કાર ન કાઢો અને તમે કહો છો તે પ્રમાણે અર્થ તો તેને દુઃખ નહિ લાગે કે ?

અર્જુન.—સગવડ, કૌરવેશ્વર, હજી સુધી યુક્તાયુક્ત વિચાર શો કરે છે ? અરે તું આ સમયે મારાપર બાર નાંખી નિરાતે ઉભ લે જો.—

અર્જુન.—જોજો તું રાજન, પૃથ્વી અપાંડવ, તથા અકેશવ કંઈ આજ. સોમક પાંચાળ, વંશ તાણું નામ, રે'શે સર્વ દ્રમ શેષ માત્ર. દર્શાવીશ માંડે શૌર્ય અંગબળ, સકળ મંડળ, વીરો દેરા. નક્કી પૂર્ણાહુતિ, સમક્ષ સર્વની, સંગ્રામ વાર્તાની આજ કંઈ. બાણ શસ્ત્ર રૂપી, કહાડે કરીને, નાંખુછું છેદીલે ક્ષત્રવરણ. તેજ ગુરુબાર, ઉતારી સકળ, કરીશ કુશળ પૃથ્વીને હું. નિશ્ચિત પ્રશાંત, ચર્મને હૈયામાં, લેશે તું મગ્રામાં અઘ નિદ્રા. પ્રયત્નથી તને, બહુએ ઢંઢોળે, તોએ તે ન છોડે, ખચીત તું.

કર્ણ.—બોલવું સહેલું છે, પણ કરવું બહુ કઠણ છે. એવું કામ કરવા લાયક પુરૂષો આ કૌરવ સૈન્યમાં પુષ્કળ નીકળશે.

અર્જુન.—અંગરાજ, એવું કર્મ કરવા યોગ્ય પુરૂષો કૌરવ સૈન્યમાં પુષ્કળ હશે ખરા, નથી એવું હું કહેતો નથી. પરંતુ હું જે બોલ્યો તે તો દુઃખથી ઉપજેલા શેષના આવેશથી બોલ્યો. કેવળ ગર્વથી વીર પુરૂષોના ધિક્કાર કરવાનું વિચારતો બોલ્યો નથી.

કર્ણ.—મૂર્ખા, તું સમજતો નથી. અરે જે દુઃખીઓ આપ તેણે ધરમાં બેસી અશ્રુપાત કરેલો, તથા જે સત્પુરુષોને ક્રોધ ચઢે તેણે સંગ્રામમાં નર્હ પરાક્રમ કરવું એજ યોગ્ય છે. તમની આત્મા બડબડ શા કમની ?

અર્જુન.—(ક્રોધાયમાન ચર્મને) અરેરે ! રાધાગર્ભમારબૂત, સત્તાપસદ, તું મારી નિંદા કરેલો કે ?

કર્ણુ—હૈં તું મને મહેણાં દેછે કેમ ? તું સમજ્યો ?

અનુપ્કુલ—સત કે સતનો પુત્ર, ગમે તેવો હું હોઇશ,
દેવાધીન કુળે જન્મ, મુજ આધીન પૌરુષ.

અર્ધવ.—તું હમણાં શું બોલ્યો ? ફરી બોલ, જોઈએ. અરે મને
અશ્વત્થામાને આંસુથી દુઃખનો પ્રતિકાર કરવાનું શિખવેછે કેમ ? શસ્ત્રથી
નહિ કે ? જો—

શાદૂલવિકીડિત.

મારાં શસ્ત્ર ન તારી પેઠે ગુરૂએ, બાળી મૂક્યાં શાપથી;
કે છોડી નહિ મેં પલાયન કર્યું, તેં જેમ સંગ્રામથી;
જન્મ્યો સારથિના કુળે નહિજ હું, કે નિંદા જેથી નહી;
દુઃખોનો પ્રતિકાર કાં કરોશ હું, અશ્રુથી શસ્ત્રે નહી ?

કર્ણુ—(ક્રોધથી) અરે વાચાળ, અરે વૃથા શસ્ત્ર ધારણ કરનાર
આહાણુના દીકરા, સાંભળેછે કે ?

અનુપ્કુલ—નિર્બળ કે બળિષ્ઠ છું તો એ શસ્ત્રો ન મેં તજ્યાં,
પાંચાળના ભયે જેમ, તાહરા જનકે તજ્યાં.

અર્ધવ.—(ક્રોધ ચઢાવીને) અરે સારથીના કુળને કલંક લગાડનાર,
જનેતાને ભારે મારનાર, અરે અસ્ત્ર-વિદ્યાથી અગ્નણ, મૂર્ખ કર્ણુ, મારી
સમક્ષ મારા પિતાની નિંદા કરેછે કે ? પરંતુ—

ઈંદ્રવજ્ર—તે શૂર કે ભીર હશેજ તાત, ત્રિકોક તેની પ્રસરેલ ખ્યાત;
જે કર્મ કીધાં રણમાં પિતાએ, તે જાણીઆં નિત્ય વસુંધરાએ.

અને

નાંખ્યાં રણે આયુધ કેમ તેણે, તેતો પૃથાસુનુજ એક જાણે;
સંગ્રામમાં એ થયું કર્મ જ્યારે, તું ક્યાં હતો રે રણભીર ત્યારે ?

કર્ણુ—(કાંઈક હસીને) હા, હા, હું બીકણ ખરો. તું માત્ર મોટો
પરાક્રમી અને હિંમતવાન ખરો કે ? તારા આપને સંભારતા મને સંશય
ઉત્પન્ન થયો. મૂર્ખા, વળી હું તને પૂછું છું કે—

ભુજંગીછંદ.

જદા નાંખીઆં હાથથી શસ્ત્ર વીરે, નિવાર્યાં નહીં શત્રુને કેમ ધીરે;
ગળું કાપતાં સર્વ રાજ સમક્ષ, ઉદાસીન કાં બેસીઓ યુદ્ધક્ષ.

અર્થ.—(કોધાયમાન થઈ તથા શરીર કંપાવી) હા, દુષ્ટ સૂતાધમ, તું રાજનો માનીતો થયો માટે મોટાઈ દેખાડી મોટી મોટી વાતો કરેછે કે ?

માલિની—સમજ હવેશ તુંને બીર કે દુઃખીઓ જે,
દુપદ—કર પિતાએ કેમ ના વારીઓ તે;
ભુજબળ અભિમાને કેમ નિંદા કરે તું,
તુજ શિર પગ ડાબો મૂકું છું રોકજે તું.
(તેમ કરવાને બેઠે છે.)

કૃપા. તથા દુર્યો.—ગરુત્ત, ક્ષમા કર. (એમ કહી તેને અટકાવે છે.)

અર્થ.—(ફરી લાંત મારવા નય છે.)

કર્ણુ.—(કોધાયમાન થઈ તરવાર ઉગામી બોલે છે) અરે દુષ્ટ આહ્વાણાધામ ! તું શા માટે આટલી આત્મસ્તુતિ કરે છે ?

ગીતિ—અવધ્ય નતિ થકી છું, જે તેં ઉંચો કર્યોજ પગ તારો,
તો આ ખડ્ગ વડે હું છેદી નાંખીશ જાણજે તારો.

અર્થ.—અરે મૂર્ખ, હું નતિના કારણથી તને અવધ્ય થયો કેમ ! તો લે આ મેં મારી નતિ છોડી (જનોઈ તોડી નાખે છે). કાંઈ સામર્થ્ય હોય તો આવ મારો વધ કર. નહિ તો હું તારો વધ કરું છું. જે—

ગીતિ—વૃથા પ્રતિજ્ઞા કર તું તુજ ધાતે જય તણી સ્પૃહા છોડી,
લે શસ્ત્રો અથવા તે તજ મુજ શરણે તું આવ કર જેડી.

(બેઉ જણ હાથમાં શસ્ત્ર લઈ એક એકપર પ્રહાર કરવાને બેઠે છે.
કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેમને વારે છે.)

દુર્યો.—અત્યા, આચાર્યપુત્ર, હાથમાંથી શસ્ત્ર નાંખી દે હમણાં.

કૃપા.—સૂતપુત્ર, તુંએ હાથમાંથી શસ્ત્ર મૂકી દે.

અર્થ.—મામા કેમ વારો છો ? આ દાંડ સૂતાધમ મોરા બાપની નિંદા કરે છે, તેથી એ પણ ધૂષ્ટદુશ્મનના પક્ષનો છે એમ મને લાગે છે. માટે એને મારે હાથે શિક્ષા પામવા દો.

કર્ણુ.—રાજ, આ વેળા તું મને ખાળીશ નહિ.—

ગીતિ—કોધાંધ ધીર પુરૂષે, શાસન કરવું નહીં અધમ જાણી,
આત્મસ્ત્રાધા કરું છું, તે કારણથી ઘટે તને હાની.

અર્થ.—રાજ, છોડ છોડ તેને. મારા હાથના સપાટાથી પ્રાણના વિયોગનું ફળ તેને ઝટ મળવા દે. રાજ, કદાપિ સ્નેહના કારણથી અથવા

તાથી કર્યોની સિદ્ધિને ક્યેયે આ શુરનિહી હુકુમી મારાથી જવાબ કરવા તું
ધમ્મતો હશે, પરંતુ એ બંને વ્યર્થ છે. જો,—

ગીતિ—અરે અધમ અધર્મી, સત-તતુજની સહાયતા જે છે,

શશિકુળ-ભૂષણ તમને, શુણ્વંતાને હથિત શું તે છે ?

અને—મારાશ અર્જુનને હું, રાજા ચિંતા ધરે નહીં મનમાં,

કેવે અકર્ણ વિજ્યા, પૃથ્વીને કંઈ ભુજો તમે ક્ષણમાં.

(એમ કહી કર્ણને ધા કરવા બેઠે છે.)

કર્ણ.—(ખરૂં ઉગામી) અરે વાચાળ, અધમ બ્રાહ્મણ, તને હતો
નહોતો કરી નાંખું છું, જો. રાજા, છોડ છોડ મને, આ સમયે તું મને વાર
નહિ. (અશ્વત્થામાને મારવાનું કરે છે. કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેને ખાળે છે.)

દુર્યો.—અરે કર્ણ, અરે ગુરુપુત્ર, આ તમારી કેવી ગાંડાઈ ? આજ
તમને થયું છે શું ?

કૃપા.—વત્સ, અશ્વત્થામા, વાતનો આરંભ કેવે પ્રકારે થયો અને
અંત કેવો આવ્યો ! આ શી ગાંડાઈ ! આ સમયે આપણા રાજમંડળને
તથા આપણા સૈન્યને આ સંકટ તારા થકી પ્રાપ્ત થાય છે, એ એક
વિપરીત વાત છે !

અર્ધ.—મામા, આ કડવું ભાષણ કરનાર, સારથીના કુળને કલંક
લગાડનાર કર્ણનો એકવાર અહંકાર ઉતારવાનું મારા મનમાં છે, પણ શું
કરું ! હાથમાં આવતો નથી.

કૃપા.—વત્સ, આપણા પક્ષમાંના પ્રધાન પુરૂષો સાથે વિરોધ કરવાનો
આ સમય નથી, ભાઈ.

અર્ધ.—મામા, એમ છે ત્યારે આ લો મેં શસ્ત્રો મૂકી દીધાં.

શાર્દૂલવિકીડિત—આ પાપિષ્ઠ ન પામશે મરણ જો, યુદ્ધે અરિના શરે,
તો મારાં પ્રિય શસ્ત્ર મેં તજી દીધાં, તે લેઉં હું ના કરે;
આ સેનાપતિ હોઈ કુદ્ધ થયલા, ભીમાર્જુનાના ભયે,
ત્રાસે તો નૃપ મુજને પ્રિય સખા, જાણો રણે રે સ્વયે.

(એમ બોલી હાથમાંના શસ્ત્ર ભોંયપર મૂકે છે.)

વેણીસંહારનાટક.

બળવંતરાય કં ઠાકેર. બી. એ.

તેઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય છે, અને ભરૂચના વતની છે. તેઓ કાઠિયાવાડના એનિસ એન્જુરશનલે બોધીસર હતા, અને પછીથી પુનાની, રેકન કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા. 'સિદ્ધેશ્વર' એ જીવનનામધી, તેઓ વખસો વખત, ઘણાં સરસ કાવ્યો લખે છે.

૧૯૨

બાળકીડા.

(પડદા પાછળ—તોફાન ન કર. શું જાત ઉપરજ ગયોને ?)

રાજા—(સાંભળીને) — આ સ્થળે અમર્યાદ આચરણુ તો હોય નહોં; આમ કોને વારવામાં આવતું હશે ?

— (શબ્દની દિશામાં જઈ જોઈને)—અરે, આ પોતાને પગલે પગલે એ તપસ્વિનીઓને ખેંચતો, અને પ્રભાવમાં બાલક નહોં છતાં બાલકજ કાણુ હશે વાર ?

આર્યા—બાલસિંહ ધાવંતો રમવા ખેંચે સિંહણુ સોડથી,
તાણી બલથી ગરદન ચાલ બધી નાંખતો ચુથી.

(ઉપર પ્રમાણે વર્તતો બાલક અને એ તપસ્વિનીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

બાલ—સિંહ, ઉઘાડ મહોડું, તારા દાંત ગણું.

પહેલી તપસ્વિની—ભુંડા, આપણાં છોડ જેવાંજ પશુઓને તે શું રંજડતો હુધિ ? તારો ઉધમાત તો વધતો દેખું ! ઋષિઓએ સર્વદમન નામ પાડ્યું છે તે બરાબરજ.

રાજા—(સ્વગત)—જાણે મારો પોતાનો પુત્ર હોય એમ આ બાલક તરફ માફ મન ખેંચાય છે એ તે શું હશે ? અપુત્રતાને લીધે કદાચ મને વધારે હેત આવતું હશે.

બીજી ત.—એના બચ્ચાને નહોં છોડ કની તો સિંહણુ તને મારશે જો.

બાલ—(સરિમત) — ઓ રે, હું તો કેં નો કેં બીધો જો !

(હોડ દેખાડે છે.)

રાજા—(સ્વગત) —

અનુંડુલ્—લોકાત્તર પ્રભાબીજ, લાગે છે શિશુ આ મને;
તનખો શુદ્ધ વહિનો ઝંખે ઇંધન દીપવા.

પહુલી ત.—બેટા, આ સિંહના બચ્ચાને છોડ, હું કની તને ખીજું
રમકડું આપું.

બાલ—ક્યાં છે ? લાવને ! (હાથ લાંબો કરે છે.)

રાજા—(સ્વગત)—અરે, આને તો ચક્રવર્તીનાં લક્ષણ છે.

ઉપજાતિ—ધસેજ લેવા પ્રિય વસ્તુને કર, જણાય સીવેલ ત્વચાથા આંગળી;
દૌસે યથા રાગવતી ઉષા તણું પે'લું ખીલ્યું પદ્મ સળંગપાંખડી.

ખીજી ત.—સુવ્રતા, આને વચનમાત્રથી વારી શકાશે નહીં; જા,
મારા કુંપડામાં ઋષિકુમાર માર્કંડેયનો રંગભેરંગી માટીનો મોર છે, તે આને
કાળે લે આવ.

પહુલી ત.—વાર. (જાય છે.)

બાલ—એટલી વાર આનાથી રમીશ.

(એમ કહી તપસ્વિની સામે જોઈને હસે છે.)

રાજા—(સ્વગત) આ લીધી રહ ન મૂકનારા ઉપર ઉમળકો આવે છે.

—(નિસાસો નાંખીને)—

વસંતતિલકા—ઘણું હસે ધવલ દાંતકળી દૌપાવી,
કાણું લવે મધુર અક્ષર ગોડવીને;
ખોળો ખુંદે મસ રસે, સુત એહવાના,
મેલે બને મલિન ધન્યજ તે પિતાઓ.

ખીજી ત.—ડીક, આ મને તો ગણતો નથી.

—(આસપાસ જોતી)—અહીં કોઈ ઋષિકુમાર છે કે ?

—(રાજાને જોઈને)—ભદ્રમુખ, આવ તો, આ બાલકે રમતમાં

આ સિંહના બચ્ચાને છૂટે નહિ એમ સજ્જડ પકડી રાખ્યું છે
તેને છોડવ.

રાજા—(પાસે જઈને હસસ્મિત)—અરે ઓ મહર્ષિપુત્ર.

ચંદ્રવર્ત્મ—આ જન્મથી તું કેમ ઉલટો, આશ્રમીજનપ્રણાલથી વહે ?
જેથી સર્વ સુખો તે તું દુષ્પતો, નાગબાલ જ્યમ ચંદને રહ્યો.

ખીજી ત.—ભદ્રમુખ, આ કંઈ ઋષિપુત્ર નથી.

રાજા—એની કાઠી અને તે પ્રમાણેનું એનું આચરણ જ કહી આપે છે.

એ તો અમે આ સ્થલ ઉપરથી તર્ક બાંધેલો.

—(સિંહના બચ્ચાને છોડવતાં બાલકનો સ્પર્શ થતાં, સ્વગત)—

કિમ્મતિ.

ન જાણું જાનું કુલ જોયે એને, સ્પર્શી કહે આગળ જાન મનાં,
અવધ્ય નેનું સુખ હેમ સામે, જે ધનના આકં મકી ફૂટે એ.
બીજી ત.—(બનેને જોઈને) આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

રાજા—શું જે ?

બીજી ત.—આકૃતિમાં તું આ બાળકને મળતો આવે છે, અને
વળી તું અજણો છે તોય એ તારી સાથ આગ્રહ કરતો નથી.

રાજા—(છોકરાને લાડ કરતો)—આર્યા, આ મુનિકુમાર નથી તો એનું
કયું કુલ ?

બીજી ત.—પુરુકુલ.

રાજા—(સ્વગત) શું મારાજ કુલનો ? એ કારણથીજ આ ભવતીને .
અમારા બેમાં મળતાપણું લાગે છે, પણ પૌરવાનું પરમ કુલવ્રત તો
આનું છે કે,

વૈતાલીય.—ભવનો મહોં ભોગવી રસોને, ક્ષિતિ રક્ષે રહી આગલી વયે જે,
ઉતરંતી વયે વસી નૃપો તે તરુમૂલે યતિધર્મ શુદ્ધ પાળે.
—(મોટેથી)—પરંતુ માણસો કંઈ આ સ્થળે પોતાની શક્તિથી
આવવા સમર્થ નથી.

બીજી ત.—તારી વાત ખરી, પણ અસરા સાથેના સંબંધને લીધે
આની માએ એને આ મારીઆશ્રમમાં પ્રસળ્યો.

રાજા—(સ્વગત)—હાશ, મારી આશાને આ બીજીનું પોષણ મળ્યું.

—(મોટેથી)—વાર, એ ભવતી કયા રાજર્ષિનાં પત્ની ?

બીજી ત.—એ પોતાની ધર્મદારને ત્યજનારનું નામ ઉચરવાનું કોને
મન થાય ?

રાજા—(સ્વગત) આ કયા તો મનેજ લાગુ પડે છે. ત્યારે આ
બાલકની માતાનું નામ પૂછું તો ? પણ પરદારા વિષેની પડપૂછ અધર્મ્ય.

પહેલી ત.—(હાથમાં માટીના મોર સહિત પ્રવેશ કરીને)

—સર્વદમન, શકુંતલાવણ્ય જે.

બાલ—(નજર આમતેમ ફેરવીને) ક્યાં છે મારી બા ?

બને—બાધેલો બાલના સરખાપણાથી છેતરાઈ ગયો.

બીજી ત.—બેટા મેં તો તને એમ કહ્યું કે આ માટીના મોરની
સુંદરતા જે.

રાજા—(સ્વગત)—શું આની માતાનું નામ શકુંતલાજ ? પણ એક નામધારી જુદાંજુદાં જણ હોય એવું ધણીવાર બને છે; શું આ નામ આવીને આશા ઉપજાવે છે તે મૃગજલની માફક કેવલ નિરાશ કરી નાખવા તો નહીં હોય ?

બાલ—મા, આ મળતો મોર મને ગમ્યો.

પહેલી ત.—(જોઈને શીકરથી)—અરે, આની મહોંચી ઉપરનું રક્ષામાંદલ નથી જણાતું જો.

રાજા—શીકર ન કરો, સિંહના બચ્ચા સાથેના એના ઉધમાતમાં નીકળી પડેલું આ રહ્યું. (લેવા જાય છે.)

બંને—લેશો નહીં, અડશે નહીં એને !

—અરે, એણે તો ઉચકી લીધું !

(છાતી ઉપર હાથ મૂકીને એક બીજી સામસામે વિસ્મયથી જોઈ રહે છે.)

રાજા—અમને મના શા માટે કરી ?

પહેલી ત.—સાંભળો મહારાજ, આ અપરાજિતા નામની વનસ્પતિ એના જાતકર્મ વખતે મારીચ લગવાને આપી હતી, તેમાં એવો ગુણ છે કે એ પડી જાય તો એ બાલક અથવા તો એના માબાપના શિવાય કોઈથી એ ઉપાડાય નહીં,—

રાજા—અને ઉપાડે તો ?

પહેલી ત.—તો એ સર્પ બનીને તેને ડશે.

રાજા—ભવતીઓએ કદાપિ એનું પારખું નજરોનજર જોયું છે ?

બંને—ધણીએ વાર.

રાજા—(આનંદથી સ્વગત) ત્યારે તો મારી પરિપૂર્ણ થયલી અભિલાષાને મારે શા માટે ન વધાવી લેવી ? (બાળકને બેટે છે.)

બીજી ત.—સુવ્રતા, ચાલ; આ બનાવ વ્રતનિયમમાં નિમગ્ન રહેતી શકુંતલાને જણાવીએ.

બાલ—છોડ મને. મારે તો બા પાસે જવું છે.

રાજા—બેટા, મારી સાથેજ બાને રાજી કરજો.

બાલ—મારા બાપાજી તો દુષ્યંત, તું નહીં.

રાજા—(સસ્મિત) આ નકાર પણ એજ સિદ્ધ કરે છે.

અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક.

ગદ્ય.

નર્મદાશંકર.

૧૮૩

આપણી સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય.

મોટું કામ કરવાને ધણાં માણસ જોઈએ ને મોટાં માણસ જોઈએ. ધણાં એટલે સંપીલાં ને મોટાં એટલે શક્તિમંત; અર્થાત્ સદ્ગુણ ને શક્તિ એ વધવાં જોઈએ. સદ્ગુણવડે શક્તિ વધેછે ને શક્તિ વડે સદ્ગુણ વધે છે. શક્તિમાં મનશક્તિ વિશેષ સમજવી; તનશક્તિ આણવી સુલભ છે. સદ્ગુણ ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધે છે. ત્યારે પ્રથમ શું કરવું? પ્રથમ તો આપણામાં ચાલતી એ કહેવતને નિરંતર મનમાં અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે “આપ સમાન બળ નહિ” ને “પારકી આશ સદા નિરાશ.” નસીબને માનવાથી આજસ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર, એને આધીન થવાય છે—નસીબના જેવી તરંગી વૃત્તિ થાય છે. પારકાની આશા રાખેથી ખુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડેછે, કામમાં ખલેલ થાય છે, ને વેળાએ કામ થાયછે અથવા નથી થતું—નથી થતું તો પાછું દુઃખ વધારે થાયછે ને એમ થયેથી કેવળ મોળાં થઈ જવાયછે. આપબળના વિચારથી માણસને કામ કરવાની ટેવ પડે છે ને તે નિરંતર ઉદ્યમમાં રહેછે, તેથી તેનાં કામ ધાર્યાં પાર પડેછે ને વેળાએ ધાર્યાં નથી પડતાં તો બીજો કાઠપિણુ તેને લાલ થાયછે ને ક્વચિત્ કંઈજ ફળ ન મળ્યું, તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયેલા ધૈર્યના ગુણથી તે જન ફરીથી ઉદ્યમ કરેછે અને હંમેશાં કર્મમાંજ સુખ માનેછે. બીજું વળી આ, કે ઉદ્યમ ન હોય તો તે ખોળવા દેશ પરદેશ ગમે ત્યાં જઈ કામ કરવું. જે કામ કરવાની ઇચ્છા થઈને જેમાં થોડી પણ ખુદ્દિ ચાલે તેવું હોય તે કામ કરવું. પછી અનુકૂળતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરંભવું, અને તેજ કામના ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવો ને કંઈ પણ કરી દેખાડવું કે જેથી કામ કરવું સહેલ થઈ પડે, ને નવી જુક્તિ જડે, ને સાધન પણ મળી

આવે. જેટલું ઉપકારીક કામ માણસે તેમાં નિરાશાજ છે, પણ જે ખતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય, “વેદં પાતયામિ અર્થ સાધયામિ” તો તે કામમાં પ્રવીણ થવાય ને યશ મળેજ. બૈરાગ્યોની ધર સંસારની કહેવત છે કે “જેણે કામ કીધું તેણે તો કામણુ કીધું” એટલે કામમાં તો વશીકરણ રહ્યું છે. જે કામ કરેછે તે સૌને પ્રિય લાગેછે ને પ્રિય લાગે છે કે તેનો અર્થ સરે છે. બહુ આશા રાખ્યા કરવી ને વિચાર કર્યા કરવા તેના કરતાં કામ કરવા મંડી પડવું એ લાભકારી છે. બોધવચનમાં શિક્ષા છે કે, “અમરિના પ્રારબ્ધ લૂલું છે” માટે અમ કરતાં કંટાળવું નહિ. ત્રીજી વાત આ કે, સંધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવો. કામ ગમે તેટલું કીધું હોય ને સમો ન સચવાયો કે તે મિથ્યા થાય; માટે સંધિસમય ઉપર નજર રાખ્યાં કરવી ને કામ કરતાં સંધિને આણવી. એથી વાત આ કે મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવી ને બને તેટલું કરવું, પછી જો તેમાં નહિ ફવાય તો બીજામાં ફવાશેજ; અગર બીજામાં ન ફવાયું તોપણ તેવા કામ કરવામાં શક્તિ કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજા મોટા કામમાં તો યશ મળેજ-એથી હિંમત, સાહસ, ધૈર્ય એ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય ને શક્તિ વધે. પાંચમી વાત આ કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણું, એના ઉપર પૂર્ણ ભાવથી ભક્તિ રાખવી કે અનેક વિદ્વ દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મંડળમાં પ્રમાણિકપણે કામ કરતાં હાનિ થાય માટે તેવાં મંડળના સંગંધતું કામ જો લેવું તો પોતાની શક્તિથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવું હોય તો લેવું, બાકી ન લેવું. સત્યે વર્તતાં હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશંસાજ છે. થોડીવાર સત્યે ન ફાવે પણ અતે તો સત્યજ તરેછે. છટ્ટી વાત આ કે, કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક દાખલો લઈ તેવા થાય. સાતમી વાત આ કે જે જે બંધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશીઓના સુખમાં હાનિ થતી હોય તે તે બંધનો તોડી નાખવા. એમ કરેથી કુટુંબસંસાર સંબંધી કેટલીકએક વાતે મુશ્કેલીમાં આવી પડશે, પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને બીજાઓને રૂડો દાખલો આપવોજ. સ્વતંત્રતાના સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વાર્થાઆ શત્રુની સામા થવું પડશે, પણ તે થોડો કાળજ. કુળનોજ ઉદ્ધમ કરવો ને બીજો ન કરવો. એ આગ્રહ મૂકી ઇચ્છામાં આવે ને ફાવે તે ઉદ્ધમ કરવો. આઠમી

વાત આ કે, પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સંપ્રતિમાં રહેવું અને નવમી વાત આ કે, મેં નવું જાન મેળવવાની ખત શોધવી તથા અભ્યાસથી મન શક્તિ કેળવવી. એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના સ્વભાવ-સુચુને કેળવવા.

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શક્તિ વધેથી મેં અપભ્રંશ સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશ છે. જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાંથી ઘણાએક જણ પોતપોતાના જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાના કેળવાયલાં ને શક્તિવાળાં સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે જુડું નામ કરશે તેને માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડશે ને માઠાં પરિણામ જોઈ બીજા સાવધ રહેશે. વળી જુડું નામ મેળવવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી— ન કેળવાયલા સ્વભાવથી જુડાં કર્મ થઈ જાયછે; નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાંથી જૂજ જુડાં નામ કરવાના; પણ ઘણાક જણ તો રૂડા જ નામ કરવાના. વળી કહેવત છે કે “નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને” વળી “નામ રહતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહતાં; કીર્તિતણાં જે કોટડાં, તે પાડ્યાં નવ પડતાં.” વળી કહેવાય છે કે “રૂડે નામ કે જુડે નામ” (ને હું વધારે છઉં કે ‘ પણ નામ ’) માટે નામ મેળવવાની ઇચ્છા એ તો પુરૂષસ્ત્રીને પોતાના ઉદ્ધમમાં મોટું ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આમ્રહ, ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુઃખમાં ધીર ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણે નાણાં કરતાં યશના લોભી વધારે થઈશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઇશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સંકલ્પને સેવીશું, ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાતભૂમિના પુત્ર મુર્જર એ નામે પ્રકાશીશું.

નર્મગદ્ય

૨૧. બ. નંદશંકર તુળબશંકર.

ગુજરાતના આદિ નવલ કથાકાર સ્વ. નંદશંકરભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૫માં સુરતમાં થયો હતો, અને મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૯૦૫માં સુરતમાં જ થયું હતું. તેઓ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. પ્રથમ કેળવણી તથા રેવેન્યુ ખાતામાં હોદ્દા દરમ્યાન લોખંડી પછી તેઓ કચ્છના દિવાન, રેવાકાંઠાના આ. પોલીસીકલ એજન્ટ તથા રાજપીપળાના આ. એડમીનીસ્ટ્રેટર નીભાયા હતા. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો—કરણધેણો, માર્ગપદેશિકા, ભૂમિતિ વગેરે.

૧૮૪

ગુણસુંદરીનું સતી થવું.

એ વાત સાંભળતાંજ ગુણસુંદરીના મોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહી વર્ણ થઈ. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુઃખ તેના ઉપર પડ્યું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે, તેના શબ્દ વધારે ભુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નીકળવા લાગ્યા; અને તે કોઈ દહાડો વાચાળ નહતી તેવી આ વખત થઈ, તે બોલી “હવે જીવવું? જેણે મારો હાથ પકડ્યો, જેની સાથે ધણું વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુઃખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતાં લાડ લગવ્યાં, જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો સુખન કહ્યો નથી; જે બહાર વાધ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણૂક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉંમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઈ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જઈ? ના ના, તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જઈશિ. તેનું જે થશે તે માફ થશે. હવે જીવવું? જીવીને મારા ધણીની અસહગતિ કરાવવી અને જે પૂર્વ જન્મના પાપથી તેનું આવું મૃત્યુ થયું તે પાપ ધોઈ નાખવાનું મારા અખતીયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગતમાં થોડા દહાડા દુઃખે પાપે કાઢવા સાફ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરે? હવે જીવવું? જીવીને ધરણીનો ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારાં વહાલાં લુગડાં બચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પહેરી ફરવું. હવે જીવવું? જીવીને સધળા વ્યવહારથી દૂર રહેવું, અને સધળા શુભ કામમાં મારે

ઓળે પડ્યા ન દેવો. હવે જીવું ? જીવીને લોકમાં રાંડ કહેવડાવતું, અને રસ્તામાં કાઢીને મળું તો અપશુકન સમજી પોતાના ઘરમાં પાછા ભરાઈ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવું ? જીવીને ઘરમાં બોળે થઈ પડતું, અને માઆપને દુઃખતું મૂળ થવું. હવે જીવું ? જીવીને બાઈ બોળાઈના ઠોક ખાવા, અને પેટને સાફ હલકામાં હલકી પરતંત્રપણાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવું ? જીવીને શું સુખ ભોગવતું ? જીવવાથી ફળ શું ? માટે એવી રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખગણું સાફ. તેથી મરવું એજ સિદ્ધાંત, એમાં કંઈ સંશય નહો. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી.” આટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોસ ચઢી ગયો, અને તે ‘જે અંબે’ ‘જે અંબે’ યુમ પાડી ઊડી. એ યુમ સાંભળતાંજ સઘળાં બધરાં સતીમાની પાસે આવી તેને પગે પડ્યાં, અને જે રોતું હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

તે વખતે બે પિંડ તયાર કરાવી ગોરે એક શખનો અને બીજો પાંચક એ પ્રમાણે એક જાનની નીચે દર્બ ઉપર અને બીજો આંગણે મુકાવ્યો, અને શખને રમશાન લઈ જવાની તૈયારી થઈ જોઈને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ, ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ધણાંજ કીમતી વસ્ત્ર પહેર્યાં, અને ધલાઈ શકાય એટલાં ધરણાં ધાડ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બહેન, બોળાઈ વગેરે સગાંને વહેંચી આપ્યું. તે સતીમાતાનો પ્રસાદ તેઓએ ધણા હરખની સાથે લીધો. પછી પોતાને કપાળે પીયળ કાઢી ચોટસો છૂટે તથા બીનો ચાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શખ પાસે આવી. તેનાં દર્શન કરવાને મહોક્ષાના તથા શહેરના એટલાં લોકો એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદીરના જેવી બીડ થઈ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી હતી. કેટલીએકવાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી “સાંભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ મારા કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઈને નોતડું દીધું નહો, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તે તેના આપના ઘરમાં અમિકુંડમાં પડીને બળી મોઈ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઈ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને મહાદેવને પાછી વરી. એજ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેનેજ પરણીશ, અને જેટલું સુખ ભોગ-

વેલું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં બોમવી લઈશું.” તે સાંભળી બેઠો.
 “જે અંબે” “જે અંબે” બોલ્યા, તે વખતે સતીમાએ પોતાના
 એ હાથ ધસીને તેમણી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢ્યો, અને તેવડે સઘળી
 સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંહા કીધા. ધણીએક ઝાળખતી સ્ત્રીઓનાં માથા
 ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા; અને બીજીઓને હાથ લાંબાં કરી આશી-
 વાદ દીધો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માથાં ઓકરાંને ત્યાં સતી માતાના
 દર્શન કરાવવા લાવી હતી અને તેના ઉપર સતીમાને હાથ મુકાવવાને
 તેઓ ધણી આતુર હતી; તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માથાં ઓકરાંને
 આશીર્વાદ દીધો. એટલે તેઓ સુસ્ત થઈ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા
 તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલાં, કોઈ જાય નહીં, અને નવા આવ્યાં જ
 કરે તેથી જાન લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા
 લોકોને ઘર બહાર કાઢી મૂક્યા અને શયને બહાર કાઢ્યું. એવે વખતે
 સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બમાબૂમ પડે છે તે કાંઈ તે વખતે ત્યાં
 થયું નહીં. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ પડે છે. સતી
 હાથ ચોળતાં અને હાથમાંથી હોંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખા-
 સનમાં બેઠાં. આગળ પાછળ લોકોનું ટાળું અને વચમાં શયને ઉચ્ચ-
 નારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતું. લોકો પાછળથી “જે અંબે”
 “જે અંબે” “અંબે માતકી જે” કરતા હતા, અને તેમાં સતી મા
 પણ સામેલ થતાં હતાં. આગળ રણુશીંગડાં, સરણાઈ, તુરાઈ, ઢોલ,
 નોખત, ધંટા, ધડીઆળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજત્રનો એકત્ર
 થયેલા જેવો, પણ બેસુરો તથા બયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે
 તે સઘળાં શહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં. તે વખતે વાંઝીઆં બધરિં
 પુત્રવંતાં થવા સાથે સતી માતાનો હાથ માથે મુકાવવા આવ્યા. તેઓ
 સઘળાને તેણે રાજી કરી પાછા વાળ્યાં. જે બધરીઓને સાસરે અથવા
 પીએર દુઃખ હતું, જેઓના ધણી તેઓના કબાસર નહીં હતા, જેઓને
 રંડાપો વહેવો આવશે એમ લાગતું હતું, જેઓને ઓકરાં આવતાં પણ
 જીવતાં નહીં તે સઘળાંને સતીમાએ આશીર્વાદ દીધો. પછી પુરોના ટાળે
 ટાળાં પોતપોતાનાં ધારેલાં કામ પાર પડે એવા હેતુથી સતીને પંખે પડી
 આશીર્વાદ માગવાં લાગ્યાં. તેઓ સઘળાં તુમ થયાં; ત્યાર પછી જે
 કોઈએ કોઈપણ વખત સતીના ઉપર દ્રેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુશી
 રીતે તેને અપહ્રસ્ત કહી હશે, બંધવા જાણે દીધી હશે, તેઓએ પણ

તેની પાસે ક્ષમા માગી તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મૂક્યું, અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં ડોળાંમાંથી એક ચીથરીઆ રજપૂતે બહાર નીકળી હાથ જોડી સતીનિ વિનંતિ કરી. “માતા પરાપૂર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઈ સતી થાય છે ત્યારે તે શહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હાંગળોકના હાથો મારે છે, અને શહેર અથવા ગામના રાજા તથા રાયતને એ બંનેને આશીર્વાદ દે છે તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખતે કરવું જોઈએ.” તેજ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ખોખો ભર્યો, અને તે શહેર ઉપર ફેંકી બોલ્યા: “જે રાજાએ વગર વાંકે પરત્વી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ બ્રાહ્મણી, અને તેપણ વળી નાગર સાતિની, એવીનું હરણ કર્યું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું બહુ ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હંમેશાં સુધી કાઢી મૂક્યો, જે રાજાએ બળાકારે પરત્વીહરણ કરવામાં તેના ધરભારી જે એક ઉચો બ્રાહ્મણ હોય તેની હયા કરાવી, જે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી અને અગરએ તે સ્ત્રીના મનને મરવું દુર્લભ છે અને કૈલાસ લોકમાં જવા જેવું છે, તોપણ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેના માખાપ, ભાઈ, બેન, સગાંવહાલાં ઇત્યાદિને જે પરમ દુઃખ થશે તેનું કારણ જે રાજા છે, તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રજાશે; તેની બધી પારકા લઈ જશે; તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરણના હાથમાં જઈ પડશે; તેનું મોત તે પોતે હાથે માગી લેશે; તે ક્યાં અને ક્યારે મુઝે તે કોઈ જાણશે નહીં; તેનું નામ, નિશાની કાંઈ રહશે નહીં; તેના મહેલમાં તેના શત્રુ આવી વસશે; અને રાજાના પાપથી રાયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહિલપુર પાટણનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય હુટાઈ જશે; તેના વ્યાપારીઓ જડમૂળથી ઉખડી જશે; અને કેટલાંકે કાળ પછી આ ઢેકાણે આવું મોટું શહેર હતું, તેનું એક પણ ચિહ્ન રહેશે નહીં. રે જગદંબા ! મારો આ શાપ ફળજે. જો મારું વચન સિદ્ધ ન થાય તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોળી અને મિથ્યા સતી સમજાજે; મારે રે તૈત્રીક કરોડ દેવતાઓ ! મને સહાય થજે, અને મારું વાક્ય ફળીત થજે.”

વેદાંતી ભાઈઓ.

૧૮૫

પહેલેજ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કોઈ ભોમીઓ નહિ તેથી લુલા પડ્યા, અને ઘેરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેઠા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જંગલ વધારે ગાઢું થતું ગયું, અને જ્યારે સાંજ પડી, ત્યારે ત્યાં એટલું તો અંધારું થઈ ગયું કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયું નહિ. નિરાશ થઈને તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરોની દહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુઓ કરતા હતા, એટલામાં પાસેનાં ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઈને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારોજણાની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા: “યજ્ઞમાન રાજા, કદયાણુમસ્તુ, અમે દક્ષણા લેવા આવ્યા છીએ.” માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઈને પૂછ્યું “ગોરમહારાજ, તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જીંદગીમાં આજે જ જોયા. તમારી હકીકત કાંઈ વિચિત્રણુ હશે, માટે કૃપા કરી તમો કાણુ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો.” બ્રાહ્મણો બોલ્યા: “યજ્ઞમાન રાજા, અમે બે ભાઈઓ છીએ, અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઈ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કરીએ. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા: “આ જગત માયારૂપી છે. ભાઈઓ એક બાજુગરનો ખેલ છે. જેમ જીદુગરલોકો નજરખંધી કરી ધૂળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇંદ્રિઓવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમાં છેજ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, શબ્દ સંભળાય છે, અને સઘળાં ઇંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેઓમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત છે. પદાર્થ કાંઈ છેજ નહિ, માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસો મેળવવાને

જે શ્રમ કરે છે તે સધળા મિથ્યા છે. જેટલું લોકો માંડે તાંડે કરે છે, તે ફેંકટ છે. અલ્યા, માંડે કંઈ નથી, અને તાંડે પણ કંઈ નથી.” એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજ્ઞમાનને ઘેર કંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહે છે, પણ ખરેખરો તો તે છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવરદા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મૂકીને યજ્ઞમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજ્ઞમાનને મૂકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ. હવે યજ્ઞમાન પૈસાને મૂકીને હમણા જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કંઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજ્ઞમાનને મૂકીને જવું જોઈએ. વળી માંડે તાંડે એ સધળું મિથ્યા છે, માટે યજ્ઞમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો ? એમ વિચારીને તે થેલી ઉઘડી લીધી, અને તે લઈને જતા હતા એટલે યજ્ઞમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડ્યા, અને યજ્ઞમાનના કહેવાથી અમને રાજ આગળ લઈ ગયા. રાજની પણ આંખ ઉપર માયાની અધારી બાધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદ વ્યાસજીના વેદાંત મતથી વિરુદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધી-ખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મૂક્યા. હવે શું કરવું ? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટ-લાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડીમરી ધાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યા કરે છે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય ? તેથી કોઈ યજ્ઞમાન શોધવાને રાતની વખતે નિકળીએ છીએ. તમે પહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લુગડાં પાધડી આદિ જેને તમે તમારું કહો છો તે અમારું કરો; નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું.” માધવને એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ધણું

હસતું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મનજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઈને આ બંને ધણી પ્રસન્ન થયા. વદાય કરતી વખતે માધવે તેઓને બોધ કાઢ્યો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુતીઆમાં આપ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે માફ તાફ સમાન ગણવા જશો, તો આ તમારીજ તલવારથી તમનેજ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતી ભાઈ તેઓને આશીર્વાદ હઈ ચાલતા થયા.

કદબુલેલો.

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

સી. આઈ. ઈ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૯માં સુરતમાં વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમાં થયો હતો, અને મરણ ઇ. સ. ૧૮૯૧માં થયું હતું. તેઓ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર હતા. તેમના બનાવેલા મુખ્ય ગ્રંથો ઇંગ્લંડની મુસાફરી, વનરાજ ચાવડો, સપ્તશ જેસંગ, કેળવણી પ્રકાર, બોધવચન વગેરે.

૧૮૬

સુરપાળનો ઉત્તર.

સોલંકી સેનાપતિ મીર જોગ લખીતંગ શ્રીપંચાસર નગરથી શ્રીમાન આવડામણી મહારાજાધિરાજ રાજેન્દ્ર જયશિખર ગુર્જરેશ્વરનો વિશ્વાસ, ને નિમકહલાલ સેવક, ગુર્જરી માતાનો સાચો તમ, સુભદ્રોપરી, ગુર્જર સેનાધિપતિ સુરપાળ. જત તમારો નીચ પત્ર વાંચી તમારી નીચ, બ્રહ્મ બુદ્ધિને માટે મને ખેદ થયો. પૂર્વ કાળથી આર્ય શૂરવીરો નિષ્કપટી, ચોખ્ખા મનના, સદ્ગુણી અને સદ્ગુણને ઉત્તેજન આપનારા હોઈ તેવાજ ગુણો સામાવાળીઆમાં ઇચ્છતા. રિપુરાજના સેવકોને લાંચ રશવત આપી નરકમાં મોકલવાનો દુષ્ટ પ્રયાસ તેઓ કદી કરતા નહિ. ધર્મયુદ્ધ કરી જય પામવો, કે રણમાં પડી સ્વર્ગે જવું, કે શત્રુને મોકલવા, એજ તેમનો હેતુ હતો. તમે એ પવિત્ર બુદ્ધિ તો અધર્મ મતિને પામ્યા છો. એથી તમારા શત્રુની ઝાડા વખત પછી પછી થઈ એ નક્કી બન્યું. હાલ કદાચ દેવોએ કંઈક મેળવશે, તથાપિ તેમું હજી અગીયાર દરવાજું

નથી. અમારા બહાદુર ચાવડા તમને સુખે ખેંચવા દેવાનું નથી. તમે લાંચીઆ ચોર હશે તેથી મને પણ તમારા જેવો ધારી ફાંસવા મગિા છે. પણ એ ખચીત જાણુને કે જે લોક લાંચથી વિશ્વાસઘાત કરે છે, સાચાનું જૂઠું કરે છે, પક્ષપાત કરે છે, અન્યાય કરે છે કે કરાવે છે, પોતાનો ખરો ધર્મ બળવતા નથી, તેઓ વખતે થોડા કાળ સુધી દ્રવ્ય જોડે, મોટી પદ્ધતિ પામે, પણ અંતે તેમનો નાશ થાય છે, તેમનો વંશ દુર્દશાને પામે છે, તેમનો આત્મા નરકવાસ કરે છે. તેઓ પોતાને હાથે પોતાનો કુવાડો પોતાના પગમાં મારે છે. તેઓ પોતે નહારા છે અને બીજાને બગાડે છે. રાજકારભારીઓમાંથી, રાજસેનામાંથી, નોકર ચાકરામાંથી સત્ય અને ન્યાય ગયાં, પ્રમાણિકપણું ગયું, ઉદારતા ગઈ, નીચ યુદ્ધિ આવી, લોભ પેડો, સ્વાર્થે દેશ કલ્યાણ ભાવને મનમાંથી ખસેડ્યો કે રાજ્યમાં નબળાઈ, કુસંપ, દુરાચાર, દુષ્ટચ્છાદિક વિનાશ કરનારા શત્રુઓ પેસવાના અને નખોદ વાળવાના. સત્ય અંતે તરશેજ એમાં સંદેહ નથી. વેદવાક્ય છે કે “સત્યમેવ જયતે”. અમારા ચાવડા લોકમાં, અમારા ગુર્જરામાં લાંચ લેનારા નથી માટે અંતે અમે અમારું રાજ્ય પાછું નક્કી મેળવીશું. હલકા દરજ્જાનો સિપાઈ સરખો લાંચથી ફૂટે તેવો નથી તો મને તું કેમ ડગાવી શકીશ! જ્યારે ગુર્જરા નાકકટ્ટા લાંચીઆ થશે ત્યારે અમારા દેશમાં કળભુગ પ્રવેશ કરશે; ત્યારે પુરૂષો પત્નીવ્રત છોડશે, અને સ્ત્રીઓ પતિવ્રત મૂકશે. ઉઘમ ઘટશે અને દળદર આવશે. પણ હાલ તો અમારા મુલકમાં સતજુગ છે. રાજ્ય પ્રજા, સ્વામી સેવક, સ્ત્રી ભરથાર, પિતા પુત્ર, પોતપોતાનો ધર્મ પાળે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ધર્મેજય” માટે અંતે ગુર્જરાનો જય થવાનોજ છે. તમે પાપી છો અને મને પાપના ખાડામાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરો છો, પણ “પાપો ક્ષય” માટે હું તમારો તાણ્યો તણાવાનો નથી. રે દુષ્ટ! ભુંડા! શું તારો રાજ્ય પણ તારા જેવો દુષ્ટ હશે કે તારા ભરમાવ્યાથી ભૂલ્યો? ઇંદ્રાસન મળતું હોય તોપણ હું મારો ધર્મ ચૂકું નહિ. ત્રિલોકના રાજ્યની લાલચે પણ હું લુણ્હરામ ન થાઉં, મારા સ્વામીની સેવા તજું નહિ, વિશ્વાસઘાત કરું નહિ, લાભના લોભથી કે વેર લેવાને, કે બીજા કશાથી કદી ડગું નહિ. કદી સત્ય છોડું નહિ, હું સાચો છું ને મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી સાચો રહીશ. ધિક્કાર છે નફ્ટ લાંચ લેનારને! લ્યાનત છે લાંચ આપનારને અને લાંચ આપવાનો પ્રયત્ન કરનારને! ધિક્કાર છે તેની જાણતીને! તે લુચ્ચા પોતાના

પૂર્વજનાં મોં કાળાં કરે છે, કુળની લાજ ખોય છે ને અધમગતિને પામે છે. તેમનો વંશ વઢે છે, ને તેમનું કુળ આખરે નિકંદન થાય છે. આ પત્ર વાંચી ખૂબ શિખામણુ માની લેજે, ને તમામ સોલંકી સરદારોને અને આખી ફ્રાન્સને એકઠી કરી વાંચી સંભળાવજે. તારા એ કાગળથી તારા દેશની, તારા રાજ્યની, તારી અને તારા બાપદાદાની પ્રતિષ્ઠા ગઈ છે. લાંચ દેનાર અને લેનાર કાળા મોંના છે, કેમકે લાંચીઆને હાથે અતિ અનર્થ થાય છે. લાંચીઆ માણસ પશુ છે, રાક્ષસ છે, દૈત્ય છે; કેમકે તેઓ ફ્રાંસીઆ ઠગ છે. મને રાજ્યદ્રોહી કરવા ચહાનારને શીટકાર છે. મારી સુકીર્તિને, મારા રૂડા નામને બદ્દો લગાડવાનું કરનારને ધિષ્કાર છે ! લાંચીઆને ધિષ્કાર છે ! લાંચનો અપરાધ મોટો છે. વર્ણસંકર હોય તેજ લાંચીઆ હોય છે. લાંચીઆ ચોર છે ! પાપી છે ! મહાપાપી છે !

વનરાજ ચાવડો.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, જ. પી.

સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના હીમાચતી સ્વ. મનઃસુખરામભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં નડીઆડમાં વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો અને તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૯૦૭માં થયું હતું. તેઓ કચ્છ ને ઈંડર સ્ટેટના એજન્ટ અને બુનાગદના કાઉન્સીલર હતા. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો-હત્તર જયકુમારી, વેદાંત વિચાર, અસ્તોદય અને સ્વાશ્રય, ભગવદ્ ગીતા શાંકર ભાષ્યનું ભાષાંતર અને વાલ્મિકી રામાયણનું પદ્યાત્મક ભાષાંતર વથેરે.

૧૮૭

મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ.

આ જગતનાં મનુષ્યોના ત્રિવર્ગ થાય છે. તેમાં વિશેષ સંખ્યા નીચ વર્ગમાં જણાય છે. તેમને બોધ પહોંચી શકતો નથી. મધ્યમ વર્ગમાં પ્રમાણમાં જે અલ્પ સંખ્યા છે, તેમાંથી જે પાછાં હુકે છે કે ઉઝાં રહે છે તેને અંતે નીચ વર્ગમાં જવાનું થાય છે, અને જે વર્ધમાન વા અગ્રગામી થાય છે તેનું સંચરતું ઉત્તમ વર્ગ-કે જેમાં અલ્પતર સંખ્યા છે-તેમાં થાય છે. આમ પરસ્પર સંબંધ હોવાથી સર્વે વર્ગ વિષે વિચાર જાણુવા ઉપયોગી છે.

જન્મથી જે પોતાની દશા હોય તેવી ને તેવીજ દશામાં રહેનાર માણસો નીચ વર્ગમાં ગણાય છે. જન્મ પછી વધવું એ સ્વાભાવિક નિયમ કે સંકેત છે એમ સર્વનાં શરીરની વૃદ્ધિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે; બાલકના અવતરતી વેલાના શરીરમાં, અને પછી તેના તેજ બાલકના પચીસ ત્રીસ વર્ષના શરીરમાં વૃદ્ધિ થઈ કેટલો બધો અંતર પડે છે, એ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે. જેમ શરીર વિષે સર્વ પ્રાણીને છે, તેમ શરીર સંબંધી સર્વ વિષયોમાં મનુષ્ય પ્રાણીને એક વિશેષ છે. ભાષાના તથા વિચાર વૃદ્ધિના સાધનના અભાવને લીધે પશુઓને, પ્રથમની જે દશા હોય છે તેમાંજ રહેવું પડે છે. હોય તેજ દશામાં રહેવું એ પશુની સ્થિતિ છે. પોતાની દશા સુધારવા તથા વધારવા મનુષ્યજાતિ પાસે બહુ સાધન છે, અને તેનો જેમ જેમ ઉપયોગ કરવામાં આવે, તેમ તેમ માનવીદશા સારી રીતે વધતી જાય છે; તેમ થાય એમાં એક સાધન થવું એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. જે હોય તેજ અવસ્થામાં રહેવું એ પશુતુલ્ય થવા જેવું છે; તેમ છતાં દુર્ભાગ્યે, બહુ સંખ્યા પ્રથમથી બહારની જે સ્થિતિમાં હોય છે તેજ સ્થિતિમાં સદા રહે છે. એ દશાનું શાસ્ત્રોક્ત નામ કહીએ તો તમોગુણની દશા કહેવાય, જે તમોગુણ મૂઠ આદિ વૃત્તિનો હેતુ છે. તેમાં જડતા બહુ આવે છે; અને તે મનુષ્યોને આલસ્ય, મૂઠતા, અધકાર આદિમાં રાખે છે. અર્થાત્ નીચવર્ગીય મનુષ્ય સજીવ છતાં સ્થાવર સમાન થઈ રહે છે.

ઈશ્વર કૃપાથી કોઈ સંયોગને લીધે જે કોઈ મનુષ્યો એ સીમામાંથી નીકળી અગાડી આવે છે તે ઉપરી વર્ગમાં સંચરે છે.

મધ્યમ વર્ગમાંનાં મનુષ્યો પોતાની અવસ્થા સુધારવા વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એમ કરવું એજ માનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ છે. થોડું ભણી વાંચવા લખવા શક્તિમંત થયા હોય, અને પોતાની મૂલ અવસ્થા હોય તેમાંથી ગમે તે પ્રકારે જે આગળ જવા ધારતા હોય, એ સર્વ આ વર્ગમાં આવે છે, તેમાંથી કેટલાક થોડું ચાલી અટકી પડે છે, કેટલાક ચાલ્યા જઈ અધિકાધિક યોગ્યતા મેળવી અતિ ઉત્તમ વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. આ મધ્યમ વર્ગમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં સંચરવાની આશા રાખનાર ઉત્સાહી મહાશયોએ કેટલાક વિચારો બહુ લક્ષમાં રાખવાના છે.

શાસ્ત્રોક્ત રીતે, એ મધ્યમ અવસ્થામાં આવેલા મનુષ્યને રાજસી વૃત્તિનાં કે રજોગુણી મનુષ્યો કહે છે. રજોગુણ ધોર અને રાગ આદિ

વધીને હેતુ છે, તેથી સંઘર્ષતા બહુ આવે છે, એ ગુણમાં વર્તેલ મહાશયે આર્ષમાં તમા કર્મમાં બહુ આસક્તિ થાય છે, અને તેથી તુષ્ટા જમી લે તુષ્ટાપી રજતુષ્ટી મધાઈ તેઓ આગળ પાછળ ખેંચાય છે, એ અવસ્થામાં બહુ સાવધાની રાખવાની છે; કારણ કે તેમાંથી નીચે પડાય છે, કે તેમાં તેમાં જિદોલે ચડાય છે, કે તેમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં જવાય છે. સમજી મનુષ્યોએ તેમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં જવાનું ઉચ્ચ લક્ષ્ય રાખવું. તેટલા આર તેમણે પ્રથમ નિરંતર સન્માર્ગમાં વધ્યા જવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે સંવર્ધન (Progressing) ને સદા સ્મરણમાં રાખી જ્યાંસુધી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાંસુધી ન વિરામવાનું 'પણ' લેવું.

સદા મહાશય રાખી ગમે તેવાં વિધન કે વિક્ષેપ આવે તોપણ કદાપિ વિરામવું નહિ. જે વિક્ષેપ દેખી પાછાં હઠે છે કે વિરામે છે તેમને ઇચ્છિત ફલ મળતું નથી, અને કરેલો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે. કોઈ કોઈ સમયે તો ફલ બહુ સમીપ હોય છે, પણ ધૈર્ય ત્યજી વા હિંમત હારી ઉભા રહેથી તેના લાભ લેવાતો નથી. કેટલેક પ્રસંગે તો 'લક્ષ્મી ચાંલેલો કરવા આવી ત્યારે અભાગીઓ મોં ધોવા ગયો' એવુંજ થાય છે. માટે ગમે તેવાં સંકટો, ગમે તેવા પ્રતિબંધો, ગમે તેવા વિક્ષેપો, સંક્ષેપમાં ગમે તેવા ઉદ્યારત આવે તોપણ શરવીરની પેઠે સુવર્ધમાન શબ્દના મંત્રનો જપ મનમાં કરતા રહી, અને તેજ શબ્દનો ઘોષ મુખથી કરતા જઈ, સન્માર્ગમાંથી ચળ્યાવિના અગ્રગામી રહેવું તો અતે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી શુભ ફળ મળશેજ મળશે.

અમેરિકાખંડ શોધી કહાડનાર કોલંબસના વૃત્તાંતથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે લોકો સંકટથી નિરાશ ન થતાં સંવર્ધમાન રહે છે તેને અતે ઇચ્છિત ફલ મળે છે. જેટલા દિવસનું અનુમાન કર્યું હતું તે કરતાં બહુ દિવસ સુધી તેણે પોતાની નૌકાને આગળ ચલાવ્યા કરી તોપણ કોઈ સ્થલ વા દેશ દેખાયો નહિ, તેથી તેના સંગીઓ એટલા બધા રોષે લરાયા કે કોલંબસને મારી નાખવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો, તોપણ કોલંબસે પોતે ધૈર્ય રાખી, તેમને પણ બહુ પ્રકારે શાન્ત પાડ્યા, અને અતે અમેરિકા જેવો આખો ખંડ શોધી અમર નામ કર્યું. સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે સંકટ જોઈ નિરાશ થઈ કોલંબસ પાછો વળ્યો હતો તો કરેલો શ્રમ વ્યર્થ થાત, તેના જીવતરને નિષ્ફલતાનો ચાંલેલો ચોંટત, અને ફલ કશું ન થાત.

સંવર્ધનના પ્રતાપથીજ કોલંબસને અમેરિકા ખંડ મળ્યો કહીએ તો આવે. આપણે આપણી શક્તિ અને આશયના પ્રમાણમાં, નિરાશ થઈને ઉભા રહીએ ત્યાં જરા સાર, ફલથી દૂર રહેતા હઈશું, એમ હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે. આપણે જે શુભ કર્તવ્ય કરવાનો આરંભ કર્યો હોય તેમાંથી વિરામવાની વૃત્તિ થાય ત્યારે એટલુંજ આપણે પોતાનેજ પૂછવું કે:—

અદ્ય અંતર સાર સર્વ સિદ્ધિનો નાશ તો નથી થતો ? એટલું સ્મરણ કરી કોલંબસની પેઠે સંવર્ધમાન થવું. ઈશ્વરેચ્છાથી એમ થયે કર્મ અને ફલનો યોગ થશેજ થશે.

શરવીર નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની પેઠે અશક્યતાના નિરાશાના વાયક શબ્દ કોશમાંથી કહાડી નાંખી, સંવર્ધન શબ્દનુંજ સેવન રાખવું યોગ્ય છે.

નીચવર્ગવાળાંજ મનુષ્યો, સૂક્ષ્મદર્શકચંત્રના જેવી વિચારરૂપી આંખોથી— નાની નાની કઠિનતાઓને મોટી મોટી દેખી, ખી જાય છે, એટલે પછી જીવતરસફલકર મહાશયને તો જોવાનો વારો પણ તેમને આવતો નથી, અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શક આંખ મહદ્દર્શક થઈ શકતીજ નથી.

સંવર્ધમાન જનો અતે ઉત્તમ વર્ગમાં સંચરે છે. ઉત્તમ વર્ગનો મહિમા જેટલો ગાઈએ એટલો ઓછો છે. શાસ્ત્રોક્ત રીતે એ ઉત્તમ વર્ગની સીમામાં આવેલાં મનુષ્ય, સાત્વિકીવૃત્તિનાં કે સત્વગુણી મહાત્મા કહેવાય છે. તે વૃત્તિનો લાભ થતાં પ્રકાશ બહુ થાય છે. સત્વગુણુજ એકાગ્રતા અને જ્ઞાનનો જનક છે, અને અતે સુખશાંતિ પણ સત્વગુણુનુંજ સુરસ ફલ છે, માટે અસ્તોદયમાં સંવર્ધમાન તથા વિવર્ધમાન થઈ ઉન્નતેચ્છા રાખી અભીષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ અર્થે પુરુષાર્થ કર્યા જવા અને કૃત્યકૃત્સ થવું.

અસ્તોદય.

રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા.

વીસા ખડાયતા જ્ઞાતિના અને હમરેકના વતની રા. હરગોવિંદદાસજીના જન્મ ૪૦ સ. ૧૮૪૪ (સંવત ૧૯૦૦) માં થયો હતો. તેઓ વડોદરામાં કેળવણી ખાતાના ડાયરેક્ટર અને પછીથી મીલીટરી સેક્રેટરી હતા, અને હાલમાં ત્યાંથી પેન્શન લઈ હુણવાડાના દિવાન તરીકે નીમાયા હતા, અને હાલમાં ત્યાંથી પણ પેન્શન લઈ નિવૃત્તિ લોગવે છે. તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો-કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧-૨, પ્રાચીન કાવ્યમાળા, સ્ત્રી જાતિનાં કર્તવ્ય, બે બહેનો વગેરે.

૧૮૮

સમયતુલના.

હાલના સમય સાથે સરખાવીને આગલા સમયને ધણું લોકો વખોડે છે. આજના જેટલું તે વખતે ભણતર નહોતું એ વાત ખરી; આજના જેટલી શાંતિ ને છૂટ તે કાળે નહોતાં એ પણ સાચું; આજના કરતાં તે સમયે વહેમ કંઈક વધારે હતા અને કેટલીક નાપસંદ કરવા જેવી રીતોઓનું પ્રયત્ન હતું એ વાતે સચી; પરંતુ તે સમયની સાથે સરખાવતાં કેટલીક બાબતમાં આપણે સુધરવાને બદલે બગડતા ગયા છીએ, એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. છૂટનોજ દાખલો લઈએ. હદની માંહે છૂટ જરૂરની ને સુખદાયક છે. સમજની સાથે સ્વતંત્રતા લાભકારી છે. અણસમજીને તે વાંદરાને નીસરણી આપ્યા જેવી થઈ પડે છે. નીતિ, કાયદા અને વડીલોની આજ્ઞાનું અંધન દૂર કરી શકાય નહીં. તેમને દૂર કરવા જતાં સંસાર દુઃખરૂપ થઈ પડે. વિવેક અને માઝાને બાળીએ મુકાવે એવી છૂટ ચાહવા લાયક નથી. માઆપના મોં આગળ છોકરાં ચળકચળક મનમાં આવ્યું તે બોમે કે તેમના કહેવાને ગણકારે નહીં તો છોકરાં નહારાં નીવડે, અને ઘરમાં કલેશ કંકાસ આવે; સ્ત્રીઓ પાતની કે વડીલની આજ્ઞા ન પાળે, ને મનસ્વી રીતે વર્તવાનું કરે, તો તેથી તેમની ને તેમના ઘરસંસારની ખરાબી થાય. નીતિના એટલે ઇશ્વરી ધારાના અંધનને બાળીએ મૂકનાર જાતે દુઃખ પામે, અને બીજાઓને દુઃખી કરે. સરકારના કાયદા તોડનારની પણ એજ વહે થાય. છૂટની

સામે રાખેલાં બંધનો અગાડ કરતાં કંઈ દીલાં પડેલાં હાલ જણાય છે. તે હાલ જેટલી અદમ હાલ જણાતી નથી, એમ ધણાંનું ધારણું છે.

શાંતિ પ્રત્યજ્ઞ રાજ્યે પસારી છે એટલે તેમાં આપણે કંઈ કર્યું નથી. વહેમનું મૂળ અરાન છે. તે કાળે અરાન વધારે હતું, માટે વહેમ પણ વધારે હોવો જોઈએ. જેમ કેળવણી વધારે ફેલાશે, તેમ વહેમને ખસવું પડશે. આપણી સુધારણા થવામાં અને આપણા સુખમાં વધારો કરવામાં જે મુખ્ય સાધન કેળવણી, તેનો હજી પણ વધારે ફેલાવો થવો જોઈએ. દરેક માઆપે પોતાનાં છોકરાંને વધારે ને સાફ બણાવવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. રૂઢીઓની વાત લઈએ, તો તેમાંની કેટલીકમાં આપણે હાલ સહેજસાજ સુધારો કર્યો હશે, તો કેટલીકમાં તેવો બગાડો પણ કર્યો હશે, એમ તપાસ કરતાં માલમ પડશે. તે સમયે કન્યાવિક્રયમાં ને સાટાં તેખડાંમાં કોઈ સમજતું નહીં. કદી કોઈ છતુંછપતું હાથકાળા કરે, તો તેની ભારે નિંદા થતી. બીડમાં આવવાથી કે જીર બગડવાથી વખતે કોઈ માંડવા ખરચ કે સહેજ પૈસા લેતું; તે ઠેકાણે હાલ દશ દશ હજાર રૂપિયા કન્યાના માઆપે લીધાની વાતો સાંભળીએ છીએ! દીકરી ભાઈની સાળાવેલી થાય, ને ભાઈ દીકરીનો નણદોઈ થાય, એ શું ગજબની વાત નથી? આંખમાંથી અમી કમી થઈ છે, અને હુંપદ, ડોળ, તથા અદેખાઈ વધ્યાં છે. જ્યાં જુઓ તો નાતોમાં કજીઆ, બખેડા ને ફાટફાટા. હલકા પ્રસંગે કે હલકી વર્ણોમાં ગાળને બદલે ખાંડ સાકર ઉછળવા લાગી છે. અમાબ અથવા રીત પુરત વગેરેમાં પહેલાંના કરતાં ઉલટો ખરચ વધ્યો છે. જે રૂઢીઓનો સંબંધ વહેમ સાથે છે, તે સમજના ધરમાં આવીને આપણે કંઈ કંઈ ફેરવી છે; પણ જે રૂઢીઓનો સંબંધ ધર્મ સાથે છે અથવા મનાયલો છે અને જે રૂઢીઓને ધણા કાળની નાતિજાતિએ મંજુર ફેરવી છે, તે સુધારવા કે કાઢી નાખવાની વાતમાં હજી આપણે બહુ ફાવી શક્યા નથી. સમજવડે આપણે બહુણીએ છીએ, કે તે ખરાબ છે, અને નાતજાતના ધણા લોક એ વાત કબુલ કરે છે, તોપણ આપણાથી તેમને હજી સુધી સુધારાઈ નથી.

એ જાહેરો.

દિ. બ. રણુછોડભાઈ ઉદયરામ.

૧૮૬

ક્ષમા.

પોતાનામાં શક્તિ છતાં કોઈનો અપરાધ જતો કરવો તેનું નામ ક્ષમા છે. આ ગુણુ સર્વે ગુણુમાં શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મિરી આત્મા છે કે, જે કોઈએ તમારો વાંક કયો હોય તેને ક્ષમા કરવાની ટેવ પાડો. આ ઉપરથીજ હજારત પેગંબર સાહેબ મહંમદે જ્યારે મક્કા જતી લીધું ભારે કુરેશના જે જે સરદારોએ તેમને ધણું દુઃખ દીધાં હતાં અને તેથી જે ધણું ભય પામી ગયા હતા, કે, અમને હવે કોણુ જાણુ એ શું કરશે; તેમને છોડી મૂક્યા, અને તેમના વાંક ક્ષમા કરી દીધા. તે સાથે વળી વિશેષમાં શિખામણુરૂપે કહ્યું કે, જેઓએ અમારી સાથે ભુંગાઈ કરી તેઓની સાથે અમે ભલાઈ વિના ખીજી કાંઈ કરવાના નથી. તેમજ ખોટું બહાનું કહાડવાની ટેવ નહિ રાખીને માત્ર લોકોનું ભલું કરવું, અને અમારે સારી રહેણી રાખવી અટલુંજ કરીશું. નીતિ જાણુનારા કહી ગયા છે કે:—

ગીતિ—મોટા વાંક ધણુ કદી, તોપણુ તેને ક્ષમે ક્ષમાવાળો;
તેની વડાઈ તેથી અતિશય મોટી ખરેખરી ભાળો.

કહે છે કે આરબસ્તાનના પાદશાહના કુટુંબીઓને કતલ કરીને એક અપરાધી તે પાદશાહની હજુરમાં પોતાની મેળે આવી રણુ થયો. તેને પાદશાહે કહ્યું કે, આવું તારૂં બેધડકપણું જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગે છે. કારણુ મારા કુટુંબ અને મારી બાબતમાં તે ધણુ મોટા અપરાધ કયો છતાં પણુ તું મારી શિક્ષાથી ન ડરતાં નિર્ભય થઈ ચાલ્યો આવ્યો; અપરાધીએ ઉત્તર આપ્યો કે, હું આ પ્રમાણુે આપની હજુરમાં ચાલી આવ્યો, અને શિક્ષાનો ડર રાખ્યો નહિ તેનું કારણુ એ છે કે, મારો અપરાધ મોટો છે, તોપણુ આપનામાં ક્ષમા કરવાનો ગુણુ છે તે તેના કરતાં પણુ મોટો છે. આ તેનું બોલવું પાદશાહને પસંદ પડ્યું, અને તેના વાંક ક્ષમા કરીને તેના ઉપર કૃપા કરી. આવો પ્રસંગ જોઈને એક હજુરીએ

કહ્યું કે આવા શત્રુને શિક્ષા કરવાનો લાગ મળ્યો છતાં, આપે તેના ઠગાઈ બરેલા બોલવાથી ઠગાઈ જઈને બદલો કેમ ન લીધો ? પાદશાહ કહે કે, ના. તેમ નથી. મેં મારા મનમાં એમ વિચાર્યું કે, જો હું બદલો લઉં તો માફ મન ખુશી થાય અને સંતોષ પામે; પણ હું જો ક્ષમા કરું તો તેનું મન ખુશી થાય એટલે મને કીર્તિ મળે ને પરનોકનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય.

દુહિ—ક્ષમા આપતાં વાંકની, રસ મનમાં રેલાય,
શિક્ષા કરતાં થાય રસ તે તેવો ન ગણાય.

બગદાદના પાદશાહ મામુન ખલીફનું કહેવું એમ છે કે, કોઈ મને પૂછે કે, સ્વાદ શામાં છે ? તો હું તેને એવો જવાબ આપું કે, ક્ષમા કરવામાં; અને તે એમ પૂછે કે, પ્રસન્નતા શામાં છે ? તો તેને હું એમ કહું કે, કોઈના અપરાધની ક્ષમા કરવામાં. વળી તે મને એમ પૂછે કે તમારી ખુશી શામાં છે ? તો તેને હું એમ કહું કે અપરાધ કરનાર કાલાવાલા કરે તેને એમ જતો મૂકીએ તેમાં.

સિકંદરે આરિસ્ટોટલને પૂછ્યું કે, ક્લાણા અપરાધી વિષે તમે શી અભિપ્રાય આપો છો ? તે વિદ્વાને ઉત્તર આપ્યો કે, અય મત્રેક ! જો અપરાધ કરનારા જગતમાં હોત નહિ તો ક્ષમા કરવાનો સર્વોત્તમ ગુણ છે તે પ્રસિદ્ધિમાં શી રીતે આવત ? ક્ષમારૂપી આરસીમાં અપરાધી પોતાના અપરાધની છાયા બતાવેછે, ત્યારે ક્ષમાનું પ્રતિબિંબ તેમાં પ્રકટ થાયછે; માટે એ અપરાધી વિષે એમજ વર્તો, કહ્યું છે કે:—

ગીતિ—અપરાધ છે અરીસો, ક્ષમા દયા જે નિહાળવાજ ખરે;
માટે અપરાધી પર, કટાક્ષ ધિક્કારની કરો ન અરે.

આનું સાંભળી સિકંદરે વળી પૂછ્યું કે, કેવા પ્રસંગમાં ક્ષમા કરવી ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, જ્યારે આપણે શક્તિમાન હોઈએ ત્યારે અને શત્રુ ઉપર જય મેળવીએ ત્યારે. કારણ કે ક્ષમા કરવામાં આવે ત્યારેજ જય પ્રાપ્ત થયાવિષે પરમેશ્વરનો પાડ માનવામાં આવેછે.

એક પાદશાહ પોતાના શત્રુ ઉપર જય પામ્યો. તેને શિક્ષા કરવા માટે તેની હજુરમાં લાગ્યા; એટલે પાદશાહે તેને પૂછ્યું કે, હવણું તું કેવી રિથિતિમાં છે ? અને હવે તારાથી શું બની શકે એમ છે ? જે તારે કહેવાનું હોય તે નિવેદન કર. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, પરમેશ્વર

ક્ષમાની સાથે પ્રિયતા રાખેછે; અને આપ જ્યની સાથે પ્રિયતા રાખોછો. તો પરમેશ્વરે આપની પ્રિયતાની વસ્તુ જે જ્ય તે આપને આપ્યો, તે આપ પરમેશ્વરની પ્રિયતાની વસ્તુ જે ક્ષમા તે પરમેશ્વર પ્રીત્યે મને આપ્યો. પાદશાહને આ બોલવું પસંદ પડ્યું અને તેને છોડી મૂક્યો. માટે આ જગતમાંના રાજકર્તાએ અપરાધીના અપરાધનો બદલો લેવાનો સ્વભાવ છોડી દઈને અને મનમાંથી તે ઉપરનો દ્રેષ કહાડી નાખીને એનમાં રહેવું, અને અપરાધથી લાજ પામ્યો હોય તેના ઉપર બદલો લઈ શકાય એમ છતાં પણ, પરમેશ્વરની કૃપા હોવાને લીધે ક્ષમારૂપી વધામણીનું તુષ્ટિદાન કરવું. કારણ કે, વિજયી રાજ્યકર્તાની રહેણી આવી હોય છે.

હરિગીત—આ જગ થયું નિર્માણુ સારથી આજ લગોના કાલમાં,
સ્વાધીન જે જન ધણી તણા ને ગરીબ ભુંડા હાલમાં;
અપરાધ જે કાંઈ તેમણે જાણે અજાણે જે કર્યા,
ડાહ્યા ક્ષમા કરતા ગયા અપરાધ અંતર નવ ધર્યા.

એક પાદશાહના હબુરીએ કાંઈક વાંક કર્યો, તેથી તે શિક્ષાને પાત્ર થયો. સારે પાદશાહે પોતાના ખવાસમાંથી એક જણને અભિપ્રાય પૂછ્યો કે આનું શું કરવું! તેણે કહ્યું કે, જો આ સેવક આપની જગ્યાએ હોત તો તેને ખરેખર શિક્ષા કરત. પાદશાહ કહે કે તું જ્યારે મારે ટેકાણે નથી સારે મારે તારા અભિપ્રાય કરતાં ઉલટું કરવું જોઈએ; એટલે તારો અભિપ્રાય શિક્ષા કરવા બણી છે તો મારો અભિપ્રાય તેને ક્ષમા કરવા બણી થવો જોઈએ કારણ કે, એ માણસને તેના અપરાધે ખોટો દેખાડ્યો તો માફ ક્ષમા કરવું તેને સારો દેખાડશે, કહ્યું છે કે:—

દુહો—સેવકનો અપરાધ કદી મોટો ધણો ગણાય;
સેવ્યતણી તેપર ક્ષમા, ઉત્તમ અતિ મનાય.

જ્યારે કોઈ અપરાધીથી કાંઈ અપરાધ થયો હોય, સારે તે ક્ષમારૂપી આશરો માગે છે, તો યોગ્ય છે કે, તેને તે તરતજ આપવો જોઈએ. જેથી પ્રભુ પણ ક્ષમા કરનારને પોતાના બણીથી ક્ષમા કરે.

દુહો—પ્રભુ પાસથી તું કરે, ક્ષમાદાનધંધાય;
કરીને કૃપા ઉદારતા; કરી દે વાંક ક્ષમાય.

કાંઈ રાગએ એક જણને કામ ઉપર મોકલ્યો હતા, તેનાથી રાગને ઠીક ન લાગે એવું કાંઈ કામ બની ગયું. રાગએ તેને ઉઠા કર કરીને કેદમાં નાંખવાની આજ્ઞા કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને બહુ ધમકાવ્યો. તેણે કહ્યું કે, અહો અધિપતિ, આવતી કાલે સર્વે જગતોના અધિપતિ આગળ જો આપનાં કૃત્યની પૂછપરછ થશે અને કદાપિ આપને તેનો ઉત્તર દેવો પડશે તો આપ કઈ વસ્તુને સહાય લેખે ઓથે રાખશો ? રાગ કહે છે કે, પ્રભુની ક્ષમાની ઓથ હું રાખીશ. આ સાંભળીને તે બોલ્યો કે, હું જ્યારે આપની પાસે ક્ષમાની ઓથ માગું છું ત્યારે આપે પણ મને તે આપવી જોઈ એ. કારણ કે પરમેશ્વર ભણીથી ક્ષમાનો આશ્રય મળવાનો આધાર અધિપતિઓ પોતા ભણીથી બીજાને ક્ષમા કરશે તે ઉપર છે.

દુહા—હું અપરાધી આપનો, આપ પ્રભુના તેમ;
આપ ક્ષમા કરતાં પ્રભુ, ક્ષમા આપશે એમ.

આવું સાંભળીને પાદશાહે તેને છાડી મૂક્યો, અને તેના અધિકાર ઉપર પાછો મોકલ્યો.

દુહા—ક્ષમાવાન જનને મળે, રિદ્ધિ સિદ્ધિની સાથ;
ક્ષમા પ્રકાશજ પામતાં, હૃદય પ્રકાશિત થાય.
ક્ષમા ઝિરાજે જે મને, ફૂલવાડીની સમાન;
સરસ સુગંધી પ્રસરતાં, લે દે આદરમાન.
વિશ્વંભરના દ્વારમાં, ક્ષમા મિત્ર લખાય;
પ્રભુ મિત્ર જેનો બને, તો તું કાં નવ થાય ?

ઉપર પ્રમાણે ક્ષમા રાખવા વિષે કહેવામાં આવ્યું; પણ તેનો ઉપયોગ સીમા ઉપરાંત થઈ જાય તેની સંભાળ રાખવાની અગત્ય છે, માટે કહે છે કે:—

દુહા—ન્યાયતણા નિયમો વિષે, વાંકતણી છે સીમ;
અઘટિત ક્ષમા ઘટે નહિ, એવો ન્યાયી નીમ.
અપરાધો અટકાવવા, નિયમતણી છે ભોંત;
ક્યાં સુધી ઘટે ક્ષમા થવી, તેની સમજો રીત.

ગીતિ—ગુણ ક્ષમાનો સારો, પણ જનને જે દુઃખ અતિ દે ભારે;
તે જનના ધા ઉપર, ક્ષમા મલમ ના લગાવશે ત્યારે.

છાપા—છાપ ઉપર ને દયા, કદી કરવામાં આવે;
 તો સૌ માણસ ઉપર, ત્રાસ અધિકા વતવે;
 કુટીલ હુઆ હોય, દયા તે પર ને થાય;
 ભલા રૂઝ જન ઉપર, કોપ કરવાનું ગણાય;
 તીખા જેના દાંત અંતિ, તે વરૂ પર કંરણા કરો;
 તો બકરા ઉપર ધણું કરી, કોપ કરોછો બહુ ખરો.

દુહો—શિક્ષા બદલે જલ્મને, ક્ષમા મળે તૃપ્તિ પાસ;
 દાઝ્યા ઉપર ડામ સમ, ત્રાસેલા પર ત્રાસ.

સવૈઆ—છૂટ જેનો નહિ ન્યાય નિયમમાં, તેવું પાણી પીવું તોય;
 એ અપરાધ ગણાય ન્યાયથી, ભલે બાધ ખીજે નવ હોય;
 ન્યાય નિયમમાં આસા આપી, એવો ધાત ક્યે નહિ પાપ;
 ક્ષમા કર્યાથી નિયમ પળે નહો, તેવી ક્ષમા કરો નહિ આપ.

પાદશાહી રાજનીતિ.

મણિલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી, બી. એ.

૧૯૦

સ્વાશ્રય.

જગન્નાથ પંડિતને પોતાના પરાક્રમનું એવું અભિમાન હતું કે તેણે પોતાના પ્રસિદ્ધ રસગંગાધર નામના ગ્રંથમાં દર્શાવેલું આપવા માટે પણ પારકાં કાવ્ય લેવાં ઠીક ધાર્યાં નથી, ને તેણે લખ્યું છે કે “કસ્તુરી ઉત્પન્ન કરી શકે તેવો મૃગ શું પુષ્પના ગંધને સેવશે ?” પારકા ઉપર આધાર ન રાખવામાં ખરો પુરુષાર્થ સમજી રાજમુકટ તજી આખમાં રમતા શ્રીભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે “ગંગાના તરંગની ઝીણથી શીતળ થયેલાં, અને વિદ્યાધરાદિ દેવથી રમણીય થયેલાં એવાં હિમાલયનાં સ્થાન શું લય પામી ગયાંછે, કે મનુષ્યો અપમાનયુક્ત પરપિંડ ઉપર આસક્તિ ધરી રહ્યાંછે ?” સંસારમાં વસવું તો પોતાનાજ બાહુબલે પ્રાપ્ત કરેલા ઉપર સતોષ રાખવો, ને તેમ ન થઈ શકે તો પારકાના ઉપર આશા રાખી પડ્યાં રહેવા કરતાં સંસારમાંથી જતાં રહેવું, ને કળ

ફક્ત ઉપર નિર્વાહ કરવો તે સારો, એમ એ કવિના લખવાનો હેતુ છે. આવી વૃત્તિનાં માણસોએ જગતને ધણામાં ધણો ઉપકાર કર્યો છે, તેમ પોતાનાં નામ અમર કર્યા છે. નાનપણમાંથીજ, છોકરાંની ટોળીમાં રમવાના સમયથી પણ પોતે બધાના નાયક થવાની ઇચ્છા રાખનારાં કે નિશાળમાં પાઠ કરવામાં “પરીક્ષામાં કોઈનામાંથી જોઈ લેવાશે” એવી આશા રાખવામાંજ પાપ ગણનારાં, મોટપણે અતિ પરાક્રમી અને ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. કોણ એ માને કે પહાડપર્વતની બખોલોમાં ઉછરેલો એક હવાલદારનો છોકરો ચક્રવર્તી રાજા થશે? પણ તેજ શિવાજી. કોણ એમ ધારે કે તુલસીના એક ખારવાનો ગરીબ છોકરો આખા યુરોપને ધુળવશે? પણ તેજ નેપોલીઅન. એક સુતારનો છોકરો એક દિવસ કોઈ ન્યાયસભામાં એક સિંહાસનને રંદો મારતો હતો, ત્યારે તેની કોઈએ મશ્કરી કરી કે એને આટલું ધસી ધસીને કેમ સાફ કરે છે?” પેલે છોકરે કહ્યું કે “એક દિવસ મારે એના ઉપર બેસવાની ઇચ્છા છે.” તો તે સાંભળીને સર્વને હસતું આવ્યું; પણ ખરેખર તે છોકરો છેવટે તે સિંહાસન ઉપર બેઠો, ને કોઈનો જડજ થયો! જેણે વરાળ યંત્રનો ઉપયોગ બનાવ્યો છે તે કોણ હતો? ઇજનમાં વરાળને જવા આવવાના માર્ગમાં હાલ જે કળ રખાય છે, તે ઠેકાણે એક ઢાંકણું રખાતું તેને ઉધાડ અડકાવ કરનાર મજૂર હતો! પણ તેણેજ હાલની જે કળ તે ઠેકાણે મુકાય છે તે શોધી કહાડી છે! વિદ્વાનો, પંડિતો, આચાર્યો, એજ પ્રમાણે ઘણા અપ્રસિદ્ધ સ્થાનથી અકાલે પણ સૂર્યના જેવા પ્રકાશી નીકળ્યા છે. પણ તે સર્વેના પરાક્રમની કુંચી માત્ર એકજ હતી. સ્વાશ્રય. નાનામાં નાની વાતથી તે મોટામાં મોટી સુધીમાં તે બધા લોક સ્વાશ્રય વિના ખીખનો આધારજ રાખતા નહિ.

સ્વાશ્રયમાંજ ધણુક ઉત્તમ ગુણો ખીલી નીકળે છે; ને તે ગુણોથીજ માણસ સુખી થાય છે, અને પૂજ્ય ગણાય છે. જે મહાન્ ગુણ સ્વાશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સંતોષ છે, અને તેનીજ જેડે ધૈર્ય પણ આવ્યું આવે છે. સંતોષી અને ધૈર્યવાન સ્વાશ્રયી મનુષ્ય પ્રમાણિક અને ન્યાયી થાય છે. સ્વાશ્રય, સંતોષ, ધૈર્ય, અને ન્યાય, તથા પ્રમાણિકતા, એટલા ગુણોનું નામજ સ્વતંત્રતા કહેવાય છે. જેની તેની વાતની નાજ પાછાં કરવી, કે જેમાં તેમાં દોષ કાઢવા, કે સર્વતું અપમાન થાય તેવી ઉદ્દતાઈ

રાખવી, એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી. સ્વતંત્ર છે તે એટલે સ્વાશ્રયી છે તે, ઉદ્યોગી હોય, દયાલુ અને શુદ્ધ હોય, એમાં તો કહેવુંજ શું ? ટુંકમાં સ્વાશ્રયથી સદ્વૃત્તિનો ખરો ઉદય થાય છે, ને સર્વદા કલ્યાણ પેદા થાય છે. સ્વાશ્રય વિના કોઈ સુખી કે મોટું થઈ શક્યું નથી. વગવસીલાથી કે ખુશામદ ગુલામગીરીથી કદાપિ કોઈને અધિકાર કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય, પણ તે યોગ્ય રીતે દીપે કે ભોગવાય તે માટે તો સ્વાશ્રયનીજ અપેક્ષા છે, એટલે જો સ્વાશ્રય ન હોય તો તેવું જો મળ્યું હોય તે પણ લાંબું ટકતું નથી, માટે સર્વત્ર સ્વાશ્રયજ વિજ , સ્વાશ્રયજ પૂજ્ય છે, એમ યથાર્થ સમજી નિરંતર આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો, જે આપણાથી થઈ શકે તેની પારકા ઉપર આશા ન રાખવી, જે આજ શાય તેને કાલ ઉપર ન રાખવું, જે સવારે થાય તેને સાંજ ઉપર ન ધકેલવું, ને ક્ષણ પણ ઉદ્યોગથી વિરામ ન પામવો. લણવામાં, રમવામાં, ખાવામાં, વ્યવહારમાં, ધર્મમાં, સર્વત્ર સ્વાશ્રયનોજ વિજ્ય છે. માટે તેવી ટેવ બાળકપણાથીજ પાડવી.

બાલવિજ્ઞાસ.

૧૯૧

યોગ્ય માતા.

યોગ્ય માતા સો શિક્ષક કરતાં પણ અધિક છે. કુટુંબમાં માતા, એ સર્વ હૃદય અને સર્વ ચક્ષુને આકર્ષણ કરનારી છે. એનું અનુકરણ પ્રતિક્ષણ થયાંજ જાય છે. કહેવા કરતાં કરવાની રીતિની અસર માણસ ઉપર સત્તર થાય છે. ઉપદેશ કથવા કરતાં તેમ કરી બતાવવું વધારે શ્રદ્ધા પેદા કરવાવાળું નીવડે છે. વાણી વિનાનો સિદ્ધ ઉપદેશ કરવાનો એજ માર્ગ છે. જે ઘરમાં બોલાતાં ઉપદેશનાં વચન, વર્તનદ્વારા પ્રતિક્ષણ લાંગવામાં આવે છે, તે ઘરમાં ઉછરનાર બાલક કદાપિ ચારિત્રવાળું થતું નથી. નિરંતર એવુંજ બને છે કે બાલકનું લક્ષ કૃતિ ઉપરજ જાય છે, ઉપદેશ ઉપર—વાણી ઉપર—નહિ. વાણીગત ઉપદેશ સમજવાનું સામર્થ્ય તો બહુ પાકું વય થયા પછી આવે છે; પણ પ્રત્યક્ષ આચારને જોઈ સમજી લેવાની શક્તિ છે તે બાલ્યથીજ હોય છે. કૃતિ ને ઉપદેશ વચન અન્યોન્યથી વિરુદ્ધ હોય તો લાભ નથી થતો એટલુંજ નહિ પણ ઘણી

હાનિ થાય છે; એ રીતિનું અનુકરણ કે લક્ષ કરનાર, નીચમાંનું નીચ દુર્વ્યસન—નામરદાઈનું પ્રથમ લક્ષણ—ઠગાઈ શીખે છે, એવયની થઈ વાણીમાં સર્વને ઉઠાવતાં શીખે છે. બાલક પણ માણસની વાણી અને કૃતિની એકતા વિષે જોઈને સંકલના બાંધી શકે છે, ને માયાપના વર્તન ઉપર નિરંતર ધ્યાન આપી તે ઉપરથી પોતાના વિચાર બાંધે છે.

અનુકરણ કરતે કરતે સમજવામાં પણ ન આવે એવી સૂક્ષ્મ રીતે માણસની વૃત્તિ બધાવા માંડે છે, ને દીર્ઘકાલે સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ થઈ નીવડે છે. બાલકની દૃષ્ટિ નિરંતર તેની માતા ઉપરજ ઠરેલી રહે છે કારણ કે તેજ, તેના પિતાના કરતાં, તેની પાસે વધારે સમય હોય છે. ઘર છે તે સ્ત્રીનું રાજ્ય છે; ત્યાં તેનો અધિકાર નિરંકુશ પ્રવર્તે છે. તેની નાની પ્રજા ઉપર તેનો અધિકાર સારી પેઠે ચાલે છે, ને તે પણ નાના મોટા પ્રતિપ્રસંગે તેનાજ મોં સામું જુએ છે. માતાના આચારવિચારપરજ તેમનું ધ્યાન જાય છે. માતાનુંજ તેઓ અનુકરણ કરે છે. નાના કુમળા ઝાડના છોડની છાલમાં એક બે ઝીણા આંકા ચપ્પુવડે પાંચા હોય તો તે, જેમ જેમ ઝાડ વધતું જશે તેમ તેમ વધીને મોટા થતા જશે. બાલકના મનમાં જે કાપા પડે છે તેનું પણ આમજ સમજવું. ઉમરે પહોંચતાં તેજ ઝીણા ધસારા મોટા ધાબા જેવા થઈ રહે છે ને બાલકના ચરિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપે છે. આ પ્રમાણે બાળકોદ્વારા તેમની માતાજ ફરીથી જીવતી થાય છે. એની વૃત્તિ, વાણી સર્વની હાયા તેમનામાંજ જણાય છે. માતાનો સ્નેહ એ કોઈ ઇશ્વરી યોજના છે. તેના ઉપરને પ્રેમ સર્વને સહજ છે ગમે ત્યારે—સુખમાં, દુઃખમાં—ગમે તે વયમાં—પણ બાલકો માતા ઉપરજ દૃષ્ટિ કરે છે. નથી તે આવતાં દુઃખની વિટંબનામાંથી છૂટવાની સલાહ લેવા માટે, કે વિપત્તિની વિષમ વેદનાથી મુક્ત થવાની સહાય માટે, પણ કેવલ પ્રેમ, સ્નેહ, મમતાના મૃદુભાવથી પોતાનું દુઃખ વીસરવા કે સુખને અધિકાધિક દીપિત કરવા માટેજ માતા આગળ આવે છે.

સ્ત્રીઓનું જે યોગ્ય ગૃહરાજ્ય છે તે યથાર્થ રીતે ચાલે, તો તે ઉપરજ આખા દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ કે અયોગ્યતા નથી. ઉન્નતિનો મુખ્ય અંશ સ્ત્રીજાતિએ કરેલા સંસ્કારથીજ બધાય છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહે છે કે યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તજ્ઞ લેચતાઃ ॥ જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ

રમે છે. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે સ્ત્રીને પોતાના ચોખ્ખા વિભાગમાં પૂર્ણ અધિકાર આપી કામ કરવા દીધું હોય તો બહુ સારાં ફલ થઈ, આખા દેશની ઉન્નતિ સુધીમાં પણ તેની અસર ફેલાય છે. પ્રતિગૃહની માતાના ખોળામાં રમતું નાનું બાળક એ ભવિષ્યની પ્રૌઢ પ્રજાનું બીજ છે; ને જે રીતે આ બીજ કેળવાશે તે રીતિની આખા દેશની પ્રજાની સ્થિતિ થશે; માણસની વૃત્તિ ધડવાના કામમાં સ્ત્રીની સમાનતા કરી શકે તેવા બીજો શિક્ષક નથી. ચારિત્રનું ઔનત્ય એજ દેશોન્નતિનું ચિહ્ન છે. એ ઉન્નતિ કરવામાં સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ભાગ છે. જેમ ગૃહ, વ્યવહાર, દેશ, તેમણે શાપેલાં ચારિત્રબીજથી ફાલતા વૃક્ષદ્વયે પ્રપુત્ર અને પરિતૃષ્ઠ થાય છે, તેમ ઉત્તમ ધર્મવાસના પેદા થઈ, પરલોક સુધારવામાં પણ તેના તેજ ચારિત્રબીજ ઉપયોગી છે. આમ પોતાનું તેમ પોતાના પૂર્વજોનું કે ભાવિ પ્રજાનું સર્વનું ઐહિક અને આમુષ્મિક શ્રેય સ્ત્રીઓનેજ હાથ છે. **દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગઃ પિતૃણામાત્મનઃ.**

સ્ત્રીઓ નિરંતર પ્રેમદ્વારા શિક્ષણ આપે છે. પુરૂષ એ જનમંડલનું બુદ્ધિસ્થાન—મન છે; પણ સ્ત્રી તેનું પ્રેમસ્થાન—હૃદય છે. પુરૂષ જનમંડલનો નિર્ણેતા છે, સ્ત્રી તેને રસાર્દ કરી પ્રવર્તાવનાર છે; પુરૂષ જનમંડલનું બલ છે, પણ સ્ત્રી તેનું લાવણ્ય, આલુષણ તથા સુખ છે. સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પણ તેમના પ્રેમદ્વારાજ બહાર પડે છે. આમ યદ્યાપિ પુરૂષો બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા છે, તથાપિ સ્ત્રીઓજ માણસની રસભાવનાને કેળવે છે—રસભાવનામાંથીજ ચારિત્ર બંધાય છે. પુરૂષનું માનપૂર્વક સ્મરણ થયાં કરે છે. સ્ત્રીના ઉપર અભિન્ન પ્રેમભાવથી લીનતા થાય છે. પુરૂષ આપણને જે વાતની શ્રદ્ધા કરાવી શકે છે તે વાત ઉપર સ્ત્રી આપણો પ્રેમ બેસાડી આપે છે:—આમ સ્ત્રીદ્વારાજ આપણે ચારિત્રના સ્વરૂપને પામીએ છીએ.

ગરીબમાં ગરીબની ઝુંપડીમાં પણ આવી સન્નારી અધિષ્ઠાત્રા હોય તો અનંદ, સુખ, સમૃદ્ધિ, ચારિત્ર સર્વે સહજમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આખાલવૃદ્ધ સર્વને સારૂ ગૃહ એ સાતમાં સારી શિક્ષણ લેવાની શાલા છે. ત્યાંજ સર્વે પ્રસન્નતા, ધૈર્ય, આત્મયમન, સહાયશીલતા અને કર્તવ્યતાનાં સ્વરૂપ સમજી અનુભવે છે. એજ સ્થલે વિનય, વિવેક, સર્વ બળાય છે. આમ માતાને આધીન હોઈ સારાં ગૃહ તેજ સારા ચરિત્રને ઉછેરનારાં નીવડે છે.

જેમ સનારીના અધિકાતાપણમાં રહેલા ગૃહમાં ઉછરેલાં બાલક ધણી ઉત્તમ પ્રકારનાં નીવડે છે, તેમ અસનારીની છાયામાં ઉછરતાં બાલકનો ભવ ખરાબ પણ થાય છે. જે નારી જાતે કુછંદી, વઢક્ષી, અસંતોષી, અબણુ છે તેનાં બાલક સારાં નીવડનાર નહિ. તેમનામાં તેમની માતાનીજ છાયા પડવાની, અને પાછળની વયમાં ગમે તેટલા સુશિક્ષણના નિર્મલ જલથી પણ તે ધોવાવાની નહિ. વિલાયતની એક પ્રખ્યાત “મીલ”ના “રિપોર્ટ” પરથી જણાય છે કે તે મીલના કારભારીઓએ એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે તેમાં રહેવા આવનાર માણસની માતા વિષે માહિતી મેળવ્યા પછી તેને દાખલ કરવો. જ્યારે વેપાર રોજગારના ધંધામાં હિસાબે લેખાય તેવી રીતે માણસના ચારિત્રનો આંકડો તેની માતાના વ્યવહારપરથી કરી શકે છે. ત્યારે સમજશે કે માતાની અસર બાળકપર કેટલી હોવી જોઈએ. એટલે સુધી પણ સિદ્ધ રીતે અનુભવાયું છે કે બાપ ગમે તેવો નઠોર હોય, પણ મા સુશીલ ને યોગ્ય હશે તો બાલક સારાં નીવડશે, પણ એથી ઉલટું બાપ ગમે તેવો સારો છતાં, મા નકારી હશે તો બાલક સારાં નીવડવાના નહિજ.

સ્ત્રીઓ જે કામ કરે છે, જનમંડલની જે અપ્રતિમ સેવા કરે છે તે ગુપ્ત રીતે ને લોકોની દૃષ્ટિએ ચઢ્યા વિનાજ થયાં જાય છે; છતાં પણ કોણ કહી શકશે કે તે કશું કરતી નથી? તેમનાં બાવલાં ઉભા કરવામાં આવ્યાં નથી, તેમની પૂજા ઘેર ઘેર થઈ નથી, તેમની વાહવા ગવાઈ નથી, પણ તેમનાં કામ, એ બધું જેના જેના વિષે થયું છે, તે સર્વ કરતાં મોટાં છે. ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રી ‘વ્યાકરણભાષ્ય’ કે ‘શાકુંતલ’ કે ‘માધ’ ની રચનારી થઈ નથી; ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રીએ ‘રાવણ’ કે ‘જરાસંધ’ કે ‘કંસ’ને માર્યા નથી, ‘સમુદ્રમાં સેતુ’ બાંધ્યા નથી; ખરી વાત છે કે તેમણે ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયણશાસ્ત્રના શોધ કર્યા નથી, પણ તેઓએ આ સર્વ કરતાં ઉત્તમ અને મહત્તમ કામ કરેલું છે, કેમકે તેમનાજ ખોળામાંથી એ બધું સાધનારા પુરોના બલ ઉદ્ભવ્યાં છે, તેમનાજ પ્રેમામૃતથી ચારિત્રવાળાં સત્સ્ત્રીપુરુષ પુષ્ટ થયાં છે—તેજ સર્વ કરતાં મોટી કરામત છે !

પતિનું વચન પાળવા માટે વાત્સલ્ય પ્રેમનો ઉત્કટ ભોગ આપતી કૌશલ્યાની પ્રેમાર્દ્ર કર્તવ્યપરાયણતાજ રામના મૃદુ પણ પરાક્રમયુક્ત વીરભાવનું બીજ નથી એમ કોણ કહી શકશે? અમેરિકાની સ્વતંત્રતા સ્થાપનાર જર્મીન વોશિંગ્ટન, આખા યુરપને ઉચ્છલપાથલ કરનાર નેપોલીયન બોના-

ખાઈ, ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક સભ્ય સ્થાપનાર કોમવેલ, પશ્ચિમી લોર્ડ બેકન, તથા લોર્ડ બ્રુહામ, પ્રખ્યાત જર્મન કવિરાજ ગેટી, શીક્ષર, તેમજ અંગ્રેજ કવિ સ્કોટ, એ સર્વેની માતા ધણી શ્રેષ્ઠ હતી, એમ ઇતિહાસમાંથી જણાય છે; અને તેમની મહત્તા એ તેમની માતાની સદ્ગુણનાનુંજ ફલ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. સમર્થ ધર્મપ્રવર્તકોમાં પણ માતાની શુદ્ધ છાયા જણાય છે. કૌશલ્યા અને યશોદાના ઉછંગમાંથીજ કૃષ્ણ ને રામ નીવડ્યા છે; તેમના પિતા દશરથ તથા નંદને આજ કોઈ ઝાઝું સંભારતું નથી પણ તેમની માતાનાં તો ઘેર ઘેર પૂજન થાય છે. ક્રિસ્તીઅન ધર્મ ચલાવનાર ક્રાઈસ્ટના પિતાનું નામ સુદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ નથી. કેવલ તેની માતા “ મરીઅમ અથવા મેરી ” તે ધર્માનુયાયીની પૂજા પામે છે. શૂરા રજપૂતો જે યુદ્ધમાં પડી કેસરીઆં કરતા તે તેમની માતાના ધાવણનું વીર્ય હતું. યુદ્ધથી પરાંમુખ થયેલા પુત્રનું મોં ન જોનાર માતા ખરા પ્રેમથી, ધર્મથી, શૌર્યથી યુક્ત હોવીજ જોઈએ ! આપણા દેશના મુસલમાન પાદશાહમાં અકબરની માતાની છાયા અકબરમાં હતી એમ કહેવાય છે, અને શિવાજીએ પણ મુસલમાનને નિર્મલ કરવાનું પાન પોતાની માતાના દૂધમાંથી કર્યું હતું એમ જણાય છે. આમ માતાની સમ્બંધા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આથી ઉલ્લેખ દાખલા પણ ધણાં છે. પ્રસિદ્ધ કવિ લોર્ડ બાયરનની માનો સ્વભાવ કરડો તથા ખરાબ હતો, ને તેનીજ છાયા એ કવિના ચીડીઆ તથા કોંધી સ્વભાવમાં નિરંતર જણાતી. લોકોમાં જે વાત ચાલે છે કે કોઈ ફ્રાંસીએ ચટનાર પુત્રે પોતાની માતાને પાસે બોલાવી તેનો કાન કરડી ખાધો હતો તે પણ આ સિદ્ધાંતનાજ ઉદાહરણરૂપ જાણી.

આ પ્રમાણે સર્વથા ગૃહની, કુટુંબની, ગામની, દેશની, સર્વની, ઉત્પત્તિનું મૂલ સન્નારીરૂપ શુદ્ધ માતા એજ છે.

સર્વ ગૃહસંસ્કારનો આધાર માતા ઉપર દરે છે, ને સારી માતાથી સારાં પરિણામ અને નફારીથી નફારાં પરિણામ પણ અનુભવાય છે. ત્યારે સિદ્ધ થાય છે, કે માતાની સુબુદ્ધિ અને સુશીલતા ઉપર મુખ્ય આધાર છે. પુરૂષને સુશિક્ષણની જેવી ને જેટલી અપેક્ષા છે, તેવી અને તેટલીજ અપેક્ષા સ્ત્રીઓને છે. જેથી એકની બુદ્ધિ સ્ફુરિત થઈને વ્યવહારમાં કામ આવે છે તેથીજ બીજીની પણ થઈ તેટલીજ ઉપયુક્ત થાય છે. સ્ત્રીઓને પોતાનાં કામકાજમાં વ્યવસ્થા રાખવાની ટેવ, તથા સર્વ વ્યવહારમાં દૂર-દર્શીપણું. એ બે ગુણ ધણા ઉપયોગી છે. તે ઉપરાંત કરકસરની ટેવ પણ

અમુક છે. એ સર્વ જેથી વધે તેવા શિક્ષણનો તેને ખૂબ ઉપયોગ છે. છતાં સ્ત્રીપુરુષના આપાર સ્વાભાવિક રીતેજ બુદ્ધ હોવાથી સ્ત્રીપુરુષનું શિક્ષણ અમુક વય સુધી એક હોઈ શકે. પણ થઈ બુદ્ધ પડવુંજ નોંધ્યે, સુશિક્ષિત માતાઓ આ પ્રમાણે પેદા થાય છે. તેમ થવાથી દેશની ઉન્નતિનાં બીજ રાપાય છે. જે જે દેશ પામમાલ થયા છે, તે તે દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણ ઉપર લોકો ધ્યાન ન આપવાથી તેમ થયું છે, માટે સ્ત્રીની ઉન્નતિમાંજ સર્વની ઉન્નતિ છે એમ જાણી જેમ અને તેમ દેશમાં સન્માતાની વૃદ્ધિ થાય એવો પ્રયત્ન સર્વેએ કરવો નોંધ્યે.

આ પ્રકારે યોગ્ય માતાઓ જે ઘરમાં હોય, તે ઘરના સંસ્કાર બાલકનામાં અતિ ઉત્તમરૂપે જડાય છે, અને મોટપણે ચારિત્રરૂપે સ્પષ્ટ થઈ, એવા મનુષ્યદ્વારા સંસારને દષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે છે. ચારિત્રનું નિદાન ઉત્તમ. ગૃહસંસ્કાર છે, ને તેનો આધાર માતા ઉપર છે.

ચારિત્ર.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી. એ. એલ. એલ. બી.

૧૯૨

રાજમહેલ.

રાણા ભૂપસિંહનો રાજમહેલ એક મોટા બગીચાની વચ્ચેવચ્ચ હતો અને બગીચાની આસપાસ એક કોટ જેવી ચારે પાસ ફરતી ભીંત હતી. ભીંતમાં યુરજોનું અનુકરણ હતું અને બધે ઠેકાણે કાંગરા હતા. ભીંતની ઉંચાઈ દશેક હાથ હતી. ભીંત પર ચઢાવેલો ચુનો કેટલેક ઠેકાણે કાળો થઈ ગરતો હતો. કેટલેક ઠેકાણે પોપડા વળ્યા હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે પાલખો બાંધી કડીઆઓ કામ કરતા હતા. બગીચામાંના ઉંચાં ઝાડોના લીલાં પાંદડાંનું વન ભીંતોને ખભે ચડી ડોકીઆં કરતું હતું, અને વચ્ચે વચ્ચે સુકાઈ ગયેલાં ઝાડોનાં લાકડાં તથા પાંદડાં વિનાની ડાળીઓ અખડતી હતી અને સાથેનાં લીલાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાથે અથડાઈ તેમને પણ ખેરવી દેઈ પોતાના જેવાં કરવા મથતી હતી. કેટલાંક ઉંચા આંખોને મથાળે રાતા મોર બેઠેલા જણાતા હતા અને ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં નહાતાં.

નાચતા હતા, લીલા વનમાંથી ફૂલની ધોળા કબ્બા નીકળે તેમ આ કોઠાની વચ્ચેવચ મહેલના ઉપલા માળ દીસી આવતા હતા. બામ અને ડાહ્યા પાસની ભીતિ કરતાં મહેલની સંભાળ વધારે લેવામાં આવતી હતી. મળ બે માળનો મહેલ હતો તેમાં બૂપસિંહના વારામાં બીજા બે માળ વધારવામાં આવ્યા હતા અને જાડો ઉપરથી તેજ દેખાતા હતા. પડવાની બીક ઝોઘી કરવાના હેતુથી બીજા માળ કરતાં ત્રીજા માળનો ઘેર નાનો રાખ્યો હતો અને તેના કરતાં ચોથાનો ઝોછો રાખ્યો હતો, ચોથે માળે તો એકજ શયનગૃહનો મોટો ખંડ હતો અને તેને બુદ્ધિધનની કલ્પના પ્રમાણે મુખ્યદોર બાદ આપ્યો હતો. એ શયનગૃહને ચારે પાસ કાચની તક્તીઓ ભીંતને ઢેકાણે હતી. દહોડ બે હાથેલીથી મોટી તક્તી કવચિતજ હતી અને સીસમના ધરમાં બેસાડી હતી. કેટલીક તક્તીઓ ચોખંડી, કેટલીક લંબગોળ, અને કેટલીક છ પાસાંવાળી એમ બુદ્ધા બુદ્ધા આકાર હતા. અંદરથી રાતા કસુંબાના પડદા ભરી દીધા હતા અને કેટલીક બારી આગળ એ પડદાને ઉધાડા રાખ્યા હતા. તે કસુંબાના દ્વાર કોઈ ઢેકાણે ત્રિકોણાકાર, અને કોઈક ઢેકાણે ચતુષ્કોણ હતાં. કેટલેક ઢેકાણે કાચ રંગીન પણ હતા. એ આયનામહેલ ઉપર સૂર્યના કિરણ પડતાં તેનું પ્રતિવિમન તીવ્ર થતું અને મહેલ બહાર-ભીંત બહાર-નીચે ઉભેલા જોનારની આંખ પણ એકદમ તેનું પ્રતિક્ષ્ણ સહી શકતી ન હતી. કન્યાવય ગયા છતાં પણ ઘાટડી ચણીઓ પહેરનારી કાઠીઆવાડની કઢાવર સ્ત્રીના જેવો રાજમહેલનો દેખાવ હતો. ફરતી મોટી ભીંત કાળા પટાવાળા ધોળા ચણીઆના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાત્રી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલીછમ ઘાટડી શરીર ઢાંકી નેકા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરા પર જાડો દેખાતાં હતાં, અને તેમના શિખર પર દીક્ષા ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં ઢંકાયેલા સ્તનમંડળનો આભાસ ઉપત્ત કરતી હતી. સૌને માથે મથાની પેઠે મહેલના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર દ્રશ્ય ભારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ ભારતું હતું. એ નારીની સેથીના આગલા છેડાપર બોર મુક્યું હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અચ્ચાગે ઉડતો ઉડતો એક પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મોંપરનાં છુદણાં-ત્રાજવાં જેવા લાગતા હતા.

આ મહેલની અંદર વસ્તી ગમે તેટલી હો પણ સૂર્યના તાપથી સળગતા જતા આકાશ-ધુમટ નીચે એકાંત એકલા ઉભેલા આ મહેલ બણી

પાસે પાસે આવતો પુરુષસંધ આધેથી ઉચું જોઈ ચેતના તેજસ્વી પ્રભાતના તક્કામાં ક્રમાંત થતો હતો, સૌનાં મોં રાતાચોળ બનતાં હતાં; પરસેવો વળતો હતો; અંમરખાં બીનાં થતાં હતાં, અને મહેલ પાસે આવતાં-છાંયડો પાસે આવતાં-પગનું જોર વધતું જતું હતું. તક્કામાં રમી રમી આવતો વખત થયે-પેટમાં કુકડાં બોલતાં-રમતીઆળ બાળક સઉ સાથે ઊડી ધરબણી વૃત્તિ કરે અને માને સંભારે તેમ નગર ઊડી રાજમહેલ ભણી ધસતું મંડળ દરબારના અને રાણાના વિચાર કરવા માંડતું હતું અને ખટખટનાં ભુખ્ખાં ચિત ફળ આપવા તળે ઉપર થતાં હતાં. ધણી ગાડીઓ વચ્ચેથી આગળ નીકળી રાજવાહન ધસે એમ દરબારનો દીવસ હોવાથી આવતા નીરપેક્ષી કૌતુકવાન સામાન્ય લોકવર્ગના સંધમાંથી જુદો પડતો અમલદારોનો નાનો પથ્થુ સમઝાસજડી થતો સંધ આગળ નીકળી આવતો હતો અને બીજા લોક તેને માર્ગે આપતા હતા.

આવતા સરધસને સમાસ આપે એવો મોટો ભોંતનો દરવાજો હતો. દરવાજાને બે મોટાં કમાડ જડાં અને લોખંડના ચાપડાથી નીચેથી તે ઠેક ઉપર સુધી જડી દીધેલાં હતાં. દરવાજાના માથા ઉપર એક મેડી હતી ત્યાં ટકોરખાનાવાળા બેસતા અને રાતદિવસના પ્રહર, દરબારના અવનવા બનાવો, તથા મહિમાવાળા દિવસો, જુદા જુદા રાગની ગર્જના મચાવી મૂકી, નગર સુધી જણાવતા. આખી ભોંતની જોડે અંદરથી ફરતો સાંકડો ઓટલો હતો તથા બુરજમાંથી તોપો ગોઠવાય એવી જગા અને કાણાં હતાં. જુદે જુદે ઠેકાણે આ ઓટલાપર ચડવાના અંદરથી દાદર હતા અને દરવાજા પરની મેડીમાંથી ઓટલા પર જવામાં બારણાં હતાં; મેડીની નીચે કમાડની પાછળ મોટા બે ઓટલા હતા તે ઉપર રાતદિવસ સિપાઇઓ સૂતા, બેસતા, ગપાટા મારતા, કટાતી તરવારો ધસી તાજી રાખતા, બંદુકો ગોઠવી મૂકતા, અને ચોકી કરતા. આજ તેઓ હારબંધ ઓટલા નીચે દરવાજામાં ખૂંટા ચઢી ગયા હતા અને અમલદારો અંદર જાય તેમ તેમ સલામો કરતા હતા. એકબે સવારો અંદર બહાર આવ જાય કરતા હતા અને કંઈ કંઈ સૂચનાઓ કરતા હતા.

દરવાજામાં પેશ ઓટલે ચારે પાસે ઝાડી જેવી ઝાડની ધટા અને વચ્ચે વચ્ચે ખરેલાં પાંડાથી ભરેલી પંખે ચાલવાની સાંકડી નંગો નગર પડતી હતી. નેણાની આસપાસ કોસના વહેતાં નિર્મળ પાણી ભરેલી નીકા હતી, તેમાં

અડોમણી અને ખચુતરી ઠેકણે ઠેકણે ચાચો બોળતાં હતાં નહાતાં હતાં, અને પાંખો ફફડાવતાં હતાં. કોસનો અભિમ અવિચ્છિન્ન ચીકાર શબ્દ ઝાડોમાંથી આવતો કાને પડતો હતો; અને નેળોમાં ઉમેલા તથા ફરતા કામ કરતા માળીઓ અને મજુરોના અર્ધાં ઉઘાડાં, તરી આવતી રંગીથી ભરપુર, અને બળવાન કાળાં ચળકતાં શરીર આસપાસના બાગથી અસંવાદી ન હતાં. આ સ્થળે ઇશ્વરચર્યાના ઉપર માનવોની કારીગરીએ હાપણુડાણુડાપણું ધણું ઝોણું કર્યું છે અને જુના વખતના સંસ્કારોને સ્મરણમાં રાખવાનો પ્રયત્ન અત્રે ધસાયો નથી; આવા આવા વિચારો મુંઝાઈમાં ઉછરેલા મુંઝાઈના કૃત્રિમ બાગબગીચાના અનુભવી નવીનચંદ્રને દરવાજામાં પેસતાં થયા. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં લખેલા ચિતાર નાટકરૂપે તેની આંખ આગળ ખડા થતા જણાયા. તેના મન ઉપર ગંભીરતાનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું.

ચોપાસ, જામફળ, દાડમ, સીતાફળ, રામફળ એવાં એવાં ફળનાં નાનાં મોટાં ઝાડ હતાં. કંઈ કંઈ ઠેકણે જુદા જુદા રંગના ફળ લચી રહ્યાં હતાં. જુદા જુદા રંગના અને જુદી જુદી વાસનાવાળા ફુલ ધણે ઠેકણે આંખ અને નાકને ઇશ્વરી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કરતાં. કોઈ કોઈ ઠેકણે પોપટ, મોર, કોયલ, ચકલી અને ખચુતર હડતાં, ફળ ખાતાં અને વેરતાં અને પાંખના ફફડાટથી તથા તીવ્ર શબ્દથી સાંભળનારનો કાન ભરી મૂકતાં. માત્ર આંખનેજ દારનારી શોભાથી ભરેલા મુંઝાઈના બાગની નવીનચંદ્રને દયા આવી. તેનું ગંભીર થયલું અંતઃકરણ દ્રવવા લાગ્યું. ઉંચા એકાંત ઝાડ, ઉંચો એકલો મહેલ, સર્વને હાંકતું, તપતું, ત્રાંબા-પિત્તળ જેવું થતું આકાશ, અને સર્વેની વચ્ચે હ્રદ્ય જંતુ જેવો કુબેલો પોતે: એ જોઈ નવીનચંદ્રનું મન દીનવૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

૧૯૩

માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મી.

ગુણસુંદરી સુવાવડમાં સ્વાભાવિક રીતે ખાટલાવશ રહી. સહુએ પોતપોતાનું કામ તે વખતમાં ઉપાડી લીધું અને બેચાર દિવસ તો કામ સારી રીતે ચાલ્યું. પણ ધીમે ધીમે મહાયંત્રનાં સર્વ ચક્ર શિથિલ પડ્યાં અને એ યંત્રની સંભળ રાખનારીની ખોટ અને કિંમત જણાવા લાગી.

પ્રથમ તો ધરનાં સર્વ માણસને પોતપોતાની બાબતમાં જરી જરી અમલ લાગવા માંડી. માનચતુરની સરભરા ઓછી થઈ, કારણ સરભરા કરનારને બીજા કામમાં ગુથાવું પડ્યું, એટલુંજ નહીં પણ એ સરભરા પર દેખરેખ રાખનારી સુવાવડમાં પડી અને તેની ચતુરાઈ, ધીરજ, મોંની મીઠાશ અને અંતરનું વહાલ, વગેરે દેખાડનાર કોઈ રહ્યું નહીં અને ડાસો અકળાવા લાગ્યો. ધરનાં કામમાં વાદ થવા લાગ્યો અને સુવાવડીની પણ સંભાળ એવીજ રહેતી. ધર્મલક્ષ્મીથી હેરોફેરો થતો નહીં અને જરી જરી હેરોફેરો ગુણસુંદરી સાર કરતી, પરંતુ પોતાની દેવસેવામાં હરકત પડવાથી એ હેરોફેરો કોઈ વખત થતો નહીં; અને સહનું કામ તે કોઈનું નહીં એમ થતાં સુવાવડીનું ખાવાપીવાનું પણ મોડું વહેલું થતું, એટલુંજ નહીં, પણ તેના બાળકની પણ સંભાળ લેવાતી નહીં. એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે માનચતુરનું ઔષધ બપોર થતાં સુધી કોઈએ તૈયાર કર્યું નહીં. જમવાની વખત તો થાય શ્વાની? અને ડાસો આકળો થઈને લાકડી લઈ છાનોમાનો ધરમાં સર્વ શું કરે છે તે જોવા ફરવા લાગ્યો. પ્રથમ તો વિદ્યાચતુરની મેડીએ ચડ્યો. વિદ્યાચતુર પોતે બહારથી આવેલો પણ ભૂખ લાગવાથી પલંગમાં સુઈ રહ્યો હતો અને ઉઠી ગયો હતો. તેના પલંગપર માકણની હાર હતી, ચાદર મેલી થઈ ગઈ હતી, અને મેડીમાં વાસીદાનો કચરો એકઠો થયેલો. સડને ગાળો દેતો દેતો ડાસો નીચે ઉતર્યો અને રસોડે ગયો તો દુઃખખા રસોઈ કરવા નહાઈ હતી અને સહ તૈયાર જેવું હતું પણ શાક સમાર્થ વિના પડી રહેલું, અને સામું જોઈ દુઃખખા પણ બેસી રહેલી. ડાસો વધારે ક્રોધમાં આવી ત્યાંથી ચાલ્યો અને પરસાળબણી ગયો તો ત્યાંની મેડીમાંથી માનચતુરનું ગાયન સંભળાયું અને નીચે ચંડિકા હોંચકાપર સુતી હતી તેની સાથે હાથમાં સાવરણી લેઈ અંચળ વાતો કરતી હતી; તે બેમાંથી કોઈએ વાતના રસમાં ડાસાને દીઠો નહીં. ગજાર બણી જાય છે તો સુંદર ખિચારી એકલી ઘડીમાં સુવાવડીનું ઔષધ તૈયાર કરે અને ઘડીકમાં ઘોડીઆમાંના બાળકની સંભાળ રાખે, અને ગુણસુંદરી ખાટલામાં સુતી સુતી ભુખે પેટ ડબતી સુંદરને સૂચના આપે. ક્રોધ હતો તેમાં દયા ઉમેરી ડાસો પરસાળ બહાર નીકળ્યો તો અગાથીમાં ઓકરાં ધમ્મમુક્કી કરે; ધરનું બાચું ક્રોધાકું તેમાં આવી શેરીનું કુંતરું જલ કહાડી હાંપતું હાંપતું ઉભેલું, અને બાચુ સામે કુવો હતો ત્યાં પાણી વ્હારવા મચેલો આકર કાઈની સાથે

ગપાટા મારે. ડોસો કુતરાને હાંકી, બારણું વાત્સી ધર્મલક્ષ્મીની ઓરડી બંધી ગયો. ડોસી દેવસેવામાં હતાં. દહાડો ધણો ચડ્યો હતો તેથી દેવના દીવામાંથી ઘી અને વાટ એ થઈ રહ્યાં હતાં, દીવો ઘેર ગયો હતો, અને દહેરાસરપરના પાટીઆંપર ડોસી રૂ, ઘી, અને દીવાસળી શોધતાં હતાં અને ડોસો બારણામાં ઉભો હતો તેના બંધી એની પુંઠ હતી. સહની રીસ ડોસાએ ડોસી ઉપર કહાડી. બોલ્યા ચાલ્યા વિના વગર નહાયલા ડોસાએ દહેરાસરના પાલખાને અડકી બધા દેવ ઉપાડી લીધા અને પોતાનો ધસારો માલમ ન પડે એવી રીતે નીકળી જઈ ધરના ટાંકા આગળ જઈ તેમાં દેવને પધરાવવા વિચાર કર્યો પણ કાંઈક વધારે શાંત વિચાર થવાથી તેમાં ન નાંખતાં પાણી પીવાની ગોળીમાં બધા દેવને નાંખી દઈ છાનોમાનો પોતાને ઠેકાણે જઈ સુઈ ગયો અને શું તાલ થાય છે તે જોવા લાગ્યો.

ડોસીને દીવાસળી જડી અને તેણે દીવો પ્રગટાવ્યો અને પાલખા પાસે દીવો મૂકે છે તો દેવ ન મળે. ડોસીના દિલમાં ત્રાસ પડ્યો અને ચમકી પાલખાની તળે તથા ચારે પાસે શોધવા લાગ્યાં. લક્તિવાળી ડોસીને સમજણ ન પડી કે આ શો ચમત્કાર થયો. ડોસી દેવસેવાની ઓરડી બહાર આવ્યાં પણ ત્યાં કોઈ હતું નહીં. “બારણું ઉઘાડી અંદર આવી દેવને કોઈ છાનુંમાનું ચોરી તો નહીં ગયું હોય ? માફ ધ્યાન બીજી પાસ હતું” —આ વિચાર થતાં વધારે ફાળ પડી અને બારણું ઉઘાડે તો ડોસાએ કહાડી મૂકેલો કુતરો ઉભેલો અને ચાકર કુવે ગપાટા મારે. “કોઈ ધરભણી આવ્યું હતું ?” એમ ચાકરને પૂછ્યું અને ધમકાવી તેને ધરમાં બોલાવ્યો. ધરમાં પાછાં ફરી અકળાઈ બૂમ પાડી. “ચંચળ ! ચંચળ ! આ જોને મારા દેવ ક્યાં ગયા ?” બૂમ સાંભળી હાથમાં સાવરણી ઝાલી ચંચળ આવી, તેની પાછળ ચંડિકા, તેની પાછળ સુંદર, બીજી પાસથી દુઃખખા, અને ધરનાં છોકરાં સહ આવી ચોકમાં ભરાઈ ગયાં. પૂછાપૂછ અને શોરબકાર થઈ રહ્યો. એક પાસથી ગાવાનું બંધ કરી ગાનચતુર આવ્યો અને બીજી પાસથી વિદ્યાચતુર સફાળો જંગી દાદર પરથી ઉતર્યો. દેવ ક્યાં ગયા તે વિષે ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો અને ઉત્તર થવા લાગ્યા અને સચનાઓ તથા શોધાશોધ થઈ રહી. દુઃખખા કહે કોઈ છોકરાં દેવને રમવા લઈ ગયાં હશે. ચંચળ અને ગાનચતુરને એમ વિચાર થયો કે ઉંદર તાણી ગયા હશે. વિદ્યાચતુર કહે “પાલખામાંથી ગરબડી

ગયા હશે—આસપાસ ફરી શોધો.” ઉવટે ડાસો આંખો ચોળતો ચોળતો ભાકડી પર ટેકી બહાર આવ્યો અને ગુસ્સે થઈ બોલ્યો “આ શું તોફાન માંડ્યું છે? ઘરમાં ન કોઈને ખાવાની ચિંતા ને ન કોઈને ખવરાવવાની ચિંતા. એક વાગી ગયો લાંસુધી જાણે ઘરમાં બધું જ ન હોય તેમ નથી કોઈ પૂછતું કે ખાવાની કેટલી વાર છે અને નથી કોઈ કહેતું કે જમવા હોય.” વિદ્યાચતુર કહે “પિતાજી, માતૃશ્રીને દેવ નથી જડતા તેની આ ભાંજગડ છે. અચિંત્યા પાલખામાંથી ક્યાં ગયા તે જણાતું નથી.”

માનચતુર—“દેવ એના જડવાના હશે તો જડશે ને નહીં જડવાના હોય તો નહીં જડે, પણ આ બધા જીવતા પરમાત્માના પેટની ચિંતાદ્રિકર હોય કે ન હોય? એવી ચિંતા ન રાખે તેનાપર તો દેવ ન કોપતા હોય તો કોપે અને દહેરાસર વાસેલું હોય તેમાંથી અદૃશ્ય થાય તો ઉધાડ પાલખાનું શું પૂછતું? આજ, દુઃખળા અમને જમાડ તરત; એને તો દેવ જડશે ત્યાં સુધી લાંબણો કરવી પડશે.

ડાસીને એક દુઃખમાં બીજું દુઃખ આ વચન સાંભળવાનું આવ્યું. કઠોર તીક્ષ્ણ વચન અને તેમાં પણ ઇષ્ટદેવને તિરસ્કાર; આ સાંભળી ચારપાસ અને પોપચે કરચલીઓવાળી આંખોમાં ધર્મલક્ષ્મીને આંસુ ભરાયાં, અને કાન ઉપર હાથ દેતી દેતી, બોલી, “અરેરે, આવાં નારિતક વચન ન બોલતા હો તો શું થાય? સતજીગમાં દેવની સેવા કર્યાંકું ફળ છે તેથી વધારે ફળ કળજીગમાં દેવસેવા કરાવ્યાનું છે. આ અવતાર આટલું આટલું દુઃખ તમે ખમો છો અને હું ખમું છું ને આવતે અવતારે પણ ખમવું છે? આપણે તો એક બીજનાં પુણ્યપાપનાં ભાગીઆં છીએ. તમારાથી થતું નથી ને મારે હાથે થવા દેતા નથી? બળ્યું આ પેટ ને બળ્યા આ ધોળા વાળ! પેટે દેવની નિંદા કરાવી ને ધોળા વાળે પણ દેવનું સ્મરણ ન કરાવ્યું! દેવસેવાનું પુણ્ય હશે તો આ છોકરાં પણ સારાં હોશે. કંઈ તો વિચાર કરો. દુઃખળા! ચંચળ! ચંડીવહુ! આ તમારા પાપને લીધે મારે આ વચન સાંભળવાં પડ્યાં! નાની વહુ ઘરમાં હરતી ફરતી હોય તો મારે આ વખત ન આવે!—તમે મહીનો માસ પણ ધરની સંભાળ ન રાખી શક્યાં—ચંચળ! દેવ ક્યાં ગયા તે હું સમજી છું, તારા બાપનો સ્વભાવ તને ખબર છે, જી. એમને અને સૌને જમાડ, મારે તો દેવ જડે ત્યાં સુધી જમવું નથી.” આંખે આંસુ ન માથ એમ રોતાં રોતાં

ડોસી દેવતા પાલખા આગળ ભેસી રેયાં અને આખરે પાલખા આગળ નાકલીટીઓ તાણી દેવને કસાવાલા કરવા લાગ્યા; “ મહારાજ, કસા કરો એમના ક્યાં સામું જોશે નહીં—એમનું પાપ મને આવજો ને મારે પુણ્ય એમને જજો ! પણ કસા કરો ! ”

ધરમાંનું સર્વ મંડળ ભરાયું હતું તેમાં સહની સાથે લડતો લડતો ડોસો સહને ધમકાવવા લાગ્યો. દુઃખખા સામે આંખો કહાડવા લાગ્યો, ચંચળ સામે ઝોઠ કરડવા લાગ્યો, ચંડિકા સામે દાંત પીસવા લાગ્યો, ગાનચતુર સામે ચાળા કરવા લાગ્યો, ચાકર સામે દૂરથી હાથ ઉગામવા લાગ્યો; વિદ્યાચતુર ઉપર પક્ષપાત દેખાય નહીં મારે તેની ખુંઠ કરી તેને ન દેખતો હોય તેમ ઉભો; સુંદરગૌરીના સામું જોયું નહીં; અને ધરની અવ્યવસ્થા આખત પોતે જોટલું સુતાં સુતાં જોયાં કર્યું હતું અને જોટલાં જોટલાં જેનાં અપલક્ષણુ હતાં તે તે તેમને સહને ધમકાવી ધમકાવી કહી બતલાવ્યાં અને ગાળો ઉપર ગાળો દીધી. આખરે સુંદરગૌરીને ગુણસુંદરીની તપાસ રાખવા ગજરમાં મોકલી દીધી અને ચંડિકાને તથા પોતાની બે દીકરીઓને લાકડી ઉગામી ધર બહાર કહાડી મુકી. સાંકળ ઈર્ષ, ગાનચતુરને હુકમ કર્યો કે “ આપણે સહને સાર જમવાનું તૈયાર કર—રાંડોને તો આમજ ઘટે. ” વિદ્યાચતુર નાનપણમાંથી પરદેશ રહેલો એટલે પિતાનું આવું ઉગ્ર સ્વરૂપ જોવાનો વારો તેને આજેજ આવ્યો, અને આશ્ચર્યથી આંખો બની, હડપચીએ હાથ દઈ શું કરવું કે કહેવું તે ન સુજવાથી દિઝમૂઠ જોવો બની પોતે ઉભો હતો ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. બહાર લોકો ભરાઈ ગયા અને બારણાં હચમચાવી મૂક્યાં. નાટક વધી ગયું જોઈ, ડોસો હાથમાં નથી એવું સમજી, આખરે ડોસી દેવમંદિર છોડી બહાર આવ્યાં. આંસુ લોહી નાંખ્યાં. મહાદેવના ગુણ તપોધન જાણે તેમ ડોસાનો સ્વભાવ વર્તી જનમરી ડોસીને પોતાનો સ્વભાવ બદલવો પડ્યો. ધર્મ અને આચાર ઉભયને ઠેકાણે વ્યવહારને આગળ કરવામાં આગ્રહ ધરનારો પતિને સ્વભાવ છે અને એ સ્વભાવ સમુદ્રના મોજા પેઠે અત્યારે ઉછાળા મારી રહ્યો છે, તેના સામ થવા કરતાં તેને વશ થવાથી તેના હેલારાનું બળ ઓછું લાગશે એ ભાન ડોસીને આવ્યું. એ ભાન આવવાની સાથે ડોસીની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ સ્વચ્છ બની, ડોસાના વચનમાં સત્ય હતું તે સમજાયું, ધરની અવ્યવસ્થા દષ્ટિ આગળ તરવા લાગી, તેનો ઉપાય પોતાનાજ હાથમાં આવે એવો હતો તેને લીધો, હૃદયને શાંત કર્યું, મુખ ગંભીર કર્યું. કુટુંબનું હિત જાળવવું એ પણ

એક ધર્મ છે એવો વિચાર થયો. એ ધર્મ સાચવવાથી ધણા જીવને સુખ આપે છે એ દેખાયું, ધણા જીવનું કલ્યાણ થાય એવા ધર્મને સર્વ ધર્મથી મોટે કેમ ન ગણવે. એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉભો થયો, સર્વ સૃષ્ટિ જેને વહાણી છે અને સહ સૃષ્ટિના સુખનો ભરનાર વિશ્વભર તેને એજ ધર્મ સહચી વહાણી હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા થતાં તે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ, અને એ ધર્મની ઉત્સાહી ડાસી દેવનું દુઃખ ભૂલી પતિદેવ બાણી ચાલી; ધરની અવ્યવસ્થા, પતિનાં વચન, ધરખહાર જમી જતો ફળેતીનો ખેલ, અને કુટુંબનાં સર્વ મંડળનું દુઃખ—આ સર્વ સરોવરમાંથી નીકળતી કુટુંબવતસલતાના પવિત્ર પ્રવાહમાં ડાસીની બુદ્ધિ નહાવા લાગી, અને નદી સમુદ્ર પાસે જતાં પોતાનો પટ વધારે વધારે પહોળો કરે તેમ પતિની પાસે જતી જતી અને પતિની ઇચ્છા જાણી વળતી વળતી ડાસી પોતાના અંતઃકરણને વધારે વધારે ઉદાર કરવા લાગી; તેનામાં થયેલો ફેરફાર તેને આવતી જોતાંજ તેનો પતિ સમજી ગયો. ડાસાના મનનો અર્થ મનમાં સિદ્ધ થતો જણાયો.

ડાસી નાનપણથી ધર્મસંસ્કારનું બંધન પામી હતી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રી જાતિમાં કેટલાક ગુણ વધારે વિકાસ પામે છે, અને પુરુષો કરતાં તેમની બુદ્ધિ—તેમનાં શરીર પરે—વહેલી પડે છે, તેનું ધર્મલક્ષ્મી એક દૃષ્ટાંત હતું. છેક નાનપણમાંથી તેના હૃદય ઉપર જે જે સંસ્કાર પડતા તે તરત એ ગ્રહી લેતી. એના બાપ ધર્માધિ હતા અને તેના ધરમાંથી ધર્મના સંસ્કાર ધર્મલક્ષ્મીપર કુમળી વયમાંથીજ વજ્રસ્પે થયા હતા. એનું દશેક વર્ષનું વય હતું ત્યારે તો શેરીની સર્વ કન્યાઓમાં ધર્મલક્ષ્મી જેવું બીજું કાંઈ ધર્મિષ્ઠ ગણાતું ન હતું. એનામાં સારી બુદ્ધિ છતાં આ ધર્મસંસ્કાર જડ થાત અને એ છેક ધર્માધિ બનત તો તેના ધર પ્રમાણે કાંઈ નવાઈ ન હતી, પણ માનચતુરના ધરમાં ગયા પછી એને, માનચતુરને દેશપરદેશ નોકરીમાં અથડાવું પડતું, તેની સાથે ફરવાનું થતું અને પરદેશમાં ધર્મલક્ષ્મીના સંસ્કાર સાચવવા કઠણ હતા. તેમાં વળી માનચતુરનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો એટલે ગૃહિણીને વખત જોઈ ગીત ગાવાં પડતાં હતાં. આ પતિનો સ્વભાવ વેઠવો એ તત્વારની ધાર ઉપર આગવા જેવું હતું, અને કન્યાવયમાંથીજ ઈશ્વરે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આપી ન હતી તો ધર્મલક્ષ્મીનો પતિ સાથે એક રાગ થાતજ નહી. લોક એવું કહેતા કે “આવા માનચતુરનો મિત્રજ ધર્મલક્ષ્મીજ જાળવે—ખીજ હોય તો એના ધરમાં

પળવાર પણ ટકવા ન પામે.” ધર્મિક છતાં ધર્માધ ન બની, દુર્વાસા જેવા પતિના ધરમાં વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત રહી શકી, અગ્નિ જેવા પતિની પ્રીતિ મેળવી છેવટ સુધી સાચવી શકી અને તેના ઉપર પોતે પ્રીતિ રાખી શકી, અને વળી તે સર્વ સાથે પોતાના ધર્મસંસ્કાર છેવટ સુધી જાળવી રહી; આ સર્વ અદ્ભૂત પરિણામ ધર્મલક્ષ્મીની શુદ્ધ વતસલતા, પૃથ્વી જેવી ક્ષમા, વિષ્ણુ જેવી શાંતિ, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, અને ઉચી કુલીનતા તે સર્વનું દુર્લભ ફળ હતું. એ સર્વ ગુણોનો આ પ્રસંગે આવિર્ભાવ થતો વિદ્યાયતુરે આજ પ્રથમજ ન્જેયો અને એ જોતાં જોતાં આ ગુણુવાળી માતાથી પોતાનો જન્મ છે એ વિચારથી હૃદય ગર્વવડે પૂલવા લાગ્યું.

ડાસો ક્રોધથી રાતો થયો હતો અને તેનાં અવયવમાત્ર કંપતા હતાં. તેની આંખમાં લોહી તરી આવ્યું અને કપાળે ભૂકુટી ચડી આવી,—જાણે નરસિંહાવતાર પ્રકટ થયો. દેવને થયેલા અપમાનથી ડાસીને તીવ્ર વેદના થતી હતી એટલે બળાત્કાર કરતાં પણ તેના મુખપર સ્મિત તો ન ફરકી શક્યું, પણ એ પોતાની વેદના ઢાંકી અને પતિનો ક્રોધ શમાવવા ચાલી. તેનું શરીર વૃદ્ધ પણ બાંધી ફડી જેવું હતું. ધીમા પણ સ્થિર પગલાં ભરી, ગંભીર આકાર ધરી, તે પતિ પાસે આવી, તેનું વૃદ્ધ હૃદય ધડકતું દેખાતું હતું, દાંતના આધાર વગરના ગાલ અંતરના વિકારથી ભરાવા લાગ્યા દેખાયા, જીવાનીના તેજ વિનાની પણ બુદ્ધિની તીવ્રતાએ અંદરથી ચળકતી આંખ ઉપર પાણીનું પડ બંધાયું અને નિષ્કલંક ધોળા કેશ નીચે કેશ જેવીજ વાંકીચૂંકી કરચલીઓ ભરેલા ગોરા કપાળ ઉપર પરસેવો વળ્યો તેણે સૌભાગ્ય ચિહ્નનું કુંકુમ બીનું કરવા માંડ્યું.

“હા, હું તમારો ભાવાર્થ સમજી, હું શું કરું? મારો સ્વભાવ છે તે દેવસેવામાં ચિત્ત પરોવાય છે ત્યારે ધરસેવા પર રહેતું નથી. મારો વાંક હું કબુલ કરું છું, પણ આટલો બધો કોપ ન ઘટે—ત્રણ જણીઓને બહાર કહાડી તે ધેડફજેતી થાય છે ને લોક બારણે ભરાયા છે.

ડાસી ધીમે ધીમે ચાલી અને બારણાં ઉઘાડી ત્રણેને ધરમાં બોલાવી લીધી. ડાસો દ્વારભણી જોઈ રહ્યો, ગયો, અને લોકને ધમકાવી કહાડી, બારણાં બંધ કરી પાછો આવ્યો.

“જા! દેવને પાણીની ગોળીમાંથી કહાડી લે! આજ તો ગોળીમાં નાંખ્યા, પણ હવે જુએ મારીશ તો કુચામાં નાંખીશ.” ડાસો વિકરાળ

અને રાત્રીચોળ આંખો કરી જોલ્યો. એના કોધને શમતાં શમતાં કલાક લાગતો હતો. ડોસી બિચારી પાણી ભરેલી ગોળીમાં હાથ ધાલી દેવને લઈ આવી—ખીજાં બધામાંથી કોઈને ડોસીનું એટલું કામ કરવું ન સંજ્યું, દેવને દહેરાસરમાં લઈ જઈ, અશ્રુપાત કરતાં કરતાં છાતીસરસા આંખી, પાછા પાશ્વખાપર પધરાવી, ધરકામમાં વળગી અને આજથી ધર્મ-લક્ષ્મીની દેખરેખ નીચે આ ધરનો સંસાર પાછો ઠેકાણે આવી રસ્તે પડ્યો દેખાયો. પણ દેવને અપવિત્ર સ્થળે નાંખ્યા તે વાતનો ડંખ ડોસીના દિશ્નમાંથી મરણ સુધી ગયો નહાં.

સરસ્વતીચંદ્ર લાગ રળે.

૧૯૪

ગોષ્ઠિવિનોદ.

મધુમક્ષિકાના સોંપેલા રાજકુમારને રાજ્યએ પોતાની આંગળીએ લીધો અને પ્રધાનને તેડવા મોકલી રાજ્ય બાળકની સાથે ગોષ્ઠિવિનોદ કરી તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો.

“કુમાર, હવે માતાજી વિના તમને ગમશે કે?”

મણિ—“માતાજી વિના તો નહોં ગમે, પણ આપને માતાજી “વિના રહેવું પડે છે તેમ અમે પણ રહીશું.”

મધુ—“મહારાજ, એ ઉત્તરમાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. આપ “અને માતાજી ઉભય પ્રતિ આ ઉત્તર સધર્મ છે. સર્વ ધર્મ જાળવી “બાળકે બાળભાષામાં આપેલો ઉત્તરજ કહી આપે છે કે મોટપણે “એ રતનગરીના સળઓનું ધર્મવૈચિત્ર્ય જાળવશે.”

મક્ષ—(પ્રસન્નમુખે બાળકનો હાથ ઝાલી) “અમારે તો રાજ્ય “કરવું પડે છે—તમે શું કરશો?”

મણિ—“આપ રાજ્ય કરો ત્યારે દેખાડી દેવાની કૃપા કરજો કે “રાજ્ય આમ થાય. આપની સાથે રહીશું, આપ દેખાડશે તે દેખીશું, “ને આપ કહેશો તે કરીશું.”

મધુ—“મહારાજ, બાળકે તો રાજવિદ્યાનું માગણું માગી લીધું— “તે આપનું એ હવે આપના અધિકારની વાત.”

બાળકે હાથ ઉઘો કરી ઘસીનું મુખ ડાબ્યું—મધમાખ, અમે
 “રાજાજી જેડે વાત કરીએ તેમાં વચ્ચે ગણગણતાવું તને કાલે કહ્યું
 “છે?—તારે અમારી વાતમાં બોલવું નહીં.”

મધુમક્ષિકા નીચી વળી કુમારને છાતી સરસે ડબવા લાગી અને
 તેમ કરતાં કરતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. તેને ડાબતી ડાબતી એકી
 દેતી તે બોલી. “ઘણું જીવો, કુમાર!—મહારાજ! પ્રભાતનો સૂર્ય ઉગતો
 “ઉગતો તિમિરને આંધું ધકકેલે તેમ આપની પાસે આવતા ઉગતા
 “રાજકુમાર, રાજવિદ્યાનો આરંભ કરતાં પહેલાં આજથીજ, મજા જેવાં
 “અધિકાર બંધ કરે છે ને કહે છે કે મારી પાસે અબલ પ્રબલ નહીં
 “થાય.”

મણિં—“મધમાખ, હજી તું ગણગણતી રહેતી નથી ને કહ્યું
 “કરતી નથી.”

મધું—“તે આપ મને શું કરશે?”

મણિરાજ પિતાભણી જેઠ બોલ્યો: “મહારાજ, માતાજીએ કહ્યું છે
 “અવળે રસ્તે ચાલે તેને રાજાજી શિક્ષા કરે માટે હવે આપ જાણો?”

મધું—(હસી પડી) “ત્યારે આપનું બળ તો થઈ રહ્યું કે?”

મણિં—“હું તારી સાથે બોલીશ નહીં.”

મધું—“મહારાજ, બાળકે આજા કરવી જાણી, આજાભંગની
 “અસહિષ્ણુતા બતાવી, આપે કરવાની શિક્ષા આપને સોંપી, અને
 “અનિયમિતે બાળકે કરવા જેવી શિક્ષા મને કરી—મારી સાથે અબોલા
 “લીધા! મહારાજ, રાજસ્વભાવના વૃક્ષનો અંતર્ભાવ આ બાલક—બીજામાં
 “હતો તે બીજના અંકુર આજ આપણી સૂર્યના તેજની પાસે ફૂટવા
 “લાગે છે.”

મણિં—“મહારાજ, મારી વાત આપને કહી દીધી; ગમે તો
 “આ મધમાખને ઊરાડી મૂકો અને ગમે તો તેને ગણગણતી રોકો.
 “મને આજ આપની સાથે વાતો કરવાનું મન થયું છે તે આની વાત
 “જરી ગમતી નથી.”

મધું—“કુમાર, આપ જાતે જ મને કહાડી મૂકો તો હું તરત
 “જાઉં.”

મણિં—“હું કંઈ તને કહાડી મૂકતો નથી. તારા મધપુત્રમાં
“ભરાર્ધ જ ને ગણુગણીય નહીં એટલે થયું.”

મધું—“હ્યો, ત્યારે હું આ છની રહી.”

મણિં—“હવે ઠીક.”

સહ બોલતાં બંધ રહ્યાં. કુમાર મધુમક્ષિકા બાણી જોઈ રહ્યો, તોયે
એ બોલી નહીં.

મણિં—“મધમાખ, બોલતી કેમ નથી?”

મધુમક્ષિકા બોલી નહીં. હસતી હસતી જોઈ રહી.

મણિં—“કેમ બોલતી નથી?”

મધું—“તમે બોલવાની ના કહી તે શી રીતે બોલે?”

મણિં—“હું બોલાવું ત્યારે તો બોલે?”

મધું—“તમારે એની પાસે શું બોલાવવું છે?”

મણિં—“માતાજીએ કહાવેલું બધું એણે આપને કહ્યું, પણ
“કાલ રાત્રે રાણીજીએ ને મધમાખે પોતે મને કહેલું હતું તે આજ
“કહેતી નથી.”

મધું—“શું કહ્યું હતું?”

મણિં—“એ વાત મધમાખ કહે.”

મધું—“હું તો ભુલી ગઈ છું.”

મણિં—“ભુ...લી...જ...ય! બોલી દે-રાણીજી રોજ તને ભુલી
“કહે છે.”

મધું—“એ તો એમનું ભુલું ખાઉં માટે ભુલી કહે છે.”

મણિં—“વાર બોલ તો ખરી!”

મધું—“શું બોલું? જરા સંભારી આપો તો બોલું”

મણિં—“પેલું-લાકડાના ઘોડાને ડેકાણે ખરો ઘોડો ને એવું
“બધું”

મધુમક્ષિકા હસવા લાગી. “હા, હા, મહારાજ, કુમારને આપની
“પાસે બોલી કરી આણેલા છે.”

મણિ—“તે બોલી શી તે કહે ને?”

જરાશંકર એટલામાં આવ્યો અને પાસે બેઠો. કુમારને બોળામાં લીધો.

જરા—“મહારાજ, કુમારશ્રીને શું પૂછવા માંડ્યું છે?”

મધુ—“કુમાર આજથી માતાજીનું મંદિર છોડી આપણી પાસે આવ્યા છે તે બોલી કરીને આવ્યા છે?”

જરા—“હેં કુમાર! શી બોલી કરી છે?”

મણિ—“આજથી મારા લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે હવે મને ખરો ઘોડો આપવાનો.”

જરા—“બીજું કંઈ?”

મણિ—“હવે મારે રમવાનું મૂકી દઈ ઘોડે ચડવાનું, પટા રમતાં શીખવાનું, ને બધરિને મૂકી મહારાજની અને પ્રધાનજીની સાથે ફરવાનું ને દરબાર ભરાય તેમાં આવવાનું.”

જરા—“કેમ મધુમક્ષિકા, આવી બોલી કરી છે?”

મધુ—“હા જી.”

મણિ—“હવે હું મહારાજની સાથે જમવાનો.”

જરા—“એમાં તો મહારાજની આજ્ઞા જોઈએ.”

મણિ—“તે તમે અપાવો કે મધમાખ અપાવે. હું નહીં માગું.”

જરા—“પિતાજી પાસે તો માગવી પડે.”

મણિ—“માતાજીએ કહ્યું છે કે ક્ષત્રિઓ માગે નહીં.”

જરા—“ત્યારે જોઈતું હોય તે શી રીતે મેળવે?”

મણિ—“જાતે મેળવે, બળે મેળવે?”

જરા—“ત્યારે આપ પણ મેળવો.”

મણિ—“મેં બોલી કરી છે તે મધમાખ નહીં અપાવે તો એના ઉપર રીસાઈશ એટલે એ એની મેળે અપાવશે.

મધુ—“કુમાર, મારે તો આપની પાસેથી હવે જવાનું.”

મણિ—“જય ક્યાં? બોલી પાળ્યા વગર જય તો બારણા વચ્ચે ઉભો રહી રોકું.”

જરા૦—“કુમાર. હવે તમારી બોલી મહારાજ પાળશે.”

મણિ૦—“મહારાજ આપને આજ્ઞા કરે તો બોલી પળાઈ સમજું.”

જરા૦—“તે આજ્ઞા કરીજ સમજો.”

મણિરાજે મલ્લરાજ સામું જોયું. મલ્લરાજને હસવું આવ્યું.

મણિ૦—“રાણીજીએ કહ્યું છે કે આપની આજ્ઞા વગર કોઈથી “ચલાય નહીં ને પ્રધાનજી આમ કેમ પોતાની મેળે કહે છે?”

મલ્લ૮—“એમનેજ પુછો.”

જરા૦—“કુમાર, મહારાજ પ્રસન્ન થાય ત્યારે એમની આજ્ઞા થઈ સમજવી.”

મણિ૦—ત્યારે અમે પણ એમને પ્રસન્નજ કરીશું” એટલે “અમારી. મરજી પ્રમાણે થશે.”

જરા૦—“એમજ.”

મધુ૦—“મહારાજ, કુમાર સોંપી હું રજા લેઉં છું.”

મણિ૦—“મધમાખ માતાજીએ કહ્યું છે કે રાજાએ અને કુમારોએ “સેવકાની ચાકરી જાણવી. માટે ઉભી રહે.”

સઉ જોઈ રહ્યાં.

મણિ૮—“મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો મારાં રમકડાં મધ- “માખના દીકરાને આપવાના છે તે હું માતાજીને મંદિરે જઈને એને આપું.”

મલ્લરાજ પુત્રની કૃતજ્ઞતાથી પ્રસન્ન થયો અને તેને ખોળામાં લઇ બોલ્યો “કુમાર, માતાજીએ જે જે કહ્યું છે તે સરત રાખજો ને એમને “મંદિરે જઈ મધમાખને ખુશી કરો. મધુમક્ષિકા, કુમારને વાસ્તે યોગ્ય “વ્યવસ્થા કરતા સુધી માતાજીની પાસેજ થોડા દિવસ રાખજો ને હું “બોલાવું એટલે લાવજો.”

મણિ૦—“મહારાજ, હું હવે રમકડાં રમવાનો નહીં.”

મલ્લરાજ હસીને બોલ્યો: “ના, કુમાર નહાં. હવે તમારે એસવાને “ધોડા ને રમવાના પટ્ટા ને બાણ આવશે-પ્રધાનજી સત્વર મોકલાવશે.”

મણિ૦—“તે શીખવશે કોણ?”

મહિં—“તે પણ આવશે.”

મણિં—“મને આપ ક્યારે બોલાવશો.”

મહિં—“સાંજે કિલ્લો જોવા લેઈ જઈશું.”

મણિં—“હા ! મધમાખ, હવે ચાલ ને ઘેર જઈ તારા દીકરાને
“લાવ તે હું તેને રમકડાં આપી દેઉં.”

મધું—“મને આપજો એટલે હું એને આપીશ.”

મણિં—“ના. તું તો ધરમાં રાખી મૂકે ને તારા દીકરાને આપે
“નહીં. એ તો હુંજ એને આપીશ તે મારી પાસે લાવજો, ને જો “ પાછા
એની પાસેથી ખુચી લોધાં તો જોજો તારી વડે.”

મધું—“એમ કરજો. ચાલો હવે મહારાજની રમ્મ લેઈએ.—

મણિં—“એક બોલી તું કરે તે વગર હું આવવાનો નથી.”

મધું—“શી બોલી.”

મણિં—ભરતે સિંહના દાંત ગણુવા માંજ્યા ને શકુંતલા આવી
“ત્યારે ભરતને મૂકી રાજ સાથે એ વાનો કરવા મંડી ગઈ ને ભરતને
ન બોલાવે શકુંતલા ને ન બોલાવે દુષ્યત !”

મધું—“તેનું આજ શું છે ?

મણિં—“રાણીજીને તારે કહેવું કે મારે આમ ભરતના જેવું
“ન થાય. મારી સાથે તો આખો દહાડો ને રાત ભરતની ને લવકુશની
“વાતો કર્યા કરે તો આવું.” સડ હસી પડ્યા.

મધું—“તે રાણીજી કાંઈ મારા હાથમાં ? આપ એમને કહેજો.”

મણિં—“હું આખો ત્યારે રાજજી તારા હાથમાં ખરા ને હવે જતી
“વખત રાણીજી નહીં ? આખો ત્યારે કેમ બોલી કરી હતી ?—જા નહીં
“આવું તારી સાથે.”

સર્વ હસી પડ્યાં.

મહિં—“કુમાર, જાવ, રાણીજીને કહેજો.”

મણિં—હું રાણીજી પાસે માગવાનો નહીં. હમે રાજકુમારો તો
“બળે કરી લઈએ—તે આવે તાલ નહીં ચુકું. આપ દુષ્યંત રાજ જેવું

“કરશો તો મને નહીં ગમે. મારી સાથે તો જાતો કર્યા કરશો તો મને ગમશે.” રાજા પ્રધાન ફરી હસી પડ્યા. મધુમક્ષિકા મેં મલકાવી “શરમાઈ ગઈ.”

મધુ—કુમાર બોલી કરી બાંધશે. માગવાના નહીં. ચાલો ત્યારે એમ કરીશું.”

મણિ—“જે જે હાં ! ફરી જઈશ તો પછી જેજે. હું ખુશી “નહીં રહું ને તને કાયર કરીશ.”

એ બે જણ વાતો કરતાં કરતાં ગયાં. તેમની પાછળ રાજાની દષ્ટિ ગઈ. કુમાર આગળ ચાલી ધાત્રીને હાથ ઝાલી ખેંચતો હતો અને ઉતાવળી ચલાવતો હતો. એ બે અદૃશ્ય થતાં રાજાની દષ્ટિ પાછી વળી. સૂર્યમાંથી કિરણ કૂટે તેમ રાજાના મુખસૂર્યમાંથી પુત્રાભિમાનનો આનંદ બહુકતો હતો.

રાજાને રાજકુમાર પાછળ જોતો જોઈ પ્રધાન આનંદથી મનમાં બોલ્યોઃ

“નિવાતપદ્મસ્તિમિતેન ચશ્રુષા

“નૃપસ્ય કાન્તં પિબતઃ સુતાનનમ્ ।

“મહોદધેઃ પૂર હૃદયેન્દુદર્શનાત્

“ગુરુઃ પ્રહર્ષ પ્રબભૂવ નાત્મનિ ॥

પુત્રદર્શનનો આનંદ એવોજ છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩.

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

૧૯૫

વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ.

અહો ! વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ ! તેનો આશ્રય લેનારનું પણ ક્યારે કાણું ભાગ્યું છે ? ઇદ્રથી પણ વધારે વૈભવધારી રાવણ એકલી સીતાનું વ્રત ક્યારે તોડી શક્યો છે ? ધણોએ મોહ હતો-ધણોએ મમત હતો; પણ કંઈ ચાલ્યું નહીં ! ક્યાં ગયું એનું બળ-ક્યાં ગયું એનું સૈન્ય, ક્યાં ગયું એ શૌર્ય-ન્યારે એક અબળા પણ રાવણથી વશ્ય ન થઈ ? પણ અબળાનું શું ગળું ? સીતા શું કરે ? પણ ન્યાં વિશુદ્ધિ રક્ષક થઈ ત્યાં પ્રતિકૂળ રાજના રાજ્ય ગયાં, વિદ્વાનની વિદ્યા ગઈ, યોગીના યોગ ગયા અને તપસ્વીનાં તપ ગયાં. નથી જોઈતું એને શસ્ત્ર કે નથી જોઈતું એને બળ ! કેવળ સ્વસત્તાથી તે પોતાના આશ્રિતનું સાક્ષાત્ દંધર સામે પણ રક્ષણ કરી શકે છે. અગર જો કે તેના સેવકોને દુઃખાગમ હોય છે, તેમને શોકના સમય આવે છે-ચિંતાઓ તેમને ઘેરે છે તોપણ અંતે “Virtue may be assailed but never hurt.” એ મહાકવિ મિલ્ટનના અમર શબ્દોનું તે સાર્થકજ કરે છે; નહીં તો લાજ અને વસ્ત્ર સાથે ખેંચી લેતા દુશ્મનોની સભામાંથી સતી દ્રૌપદી અણીશુદ્ધ બાહેર નીકળે ? સર્વથા વિશુદ્ધિની અકળ ગતિ છે ! અગ્નિમાં પડીને પણ સુવર્ણ જેમ ચઢતે રંગે ચઢી મોંઘા મૂલ્યનું થાય છે તેમ વિશુદ્ધિના ભકતો પણ આપત્તિની જ્વાળાઓ વેડી વેડી ચઢતા રંગ અને વિશેષ કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. સાવિત્રી સાથે અન્ય સ્ત્રીઓ નહીં હોય ? અહલ્યા-તારા, અનસૂયા ઇત્યાદિ “સવાર ના પ્રહરનાં નામ” કહેવાતી સતીઓના સમયમાં કંઈ સ્ત્રીઓજ નહીં હોય ? એમ કેમ કહેવાય ? સ્ત્રીઓ તો અસલથીજ છે, પણ મોંઘી વસ્તુની પેઠે આ સતીઓનાં નામ ઘેર ઘેર સંગ્રહી રાખવામાં આવે છે તે નિઃસંશય વિશુદ્ધિનોજ પ્રતાપ.

કુસુમાવલિ.

૧૯૬

ધર્મી.

ધર્મી કેવા અનર્થ કરાવેછે ? ધર્મીથી સંતાપ વધેછે પણ બુદ્ધિ ઘટેછે, ક્લેશ ઉત્પન્ન થાયછે પણ શાંતિ નષ્ટ થાય છે. ધર્મી બળતા અગ્નિની જ્વાળા છે—તે જોના હૃદયતલમાં પેડી તેને ઉજ્જી કરેછે, કંકળાવે છે, સસણાવે છે. પ્રદીપ્ત થયા પછી તે હોહાતી નથી—હિતૈષી થઈને મનુષ્યના હૃદયમાં તે પેસી જાયછે, અને પછી દુઃસ્મનની ગરજ સારેછે. તે વહાલામાં વેર કરાવે છે, કુટુંબમાં ક્લેશ ધકાવે છે. વળી પરજન કરતાં સ્વજન હોય ત્યાં તેનું બહુ ચાલે છે. આખા જગતના લોકોનો ઉદય થાય તેનું કંઈ નહીં; પણ કોઈ સગાં કે સંબંધી કે ભત્રજનનું રહું થાય એટલે ધર્મી પ્રબળ થાય છે. ધર્મીને લોભની અપેક્ષા નથી. તેને પારકાની હાનિ ઉપરજ પ્રીતિ છે. પોતાથી ઉતરતા જન બરાબરીઆ થઈ જશે, કે બરાબરીઆં વધી જશે એવા ભયથી અને ચઢતા જન ઉતરતા નથી થતાં તેના દુઃખથી ધર્મીનું પુરૂષનું હૃદય ખાખ સમાન થઈ જાય છે. ભૂતકાળની બળતરા વર્તમાનની શોચના અને ભવિષ્યની ચિંતાથી ધર્મી સર્વ કોઈ પ્રાણી માત્રનો વધતો ઝોછો ભોગ લે છે. વળી વધારે—અવનવાં કલ્પિત કારણો ઝોળી ધર્મી, દ્રેપ અને વૈર ઉભા કરે છે. અને તેજ વૈર તથા દ્રેપને નવી નવી કલ્પનાઓથી વર્ધિત કરે છે. અન્યોન્ય વિશ્વાસ અને પ્રીતિના પાયા નાભિકમળ સુધી ઉડા ગયા હોય તોપણ ધર્મી એક ધર્મત્ સ્પર્શથી તેમને ડડાવે છે, કંકળાવે છે; ધર્મી વહાલાને વેરી કરે છે, અને તેજ વહાલાઓનું ભુંડું કરવા વેરીને વહાલા કરે છે. જોના હૃદયમાં ધર્મીનું મૂળ પેહું તેના સુખના અંત આવે છે—તેને સુખ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે, ઘર સ્મશાનવત્ લાગે છે, અનુદૂળતાઓ પ્રતિદૂળતાઓ થાય છે; હુંકમાં સુધા પણ વિપતુલ્ય લાગે છે. સર્વથા મહાકવિ શેક્સપીયરના

“ O, beware, my lord, of jealousy:

It is the green-eyed monster, which doth make
The meat it feeds on.

એ અનુભવી અને અમર શબ્દોના મનન અને નિદિધ્યાસનના દુર્ગમાં સમાઈ રહી, સર્વ કોઈ આત્મહિતેચ્છુઓએ અનેક પ્રકારનાં તીવ્ર, અદૃશ્ય, અને ગેબી ધર્મીનાં શરને પેસતાંજ રોકવા જોઈએ. ધર્મીથી જે લેસથો તેને દેવેજ ખાધો.

કુસુમાવલિ.

નારાયણ હેમચંદ્ર.

સાધુચરિત સ્વ૦ નારાયણનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૫માં મુંબઈમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિયે બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા અને દિવબંદરના વતની હતા. તેઓ રેલ્વેમાં નોકર રહ્યા હતા, પણ સામાજિક હિત કરી લોકસેવા તથા સાહિત્યસેવા કરવાની અભિલાષથી નોકરી છોડી હતી. તેઓ બે ચારવાર યુરોપ તથા અમેરિકાને પ્રવાસે ગયા હતા. તેઓ દેશસેવાના કાર્યમાં હંમેશાં તત્પર રહેતા એટલુંજ નહિ પણ તેમણે ધર્મ, ઇતિહાસ, નીતિ વગેરે અનેક વિષયોપર ઘણાં પુસ્તકો લખી ગુજરાતી ભાષાના ભંડારમાં સંગીન વધારો કર્યો છે. અંગ્રાજી સાહિત્યની ગુજરાતીઓને પ્રથમ પિઠાન એમનાથીજ થઈ છે. મરણ પર્યંત તેઓ બ્રહ્મચારી રહ્યા હતા.

૧૯૭

બુદ્ધનું પ્રત્યાગમન.

ખીજે દહાડે બુદ્ધ ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને નગરમાં પેઠો. એકવાર વિચાર કર્યો કે ભિક્ષાને માટે એકદમ રાજભવનમાં જાઉં, કે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતો માગતો આગળ વધું; પરંતુ સંધના નિયમાનુસારે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી એ નક્કી કર્યું. ખીજા ભિક્ષુકને જે નિયમ લાગુ પડતા હતા તેજ રાજપુત્ર અને ગુરૂ તરીકે તેને લાગુ પડતા હતા. બુદ્ધ દરવાજે દરવાજે ભિક્ષા માગવા લાગ્યો. રાજપુત્રનો ભિખારી વેશ જોઈને નગરવાસીઓ રોવા લાગ્યા. ઘરમાં અતુલ ઐશ્વર્ય હોવા છતાં એક મુઠી અનાજને માટે રાજપુત્ર બારણે બારણે ભિક્ષા માગે છે; રમણીઓના કામળ પ્રાણમાં આવો ભયાનક દેખાવ સહન થયો નહિ, તેથી તેઓ નાના પ્રકારના વિલાપ કરવા લાગી. ચારે બાજુએ આર્તનાદ અને ગડગડ સાંભળીને ગોપા મહેલ ઉપર ચઢી જુએ છે તો પોતાનો પ્રાણાધિક સ્વામી ઉઘાડે પગે, ખુલ્લે માથે, હલદરના રંગનું કપડું પહેરીને ઉઘાડે શરીરે હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને ધીરે ધીરે ચાલે છે; એપા સ્વામીની આવી મૂર્તિ જોઈને એશુદ્ધ થઈ ગઈ. રાજકુમારનો આ વેશ જોઈને કાણુ રોયા વગર રહે ? જે સેનાની ગાડી સિવાય કદી એક પગલું ભરતો નહોતો, મણિમુક્તાથી જેનું શરીર સર્વદા સન્નિજત રહેતું હતું, તરેહવાર વસ્તુ વિના જે આહાર કરતો નહોતો, તે આજે માટીનું પાત્ર હાથમાં લઈ ને પિતાનીજ રાજધાનીમાં

લિક્ષા માંગવા નીકળ્યો છે. આવો દેખાવ કોના પ્રાણમાં સહ્ય થાય ? ગોપા ! તમારા સરળ મુખપર અશ્રુજળ જોઈને અમારી પણ રોવાની ઇચ્છા થાય છે. ગોપાએ પોતાનો શોક સમાવીને સસરાને પોતાના સ્વામીની ખબર મોકલી. રાજા ગભરાઈને ભવનમાંથી નીકળ્યો; બહાર આવીને પુત્રનો આવો દીન વેશ જોઈને અધીરો થઈને રોવા લાગ્યો. ઇચ્છા થઈ કે પુત્રને લિક્ષાથી દૂર કરે, પરંતુ બોલાયું નહિ. ઘણા કષ્ટથી શોકનો વેગ સમાવીને બોલ્યો, “ શા માટે પેટને સારૂ ઘેર ઘેર લિક્ષા માગીને અમને શરમમાં નાંખે છે ? હું શું આટલા લિક્ષુઓને ખાવાનું આપી શકતો નથી ? ” બુદ્ધે કહ્યું, “ મહારાજ ! લિક્ષાવૃત્તિ અમારા વંશની રીતિ છે ” રાજા બોલ્યો, “ આપણે રાજના પુત્ર છીએ, આપણા વંશના કોઈએ કદીપણ ખાવાને માટે લિક્ષાવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું નથી. ” બુદ્ધ ફરી બોલ્યો, “ આપ અને આપનું કુટુંબ રાજવંશજાત હોઈ શકો છો, પરંતુ હું પુરાતન બુદ્ધગણના વંશથી અવતરેલો છું. તેઓ લિક્ષા માગીને પોતાનો ગુજારો કરતા હતા. પરંતુ પિતાજી જે કોઈ મહામૂલ્ય ગુપ્ત ધન મેળવે તો તે અમૂલ્ય રત્ન પિતાનેજ ભેટ આપવું એ કર્તવ્ય છે. ” આમ કહીને તેણે રાજમાર્ગપર ઉભા ઉભા એકત્ર થએલા માણસોની સામે પિતાને કહ્યું, “ પિતાજી ! જાગો, હવે વખત લગાડો નહિ, પવિત્ર જીવન મેળવવાનો યત્ન કરો. જે માણસ ધર્મ પાલન કરે છે તે આ લોક અને પરલોકમાં નિર્મળ સુખ ભોગવે છે, એટલા માટે પવિત્ર જીવનલાલ કરો, હવે પાપનું અનુસરણ કરતા ના; જેઓ સન્માર્ગે ચાલે છે, તેઓને બંને લોકમાં પરમ શાંતિ મળે છે. ” રાજાએ તેની વાતનો કંઈપણ જવાબ આપતાં પહેલાં પોતાના હાથમાં લિક્ષાપાત્ર લઈ લીધું અને પુત્રને લઈને અંદર ગયો. બુદ્ધ અંદર ગયો એટલે સગાંવહાલાં અને દાસ દાસી તેને યથાયોગ્ય માન આપવા લાગ્યાં; રાજકુટુંબમાંનાં સર્વે ત્યાં એકત્ર થયાં હતાં પણ ફક્ત ગોપાને કોઈએ જોઈ નહીં. “ મારા ઉપર જે તેની જરા પણ પ્રીતિ હશે તો તે જરૂર મારી પાસે આવશે; અહીં આવશે તો હું મારા મનની વાત તેની પાસે કહીશ. ” એવો વિચાર કરીને ગોપા ઓરડાની અંદર બેસી રહી. બુદ્ધે ચારેબાજુએ નજર કરીને જોયું તો ત્યાં ગોપા નહોતી; બે શિષ્યો તેની સાથે રહેતા હતા તેમને પહેલેથી કહી રાખ્યું હતું કે જે કોઈ સ્ત્રી મને મળવાની ઇચ્છા કરે તો તેને રોકશો ના. બુદ્ધ ગોપાની પાસે ગયો પરંતુ ગોપા કંઈ બોલી નહિ પણ ઉલટી

રેવા લાગી. તેણે ધણું બોલાવવાનો યત્ન કર્યો પણ કંઈ બોલી નહિ. સ્વામીના પગ નીચે પડીને રેવા લાગી અને આંસુથી પગ ભીના કરવા લાગી. ધણું દિવસે સ્વામીના ચરણને સ્પર્શ કર્યો હતો, તેથી શોકસિંધુ ઉછળવા લાગ્યો. નિરપદ લાવથી તે ચરણને આલિંગન કરીને જમીન ઉપર પડી રહી. ગોપાને મનનું દુઃખ પ્રકાશ કરી શકવાને ભાષામાં શબ્દ નહોતા—અવ્યક્ત ભાષાથી આજ રેવા લાગી—તે અવ્યક્ત રેવું સાંભળીને સિદ્ધાર્થનો ઉદારીન પ્રાણ પણ ચંચળ થયો. હાય ! અસામ્ય શું દુઃખનું કારણ છે ! બુદ્ધે જગતને માટે આત્મવિસર્જન કર્યું છે; ગોપા તેનો તે ઉચ્ચભાવ નહિ સમજ્યાથી આટલો કલેશ પામે છે. ચિરકાલ આવી રીતે રૈયાથી પણ સ્વામી હવે તેનો થશે નહિ એવો મનમાં વિચાર કરીને ગોપા આખરે રૈતી રૈતી એક ખુણામાં જઈને ઉભી રહી. શુદ્ધોદને પુત્રને કહ્યું, કે “ જ્યારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી તારી પત્ની આ યૌવનમાં પણ કઠોર બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું અવલંબન કરીને દિવસ ગાળે છે; અનાહારે, અનિદ્રામાં કોઈ રીતે પ્રાણ બચાવી રાખ્યો છે; તેનું વૈધવ્ય અને તેનો અપાર કલેશ જોયાથી પથર પીગળી જાય છે; રાજરાણી થઈને કોઈએ કદીપણ આવું દુઃખદાયક જીવન ગાળ્યું નથી. ધણું માણસોએ તેને આ રસ્તેથી દૂર રાખવાને માટે ધણું યત્ન કર્યો હતો પરંતુ બ્રહ્મચર્યમાં જ શરીરનો નાશ કરીશ એવો સંકલ્પ એણે કર્યો છે. બુદ્ધે મુગે મોંએ પત્નીની દુઃખવાર્તા સાંભળી. જે ગોપા પ્રાણના કરતાં પણ પ્રિય હતી, વૃક્ષ જેમ લતાને આશ્રય આપે છે તેમ જીવનની સહચરી સમજીને જે પ્રાણાધિક સ્ત્રીને પોતાના આશ્રયમાં લઈને નિશ્ચિત કરી હતી, તે અજાણને આ ભૂમંડળમાં નિરાશાના અપાર સાગરમાં ડુબાવી છે. બુદ્ધ ગંભીરભાવથી ઉભો રહીને વિપાદપૂર્ણ ચિંતા કરતો હતો. વિના અપરાધે પ્રિયતમા પત્નીના સુખના માર્ગમાં ટાંચાં નાંખ્યા છે; ક્ષણમાત્ર આ વિચાર કરીને પત્નીને અનંત સુખથી સુખી કરવાને માટે ધર્મોપદેશ આપ્યો. ધર્મની અમૃત કથાનું શ્રવણ કરવાથી ગોપાનો શોકદગ્ધ પ્રાણનરા શાંત થયો. રાજ અને રાજકુટુંબના માણસોએ એ અપૂર્વ કથા સાંભળીને નવા ધર્મપર આસ્થા રાખી.

બુદ્ધદેવચરિત.

૧૯૮

વીરાંગના કર્મદેવી.

દુરંત શાહપુટીન ગોરી જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યો, ત્યારે વીર્યવંત આર્યપુરુષો ગરીયસી જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે તૈયાર થયા. દિલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજે સ્વદેશની સ્વાધીનતા રક્ષાને માટે, અફઘાન શત્રુને ભારતભૂમિમાંથી હાંકી કાઢવાને વાસ્તે લડાઈની તૈયારી કરી; મેવાડનો અધિપતિ પરાક્રમી સમરસિંહ, પ્રિયતમ પુત્ર અને ધાતુંક હિંમતવાન સૈન્ય લઈને તેનો સાથી થયો. દિલ્લી અને મેવાડના યોદ્ધાઓ એકઠા થઈને એક પવિત્ર ઉદ્દેશ્ય રક્ષાને માટે પુણ્યસલિલા દયદ્વતીના કિનારે આવ્યા; જે પ્રશસ્તાહૃદયા તટિનીની મનોહર ભૂમિમાં ખેસીને પ્રાચીન આર્યો જલદ-ગંભીર મધુર સ્વરથી વેદગાન કરતા હતા, જ્યાં યોગાસનમાં ખેસીને યોગરત આર્યતાપસો પરમ શક્તિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા, તે પવિત્ર સ્રોતસ્વતીને કિનારે આજ વીર્યવાન આર્યો જીવનમાં મોટા કામો કરવાને એકઠા થયા છે. પરંતુ એ મોટું કામ સફળ થયું નહિ. દુરંત અફઘાનની આતુરીથી હિંદુઓનો પરાજય થયો અને દયદ્વતીના કિનારા ઉપર ક્ષત્રિઓના અનંતપ્રવાહના લોહીના સાગરમાં ભારતનો સૌભાગ્યરવિ ડુબ્યો. પૃથ્વીરાજ માર્યો ગયો. ત્રણ દિવસ ધોરતર યુદ્ધ પછી પવિત્ર રણક્ષેત્રમાં પરાક્રમી સમરસિંહનું મરણ નીપજ્યું. તેના પ્રિયતમ પુત્રનું અને તેના હિંમતવાન સૈન્યનાં દેહ-રત્ન નદીની રેતીમાં રોળાવા લાગ્યાં. અફઘાનોએ દિલ્લી પોતાના કબજામાં લીધી, કોનોજમાં જયનો વાવટો ઉડાડ્યો, છેલ્લે તે પુણ્ય ભૂમિ રજપૂતાનામાં આવ્યો.

પવિત્ર રણમાં પવિત્રાત્મા સમરસિંહે દેહ છોડ્યો છે. આજે મેવાડ અંધારામાં છે; દુરંત શત્રુ દરવાજામાં આવ્યો છે; આજે વીરભૂમિ શોક-સાગરમાં નિમગ્ન છે. રજપૂતાનાના દરેક સ્થાનમાં નર-શોણિતનો સ્રોત પ્રવાહિત થાય છે, પ્રત્યેક સ્થાન વિધર્મી યવનની ચઢાઈથી ખરાબ થતું જાય છે. તેજસ્વિતાનું-પવિત્રતાનું-સ્વાધીનતાનું આશ્રયસ્થળ આજે વિશુંખલ અને વિધ્વંસ્ત થતું જાય છે, આજે અફઘાનના જુલમથી મહારમશાનમાં આવતું જાય છે, આ વિપત્તિપૂર્ણની વેળાએ એકદમ કાઈ અનિર્વચનીય શક્તિના મહિમાનો સ્રોત ખીજી બાજુએ ધાવિત થયો; એકાએક વીરભૂમિ વીર્યમદમાં ઉત્તેજિત થઈ પડી; મેવાડ પોતાનું ગૌરવ રાખવાને માટે નવા ઉત્સાહની સાથે

રંગભૂમિમાં બહાર નીડળી; મેવાડની મહાશક્તિરૂપિણી યુવતી વીરાંગનાઃ વીરપોશાક સજીને યવનનું પરાક્રમ લાગવાને માટે આગળ પડી.

એ મહાશક્તિરૂપિણી યુવતી કાણુ હતી? મહારાજ સમરસિંહની સ્ત્રી કર્મદેવી હતી. સમરસિંહનો નાનો પુત્ર મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી કર્ણ એ વખતે નાની ઉમરનો હતો. એ નાની ઉમરનો છોકરો યવનના પગ નીચે છુંદાશે, સંસારના વિષયથી અન્નણ્યો નિરીહ જીવ શત્રુના હાથથી લાંછના પામશે, શત્રુ વગર હરકતથી હૃદયરંજન ફૂલની કળીને ખરાબ કરી નાખશે, એ કર્મદેવી સહન કરી શકી નહિ, તેથી કર્મદેવી આજે શત્રુને દેશમાંથી દૂર કરવાને તૈયારી કરે છે. સમરસિંહ લઢાઈમાં લોકાંતરિત થયો છે. તેની વિધવા રમણીએ આજ સ્વામીના પવિત્ર ધર્મની રક્ષાને માટે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. કર્મદેવીએ વીરસાજ સજી પોતાનું શરીર કવચથી આચ્છાદિત કર્યું; તેના હાથમાં સુતીક્ષ્ણ તરવાર શોભા આપવા લાગી; વીર્યવતી વીરાંગનાના અનુપમ લાવણ્યરાશિ આજ અનુપમ ભીષણતાની સાથે મળી ગયા. ધણા રજપૂત વીર વીરાંગનાને અધીન લઢવાને તૈયાર થયા. શાહખુદીન ધોરીનો પ્રિયપાત્ર કુતુખુદીન ધવક રાજસ્થાનમાં આવ્યો હતો. તેને કર્મદેવીએ આંખેરની આગળ ઘેર્યો. યુદ્ધમાં વીરાંગનાએ પોતાનું વીરપણું દેખાડ્યું. તેના ઘેરાથી યવનસૈન્ય નાશ થવા લાગ્યું. યવનનું પરાક્રમ ઝોછું થવા લાગ્યું. કુતુખુદીન યુદ્ધક્ષેત્રમાં લાવણ્યમયી યુવતીની ભૈરવી મૂર્તિ જોઈને સ્તાંભિત થયો. હવે તેને જયની આશા રહી નહિ. કર્મદેવીએ અસાધારણ હિંમત અને પરાક્રમની સાથે યુદ્ધ કરીને શત્રુને નિર્જીવ કર્યા. હમણાં વિજયલક્ષ્મીના મહિમાથી તેની દેહ-લક્ષ્મી વધારે ગૌરવાન્વિત થઈ. કર્મદેવીએ મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરી. દિલ્હીના પહેલા મુસલમાન બાદશાહને વીરાંગનાના પરાક્રમથી પરાજિત અને જખમી થઈને યુદ્ધસ્થળ છોડવું પડ્યું. તેરમી સદીની આખેરીએ મેવાડે એવી પોતાની સ્વાધીનતારક્ષા કરી હતી. મેવાડની વીર રમણીએ એવા પરાક્રમથી શત્રુને પરાજિત કરીને અનંત અક્ષય કીર્તિ રાખી હતી. એ અનંત અક્ષય કીર્તિની કહાણી પવિત્ર ઇતિહાસમાંથી કઢી પણ જશે નહિ. મેવાડ ખરેખર એવા વીરત્વ-ગરિમાની લીલાભૂમિ છે.

વીરમંડળ.

ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

‘ગુજરાતી’ના માહિક અને અધિપતિ ૨૬૦ ઇચ્છારામભાઈનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૬માં મુરતમાં થયો હતો, અને મરણ ઈ. સ. ૧૯૧૨માં થયું હતું. તેઓ દશા શ્રીમાળી વણીક જ્ઞાતિના હતા. તેઓ સ્ત્રીકેળવણીના હિમાયતી હતા. તેઓએ ચંદ્રકાંત વગેરે પુસ્તકો લખી ધર્મ તથા નીતિની અભિવૃદ્ધિ કરવામાં ઘણું આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. એટલુંજ નહિ પણ ખીજા ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ કરી ગુજરાતી સાહિત્યની કીમતી સેવા બજાવી છે.

૧૮૮

શિખરમાંનું ધન.

એક સાહુકાર મરણ પથારીપર સૂતો ત્યારે તેના સર્વ પુત્રોને તેણે પોતાની આગળ બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, “પુત્રો, તમારે મારી પ્રતિષ્ઠા, મારી પછવાડે પણ જેવી છે તેવીજ રાખવી; બલકે વધારવી; પણ તેમાંથી ન્યૂન થવા દેશો નહિ તોજ તમે માંડું નામ રાખ્યું અને મારો ઉદ્ધાર કર્યો કહેવાશે. મારી કેટલી સંપત્તિ સ્થાવર છે તથા કેટલી સંપત્તિ જંગમ છે, તે તમે સારી રીતે જાણો છો. એમાંથી તમે રીતસર વાપરજો. પણ કદાચ કાળયોગે, વ્યાપારમાં ટોટા નફો થવાનો સંભવ હોવાથી, તમને નાણાની તંગી પડે ત્યારે જો તમે આપણા જીના ચોપડા વિચારપૂર્વક સંભાળી જોશો તો તેમાંથી માંડું વિશેષ ધન મળી આવશે, ને તમાંડું સંકેટ દૂર થશે.” પછી તે સાહુકાર મરી ગયો, ને તેને કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. એક સમય એવો આવ્યો કે તેના દીકરાઓ એકઠા મળી પોતાના પિતાની સૂચના પ્રમાણે પાસનું નાણું ખૂટી પડ્યું ત્યારે સૌએ ચોપડા તપાસવા માંડ્યા. પાનાં ઉઘલાવતાં ઉઘલાવતાં એક ઘણી જીની વહીની અદર આમ લખેલું હતું:—“ચૈત્ર સુદી ૧૦ને દિવસે પ્રહર દિવસ ચઢતાં, આપણા ઘરની પાસેના શિવાલયના શિખરમાં, મેં ઘણુંજ દ્રવ્ય મૂકેલું (દાટલું) છે. જ્યારે તમને ખપ પડે ત્યારે તે ખોદીને કાઢી લેજો !” આ માર્મિક વાક્ય વાંચી, ખીજેજ દિવસે તેઓએ એવો નિશ્ચય કીધો કે, એ શિવાલયના શિખરમાં પિતાજીનું ધન છે, માટે એને તોડી પાડીને કાઢી લેવું. પછી કેટલાક મજૂરોને મંદિર ઉપર ચઢાવી,

તેઓએ શિખર ઉતરાવવા માંડ્યું. આ વર્તમાન જાણતાં આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. લોકો તે વણિકપુત્રોનો શીટકાર કરવા લાગ્યા:—અરેરે ! ખરો કલિકાળ આવ્યો ! જગતમાં શંકરનું શિખર કાંઈએ ઉતરાવ્યું હોય એમ કદી સાંભળ્યું નથી; પણ ભલા શેઠની પછવાડે સારા સપૂત નીકળ્યા કે તેમના પિતાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરીદીને પરમર્થને માટે શિવાલય બંધાવ્યું છે, તેઓ તેનું આજે શિખર તોડવા તૈયાર થયા છે ! ફટરે ભુંડાઓ ધંધામાં દેવાળું કાઢ્યું એટલે હવે શંકરના શિખરમાંથી દ્રવ્ય કાઢવા માંડ્યું ! પણ મૂર્ખાઓ એટલું સમજતા નથી કે એમાં તે દ્રવ્ય ક્યાંથી હોય ?

આ વૃત્તાંત જાણી, તે મરનાર સાહુકારનો કાંઈ શાણો, વૃદ્ધ, ને અનુભવી મિત્ર તે શહેરમાં રહેતો હતો, તેણે તે મંદિર પાસે જઈને વણિકપુત્રોને કહ્યું, “ ભાઈ, તમે આ શું કરો છો ? વણિકપુત્રોએ કહ્યું, “ કાકા, અમારા પિતાએ લખ્યું છે તે પ્રમાણે આ શિખરમાંથી અમે દ્રવ્ય કાઢીએ છીએ. ” વૃદ્ધ બોલ્યો, “ અરે ભલા માણસો, શિખરમાં કાંઈ અપાર દ્રવ્ય સમાય ? ચોપડામાં લખેલું તમે સમજતા નહિ હો તેથીજ અપકાર્યમાં હાથ ધારો છો; પણ લાવો ચોપડા, તેમાં શું લખ્યું છે તે તપાસું. ” તુરંત તેઓએ ચોપડા લાવી આગળ મૂક્યો. પછી તે વૃદ્ધે વાંચી જોયું કે “ અમુક વખતે શિખરમાં દ્રવ્ય દાટ્યું છે. ” ત્યારે તે બોલ્યો, ભાઈઓ, છે તો એમજ; પણ મારો મિત્ર (તમારો પિતા) ધણો ડાહ્યો પુરુષ હતો, માટે એના લખવામાં કાંઈકે ઉઠો ભેદ છે, તે વિચાર કર્યા વગર સમજાય તેમ નથી. વિચાર કરો કે દેવાલય ક્યાંને તો ધણું વર્ષ વીતી ગયા ને આ દ્રવ્ય તો તે પછી દાટ્યું છે, માટે શિખર ઉતારીને દ્રવ્ય દાટ્યું હોય એમ સાંભવતું નથી. વળી શેઠજીએ અમુક વર્ષમાં દ્રવ્ય દાટ્યું છે એમ ન લખતાં માત્ર ચૈત્ર સુદી દશમજ લખી છે ને વળી તેમાં પ્રહર દિવસ લખ્યો છે, માટે ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવવા દો એટલે આપણે તેની પૂરી તપાસ કરીશું કે ધન દાટવાનું લખ્યું છે એ શું ! ” ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવી અને તે વણિકપુત્રોએ તે વૃદ્ધને બોલાવ્યો. જ્યારે પ્રહર દિવસ ચલ્યો ત્યારે તે શિવાલય આગળ સૌ જઈ ઉભા રહ્યા, તે સમયે તે વૃદ્ધે વિચાર કરીને તેઓને કહ્યું કે,

“વણિપુત્રો ! વાર તમે મને કહેશો કે આ સમયે દેવળનું શિખર ક્યાં છે ? જે એ શિખરને સાંથી પહેલો અડકશે તેને તેમાંનું દ્રવ્ય મળશે.” ત્રણે પુત્રો જેમ તેમ કરી શિખરને અડકવા સાર દેવળપર ચડવા લાગ્યા, સારે ચોથો પુત્ર, જે વિચક્ષણ હતો તેણે વિચાર કીધો કે હું ચઢી શકું એમ નથી, માટે આ શિખરની છાયા છે તે પણ શિખરજ કેની ! તેથી લાવ તેને જઈ અડકું ! તરત તે શિખરની છાયાપર જઈ ઉભો રહ્યો સારે પેલા વૃદ્ધ બીજાઓ તરફ દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું, “અલ્યા અજ્ઞાનીઓ, મિથ્યા શ્રમ શું કરવા કરો છો ? હેઠા ઉતરો, શિખરને તે તમારો નાનો ભાઈ અડક્યો છે ! સારે તેઓએ કહ્યું “ એ શું શિખર કહેવાય ? ” વૃદ્ધ કહ્યું, “ હા આ સઘળી શાની છાયા કહેવાય ? ” “ દેવળની ! ” તેમાં એ દેવળનું શિખર ક્યું ? ” “ આજ ! ” સારે તે વૃદ્ધ બોલ્યો, “ ભાઈ, એજ શિખર અને સાંજ બોલો કે ત્યાંથી પૈસો મળશે.” તે જગ્યાપર તુરત ખોદી જોયું તો સાંથી અપાર દ્રવ્ય નીકળ્યું અને તેઓ સૌ પરમ હર્ષ પામી, પેલા વૃદ્ધ સજ્જનની બહુ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે “કાકા સાહેબ, તમે અમારા પિતાના મિત્ર તે અમારા પિતા તુલ્યજ છો; તમે હતા તો અમને આ દ્રવ્ય મળ્યું ને લજ્જા રહી માટે તમારા ઉપકારમાંથી અમે ક્યાં ધૂટીશું ? ” આ સાંભળી તેણે તેઓને કહ્યું, “ભાઈ, દ્રવ્ય તમારુંજ હતું ને તમોને મળ્યું તેમાં મારો શો ઉપકાર ? મેં કાંઈ મારી ગાંઠથી કાઢીને તમને આપ્યું નથી. માત્ર તમારી અજ્ઞાનતાને લીધે તમે જાણતા નહોતા, તે મેં તમોને બતાવી આપ્યું છે. માટે ખાઓ, પીઓ, ને સન્માર્ગે ખચે એટલે બહુ થયું” એમ કહી તે પોતાને ઘેર ગયો.

અંતકાંત.

પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ,

એમ. એ, એલ્.એલ્. બી.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૬માં અમદાવાદમાં વડતગરા નાગર ગ્રહસ્થની ક્ષાતિમાં થયો હતો. તેઓ યુગઈની યુનિવર્સિટીના ફેલો છે. તેઓ વસંત નામના માસિક પત્રના તંત્રી છે. તેમણે બનાવેલા ગુજરાતી ગ્રંથો—નીતિશિક્ષણ અને શ્રી ભાષ્ય (ગુ. ભાષાંતર), વગેરે.

૨૦૦

મહારાજધિરાજ પાંચમા જ્યોર્જ.

આપણા મહારાજધિરાજ પાંચમા જ્યોર્જ ઇ. સ. ૧૮૬૫ના જૂન મહિનાની ત્રીજી તારીખે જન્મ્યા હતા. એ ન્હાનપણથીજ સાદાઈમાં ઉછર્યા હતા: એમનાં માતા એલેક્ઝાન્ડ્રા જાતે પોતાના બાળકોને ઉછેરતાં, અને તેથી એ માયાળુ માતાની દેખરેખ અને કેળવણીનો લાભ આપણા શહેનશાહને બહુ સારો મળ્યો હતો. તેઓ અંગ્રેજ મૂળાક્ષર માતા પાસેજ શીખ્યા હતા; અને જો કે ચાર વર્ષની ઉંમરથી જ એમને ડાહ્ય નામના એક પાદરી શિક્ષક પાસે કેળવણી લેવા મૂક્યા હતા, તથાપિ એ બાર વર્ષના થયા ત્યાં સુધી એમનાં માતાએ પોતાની નજર આગળથી તેમને આધા ખસેડ્યા ન હતા, પણ અંગ્રેજ માતામાં જેમ સ્નેહ હોય છે, તેમ વખત આવે કેળવણી આપવા માટે છોકરાંને બહાર મોકલવાની જરૂર પણ તેઓ સમજે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૭ના જૂન માસમાં પ્રિન્સ જ્યોર્જ (આપણા શહેનશાહ) અને એમના મોટાભાઈ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર—જે દૈવયોગે ગુજરી જવાથી રાજ્યગાદી આપણા શહેનશાહને મળી છે—તેઓ બંને ‘રૉયલનેવી’ (શહેનશાહી નૌકાસૈન્ય)ની શિક્ષણશાળાના વિદ્યાર્થી તરીકે બ્રિટાનીઆ નામની આગળોટ ઉપર રહ્યા, અને બે વર્ષ સુધી સામાન્ય વિદ્યાર્થીની પેઠે નૌકા સંબંધી અભ્યાસ કરી, નૌકાશાસ્ત્રના ધંધામાં પોતે પહેલા વર્ગમાં પસાર થયા. તેમણે આ અભ્યાસ કેવી સાદાઈથી, ખંત અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કર્યો, એ આટલાથી જણાશે કે તેઓ બે વર્ષ બ્રિટાનીઆ

આગબોટ ઉપર રથા તે દરમિયાન હંમેશ, સવારે સાડા છ વાગતાં રથુશોગું ફૂંકાતાની સાથે ઊઠી, ટાઢે પાણીએ નાહી, સવાસાત વાગે ખલાસીનું કામ શીખતા, અને સવા આઠ વાગે પ્રાર્થનામાં સામેલ થતા, અને પછી પોતાના સહાધ્યાયીઓ-બસોક વિદ્યાર્થીઓ-સાથે એક મેજ પર ખાણું ખાતા. પછી ત્રણ કલાક અભ્યાસ કરતા તેમાં સઢ ચઢાવવા ઊતારવા વગેરે સાધારણ ખલાસીના જેવું સધળું કામ તેઓ કરતા, અને એક કલાક કાંઠે જઈ રમતગમત કરવાનો વખત મળતો તે પણુ તે વહાણમાંજ હરવા ફરવામાં ગાળતા. આવો એમને નાનપણથી દરિયાઈ જીંદગીનો શોખ હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૬ના ઑગસ્ટ માસમાં એ અને એમના મોટા ભાઈ દરીઆઈ મુસાફરીએ નીકળ્યા. તે યુરોપ અને આફ્રિકાકાંઠાના દ્વીપોએ થઈ પશ્ચિમ હિંદી (અમેરિકાના) ટાપુઓ સુધી સફર મારી, ૧૮૮૦ના મે માસમાં ઇંગ્લંડ આવ્યા. માત્ર એ માસ રહી તેઓ ફરીથી પ્રવાસે નીકળ્યા: તેમાં તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લીધી, તથા શંઘહાઈ, હાંગકાંગ, સિંગાપૂર, કોલમ્બો વગેરે પૂર્વના દ્વીપોનાં શહેરો જોયાં, તથા સુવેજની નહેરમાં થઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનું પવિત્ર શહેર જેરુસલમ પણુ જોયું. આ બંને સફરોથી એમને ખ્રિસ્તી સંસ્થાનો પ્રત્યે બહુ માન અને પ્રેમની લાગણી ઉપજી.

ઇ. સ. ૧૮૮૨માં પ્રિન્સ જ્યોર્જ નૌકાસૈન્યની નોકરીમાં જોડાયા, અને ખંત, શ્રમ અને ચાલાકીથી ક્રમે ક્રમે ઉંચે દરજ્જે ચઢ્યા. ૧૮૮૨માં જુમધ્ય સમુદ્રના કાફલામાં એમની નીમણુંક થઈ. “મોટાઈની ખુમારી” વિના કામ કરવાની એમની વૃત્તિ વિષે આ સમયની એક રસિક વાત એવી કહેવામાં આવે છે કે જ્યારે સંલોનિકાની પાસે ખ્રિસ્તી આગબોટ લંગરાએલી હતી ત્યારે મહારાણી વિક્ટોરીઆના આ પૌત્રને મળવાની આતુરતાથી તુર્કસ્તાનનો પાદશાહ (‘પાશા’) આગબોટ ઉપર આવ્યો. તે વખતે હોડીઓ મારફત આગબોટમાં કોલસો ભરાતો હતો. જ્યારે રાજકુમાર જ્યોર્જ એ પાદશાહની સમક્ષ આવ્યા, ત્યારે એમના કોલસાથી કાળાં થએલાં લુગડાં જોઈ પાદશાહ માની પણુ શક્યો નહિ કે આ મહારાણીના પૌત્ર હશે! એક વખતે એમનાં માતપિતાએ એમને શરતનો મેળાવો જોવા આવવા કહાવ્યું, ત્યારે મોજમજને બદલે કર્તવ્ય પસંદ કરી એમણે જવાબ દીધો કે “પણુ મારી હોડીનું શું?” નૌકાધિપતિએ બીજી ગાઠવણ કરી લેવાનું જણાવ્યું ત્યારે એમણે કહ્યું કે “મને આ

હોડી રિપટહેડ ખાતે લઈ જવાનો હુકમ મળ્યો છે એટલે મારે જાતે ત્યાં જવું જોઈએ.” કેવી કર્તવ્યનિષ્ઠા !

ઇ. સ. ૧૮૯૨માં યુવરાજ વિકટર એકાએક મરણ પામ્યા. એથી એમનું લગ્ન પ્રિન્સેસ મે-રાજકુમારી વિક્ટોરિયા મેરી ઑફ ટેક-સાથે કરવાની ગોઠવણ થઈ હતી તે પડી ભાગી. પ્રિન્સ જ્યોર્જ છ વર્ષના હતા ત્યારે આ રાજકુમારી સાથે રમેલા, અને તેઓનો બાળસ્નેહ હતો, પણ પોતાના મોટાભાઈ સાથે એનું લગ્ન થવાનું નહીં થયું તે વખતે કોઈના સ્વપ્નામાં પણ ન હતું કે પ્રભુ આ બે વર-કન્યાને લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડશે ! તેઓ ૧૮૯૩ના જુલાઈ માસમાં પરણ્યાં. તેઓનો દંપતી-સ્નેહ અનુપમ છે, અને છોકરાઈયાંની બાબતમાં પણ તેઓ સુખી છે.

યુવરાજપદે આગ્યા બાદ એમણે આસ્ટ્રેલિયા અને હિંદુસ્થાનની મુલાકાત લીધી અને જાને વખત મુસાફરીમાંથી પાછા આવી ઈંગ્લંડની પ્રજાને અને ત્યાંના રાજ્યદ્વારી પુરૂષોને સંસ્થાનોના તથા હિંદુસ્થાનના રાજ્યવહીવટ વિષે ઉત્તમ સલાહ આપી. હિંદુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ કેવે ધોરણે ચલાવવો જોઈએ એ વિષે તેઓ કહે છે કે—

હિન્દો વહીવટ ચલાવવાનો ભાર. જે આપણે સમજાવના તત્ત્વને તેમાં વિસ્તારથી ભેળવીશું તો તે વિશેષ સહેલો અને સરળ થશે. હું એવું ભવિષ્ય ભાખવાની હિંમત કરું છું કે જે ત્યાંની પ્રજા તરફ એવી દિલસોજી બતાવવામાં આવશે તો હિન્દી પ્રજા તેનો ખરા અંતઃકરણથી પુષ્કળ સત્કાર કરશે.”

૨૦૧

રાજા અને ડાકટર.

આપણા બ્રિટિશ રાજ્યના સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ એમનો રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો તે ટાંકણે એમને ઉદરનો વ્યાધિ ઉપડ્યો, અને તેથી એ લગભગ ત્રણ અઠવાડીયાં માંદા રહ્યા હતા. તુરત શસ્ત્રવૈદ્યને બોલાવીને આંતરડાં ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કરાવ્યા વિના એ વ્યાધિ મટે એવો ન હતો, પણ તેમ કરવાથી રાજ્યાભિષેક મુસ્તવી રાખવાની જરૂર પડતી હતી. પરંતુ રાજ્યાભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ એટલી પરિપૂર્ણ થઈ ચૂકી હતી, અને પ્રજા એ જોવાને એવી ઉત્કંઠ આતુર બની હતી, કે મુસ્તવી રાખવાથી પ્રજાના મનને બહુ ધક્કો લાગવાનો સંભવ હતો, તેથી એ શહેનશાહ

જેમની પોતાની પ્રજા માટેની કામગીરી લાગણી સૌના જાણવામાં છે—તેમણે પ્રજાના ઉત્સાહભર્યા મન ભાંગી ન જાય તેટલા માટે મીઝે મોઝે દુઃખ દબાવીને ગમે તેમ કરી એક વખત રાજ્યાભિષેક થઈ જવા દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો.

રાજ્યાભિષેકને આગલે રવિવારે વિંડસર જતાં શહેનશાહ મૂર્છા ખાઈને પડ્યા, અને એક કલાક બેમાન રહ્યા. એમના હજુરી વૈદ્ય સર ફ્રાન્સિસ લેઇકિંગે તુરત શસ્ત્રવૈદ્યને બોલાવી પ્રયોગ કરવા દેવાની વિનંતિ કરી, પણ તેમણે ના કહી. રાત્રિ ઠીક પસાર થઇ, અને બીજે દિવસે સવારે એ વિંડસરથી પેડિંગટન જવા નીકળ્યા, તેવારે એમને પેટનું દરદ અસહ્ય થતું હતું, પણ તેની એમણે પોતાના મુખ ઉપર રેખ સરખી પડવા દીધી નહિ. પેડિંગટનથી બકિંગહામ મહેલ જતાં એમને જોવાને. હજારો લોકોની ઠઠ ભરાઈ હતી, પણ તેઓએ રાજનું દુઃખ બિલકુલ જાણ્યું નહિ. બગી મહેલના મેદાનમાં પેડી કે તરત રાજને ફરી મૂર્છા આવી, અને એક કલાક કરતાં પણ વધારે વાર બેમાન રહ્યા. શુદ્ધિ આવ્યા બાદ સર ફ્રાન્સિસે રાજને વિનંતિ કરી કે—“મહારાજ સાહેબ, ખરી સ્થિતિ તરફ આંખ મીઝે ચાલે તેમ નથી. અત્યારે આપ રાજ્યાભિષેકનું શું થશે તેનો બિલકુલ વિચાર ન કરો.

રાજાએ ગુસ્સે થઈ ફ્રાન્સિસને કહ્યું: “ક્રિયા પૂરી થતાં સુધી હું કાંઈ પણ કરવા દઈશ નહિ. જાઓ, છ વાગે આવજો.”

રાજાએ પાછલા પહોરનો બધો વખત ગ્રાધાનોને મળવામાં અને રાજ્યનાં કાર્ય કરવામાં કાઢ્યો. છ વાગ્યા એટલે સર ફ્રાન્સિસ આવીને ઉભો રહ્યો. રાજાએ એની પાસે શરીર તપાસાવ્યું અને પૂછ્યું: “કેમ. લેઇકિંગ-શો મત છે?”

લેઇકિંગે ઉત્તર દીધો: “મારો મત કાયમ છે. શસ્ત્રવૈદ્યની સલાહ લેવાની જરૂર છે.”

રાજા—“લેઇકિંગ, તમે જાણો છો કે એ તો હું હાલ કરવા દેનાર નથી. જાઓ હમણાં હું કામમાં છું.”

સર ફ્રાન્સિસ લેઇકિંગ—“મહારાજ સાહેબ, હું આપને વિનંતિ કરું છું, આજીવ કરું છું કે માફ આટલું કહું માનો.”

રાજા—“બસ; બહુ થયું. એકદમ જાઓ.”

સર ફ્રાન્સિસ બારણા તરફ પાછો વળ્યો. એ જાણતો હતો કે આખી બ્રિટિશ શહેનશાહતની આશા અત્યારે મારા હાથમાં આવીને રહી છે. સ્વભાવે એ ગંભીર અને થોડાખોસો હતો, પણ એને થયું કે જો રાજાનો જીવ બચાવવો હોય તો આ ક્ષણે મારે મારો સ્વભાવ બદલી નાંખવો જોઈએ. એ ફરી રાજા તરફ ગયો. રાજા રાજ્યકાર્યના કાગળો વાંચતા હતા તેમાંથી મોં ઉઘડ્યું કૃત્ય—અને લેઇકિંગ સામું જોઈ એકદમ બોલ્યા: “મેં શું કહ્યું?—જાઓ.” રાજાના કંઠમાં ક્રોધ હતો, પણ તેથી લેઇકિંગનો નિશ્ચય ડો તેમ ન હતું. તેણે કહ્યું: “મહારાજ, મારી વિનતિ—મારી આજીજી—સાંભળો.”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “હું બિલકુલ તમારી વાત સાંભળવા માગતો નથી. હવે એકદમ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.”

ફરી ફ્રાન્સિસ બારણા તરફ ગયો—બોમો—એક મિનિટ રાજા સામું નિહાળી રહ્યો. એ દર્દીનો સ્વભાવ જાણતો હતો, પણ ગમે તે થાય પણ એનો જીવ બચાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ક્ષણવારમાં રાજાએ ડોકું ઉઘડ્યું કૃત્ય—અને આ વખતે સારી પેઠે કોપાયમાન થઈ બોલ્યા: “લેઇકિંગ મેં એક વાર કહ્યું કે તમે જાઓ. છતાં તમે અહીંયાં બેસા રહેનાર કાણુ?”

લેઇકિંગે છેવટનો ઉત્તર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો: એકદમ એ રાજા પાસે જઈ ધુટણીએ પડ્યો અને રાજાનો હાથ પોતાના બે હાથમાં લેઈ બોલ્યો:

“સાહેબ, પરમેશ્વર ખાતર મારી વિનતિ સાંભળો, અને શસ્ત્રવૈદની સલાહ લેવા દો. આપ હજી પણ ના કહેતા હો તો અત્યારથી મારી નોકરીનું રાજીનામું સમજાવો, અને હું કહું છું કે—આપ કાલે નહિ હો.”

રાજા એકદમ બડકી ઉઠ્યા, અને બોલ્યા: “લેઇકિંગ! આ શું કહ્યો છો?”

રાજાએ જાણે “આનું કહ્યું નહિ માનો તો મૃત્યુ છે.”—એવા શબ્દો લેઇકિંગના મુખ ઉપર ડોરાએલા વાંચ્યા, અને તુરત પોતાનો આગ્રહ છોડી દઈ કહ્યું:

“વાર—લેઇકિંગ, તમારે કરવું હોય તે કરો.”

સર ફ્રાન્સિસ એકદમ હરખાઈને ઉભો થયો, અને બારણા તરફ જઈ બારણું ઉઘાડી, હાથ ઉઘો કર્યો કે તુરત મહાન શસ્ત્રવૈદ સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્ઝ અંદર દાખલ થયો.

રાજા પોતાના સ્વામિભક્ત દાકતરની આ તૈયારી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ વિશેષ પૂછપરછ ન કરતાં, સર ફ્રેડરિક ટ્રીવર્ઝનો સત્કાર કરી કહ્યું:

“લેઇકિંગ કહે છે કે-તમે માફ શરીર તપાસો તો ઠીક.”

સર ફ્રેડરિક ટ્રીવર્ઝે રાજાનું શરીર તપાસ્યું, અને ટુંકામાં સર્વ સ્થિતિ સમજાવીને કહ્યું: કાલ સવારે આઠ વાગે શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો પડશે. પરિણામને માટે હું જવાબદાર રહેતો નથી.”

એકદમ સધળી ગોઠવણ કરીને બીજે દહાડે રૂપમી જુન ૧૯૦૨ મંગળવારની સવારે આઠ અને નવની વચ્ચેમાં શહેનશાહ એડવર્ડને શસ્ત્ર પ્રયોગના મેજ ઉપર સુવાડી સર ફ્રેડરિક ટ્રીવર્ઝે એમના ઉદરની અંદરના આંતરડાં ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યો. એ પ્રયોગ ફતેહમંદ ઉતર્યો, અને શહેનશાહ એડવર્ડનો અમૂલ્ય જીવ બચ્યો.

નીતિશિક્ષણ.

મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ સદ્ગુણા

બી. એ, એલ. એલ. બી.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૩ (સંવત ૧૯૧૯)માં મુંબઈમાં થયો હતો. તેઓ ભાવનગરની કોલેજમાં લૉ લેક્ચરર અને પછીથી સર ન્યાયાધીશ હતા. તેમની રચેલી કિમની વીસમી સદી નામની સાંસારિક નવલકથા ઘણી સુંદર છે.

૨૦૨

સાધુ જીવન.

મારી વહાલી બહેન સૌ. મહામતિ,

“મારા તરફથી ક્ષગળની તેં અપેક્ષા નહિએ રાખી હોય, તોપણ માફ હૃદય સાખ પુરે છે કે તું મને રોજ રોજ યાદ કરે છે, તેથી આજે એવોજ જોગ બનવાથી, હું તને આ પત્ર લખું છું, તે સુરણની થોડીક ગાંઠો મોકલું છું.”

“ બહેની અમારી જીંદગી અહીં શ્રીઆનંદગિરિના ઉપદેશાનુસાર આચરણ રાખીને રહેવાથી, શાંતિના નિસ્તરંગ મહાસાગરમાં એટલી તો નિમગ્ન થઈ ગયલી છે, કે અમે પોતેજ જાણતા નથી, કે અમે જીવતા લોકના લોકમાં વસીએ છઈએ, કે એક જાતની ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા છઈએ. પરંતુ સાધારણ રીતે જે ગાઢ નિદ્રા કહેવાય છે તેનાથી અમારી આ નિદ્રા એવી રીતે વિલક્ષણ છે, કે તેવી નિદ્રાના લોકતા અમે છઈએ એવું અમને જ્ઞાન થયા કરે છે. એ શાંત જીવનનું રૂપક હું તારી આગળ શું અને કેવી રીતે ધરું ? મને કોઈ એવો પદાર્થ કે ભાવ જાણાતો નથી, કે જે ચેતનના સતત પ્રવાહથી ચંચલાયમાન નહિ થતો હોય. બહેની, તારા મનમાં તું એવી કલ્પના કર, કે આનંદની ઉર્મિઓથી ઉભરાઈ જતા એકાદ ચંદનના શીતળ સરોવરમાં અમે નિમગ્ન થઈને પડ્યા રહ્યા હોઈએની ! અને જાણે સારે શરીરે ચંદનનો સ્પર્શ, જીવ્હાને આત્મરસની પેઠે, સુખકર હોયની ! તેની સાથે તું એમ પણ ધારજે કે અમે જ્યાં નિમગ્ન થયા છઈએ, ત્યાં શાંત રસ એટલો તો જામી ગયો છે કે સરોવરની એકે જામિં ત્યાં ઊઠતી નથી, પણ જાણે ચેતન સ્વારામમાંજ મગ્ન થઈને પોતાની કે પરની કંઈ પણ અપેક્ષા નહિ કરતું, નિશ્ચેતનવત્ પડ્યું રહીને સ્વાનુભવમાંજ મહાલતું હોયની ! ”

“ બાકી અમે અમારો કાળ શ્રીવિદ્યાનંદના દર્શન કરીને, અને શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની સેવા આદરી કરીને, અને દરરોજ નિયમસર પટ્દર્શનોનું એમની પાસે શિક્ષણ લઈને. શાંત રીતે નિર્ગમન કરીએ છઈએ. બ્રાહ્મ મુદ્દર્તથી માંડીને ઘણા ખરે કાળ શ્રીઆનંદગિરિની બતાવેલી રીતિએ પ્રાણનું સ્તંભન કરતાં શીખવામાં વ્યતીત કરીએ છઈએ. તે પછી અમારા નિત્યનિયમાનુસાર અમે અમારા ઇષ્ટની સેવા પૂર્ણ અને સ્તુતિ પાઠ કરીએ છઈએ. પછી શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં દર્શન કરી, શ્રી આનંદગિરિ પાસે પટ્દર્શનમાંના સાંખ્યનો અભ્યાસ આદરીએ છઈએ. પછી પાછાં અમારી મરદીએ આવી, વનચરની પેઠે ફળ ફૂલ ને કંદમૂળ બહુ મિતાહાર રીતે ખાઈને જઠરાગ્નિને શાંત કરીએ છઈએ. બાદ ઘણો વખત સુધી અમે બે જાણાં, અમને જે જે શીખવેલું હોય કે ઉપદેશોલું હોય તેને પ્રયત્ન પૂર્વક મનમાં ઠસાવી રાખવાને અને તદનુસાર વૃત્તિઓ વાળી દેવાને મથન કરીએ છઈએ, બપોરના બે ત્રણ વાગે પાછાં શ્રીઆનંદગિરિ પાસે જઈને

મીમંસાગવતનું અધ્યયન કરીએ છઈએ. એમનો વિચાર તે પછી અમને મહાભારતનો અને અરાટે પુરાણ શીખવવાનો છે, અને ષડ્દર્શન પછી ઉપનિષદો અમને શીખવશે. પછી એમની સાથે કે અમે બે જણાં મીધવલગિરિના પવિત્ર પ્રદેશોમાં અને ગિરિગૃહોમાં યથેચ્છ રીતે ફરીએ છઈએ. સાંજના પાછાં આવી થોડું ઘણું નિત્ય નિયમ કરી, પરસ્પર બોધ થવા વાદવિવાદ આરંભીએ છઈએ. કાઈ વખત તાલ વાજંત્ર સાથે હરિ કીર્તન કરી મનને તેમાં લય પમાડી, દર્ભની સાદહીપર સુઈ રહીએ છઈએ. અમે દંપતી એક ખીજ સાથે, જાણે નિશાળમાં બણવા જતાં બે સમાન પદ્મીના ગોડીઆ હોય તેવી રીતે, બોલીએ ચાલીએ ને વર્તન રાખીએ છઈએ; સિવાય કે કાઈ કાઈ ઠેરવેલી બાબતમાં હું એમની સેવા ચાકરી કંઈ તે એમને સ્વીકારવી પડે છે. અમારી તને આ સાધનદશા અથવા વિધિ વર્ણવી છે.”

“એમના સમાગમમાં આવવાથી અમને જે આનંદ જામ્યો હતો, અને હજી એ જામેલો છે, તેનું વર્ણન હું તારી આગળ કેમ કરી શકીશ. જેમ સૂર્યની આગળ અંધકાર રહેતો નથી, અગ્નિ આગળ શીતતા રહેતી નથી, તેમ એમનાં દશનથી ને વાણીના રણકારથી, મનની સહજ ચંચળતા અને મલિનતા વિરમી જાય છે. એક દહાડો મહારાજ અમને કહેતા હતા કે તમને સિદ્ધિ મળશે એમ માનવાને હજી તમને કંઈ કારણ નથી. એમજ તમે ધારો. હજી તો તે પ્રાપ્ત થવાને માટે, નિવૃત્તિ માર્ગનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ, તમારે તમારી યોગ્યતા દર્શાવવાની છે એમ માનો. પરંતુ અમને તો હવે એમના ઉપદેશના પ્રભાવથી તે સિદ્ધિઓ પામવાની લલુતાજ નથી. અમને તો અત્યારથીજ ફાળ પડવા માંડી છે કે એ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને અંગે, ‘મેલ કરવત મોચીના મોચી,’ એવી દશા તો અમારી નહિ થાય ! અમને તો વારે વારે ભર્તૃહરિના એક શ્લોકનું ચરણ યાદ આવ્યા કરે છે કે **विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।** મહારાજ અમારા દીલનો એ આશય જાણી ગયા હોયની, તેમ અમને એક દહાડો કહેતા હતા કે, આટલું આટલું કષ્ટ વેઠી તમને એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય, ને પુનઃ પતનનો ભય તમને રહે નહિ માટેજ, અમે તમને નિવૃત્તિના, માના પેટ જેવા નિર્ભય માર્ગે અગ્રવવા ધારીએ છઈએ.”

“ બહેની, હું એમના યોગ પ્રવચનની અને આત્મજ્ઞાનની તારી આગળ કેટલી પ્રશંસા કરું! એમનું આચરણ, રહેણી, કહેણી, એક નહાના બાલક કરતાં પણ વધારે નિર્દોષ છે, પણ નહાના બાલકના જેવું એમને અજ્ઞાન નથી. એમનું નામ યોગ આશ્રવા આત્મપ્રભાવે લાવેલી ઉત્તમ દક્ષા છે. વ્યવહારિક કંઈ પણ નહાના કે મોટા વિષયમાં એમનું અનુભવપૂર્ણ હોય એવું અમારા જાણવામાં હજી સુધી આવ્યું નથી. જે જે પ્રસંગ અમે એમની આગળ કહાડીએ છઈએ, તે તે વિષયની એવી એટલી જાલીને, પ્રસંગ આગળ ચકાવતા જાય છે, અને પોતાના અનેક ક્ષિપ્રેના વિસ્તૃત અનુભવથી તેમાં સાર અને સિદ્ધાન્તને ઉમેરતા અને વધારતા જાય છે; તેની સાથે વાર્તા પ્રસંગ, નહાના બાલકને પણ સમજ પડે એવી સરસ રીતિએ, અને પોતે સહેજ વાતો કહેતા હોય એવી શૈલીથી કહે છે, કે સામાના મનને જરાકે શ્રમ લાગતો નથી; અને બહુ ગહન વિષયોમાં ઉતર્યા છતાં આપણું મન તેમના ભાવાર્થ નેડે તક્ષીન થઈ જાય છે. બહેની, યોગનો એ કંઈ જેવો તેવો પ્રતાપ નથી. આપણા મહારાજ ધડીકમાં નહાના બાળક જેવા જણાય છે. ધડીકમાં મહાયોગી જણાય છે, ને વારે વારે જાણવા છતાં, એમનું ખરું સ્વરૂપ અમારા લક્ષ બહાર ધડીકમાં નીકળી જાય છે.”

“આવા સમર્થ છતાં જાણે શ્રીવિદ્યાનંદના વગર મૂલના દાસ હોય તેવી રીતે તેમની સેવા ચાકરી કરે છે. તેમાંજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. શ્રીવિદ્યાનંદની સેવા કરવી, એ જાણે સર્વે કર્તવ્યતાની અને પુરુષાર્થની એમના મનથી તો સીમા છે. જે કે એ બેની વચ્ચે સ્વામી સેવકનો ભાવ છે તોપણ મહારાજશ્રીની વૃત્તિ પોતાના ગુરુમાં એટલી તદ્દકાર થઈ ગઈ છે, કે મહારાજ ગુરુમય થાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમનું સામર્થ્ય યોગબલ્લ અને ભક્તિભાવ પોતાનામાં સાક્ષાત્ આવીને વસેલાં છે, એટલી બધી સાચી ભક્તિ અને સેવાથી તેમની અને એમની તાદાત્મ્યતા બાકી ગઈ છે. જાણે પોતાને એકાદ વસ્તુ જોઈતી હોય તેનું જેમ આપણને જ્ઞાન થાય, અને તે પ્રાપ્ત કરવાને આપણી અન્તર અને બહિર્ ઇંદ્રિઓ મથે છે તેવી રીતે, શ્રીવિદ્યાનંદને, અમુક વખતે શું જોઈએ છે, વા તેમના મનમાં શું વિચાર અને આશય છે તેનું, એમને તન્મયતાના પ્રભાવથી જ્ઞાન થાય છે; ને જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે ગુરુશ્રી પોતે કરે છે ને તે શ્રીવિદ્યાનંદને

બહેની છે; એકલા બધી સ્વર્ગી સેવકી એકમયજ્ઞ કરી ગઈ છે ! બહેની, આ વિષય તારી આગળ મેં ખાસ કરીને કહ્યો છે તે એકલા માટે કે તે ઉપરથી તું શિષ્ય થી. આપણું જ્ઞાનમાં ઠેકાણું ઠેકાણું અને મજાગે મજાગે આ વિષય વર્ણવેલો છે કે આપણા ૪૪ દેવના સેવક અર્ધને સાચે બાવે તેને સ્વદ્યુષ્ટ કરી રહેવું; માટે બહેની, આપણા ૪૪ દેવના સેવક જન્મને સ્વદ્યુષ્ટ બુદ્ધિએ વસવું ને તેની જોડે તદાકારતા—તદૈક્યતા—તત્ત્વમયતા તદભિવ્રતા પામી જવી, તેનેજ હું તો પુરુષાર્થ સમજું છું.

“હું ને તું ફરીથી મળશું કે નહિ એ વાત દૈવાધીન છે. પરંતુ આપણો ભેટો થાઓ કે ન થાઓ, પણ જે આપણા હૃદયમાં એક બીજાની મૂર્તિ વસી રહી છે, તો પછી ન મળવાથી ખેદ કરવાનું વસ્તુતઃ કંઈ કારણ નથી. બહેની, નરસિંહ મહેતાએ વર્ણવેલો પ્રેમરસ તું પા અને પી. તું ઠર અને ઠાર, એજ તારી ગુલામનો તને આશીર્વાદ છે.”

વિક્રમની વીસમી સદી.

છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા બી૦ એ૦

તેઓ ઇ. સ. ૧૮૫૯ (સંવત ૧૯૧૫)માં નડિઆદમાં જન્મ્યા હતા અને જીનાગઢ સ્ટેટના ચીફ એજ્યુકેશનલ ઓફિસર હતા. હાલમાં તેમનો નિવૃત્તિ નિવાસ નડિઆદમાં છે તેમનું કાદમ્બરીનું બાપાંતર ઘણી ઉચ્ચ પંક્તિનું છે.

૨૦૩

અમરત્ય ત્રાપનો આશ્રમ.

તે વનમૂમિમાં દંડકારણ્યની અંદર, સર્વ પૃથ્વીમાં વિખ્યાત, અને ભગવાન ધર્મ રાજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય તેવું એક આશ્રમ—સ્થાન હતું. જે અગસ્ત્યમુનિ ઇંદ્રની પ્રાર્થનાથી આખા સમુદ્રનું પાણી પી ગયા હતા; જેમની આરાધનું, વિન્ધ્ય જેવો અચલ—જેણે મેર પર્વતની અદેખાદથી પોતાનાં હજારો વિકટ શિખર ગગનતલ સુધી પ્રસારી દીધાં હતાં; સૂર્યરથના માર્ગને રૂંધવાને જે તત્પર થયો હતો, અને જેણે સર્વ દેવતાઓની અરજને ગણી ન હતી તે પણ—ઉલ્લંઘન કરી શક્યો ન હતો; જેમના જઠરાગ્નિએ વાતાયિ નામના અસુરની ભસ્મ કરી નાંખી હતી;

જેમની ચરણરજનું, દેવદાનવોના મુકુટમાંના મરકતમણીમય પત્રભંજનને શિખર ચુંબન કરતાં હતાં; દક્ષિણ દિશાના મુખ ઉપરનું જે તિલક હતા; અને જેમણે એકજ હુકારથી નહુવને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર પાડીને પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો—તે મહા મુનિની પત્ની લોપામુદ્રાએ પોતાની મેળેજ જે વૃક્ષોની આસપાસ ક્યારા કરેલા હતા; પોતાને હાથેજ પાણી પાઈને જેમને ઉછેર્યાં હતાં; અને જેમને તે પુત્રસમાન ગણતી હતી—તે વૃક્ષોથી એ આશ્રમપદ શોભી રહ્યું હતું. એ મહર્ષિનો દૃઢદસ્યુ નામનો જે પુત્ર—જેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું; ખાખરાનો દંડ ધારણ કર્યો હતો; પવિત્ર ભસ્મથી જેણે ત્રિપુંડ્રનું આભરણ રચ્યું હતું; દર્ભનું બનાવેલું જેણે વસ્ત્ર પહેર્યું હતું; મુંજની મેખલા જેણે કંઠે બાંધી હતી અને લીલાં પાંદડાંને પડીઓ લઈને ભિક્ષા માંગવાને સાર જે ઝુંપડીએ ઝુંપડીએ ફરતો હતો—તે પુત્રથી એ સ્થાન પવિત્ર થએલું હતું. વળી તેની ચારે બાજુઓ, સર્વ દિશામાં ફેલાતાં પોપટના જેવા લીલા રંગના કેળનાં વનથી જરા કાળી પડી ગઈ હતી; અને અગસ્ત્યમુનિએ આચમન કરેલા સમુદ્રની પછવાડે પછવાડે જાણે જતી હોય તેમ ગોદાવરી નદી, વેણી બાંધીને તેની આસપાસ ફરી વળેલી હતી.

ત્યાં દશરથ રાજનું વચન પાળી, રાજ્યનો ત્યાગ કરી, રાવણના લક્ષ્મીવિલાસનો અંત લાવનાર શ્રી રામચંદ્ર, મહામુનિ અગસ્ત્યની શોધમાં સીતા સાથે, પંચવટીમાં લક્ષ્મણે રચેલી પર્યુકુટીમાં થોડા વખત સુધી, સુખે રહ્યા હતા. ધણી કાળથી ઉજ્જડ થઈ ગયેલા તે પ્રદેશમાં આજ પણ, વૃક્ષની શાખાઓમાં ગુપ્તગુપ્ત ભરાઈ પેઢેલાં ઘોળાં ખણ્ણતરની હારોથી, તપસ્વીઓના અગ્નિરોત્તના ધુમાડાની જાણે ઘટાઓ બાઝી હોય એવું દેખાય છે. બલિદાન સાર પુષ્પ ચુંટતી સીતાના હાથમાંથી જાણે આવ્યો હોય તેમ, રાતો રંગ, ત્યાંની લતાઓની કામળ કાળીઓ ઉપર ચળકે છે. પીને પાછું કાઢેલું જાણે સમુદ્રનુંજ જળ અગસ્ત્ય ઋષિએ ત્યાં આશ્રમની સીમાપર આવેલાં મોટાં તળાવોમાં વહેંચી નાખ્યું છે. રામનાં તીક્ષ્ણ બાણના પ્રહારથી હણાયેલાં રાક્ષસોનાં ટોળાનાં જાડા રૂધિર વડે (લતાઓનાં) મૂળ પલળી જવાથી, જાણે હજી પણ તેનો રાતો રંગ લઈને પાંદડાં ફૂટતાં હોય એવું ત્યાં નવાં પલ્લવનું વન દેખાય છે! સીતાએ ઉછેરેલાં ત્યાંનાં વૃક્ષ હરિણો, જેમનાં શોંગડાંના શિખર વૃદ્ધાવસ્થાને

લીધે જર્જરિત થઈ ગએલાં છે તેઓ, જ્યારે વર્ષા ઋતુમાં નવા મેઘની ગંભીર ગર્જના સાંભળે છે ત્યારે ભગવાન રામચંદ્રના ત્રિભુવન-વ્યાપી ધનુષ દંકરને આજ પશુ સંભારીને, તથા અહર્નિશ ચાલતી અશ્રુધારાથી છવાઈ ગએલાં દીન લોચન વડે દશે દિશાઓ શૂન્ય દેખીને ધાસનો કાળીઓ પશુ ભરતા નથી. ત્યાં રામરાજાએ વારંવાર મૃગયા રમીને રમીને વનહરિણોનો નિઃશેષ નાશ કરેલો તેથી જાણે ઉશ્કેરાયો હોય તેમ સોનાનો મૃગ સીતાને છેતરી, રામને અતિ દુર લઈ ગયો હતો. વળી ત્યાં સીતાના વિયોગથી પીડિતા રાવણુનો વિનાશ સૂચવતા, તથા ચંદ્રસૂર્યની પેઠે કબંધથી ઘેરાયલા, રામ અને લક્ષ્મણ બંનેએ ત્રણે ભુવનને ભયભીત કરી દીધાં હતાં. દશરથપુત્રના બાણથી ત્યાં કપાઈ પડેલો યોજનબાહુનો અતિ દીર્ઘ બાહુ, અંગસ્થ મુનિને રીઝવવા સાર આપેલા નહુષ અજગરના શરીરની ઋષિજનને શંકા કરાવતો. અને ત્યાં રામચંદ્રે વિયોગ સમયે વિનોદને અર્થે પર્ણકુટીની અંદર ચિત્રેલી જનકકન્યાને, રામનો નિવાસ જોવાની ઉત્કંઠાને લીધે જાણે ફરીથી પૃથ્વીમાંથી નીકળતી હોય એમ વનચર લોકો અઘાપિ જુએ છે.

કાદંબરી.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી બી. એ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૭માં સુરતમાં વડનગરા નાગર બ્રહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો અને અવસાન ઇ. સ. ૧૯૨૫માં સુરતમાંજ થયું હતું. તેઓ સામળદાસ કૉલેજ, એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજ અને ડેકન કૉલેજમાં સંસ્કૃત પ્રોફેસર, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ અને ગુજરાત સાળાપત્રના વંત્રી હતા. તેમના રચેલાં પુસ્તકો—શ્રીઅક્ષયપુરાણશાંકરભાષ્યાનુવાદ (અંથ-૨), કર્તવ્ય (ભાષાંતર), ઇશ્વારની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, સંસ્કૃત શિક્ષિકા, સાહિત્ય મંજરી વગેરે,

૨૦૪

ઉદ્યોગ.

પરિશ્રમ લીધા વગર કાંઈ પશુ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી એ નબળાઈ અને આળસનું મોટું ચિન્હ છે. જે દરેક પદાર્થ ઉપભોગ કરવા સાચક કે પ્રાપ્ત કરવા સાચક હોય તે ખુશીથી મહેનત કરવાથીજ મેળવી શકાય.

કામ કરવાથી જે મનુષી ઉત્પન્ન થાય છે તે મહાનત્વ અને પરિશ્રમના બદલા કરતાં વધારે છે, અને જેવી રીતે આદ્ય વિશ્વની સામા દુર્ણાચરતા થાય એવો જન્મીતો ઉદ્યોગ જગતજીવનનો પ્રથમ આનંદ છે, તેમજ સંપૂર્ણ થયેલું કામ જણાવ મોટા હર્ષનું કારણ છે; આપણામાં પોતાજણાનો વિચાર પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કુદરતપર આપણા જ્યોત્સ્નાને-જો કે જય અસંપૂર્ણ અને ક્ષણિક છે તો પણ-પૂર્ણ કરે છે. પ્રથમ અથવા કૃત્યરૂપમાં પરિણામ થામેલી સકલપશક્તિનું આજ ખરું સ્વરૂપ છે.”

મનુષ્યમાં અદ્ભુત શુદ્ધિ છે, કારણ કે તેણે અદ્ભુત ઉદ્યોગ કર્યો છે. દલ્દલા અવસ્થાને પણ વશ કરી શકે. ઉદ્યોગરૂપી શક્તિ એવી તો બળવાન છે કે તેમાં કોઈ પણ અવસ્થા વિદ્યમાન કરી શકે નહિ. તે ઉદ્યોગને આર્ગ પ્રુદ્ધો કરે છે અને એવી ઉચ્ચ સ્થિતિએ બિરાજે છે કે તેને કોઈ પણ પદાર્થ સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય, સુખ કે દુઃખથી અસર થતી નથી. આ લોકમાં જે આનંદ મળે છે તેથી માત્ર ત્યાર પછીના વધારે મોટા ઉદ્યોગને માટે દૃઢ થવું જોઈએ. મનુષ્યનું હઠાપણ તેનાં કૃત્યમાં જણાય છે. કારણ કે દરેક માણસની સ્થિતિ પોતાના કૃત્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. રિક્ટર કહે છે કે “ સત્કર્મનો નાદ ધંટની માફક સ્વર્ગમાં પ્રુદ્ધો સંભળાય છે.”

દરરોજ વ્યવહારમાં મનુષ્ય જાતના સમાગમમાં રહી પરસ્પર મદદ કરવી અને સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવો એ ગમે તેટલા ધ્યાન અને એકાંતવાસ કરતાં હિતકારક અને આરે ઉદ્યોગની ટેવનું વધારે સાફ સાધન છે. સ્વીકૃતિઅર્થે દરિદ્રતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા વિષે અને વધારે પવિત્ર રીતે જીવન ગાળવા દુનીઆનો ત્યાગ કરવા વિષે જે કહ્યું તે વાળખી અને ખરું ભાસે છે. તેણે કહ્યું કે “ જે જીવનથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દુનીઆનો ત્યાગ કરવાનું જીવન નથી, પણ દુનીઆમાં રહી ઉદ્યોગ કરવાનું જીવન છે. સહુ ઉપર પ્રીતિભાવ દર્શાવવામાં જાહેરી કાઢવી, એટલે દરેક ધંધામાં અને કામમાં ખરાબાવથી અને ન્યાયથી ધૈર્ય નીયમને અનુસરીને વર્તવું એ કંઈ અઘરું નથી. પણ ભક્તિભાવમાં જીવન ગાળવુંજ અઘરું છે, અને તેથી સ્વર્ગ તરફ જઈશું એમ સાધારણ રીતે જેટલું ધારવામાં આવે છે તેટલુંજ સ્વર્ગથી દૂર જવાય છે.

ધણુ લોકો પાસે અમુક સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થો રહ્યા છે એ જાણ કરાવે છે. કથન કરવામાં તો એ આણસ મેળવે જાય છે એવું, તે કરીએ છીએ પણ શબ્દોની ભાષાને કૃત્ય, વિચાર, અને આચારણ્ય, અથવા શુદ્ધિ, સૌમ્ય, કે પ્રભાવિષ્ણુપણું આવે છે. ધર્મની બાબતમાં ધણુ અવિચાર અને ઉદ્દતાઈથી વર્તવામાં આવે છે અને ખસ દિલથી યોગેન જીવોય કરવામાં આવે છે. ધર્મ વિષે ઘણાં પુસ્તકો રચાયાં છે; પણ ખરો ધર્મ મનુષ્યનાં સદ્વર્તન અને કૃત્યમાં રહેલો છે અને એ હજારો ઉપદેશગ્રંથો કરતાં વધારે બોધકારક છે.

કર્તવ્ય.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૮ (સંવત ૧૯૦૫)માં સત્રય જલ્દાના આમોદ ગામમાં ઔદિચ્ય સદસ્ય જ્ઞાતિમાં થયો હતો, અને તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૯૧૯ના જુન માસમાં સુરતમાં થયું હતું. તેઓ કાઠિયાવાડની મેલ્ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ હતા. તેમના બનાવેલા ગ્રંથો—જાતમહેનત, સદ્વર્તન, દરીઆપારના દેશોની વાતો (સચિત્ર), અને મીઠી મીઠી વાતો.

૨૦૫

સદ્વર્તન.

સદ્વર્તન મનુષ્ય-જાતનો શિરોમણિ મુગટ છે. માણસની જીંદગીનું સાર્થક સદ્વર્તનથી થાય છે. સદ્વર્તન એ માણસની મોટામાં મોટી જગીર જાણવી; 'સદ્વર્તનવાળો માણસ' એ શબ્દોમાંજ તે માણસનો મોટો દરજ્જો રહેલો છે; અને એવા માણસો ઉપર સૌ લોકોની પ્રીતિ થાય છે; તે પ્રીતિજ એની મોટી ઇસ્કામત સમજવી. એવો માણસ મને તેવે ઠેકાણે પડ્યો હશે, તોપણ તે ઠેકાણાને તે પોતાની સારી ચાલથી શોભાવી મુકશે; એવા માણસની સંસારિક હાલત ગમે તેવી હશે, તોપણ તે પોતાની સ્થિતિને ઉન્નત કર્યા વિના રહેશે નહીં. દ્રવ્ય કરતાં સદ્વર્તનની સત્તા વધારે ચાલે છે; અને કીર્તિ મેળવવાને માટે અદેખા માણસો તરફથી જે દુઃખ વેઠવું પડે છે, તે સારી વર્તણૂકવાળા માણસને વેઠવું પડતું નથી; છતાં ઇર્ષ્યા વિનાની સંધળી આખર તેને મળે જાય છે. સદ્વર્તનના અંતમાં એવી સત્તા રહેલી છે, કે તેની અસર અપ્પ વિના રહેતી નથી; કારણ કે

પોતાની ઇજ્જત આખર નળવવામાં, પોતાનું પ્રમાણિકપણું અડમ્બરની રાખવામાં અને એક રહેણીએ ચાલવામાં, જે માણસ કસોટી ઉપર ચઢીને શુદ્ધ કંચન જેવો ઈર્ષ્યો હોય, તેનેજ સદ્ગતવાળા માણસની ઉપમા આપી શકાય; અને અમુક માણસમાં ઉપર જણાવેલા ટેક, સાચવટ અને એક રહેણીના ગુણો છે, એમ માલમ પડે, એટલે માણસ—જાત તેને સહેજે માન આપેજ અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખેજ.

વાણીમાં અને કરણીમાં એક સરખું પ્રમાણિકપણું એજ સદ્ગતનું મૂળ સમજવું. વળી, એક નિઃશયી સાચવટને વળગી રહેવું એ સદ્ગતનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સર રૉયર્ટ પીલ જેવા મહાન રાજ્ય-તંત્રીના મરણ પછી થોડાએક દિવસે અમીરોની સભામાં ડયુક ઑફ ઉવેલિંગટને તેના સદ્ગતનની જે સ્તુતિ કરી છે, તે અતિ સુંદર છે. તેણે કહ્યું કે, સ્વર્ગવાસી સર રૉયર્ટ પીલની વર્તણૂક કેવી ઉમદા અને નેક ટેક વાળી હતી, તે આપ સાહેબોના જાણવામાં હશેજ. સરકારી કામકાજને લીધે મારે તેની સાથે ઘણા વખતનો સંબંધ હતો. આપણા રાજની સાથે સલાહ આપવા લેવામાં અને બીજા વિચારો કરવામાં અમે બંને ભેગાજ હતા. વળી ઘણાં વરસથી તે મારી સાથે ભાઈબંધીનો દાવો રાખતો હતો. એ પ્રમાણે તમે જોશો કે હું તેને ઘણી મુદતથી સારી પેઠે ઓળખું છું, અને તેથીજ હું તમને કહી શકું છું કે એ માણસની સાચવટ ઉપર અને ઈનસાફી દિલ ઉપર મને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો; તેમજ રાજ્યતંત્રને સરળતાથી ચલાવવાને એ નિરંતર આતુર હતો. જે લાંબી મુદતથી મારે તેની સાથે વ્યવહાર જોડાયો હતો, તેમાં તે સાચવટને જખરદસ્ત જોરથી વળગી રહેલોજ મેં તેને જોયો છે. એવો એક પણ દાખલો બન્યો નથી કે, તેમાં એમ નહોં બન્યું હોય; અને જે વાતને તે પૂરી ખાત્રીથી સાચી માનતો હોય, તેજ તે મને કહેતો. હું મારી આખી જીંદગીના અનુભવથી કહી શકું છું કે, સાચા સિવાયની બીજી કોઈ પણ વાત તેણે મને કહી નથી.” આ ઉચ્ચ વૃત્તિની સાચવટવાળા કારભારીએ બીજા માણસો ઉપર જે અસરકારક સત્તા મેળવી, તે તેના ઉમદા સદ્ગુણને લીધેજ.

કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ. એ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં નડિઆદમાં થયો હતો. તેઓ રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાના પુત્ર અને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈના બાણેજ થાય છે. તેમણે ગોવર્ધનરામભાઈનું જીવનચરિત્ર રચેલું છે. એ ઉપરાંત તેમણે છુટક લેખો પણ લખ્યા છે.

૨૦૬

શાંતિ અને આનંદ.

એમની (ગોવર્ધનરામભાઈની) જીવનનીકા અનેક તોફાનોમાંથી પસાર થઈ હતી, પરંતુ એના ખલાસીએ, સહેજ પણ લાંબા કાળ સુધી, શાંતિ અને આનંદનો ભાગ ક્યો ન હતો; તેમાં પણ એમની શાંતિ તો અદ્દશુત હતી. એમને કોઈ પણ સમયે ગુસ્સો કરતા જોવા એ તો ભાગ્યેજ બનતું. કેટલીક વાર તે પોતે કહેતા કે “ મને રીસ ચડી છે એમ બતાવવાને પણ મારે યત્ન કરવો પડે છે. ” આ શાંતિ તે હૃદયના ઉમળકા તથા આવેશની નિર્ભયતા કે નિર્ભયતાનું પરિણામ નહોતું. મિલકુલ નહિ. એમની શાંતિ જ્યોર્જ વોશિંગટનની શાંતિ જેવી હતી. હૃદયની વૃત્તિઓ બહુ પ્રબળ તથા વેગવતી હોવા છતાં, તે ઉપર એમનો એવો વિસ્મયકારક સંયમ હતો કે તે વૃત્તિઓ હમેશા ન્યાયપથેજ વળતી, અને એમની મુખમુદ્રા તથા વર્તન શાંતિમયજ રહેતાં.

સર એઆર ન્યૂટનનાં ધણાં વર્ષોની મહેનતનાં કાગળીઆં તેના કુતરા ડાયમંડે સગડીમાં નાંખી દીધાં, ત્યારે એ મહાન પુરૂષે અનુપમ આત્મનિઃસૃષ્ટી કૃત એટલેજ ઉદ્ગાર કાઢ્યો: હતો કે “ ડાયમંડ, ડાયમંડ, તને ઓછીજ ખબર છે કે તે કેવું તોફાન કર્યું છે ! ” તેવોજ પ્રસંગ આ કથાના નાયક માટે પણ કહેવાય છે. કલાકોની મહેનતથી તૈયાર કરેલાં કેસનાં કાગળીઆની એમની નાની પુત્રીએ પતંગ બનાવી; હરખમાં ને હરખમાં “ જુઓ, મોટાકાકા, મેં કેવી પતંગ કરી ! ” એમ કહી એમને બતાવી; તે સમયે પોતાની ગદ્ગદતને માટે બાળકને શિક્ષા કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય મણી, પોતાનો કોષ શમાવ્યો; અને પતંગ જોઈ પોને પણ ખુશ થયા હોય તેમ હતી, ધીમેથી શાંતિપૂર્વક એટલીજ શખામણ દીધી કે, “ જો, જો, મારી ઓપ-ડીઓને અડકાય નહિ, હો.

એમની હમેશની સ્વભાવતા તથા આનંદીયતા જોઈ જુલમજા એમના હૃદય ઉપર આટલા બધા તથા આવા કઠોર પ્રકાર પડ્યા હશે, એમ કોઈને પણ લાગતું નહિ. આખે દીપ્તિ તથા મસ્કરીઓર પણ એટલા બધા હવા કે “સરસ્વતીચંદ્ર” ઉપરથીજ એમના સ્વભાવનું અનુમાન કરી લેનારા તે નવાઈજ પામતા. કુટુંબનાં માણસો તથા બીજા સ્નેહીઓની સંગતિમાં બેસીને અનેક પ્રકારની, નિર્દોષ પણ બહુ સારી જાતની મસ્કરીઓમાં આનંદ કરતા એમને જોવા એ પણ એક લહાવો હતો. ખરે, રા. રા. આનંદશંકર કહે છે તેમ, “ગોવર્ધનલાઈએ આખું જીવન, જીવનનો બહુ ગંભીર અર્થ કરીને પાળ્યું હતું, છતાં જીવનની આનંદી મિઠાશ એમના હૃદયને તથા કલ્પના-શક્તિને અચ્છાત ન હતી.”

એમની સાદાઈ એમના મહાન હૃદયને દીપે એવી હતી. એમને મંજવામાં નાના ને મોટા, અજ્ઞાણ ને ઓળખીતા-સર્વને એક સરખી છૂટ હતી. નાનાં બાળકો આજળ તે બાળક જેવાજ રમતીઆળ ને આનંદી થઈ શકતા. રહેવાની રીતભાત પણ એવીજ સાદી હતી. મુંબાઈમાં સારામાં સારા દેશી વફીલ ગણાવા છતાં, ઘેર ગાડીધોડાનો લલકો રાખ્યો ન હતો, અને કોર્ટમાં અંગ્રેજ પહેરવેશ સ્વીકારવાને બદલે, રેશમી કોરનું ઘોલીઉં ને પાખડી પહેરીનેજ હમેશાં જનારા એ અને સ્વ. રા. મનુલાઈ નાનાભાઈ બેજ હતા.

આ ઉપરાંત ધૈર્ય, સંતોષ, સત્વનિષ્ઠતા, વિરાગ, નિઃસ્વાર્થતા, આદિ અનેક ઉચ્ચ ગુણો એમના વિશાળ હૃદયમાં સમાયા હતા.

સદ્બાજ્યે, આ સદ્ગુણો પૃથ્વી ઉપર વિરલ નથી. પરંતુ તે સર્વ એકજ હૃદયમાં સ્થાન પામે એ તો વિરલ છેજ. તેમ, આવા ઉંચામાં ઉંચા ગુણોવાળા હૃદયનો યોગ, આવીજ જાતના ઉંચા ગુણોવાળા મન સાથે થાય એ તો તેથી પણ વધારે વિરલ છે. સોનું અને સુગંધ, તેમજ તેજસ્વી બુદ્ધિ અને વિશુદ્ધ નીતિ, બેનો સયોગ જેવો વિરલ છે તેવોજ તે હિતકર છે, કારણ કે એટલું તો સિદ્ધ છે કે, એક બીજાની ન્યૂનતાના પૂરક તથા એક બીજાની ઉન્નતિના સહાયક, એવા, આ પુરૂષના જેવા, આ દ્વંદ્વ ઉપરજ મનુષ્યની સંપૂર્ણતાની તથા મુક્તિની સર્વ આશા રહેલી છે.

શ્રીકૃત ગોવર્ધનસમ

ટીકા.

૧

ચાચર (સં. ચાવર)—ચકલો.

૩

અજ—બ્રહ્મા (જેનો જન્મ નથી તે). નિગમ—વેદ. શારદ (શારદા)
—સરસ્વતી—વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી. અંબરીષ—એક સૂર્યવંશી રાજા—
એ વિષ્ણુભક્ત હતા. ઋષિ—દુર્વાસા. ચક્ર—સુદર્શન ચક્ર—કૃષ્ણનું મુખ્ય શસ્ત્ર.
જંબુક—શિયાળ. નરસૈયો...વાગ્યો—નરસૈયાનું બોલવનું દુઃખ નાથ પામ્યું.
બિરદ—ટેક; સ્વત્વ. સારંગ—વિષ્ણુનું ધનુષ્ય. સારંગપાણિ (સારંગ=ધનુષ્ય,
પાણિ=હાથ—જેવા હાથમાં ધનુષ્ય છે એવા)—વિષ્ણુ. પતીજ—ભરોસો.
મેરૂ—એ પર્વત સાત ખંડની મધ્યે છે. એના શિખરપર બ્રહ્માદિ દેવ,
ઋષિ ને ગંધર્વો રહે છે. એ સુવર્ણ ને મણિથી ભરેલો છે. ખંડે જોતાં એમ
લાગે છે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમાં તાતાર દેશની જે ઉંચી પૃથ્વી છે.
તેજ મેરૂ પર્વત હશે.

૪

મુમુક્ષુ — મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારો. પરમહંસ — જીતેન્દ્રિય સાધુ.
જુઓ ૧૭૬.

૫

રળી ખપી આવ્યો—મહેનત કરી થાકેલો પાકેલો ઘેર આવ્યો. ધ્રુવ—
પહેલા મનુના પુત્ર ઉત્તનપાદનો પુત્ર. એની માનું નામ સુરતી હતું. અપરમા
(સુમતિ)ના કંઈક વચન સાંભળીને ધ્રુવને ધાણુંજ દુઃખ લાગ્યું; તે પછી એ
માની આસા લઈને વનમાં તપ કરવા ગયો. મધુવનમાં ઉઝ તપ કરવાથી
એને વિષ્ણુ મળ્યા. ઘેર આવ્યા પછી એના પિતાએ એને ગાદીએ બેસાડ્યો.
વિષ્ણુના વરદાનથી છત્રીશ હજાર વર્ષ રાજ કરી ધ્રુવ માતપિતા સહિત
વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠે ગયા. બિરદ—પણ. સારંગપાણિ—જુઓ ૩.

૬

મંદ્રાચળ—એક પર્વત જેને વિષ્ણુએ કાચળા થઈ પીડ ઉપર ધર્યો હતો. ને જેને યોગે સમુદ્રમથન થયું હતું તે. નીલકંઠ—શિવ—સમુદ્રમાંથી નીકળેલા વિષને શિવે ગળે ઉતાર્યું, પણ પછી પાર્વતીએ ગળું દાખી રાખી વિષને શિવના ઉદરમાં ન જવા દીધું ને એથી લીધું વિષ ગળેજ લપટાઈ રહ્યું. સુર—દેવ.

૭

મામ—મમત્વ; હઠ. સુદામા—વિદર્ભ નગરનો રહેવાસી એક બ્રાહ્મણ—કૃષ્ણનો સહાધ્યાયી બાળમિત્ર. એ દરિદ્રી હતો. એ કૃષ્ણને મળવા દારકા ગયો હતો ત્યાં એનો ધણો સત્કાર થયો હતો. કૃષ્ણે એને પોતાનો બાળપણનો મિત્ર જાણી ઇન્દ્રના જેવો વૈભવ આપ્યો હતો. એ કૃષ્ણભક્તિમાં કાળગમન કરતો. ઉતરડીયો—ખેંચી કહાડ્યો. શિશુપાળ—દમયોધનો વસુદેવની બહેનથી થયેલો પુત્ર; એને કૃષ્ણે માર્યો હતો. નરકાસુર—એક દાનવ—એને મારીને કૃષ્ણ સોળ હજાર રાણીઓ લાવ્યા. જરાસંધ—મગધ (બહાર) દેશનો રાજા—કંસનો સસરો. એના પિતા બૃહદ્રથને કાઠી ઋષિએ એક આમ્રફળ આપી કહ્યું કે આ ફળ રાણીને ખવાડ્યાથી પુત્ર થશે. રાજાએ તે ફળ પોતાની મોટી રાણીને આપ્યું. રાણીને પોતાની શોક્ય ઉપર પ્રીતિ હોવાથી અડધું અડધું બંનેએ ખાધું. એથી બંનેએ અડધો અડધો પુત્ર પ્રસવ્યો. રાજાએ ક્રોધથી બેઉ અડધીઆં વનમાં ફેંકી દેવડાવ્યાં. ત્યાં જરા નામની રાક્ષસીએ પોતાની માયાથી બેઉ અડધીઆં સાંધ્યાં એટલે એક જીવતો પુત્ર થયો તે ઉપરથી જરાસંધ એવું નામ. એ ધણો બળવાન હતો. એને કૃષ્ણની યુક્તિથી ભીમે માર્યો હતો.

૮

ભગુનો—ભગવા ભુગડાંવાળો; સન્યાસી. શુક—ચાસના પુત્ર—એ પહેલે જન્મ પોપટ હતા. એણે પરીક્ષિત રાજાને તેના અંતકાળ ઉપર ઋષિ ઓતાઓની સમક્ષ સાત દિવસ શ્રીમદ્ભાગવત સંભળાવ્યું હતું, તેથી પરીક્ષિતનો મોક્ષ થયો હતો. સનકાદિક—સનક, સનતકુમાર, સનંદ, સનાતન; એ ચાર મહા જ્ઞાની હતા. હોય લેતો—જૂઠ્ઠો.

૯

આહીર—ગોવાળીઓ.

૧૦

નેતિ—અનંત. ધર—હૃદય. લીન થવું—એકાગ્રચિત્તે લક્ષિત કરવી.

૧૧

ગત્ય—સદ્ગતિ; મોક્ષ.

૧૨

પળાય—ધોળા થાય. લલુતા—તૃષ્ણા.

૧૩

દુભેણુ—રીસ; ગુરસો. સમોવડ—બરોબરીઓ. સમીર—પવન. રાધાજી—વૃષભાન ગોપની દીકરી—કૃષ્ણુની મુખ્ય પ્રિયા. ગજ...વહાર—ગજેન્દ્રને નામસ્મરણ માત્રથી મગરના મુખમાંથી છોડાવ્યો. માનીતી = સત્યભામ. વસુદેવ...છે—મેં કંઈ તારો બાપ માર્યો નથી.

૧૪

બપંઓ—ચાતક; કહેવાય છે કે એને ગળે કાણું છે તેથી તે હંમેશ તરસે મરે છે પણ જ્યારે વરસાદ આવે છે ત્યારેજ તેની તરસ મટે છે. આકૃષ્ટીએ—પોતાની મેળે.

૧૫

ભોરિંગ—સાપ. ઢૂંકે—પાસે આવે. સિંગી—શિંગડું—સાધુઓ ઢૂંકે છે તે. જગોટા—તંગીઓ.

૧૭

મદગલ—મદઝરતો; માતેસો. જત્ર બેડી—પેચવાળી બેડી (a handcuff).

૧૮

શિરપે—માથાપર. અદક્ષણ (અર્ધ + ક્ષણ)—અડધી પણ પણ.

૨૧

જ્યોત—પ્રકાશ. લગન—સંબંધ. કેદારો—રાગનું નામ છે. સામેર (સામેરી)—એક રાગ છે.

૨૪

માગે માન—કાલાવાલા કરે.

૨૫

ગોરીઓ—ધોળા બળદ (કૂબુ) ચમાણ (ચલાણ)—દોરના ખીલા
આગળ આડું લાકડું મૂકી ન્યાં ચાર નાંખવામાં આવે છે તે જગા.
સામળીઆ...લેઈશ—કૂબુને બેટીશ. મલપતા—આનંદથી મહાલતા.

૨૬

પરભવે—હેરાન કરે. અવિલોકીને—જોઈને.

૨૮

વરાંસીએ—ભરોસે રાખીએ. ભૂધરા (ભૂ = પૃથ્વી.)—પૃથ્વીને ધારણ
કરનાર—ધર્મર.

૨૯

આંગળી.....નરસૈએ—નરસિંહ મહેતાને અણીનો વખત આવ્યો ત્યારે.

૩૦

કમાડ (કવાટ, ક = પવન, વટ = અટકાવવું) જે પવનને ધરમાં
આવતો અટકાવે છે તે—આરણ્યાં. કોશીસાં—કાંગરા.

૩૧

અદ્વૈતરૂપ—આત્મા પરમાત્મા એકજ છે એ રૂપે. સચરાચર—જડ
ને સજીવ એ સૌ સહિત—સર્વવ્યાપક. અચ્યુત—અવિનાશી (ધર્મર).
પ્રલંબ—મંડળિકનો મંત્રી. પ્રલય—નાશ; અંત.

૩૨

કર્મના જીવ—કર્મને માનનાર. મરમ બોલે—કરડાકી કરે. ધર્મધુરંધર—
ધર્મની જીવંસરી ધારણ કરનાર—શ્રીકૃષ્ણ. ગુંજા—ચણાકી. રત્ન ગુંજા...
તોલે—તેને અને ચણાકીને એક સરખાં ગણે. નિગમ—વેદ. અગમ
(અગમ્ય)—નહિ સમજાય એવું. સુગમ—સરળ. ગોપીવિહાર—રાસલીલા.
ગોપીવિહાર...જાણે—રાસલીલાના ખરા રહસ્યને ધણા થોડાજ જાણે છે.
કામના—ધર્મજા.

૩૩

કાછ—કછોટો. વાચ...તો—જીભથી અસત્ય ન બોલે, વ્યભિચારથી દૂર રહે અને મનને આડે રસ્તે જતું અટકાવે તો. તાળી—તાન; લેહ.

૩૪

ઉછંકા (ઉચ્છંખલ, ઉત્ત = નથી, શુંખલા = બંધન—વિચારરૂપિ બંધન જેને નથી હોતું ને)—ઉદ્ધત. મયંક (મૃગાંક)—ચંદ્ર—ચંદ્રમાં હરણુની આકૃતિનું ચિહ્ન છે માટે આ નામ. મીટ—દષ્ટિ. સદન—ધર. બળરામ—વસુદેવનો શહિણીથી થયેલો પુત્ર—કૃષ્ણનો મોટો ભાઈ—શેષનો અવતાર. બરકી બરકી—તાણી તાણીને બોલાવી.

૩૫

વહાયે—છેતરે; ઠગે. અંતરાય—હરકત.

૩૬

દંત કરડે—દાંતીઆં કરે. પરહરી—ત્યાગ કરીને. અવગુણે—અવગુણને લીધે:

૩૭

ખટ—છ. પરહરી (પરિ + હ)—તજીને. વૈષ્ણવ—વિષ્ણુભક્ત. મર્મ—હ્રુપો ભેદ.

૩૮

દોહેલી—દુઃખની. લાંપટી—ઠગારી. જ્યાં લગી...ક્રયા—આખી જીંદગીમાં. વાજ આલ્યો—કાયર થયો. વાજ—પીડા. પ્રતિબોધ—રોડાન.

૩૯

કર્ણણુ—ખેતી કરવી તે. અજા—મકરી. ઝોટી—ભેંસ. કથિર—કલઈ અને સીસાની મેળવણીથી બનેલી ધાતુ. ટોટી—કાનનું ધરેણું. રિદ્ધિ—દોલત. સિદ્ધિ—કાર્ય પાર પડતું તે.

૪૦

જૂજવે—જુદે જુદે. શૂન્ય—ખાલી જગા. વેદ—નકી; કારણ કે વેદમાં લખેલું આધારરૂપ ગણાય છે. શિયકી...થયો—પરમાત્મામાંથી આત્મા ઉત્પન્ન થયો. એજ—અનેક રસ લેવાની. પટંતર (પટ = વસ્ત્ર)—પડદો.

૪૧

આતમાત્મ—આત્મા એ બ્રહ્મ છે એમ. ચીન્મયો—નિર્મયો. સાધન
(સાધ્ = હેતુ પાર પાડવો)—કોઈ પણ હેતુ પાર પાડવાને જે ક્રિયા કરવી તે.
માવડું—મહા મહિનામાં થનારો વરસાદ—કરતનો વરસાદ. વૃષ્ટિ વૂઠી—વર-
સાદ પડ્યો. વાળશોચન—માથાના વાળ ખેંચી કઢાડવા તે. રાગ ને રંગ—
ગાયન, કીર્તન કરવાં તે. ચિંતામણિ—ધ્વજિત વસ્તુ આપનાર સ્વર્ગનો મણિ.

૪૨

ધટ સાથે—શરીર સાથે. રઘુનાથ—રામચંદ્ર. ભાવટ—આપદા. બૂધર
(ભૂ = પૃથ્વી, ધૃ = ધરતું)—પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરનાર પરમેશ્વર.

૪૩

જહાજ—વહાણ. ગિરિધર—પર્વતને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ. ગોવર્ધન
પર્વતને શ્રીકૃષ્ણે ટચલી આંગળીપર ઢેકવી રાખ્યો હતો. નાગર (નગરને
રહેનાર)—ચતુર. આવાગમન—આવવું અને જવું તે; પુનર્જન્મ.

૪૪

મીરાંત—પુંજ; દોલત. કાંખી—પગે પહેરવાનું રૂપાનું ધરણું. વિંછુવા
—છવીટીઆં. અણવટ—પગને અંગુઠે ધાંલવાનું ધુધરીવાળું રૂપાનું ધરણું.
સાસરવાસો—છોકરીને સાસરે વળાવતી વખતે માથાપ તરફથી લૂગડાં, ધરણાં.
વગેરે આપવામાં આવે છે તે.

૪૫

શરીર...સમતોલમારે—પતિભાવે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરી મેં માફ
શરીર તેનેજ અર્પી દીધું છે, અને તેના બદલામાં મેં તેનું શરીર માફ કરી
લીધું છે; અર્થાત્, તેના પ્રેમની પાત્ર હતું બની છું.

૪૬

પશ્ચિમમાં—દ્વારકામાં. સુપુમણા—મધ્યનાડી. નાવલીઓ—પતિ; ધણી.
ચુવે—ટપકે. દુળે—ખીળે.

૪૭

અંજવાં—ખારવાળી ભોંયના મેદાનમાં તડકી વખત પાણી જેવું જે
દેખાય છે તે—મૃગજળ (mirage).

૪૮

પ્રસૂત—બાળક; છોકરું. અદ્ભૂત—અહુ. વળતી...અદ્ભૂત—પછી તે
માત્રી વધી શકે નહિ. માહેથું—માહેથી. મરે—સુકાય. તુંબું...
તરે—તુંબું અંદરથી સુકાય તોજ તે પાણીમાં પોતે તરી બીજને
તારે, તેમ જેની ધ્વજા જ્ઞાનવડે બળી ગયલી હોય તેજ પોતે મુક્ત થઈ
બીજને મોક્ષ આપી શકે. પારો—એક પ્રવાહી ભારે ધાતુ.
નિર્ગમે—મટાડે. નિરાશે—વાસના મારવાથી; સંસાર ઉપરની આસક્તિ
તોડવાથી. પોત...કરી—તેણે (ઈશ્વરે) પોતાનાં પોત એટલે મૂળ એક
રૂપની રચના કરીને સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરીધો. ચૈતન્ય—સજીવ. શલા
(શલાકા)—પીંછી. ઉચ્છેદ—સમૂળો નાશ. ચૈતન્ય બ્રહ્મ...ઉચ્છેદ—ઋષિ,
જક્ષ આદિ સજીવ સૃષ્ટિ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃતિ છે; પણ જે નાશવંત
નિર્જીવ પદાર્થો છે તે માયાની કૃતિ છે. અખો કહે છે કે ચૈતન્ય કોઈ દિવસ
નાશ પામતું નથી.

૪૯

ભૂર—મૂઠ; ઉન્મત્ત. પ્રાકૃત—સંસ્કૃત નહિ તે. હાલની પ્રાકૃતભાષા—
ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે. બાવન—બાવન અક્ષર. ત્રેપનમો—
બાવન અક્ષર સિવાયનો—ભાષાથી જે વર્ણો શકાતો નથી તે—પરમાત્મા.
કાષ...અર્થ—લાકડાનો ભારો બાંધેલો હોય તે છોડેથી લાકડાં ખપ આવે.
બ્યાજ...પખે—નાણું લોકોને ધીરે તોજ બ્યાજ મળે. હરખે કરખે—
સુખદુઃખમાં. આકાશ ઉદર—આકાશનું પોલાણ. જ્ઞાનગગન—બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી
ગગન. દેશકાળ—જગા તથા વખતના વિભાગ. આળ—આરોપ; ખોટી કલ્પના.
ન્યારે...આળ—હરખ કે શોક જે વેળા જે આવે તે અનુભવતું, તેથી
મનમાં વિકાર થવા દેવો નહિ; કારણ કે હરખ શોક ધન નામો અજ્ઞાનથી
ઉત્પન્ન થયેલાં છે. જ્ઞાનરૂપી પોલાણમાં તો એમાંનું કશું નથી. સિદ્ધિ...પડે—
સિદ્ધિ માત્ર ઐહિક સુખનું સાધન છે; અર્થાત્ પરલોકનું સુખ સિદ્ધિથી મળતું
નથી. એકમની (એક મનવાળી)—પતિવ્રતા. વાર (વારિ)—પાણી. ઉડાવે વાર—
કાંકાંમારે; મથે. સિદ્ધિ—ઈશ્વરપ્રસાદી—એ આઠ છે. અખા...અડે—અખો કહે છે
કે તે કંઈ જ્ઞાનીની તોલે આવે નહિ. અહરોગ—હંપદ એજ કંઈ રોગ.
માદક—કેરી ચીજ. જેમ...ભખે—કોઈ માણસની અક્કલ ચળી હોય તેમાં
વળી કેક કેકે એટલે પુરો ભમે. પોત ન લથું—પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સમજ્યા

નહિ. પોતે—હુંપદ ધરનાર. ક્યવિક્ય—ખરીદી અને વેચાણ. વરો—ખરચ. સત્વ—સાર. કલ્લોલ—મોળાં. ચિદ્વિલાસ—જ્ઞાન જેનો વિલાસ છે એવો અલ્લ. મનમુદ્દા—મનમાં આનંદરૂપ. નિર્વાણ—મોક્ષ.

૫૦

કોદરા (કોદ્રવ—ક = વાયુ, ઉદ્ + દુ = ઉગવું)—વાયુ વડે એટલે મનુષ્યની ઝાઝી મદદ વગર ઉગે એવું એક જાતનું ધાન્ય. સણુગટ—ધુમટો તાણેલો છે એવી. બોખ—કુવામાંથી પાણી કઢાડવાનું ચામડા કે કંતાનનું વાસણ. ઉંડા...ફેક—જેમ ફાટેલી ડોલ વડે ઉંડા કુવામાંથી પાણી ભરીએ તો ઉપર આવતા સુધીમાં બધું પાણી વહી જાય તેમ સમજણ વિના કથા સાંભળવી એ નિષ્ફળ છે. ધૂતા—ધૂતારા. સાત—સાતગણું. લહું—ઓળખું. પાણ (પહાણ)—પથર. અખા થકી...હરિ—જેમ પર્વતમાંથી નાનો પથર ધૂટો પડે છે તેમ અખો હરીમાંથી ધૂટો પડેલો અંશ છે; અર્થાત્ આપણી જાત (self) સિવાય બીજું કંઈપણ જાણવાનું હોય તો તે ઈશ્વરજ છે.

૫૧

શંખલિખિત—અંપાવતીના રાગ હંસધ્વજના પુરોહિત. સુધન્વા—હંસધ્વજનો પુત્ર; તે મોટો વિષ્ણુભક્ત હતો. પસ્તાળ—તિરસ્કારના ઉદ્દગાર. અંપાપાત—અંપલાવવું તે; પડતું નાંખવું તે. ગોઝારો—દલારો. અતિકાળ—ઘણું મોટું.

૫૨

વામન—વિષ્ણુનો પાંચમો અવતાર—ઈંદ્રના નાનાભાઈ. એ હાથમાં દંડ કમંડળ લઈ બળીરાજને હજવા ગયા હતા. દીક્ષા—વ્રત; નિયમ. શુક્રાચાર્ય—ભૃગુના પુત્ર—દૈત્યના ગુરુ—બળીરાજના ગોર—એ એક આંખે કાણા હતા. બટુક—બાળક. અશરણશરણ—અનાથના ખેલી. અંગના—સ્ત્રી. તિથ—થોભ, ઉમો રહે. દ્વિજ (દ્વિ—એવાર, જ = જન્મેલો)—બ્રાહ્મણ. રોધ—અટકાવ. મૃગયર્મ—હરણનું ચામડું. અમર—દેવ. અન્નિદ્ધ—આકાશમાં. સ્વરધોષ—મોટો અવાજ. વરણ—પાણીનો અધિષ્ઠાતા દેવ. સૂઆ (સૂવા)—અગ્નિમાં ઘી હોમવાના ખેરના લાકડાંના સાધન—સરવા. કરસૂઆ—નાના સરવા. ગુરસરૂઆ—મોટા સરવા.

૫૩

ખડધાન—વાઘ્યા વગર પોતીકી મેળે ઉગી નીકળતું જે અનાજ તે—સામો વગેરે. શાળ—ડગિર; ભાત. નિર્મુખ—નિરાશ. નવનિદ્ધ (નવનિધિ)—કુબેરના નવ ભંડાર. અન્નપૂર્ણા—અન્નવસ્ત્રથી ભરપુર રાખનારી દેવી. અખેપાત્ર—(અક્ષયપાત્ર)—જેમાંની વસ્તુ કદી ન ખૂટે તેવું વાસણ. કામધેનુ—મનવાંછિત આપે એવી ગાય. એ સ્વર્ગમાં છે. એ ચૌદ રત્નમાંનું એક રત્ન ગણાય છે. કલ્પવૃક્ષ—મનવાંછિત ફળ આપનારું સ્વર્ગનું ઋડ—ચૌદ રત્નમાંનું એક. ધરણીધર—ધરણી (પૃથ્વી) ને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ. ત્રીકમ (ત્રિવિક્રમ—ત્રિ = ત્રણ, વિ + ક્રમ = જતું) —વિષ્ણુ (વામને ત્રણ ડગલાંથી સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ વીંટી લીધું હતું તે ઉપરથી).

૫૪

વિશેક (વિશેષ)—ધણાં. હસણી—હિસીઆરીખોર. તૂડડો—પ્રસન્ન થયો. ચંગ—ઘંટ. મચ્છર (મત્સર)—અહંકાર. પડ્રિપુ—છ શત્રુ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર. ઘાટ—જીઓને પહેરવાનું એક જાતનું રેશમી કપડું. બારેવાટ—રખડતા; ઠાલામાલા. સુરભિ—ગાય. વચ્છ (વત્સ)—વાછરડું. વછોઈ—વિખુટી. ઉપહાસ—મજાક. ફાંસુ—ફેકટ; નકામો.

૫૫

ઉધડખી—ઝબકી. ચતુર્મુજ—ચાર હાથવાળા—કૃષ્ણ. નજ—નીચ. શીઘ્ર—ઉતાવળા, જલદી. હેમ—મુવર્ણ. ચરણાં—ઘાઘરા. પુરૂપ પુરાણી—આદિ—પુરૂપ—વિષ્ણુ. સારંગપાણી—સારંગ (બાણ) જેના હાથમાં છે એવા—વિષ્ણુ. ઉમયાવર—શિવ. જગ—યજ્ઞ. અણુવાણુ—ખુદ્દે; ઉઘાડે. બગ્નજ—વાણીઆ. નેત્ર...અડીઆરે—તેની આંખ એટલી તો લાંબી હતી કે તેની અણી કાનને અડકતી હતી. તતખેવ—તરતજ. સેં બેચારરે—ખસો ચારસો. શ્રીરંગમહેતા—કુંવરબાઈના સસરા.

૫૬

મદન—આ શબ્દ મદંગ હોવો જોઈએ. ભેર—નગારું. શણાઈ—પીપી. નફેરી—એક જાતનું વાળું. અજ—મકરો. મહિપ—પાડો. માતંગ—હાથી. અંબાર—ઢગલો.

૫૭

ધર ઘાલ્યું—કુટુંબની પાયમાલી (ખરાબી) કાઢી. જામની—રાત.
કાલપ—કાળાશ.

૫૮

ગરૂડ—વિષ્ણુનું વાહન. પિનાક—શિવનું ધનુષ. આંદુલમાન થયો—
ડોલ્યો. પાક—રસોઈ. શેષ—નાગનો રાજા—પાતાળનો અધિપતિ. અબ્ર—
વાદળાં. ભિંડીમાળા—ગોફળ. ભડ (ભટ)—ચોદા. વારણી—દાર.
ભન્ન (ભિન્ન)—વિખેરી નાંખી. ત્રિપુરારી (ત્રિપુર+અરિ)—શિવ—ત્રિપુર
નામના દૈત્યને અને એનાં નગરને શિવે કાર્તક સુદ પૂતેમે બાળી નાંખ્યું હતું.
નગરનું નામ પણ ત્રિપુર હતું. પંચવદન—શિવ. અપરિમિત—સુમાર
વિનાના; ધણાંજ. પિનાકપાણુ (પિનાક + પાણિ)—જેના હાથમાં પિનાક
છે એવા—શિવ. બળિનો બધ—બાણાસુર—બળિરાજાનો મોટો પુત્ર.
સ્કંધ—શિવના પુત્ર—સ્વર્ગના સેનાધિપતિ. અબ્યંતર—મનમાં. સાલકી—
યાદવોનો સેનાધિપતિ. તિમિર—અધકાર. નિવારે—દૂર કરે. જહુવીર—
કૃષ્ણ. કવચ—અખતર. દક્ષ—પ્રવીણ. સારંગ—જુઓ ૩. સ્થામે—
કૃષ્ણે. ખંડ—કટકા. દદામું દીધું—ડંકો વગાડ્યો. રામ—બળરામ—કૃષ્ણના
મોટાભાઈ. મામ—ગર્વ; અહંકાર. કર્દમ—કાદવ. હલધર—બળરામ. બગજન
—ગરૂડ. પાણુ (પાણિ)—હાથ. શોણિત—લોહી. વિવર્ણ—ફિક્કો.

૫૯

દેવકી—દેવકની પુત્રી—વસુદેવની સ્ત્રી.—કૃષ્ણની મા. માન
માંગતું—કાલાવાલા કરવા. ઉગ્રસેન—દેવકીના કાકા—કંસના પિતા.
સેસ ભરતી—વર અથવા કન્યાના હાથમાં નાળીએર, પાન, સોપારી,
રૂપીઓ વગેરે મૂકવાં તે. વેણી...ભરી—સેસ ભરતી વખતે કાકીએ વેણી
ગુથી હતી તે વિખેરાઈ ગઈ. સાવલીઈ—ઝીણું વસ્ત્ર. પાવલીએ—પગ.
ગજગામતી (ગજગામિની)—ગજ (હાથી)ના જેવી જેવી ચાલ છે એવી.

૬૦

રીદી—મજબુત થયલી; નીવડેલી. ઉછંકળ—જુઓ ૩૪.
નેતરું—વસોવવાની રજાને બાધેલું દોરડું. સુરવધુ—દેવની સ્ત્રીઓ.
અંબા—મા (જસોદા.) કૌતક—લીલા. રીસે તરડીયું—ગુસ્સાથી કપાળે

કરચલીવાળું. ખીટળીઆળી—વાંકડીઆ. રેણુ—ધૂળ; રજ. ગોરસ—દહીં. તક—જાસ. કમળપે—કમળથી. ભોમ્ય—ભૂમિ. કમળપે...ધરેરે—કમળ કરતાં પણ કામળ પગ કંઠણુ જમીન ઉપર મૂકે છે. મયા—દયા. આવારકી—આટલી વખત. માગે માન—જુઓ પદ.

૬૧

નંદ—કૃષ્ણના કૃતક (પાળક) પિતા. હાવાં—હવે. પરહરો—દૂર કરો. વેખ—વેશ. રેખ—રેખા; લેખ. ગજદંત—હાથીનો દાંત—કૃષ્ણ બળરામે કંસનો હાથી મારી તેના બે દાંત ખભે નાંખ્યાં હતાં. જેષિકા—લાકડી. વેણુ—વાંસળી. ઓખધ (ઔષધ)—ઓસડ. બાખડી—ઘણા દિવસની વીઆયલી. રામ—બળરામ. રોહણી—વસુદેવની સ્ત્રી—નંદની બહેન—બળરામની માતા. હળધર—બળરામ.

૬૨

ત્રેવડળે—ગણળે; હેત રાખળે. દેવકીના જયા—દેવકીને પેટે જન્મેલા. નાસરડે—નાસીને. મામાળને માટે—કંસમામાના ધાકને લીધે. કાળજ નવ ફાટે—હૈયું ચીરાઈ જતું નથી. શું દુમ નાંખ્યો કાપી—જાણે કાંડ કાપી નાંખ્યું હોય તેમ.

૬૩

પાણિઅહણુ કરવું—પરણવું. કાલા—હે કૃષ્ણ ! વાહી લાવો—મનાવી લાવો.

૬૪

સુભદ્રા—દેવકીની પુત્રી—કૃષ્ણની બહેન—અર્જુનની સ્ત્રી—અભિમન્યુની મા. સાસરવાસો—જુઓ ૪૪. આબ્રણુ (આભરણુ) ધરેણાં.

૬૫

જીજવાં કીધા—ઉધાડ્યા. મૃત્યુક—શબ. અહિલોચન—શોણિતપુરના મયદાનવનો પુત્ર. મયને કૃષ્ણે માર્યો હતો; તેનું વેર લેવાને અહિલોચન મહાદેવ પાસેથી વજ્ર પેટી લાવ્યો ને તેમાં કૃષ્ણને ઝોંધી મારી નાંખવાના વિચારથી તે માથે મૂકી કૃષ્ણને શોધવા નીકળ્યો; પણ રસ્તામાં કૃષ્ણે કપટ કરી તેને પેટીમાં સુવાડી તે બંધ કરી દીધી. આખરે અહિલોચન અકળાઈને મરણ પામ્યો. તેણે પછી સુભદ્રાને પેટે જન્મ લીધો તે અભિમન્યુ. હંસ—જીવ; આત્મા. હરિભગિની—કૃષ્ણની બહેન—સુભદ્રા. મરકલડે...તાણ્યું—મોં મહકાણ્યું. હંદાળી—મગક. ટબકલી—ટપકાવાળી.

૬૬

પક્ષી—ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો જેઓ સાપથી પક્ષિપણને પામ્યા હતા તેઓમાનો એક જૈમિનિ ઋષિને હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન કહે છે. ક્ષિપ્ર—ઉતાવળો. કાકપક્ષાળો—માથે નાની ચોટલીવાળો. રોહિતાશ્વ—હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર. કરાળ—કૂર; નિર્દય. ગોપાળક—ગોવાળ.

૬૭

અકળીત (અ=નહીં, કલ્=કળવું)—કળી ન શકાય એવી નવાઈ જેવી. પાણુ પંકજ [પાણિ=હાથ, પંકજ (પંક=કાદવ, જ=જન્મેલું) કમળ]—હાથરૂપી કમળ, ચેહેબચો—પાણીથી ભરેલું ખાખોચીઉં. પલાશ—ખાખર. વિકાસી (વિકસ=ખીલવું)—પહોળી કાંધી. હરીવદની—ચંદ્ર જેવા મુખવાળી (દમયંતી). અંબુજ (અંબુ=પાણી, જ=જન્મેલું)—કમળ. ગાફુઓ—લુચ્ચો; ગદીઓ. ગાડો—પકડાયો. ભ્રમ—ખોટી સમજ. બોલજ દીધો—વચન આપ્યું. હાથેથી... લીધો—અત્યાર સુધી હંસ જે દમયંતીના હાથમાં હતો તેને તેણે ખોળામાં બેસાડ્યો. ભીઆ—ભાઈ. તવ—ત્યારે. થેલી કરી—કંઈ થેલી; થેલી જેવી. બ્રહ્મ સભા—બ્રહ્માની સભા. રોજ—એક જાતનું અક્કલ વગરનું ચોપગું જનાવર. વ્રખડો (વરખડો)—એક જાતનું નાનું જંગલી ઝાડવું. લોચન—આંખ. મોર... જેવાં—નકામાં. મહિલા—સ્ત્રી (દમયંતી). નમયંતી (નમ=નમવું)—નમતી. કળકળી—ગદ્ગદ કરે. અન્યા—વાંક. કોટાનકોટ—કરોડો. થપોલી—થેપડી. હવી—બની. સૂરજ...કોર—સૂર્ય ઝાંખો દેખાય. તેણે—તેને લીધે. અદ્રષ્ટ... મધ્યાહ્ન—બપોરે જ્યારે નળ રાજા આરામ લે ત્યારે સૂર્ય શીકર વગર તપે.

૬૮

ભામની (ભામ=ગુસ્સો)—ગુસ્સાવાળી સ્ત્રી; સ્ત્રી. મહીતળ—પૃથ્વીની સપાટી. જુગ્મ—જોડ. અધિનીકુમાર—સૂર્યના બે જોડ પુત્ર. રવિસુત—સૂર્યવંશી રાજા નળ. જય...વાટ—વાટ નાખી—રસ્તો છોડી શરમાઈને નાશી. જય. અર્જુવ—સમુદ્ર. ગંભીરતાએ...ખારાટ—નળની ગંભીરતાને સમુદ્રની ગંભીરતા સાથે સરખાવાય, પણ નળમાં ખારાટ નથી તેથી તે સમુદ્રથી ચઢતો છે. શશિ—ચંદ્ર. કળા—ચંદ્રના બિંબમાં વધધટ થાય છે તે. મુકે...કષ્ટ—પુનેમને દિવસે ચંદ્ર સંપૂર્ણ ગોળ હોય છે. તે પછી ધીમે ધીમે કળાહીન થાય.

છે ને અમાસને દહાડે ખીલકુલ દેખાતો નથી. ચંદ્રની કળા ઓછી થાય છે તે ક્ષયરોગને લીધે છે એમ કહેવાય છે તેથી કષ્ટ પામે છે એમ કવિએ કહ્યું છે. આદિત—સૂર્ય. મેર—જુઓ ૩. પૃથ—પાછળ. વિમાસે (વિનમ્પ્=વિચાર કરવો)—વિચારે. હિમસુતા—પાર્વતી. સિદ્ધિયુદ્ધિ—ગણપતીની સ્ત્રીઓ. પદમની—વરુણની સ્ત્રી ગૌરી.. વરુણ—પશ્ચિમ દિશાના પ્રદેશનો રક્ષણ કરતાં દેવ—પાણીનો અધિપતિ. સ્વાહા—અગ્નિની સ્ત્રી. વહ્નિ—અગ્નિદેવ; એને બે મુખ, ત્રણ પગ, ને સાત હાથ છે. એનું વાહન મેંદો છે ને એની ધનપર પણ મેંદો છે. વપુ—શરીર. વાન—કાન્તિ. અનળ—અગ્નિ. નળમાં અનલ નહોતો તેથી એનું નામ નળ. જેણે...કરવત—જે સ્ત્રીએ નળને પરણવાની ઇચ્છાથી કાશી જઈ કરવત મુકાવ્યું હશે તેજ સ્ત્રી નળને પરણશે. કાશીએ જઈ શરીરને વહેરાવવાથી આવતા જન્મમાં મનમાન્યું સુખ મળે છે એવું મનાતું તેથી. વેવીશાળ—વિવાહ. વામણો—દીંગણો. ખપ—શોધ. વિહંગ—પક્ષી. (હંસ) નિબ્રંહાં (નિર્+ભર્ત્સ=ધમકાવતું)—તરછોડે છે.

૬૬

ગર્વ ઘેલડી—ગર્વથી ઘેલી. અલખેલડી—કુટડી. કદળી...વેલડી—દમયંતીની બે સખીઓ (માધવી અને કેશવી) કેળના સ્થંભ જેવી જણાતી હતી અને એની વચમાં તે સોનાની નાજુક વેલી સરખી દેખાતી હતી. અવેવફૂલે—અવયવરૂપી ફૂલથી. વ્યોમ ભોમ્ય બે સોમ—બે ચંદ્ર—આકાશ માનો ચંદ્ર ને પૃથ્વીપર દમયંતીનું મુખચંદ્ર. બિંદુ—દમયંતીના સંબંધમાં ચાંલેલો, અને ચંદ્રના સંબંધમાં તેમાંનું કલંક. ઉડગણુ—તારાનો સમૂહ. ઉભે—બેઉ. અભિનિધ—અમૃતનો ભંડાર. ઉભે...આકાશ—આકાશમાંના અને પૃથ્વીપરના ચંદ્રોએ પોતાનાં કિરણ પ્રગટ્યાં અને તેઓનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું, એ બેઉના સામસામા પ્રકાશ મળવાથી એક થાંભલો થયો અને તેનેજ આધારે આકાશ રહ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. પરિમળ—સુવાસ. ધરાધર—પૃથ્વીને ધરનાર—શેપનાગ—અહીંઆ સાપ. ખંજન—એક જાતનું પક્ષી. નીમડિયાં—નિવડ્યાં. કુરંગ...નીમડિયાં—તેની આંખ હરણ અને માછલાંની આંખ જેવી ચપળ હતી, તેથી ખંજન પક્ષી જાળમાં પકડાયું હોયની એવું લાગ્યું, અને તેની આંખ એટલી તો લાંબી હતી કે તેની તીણી અણીએ તેના કાન વીધી નાખીને સોયનું કામ સાર્યું હોયની એવું લાગ્યું. ખેત્ર—સ્થાન.

ડાઝાળાં—ડાઝવાળાં. અંબુજ—જુઓ. ૬૭. બુવ—ભવાં. શરાસન—ધનુષ, કામદું. શકે નેત્ર...જૂજ—ડાઝવાળાં કમળના જેવી દમયંતીની આંખ શું મોહતું સ્થાન—મૂર્છા પમાડે એવી વસ્તુ હોયની તેવી જાણતી હતી. કારણ તેના ભવાં તે ધનુષ, તેની દષ્ટિ તે તેમાંથી ફેંકતું તીર, અને તેને ફેંકવાને હાવભાવ એવા બે હાથ છે. ભાવાર્થ કે દમયંતીનાં ભવાં ધનુષના જેવાં કમાનવાળાં છે, તેની દષ્ટિ તીવ્ર અને ચપળ છે, અને તેના હાવભાવથી તેની શોભામાં વધારો થાય છે. ગળસ્થળ—ગાલ. નારંગ ફળશા—નારંગીના ફળની છાલ જેવા લાલ. અકાટી—એક જાતનું (કાને પહેરવાનું) ધરેણું. અધર—હોદ. પ્રવાળ—પરવાળાં. કીર—પોપટ. આનન—મેાં. શ્રીખંડ—મોર. અણુછતી—છતી. વનલતા—વેલી—દમયંતી. કીર...વતી—દમયંતીનું નાક પોપટના જેવું હતું, તેની નાકની વાળીનો મોર ખરા મોર જેવો હતો, તેનો સ્વર કાયલના જેવો મધુર હતો અને કનકવેલડી—દમયંતી પર વાળીનો મોર પક્ષી બેઠો હતો તે જોઈ હંસ કહે છે કે મને પણ તે લતા પર જઈ બેસવાનું મન થયું. અધરરસ—હોદની બીનાશ. શ્વેત બિંદુ—સફેદ બિંદુ—વાળીમાંનું લટકતું મોતી. કંઈ આસ—કાળીઓ કંઈ—ખાઈ જાઉં; હંસ મોતી ખાય છે એમ કવિ કલ્પે છે. મેખલા—કંદોરો. ટોડા—હાથણીઉં. તરંગ—મોજાં. રૂપસુધા—સૌંદર્યરૂપી અમૃત. ક્ય-જૂષણ—ચોટલાનું ધરેણું—ગોફણો. કદળી પત્ર—કેળનું પાંદડું—વાંસો. પંચાનન—સિંહ. પ્રહારથી—ગોફણાના મારથી—વાગવાથી. મેગળ—હાથી. ક્ય...પૂઠે—દમયંતીની વેણીનો ગોફણો, કદળી પત્ર સરખા તેના વાંસા ઉપર પડેલો છે. તેનો શબ્દ થાય છે તે તે ગોફણોનો શબ્દ નથી, પણ ત્યાં તેનો પ્રહાર થવાથી કટિરૂપી સિંહ ગર્જના કરે છે, અને તેથી એમ ભાસે છે કે કટિના નીચેના ચરણની ગતિ જે ગજની ગતિના જેવી છે તે ગતિરૂપી ગજની પૂઠે — પછવાડે કટિરૂપી સિંહ લાગ્યો છે કે શું. કેળશાખા—કેળનો સ્થંભ—દમયંતી. જલજ (જલ = પાણી + જ = જન્મેલું)—કમળ. જલજ-જુગલ—બે કમળ—બે સ્તનરૂપી કમળ. જુગમ—બે. વેદ—ચાર. કેળ...વેદ—કેળશાખા—દમયંતીના કમળ જેવાં સ્તન જોઈને હાથી પણ પોતાના કુંભસ્થળનું અભિમાન તજ દે છે. વળી તેના પર બે આંખરૂપી કમળ હતાં અને તે કમળની આસપાસ પાંપણરૂપી ચાર ભમરા હતા. સ્કંધ પદના—પગના સ્કંધ એટલે સાથળ—કેડ અને ધુટણની વચ્ચેનો

ભાગ. ખટ—છ. તોયજ (તોય—પાણી + જ = જન્મેલું)—કમળ. વ્યોમ-
ચર—વ્યોમમાં—આકાશમાં જનારો—પક્ષી. હાટકરૂપ—સુવર્ણના જેવા
રૂપવાળા. મોહવારૂણી—મોહરૂપી દાર. રટણુ—રમરણુ. બાંધી રસનાયે—
એકી જામે. જળ...ગ્રેહનો—ધરના પાણીનો નળ. રહે...દેહનો—તારી
દેહનો વર્ણુ જેમ કમળની કાન્તિને મળતો છે તેવોજ નળની દેહનો રંગ
છે ? પરચમ—પર—પોંછનો અમ્ભભાગ—અણી. વૃશ્ચિક—વિંછુ.
નિજ ભુજતળ—મારી હાથેલી. વિધિ—બ્રહ્મા. નક્ષત્રનાથ—ચંદ્ર.
વિનતા વદન...લાગટ કીધું—દમયંતીનું મુખ ધડવામાં બ્રહ્માએ ચંદ્રનું
તેજ લઈ લીધું તેથીજ ચંદ્રમાંમાં કલંક દેખાય છે અને ત્યારથીજ
ચંદ્રમાનું એ કલંક શરૂ થયું છે. ગ્રહેશ—સૂર્ય. શરવરીપતિ—રાત્રીનો
પતિ—ચંદ્ર. ગોપ્ય—છૂપો. વક્ત્ર—મહોડું. અમર...કરે—દેવો ઉતરતા
છે. કળાધર—ચંદ્ર. કર...રહ્યો—હાથ વતી કેશ મારી ચંદ્રને અદ્ધર હડસેલી
મૂક્યો અને તેથીજ તે આજ સુધી અંતરીક્ષ રહ્યો છે.

૭૦

બાહુક—નળ—એ નામ નળરાજનએ ઋતુપર્ણને ત્યાં રાખ્યું હતું.
બાહુઆં—ખિચારાં. વરત્યાં—રહ્યાં. અંતરિયાળ—નિરાધાર. શ્રાવણુસમાન—
શ્રાવણુ મહિનાના વરસાદની માફક આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી.
છળયાં—ચોંકેલા. સાંઈ—આલિંગન. આશ્રજ=આશ્રય. કાળો—બાહુક (નળ)
—નળનું રૂપ કાળું તથા કુખડું થયું હતું તેથી. બ્રાંત—શક.

૭૧

ત્રેહ—વિરહ. હીસે—આતુર છે. રજજુક્ત—ધૂળવાળા. દંદ્રવારૂણી
—દંદ્રવાયણાના રૂળ. ચણાવી—ખવડાવી. શતખંડ—સો કડકા. દુર્ભર—
ભરી ન શકાય એવું (પેટ). નહેરી—સેથો. હવિષ્યાત્ર—મીઠા વગરનું
અન્ન. પ્રભતી—ઉત્પન્ન થઈ. ફેડી—દૂર કરી. લાધાં—મળ્યાં. મત—
બની ગયલી. પાખે—વિના. ગ્રામ—સમૂહ. પરિધાન કીધાં—પહેર્યાં.
સીધાં—સિદ્ધ થયાં. મૂળગું—અસલ.

૭૨

નૃપતિ (નૃ = માણસ, પતિ = ધણી)—રાજા. ગ્રાગ્રામાં ઝુરે—ધણ્યાં
માણસ મળ્યાં હોય ત્યાં બળાપો કરે છે. અનમી—દાર્દરને નમે નહિ એવા
અહંકારી. મોડે—ભોડે. અગમનિગમ—આગમપાછળના.

૭૩

હરિચંદ્ર—અયોધ્યાનો સસવાદી રાજા—ત્રિશંકુનો પુત્ર. પરંતુ પાણ્ડુ
—પાણ્ડુ ભરવાનું ક્રમુલ કીધું. કુબ્જ—મથુરાના રાજા કંસની દાસી.
એ રામાવતારમાં કૈકીની મંથરા નામે દાસી હતી. રામે એને વચન.
આપ્યું હતું કે કૃષ્ણાવતારમાં હું કંસને મારવા મથુરા આવીશ,
ત્યારે તને સુખ આપીશ. કૃષ્ણે એ વચન પાળ્યું હતું. હળાહળ—
ઝેર—સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નમાંનું એક—એ શિવે પીધું હતું.
શર્મ—સુખ. સુકૃતવ્રત—સારી રીતે પાળેલાં વ્રતથી મળેલું પુણ્ય.
હાર્યો—ખોયાં. તેહ.....મંડયો—તેની પર અગ્નિનો ક્રોધ થયો.

૭૪

ગાડર—ઘેટાં. અળા—બકરી. ગર્ધવ—ગધેડો. શુક—પોપટ.
માનુની—સ્ત્રી; માદા. નોળી કર્મ—યોગમાર્ગની એક ક્રિયા છે. નાકે
પાણી પીવું વગેરે. સહેજ (સહ = સાથે, જ = જન્મેલું—જન્મની સાથેજ
જે આવડે તે)—સહેલું. ભાવના—કલ્પના. સહેજ...છે—કલ્પના—
ઉપાય સહેલો છે તે એ કે ઇચ્છાનો નાશ કરવો. મનસાસિદ્ધ—મનથી
ઇશ્વરનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણ્યું છે તે.

૭૫

નાસા—નાક. પળે—ઘોળા થાય. મુંડ—માથું. તુંડ—મહોડું.
અસ્થિ—હાડકાં. ધ્વંસ—નાશ. અડવડે—લથડે.

૭૬

મેરૂ—મેરૂપર્વત; એમ ધારવામાં આવે છે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમાં.
તાતારદેશની જે ઉંચી પૃથ્વી તેજ મેરૂપર્વત હશે. સંય—હિક્મત.
કારમી—ખોટી. માયા—મિથ્યા ભાસ. અજ્ઞાને આરૂઢ—અજ્ઞાનરૂપી ઘોડે.
બેઠેલો. ધધેધાયા—સંસારી ખટપટમાં મગ્યા રહ્યા. અસાય—અસ્થિર;
ક્ષણભંગુર. કિન્નર—સ્વર્ગના ગર્વયા. જક્ષ—કુખેર (ધનનું રક્ષણ
કરનાર દેવ) ના ગણ છે તે તેની વાડી તથા ભંડારના રખેવાળ છે. ગાંધર્વ.
સ્વર્ગના ગાનારા એ અડધા મનુષ્ય અને અડધા દેવ છે. મધવાદિક—ઈંદ્ર
અને બીજા સૌ. કામ—કામદેવ. માંધાતા—સૂર્યવંશી રાજા યુવનાશ્વના.
પુત્ર. એ ધણા પ્રતાપી હતા. એનાથી રાવણ પણ ખીતો. દિલીપ—
સૂર્યવંશી રાજા—રામના પૂર્વજમાંના એક. જન્હવી—ગંગાનદી.

ભગીરથ રાજાએ, પોતાના પૂર્વજે કપિલમુનીના ક્રોધાગ્નિથી પાતાળમાં બળી મુઝા હતા તેઓનો ઉદ્ધાર કરવાને ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર આણ્યાં. સ્વર્ગમાંથી નીચે પડતાં તેનો ધોધ ક્રોધથી ઝીલાય નહિ માટે શિવે તેને પોતાની જટામાં લઈ લીધાં. જ્યારે ભગીરથે શિવને વિનવ્યા ત્યારે એણે એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો. વળી વાટમાં જન્મુ ઋષિ તપ કરતા હતા તેની કેટલીક પૂજાસામગ્રી તણાઈ તેથી તે ગંગાનું પાન કરી ગયા. એની પણ ધણીક સ્તુતિ કરી ત્યારે રૂપિએ પોતાની નાંગ ફાડી ગંગાને વહેતાં ક્યાં. એ ઉપરથી ગંગા જન્મની કહેવાય છે. ચિરંજીવી—અમર. અહિપત—શેપનાગ. ખટમાસ—છ મહિના. ગારવો (ગર્વ)—અહંકાર.

૮૧

ઈંદ્ર વારણા—એક જાતનાં ફળ દેખીતાં સુંદર પણ સ્વાદે ધણું કડવાં. આબ્રણુ—ધરેણું. અશાં—એવાં—મોતીના ધરેણું જેવાં. સાંખી જુઓ—તપાસી જુઓ. વામ્યાં—મટયાં. ગર્યા—મોટા બુદ્ધિમાન માણસો. ગાંજે—છેતરાય, પસ્તાય.

૮૫

પરિયટ—ઘોખી. પરીઆ—પેટી, કુટુંબ. પસાયતું કરે—ધનામી જમીન ભોગવે. બાવના ચંદન—એક જાતનું ચંદન. ધોરી—બળદ. એક તુંખીએ...ઉચ્ચરે—એક તુમડીમાં યોગી ભાક્ષા લે છે અને બીજી તુમડીનું વાઘ બની રાજ દરબારે વાગે છે. શાળ—ચોખા. ઉદવસ્ત—ઉઠ્ઠડ.

૮૬

ભવન.....ઈંદ્ર—ઈંદ્ર પણ બહાર ઉભો રહે. સુર..... કાળ—દેવતાઓ સઘળા એની નોકરી બજાવે છે. મુદગર—ડાંગ. લાંગુર—વાંદરો. સળકયું—આમતેમ હાલવું. દિગ્પાળ—દિશાના અધિષ્ઠાતા. એ દશ છે—ઈંદ્ર, અગ્નિ, યમ, નૈર્ઋતી, વરુણ, વાયુ, કુમેર, શિવ, બ્રહ્મ, અને અનંત. રાવલે—રાજસભામાં. પ્લવંગ—વાંદરો. કૃતાંત—યમ (God of death). હિરણ્યાક્ષ—હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ—એને વિષ્ણુએ વરાહ અવતારમાં માર્યો હતો. પયોનિધિ—સમુદ્ર. કાપડી—જોગી; સાધુ. તાત...તમો—મારા આપ વાળીની કીર્તિ તમે બરાબર જણાવો.

એક વેળા વાળી સમુદ્ર કિનારે ખ્યાનમાં ખેડો હતો ત્યાં રાવણ એને પકડવા આવ્યો તેથી વાળી રાવણને કાખમાં ધાલી ચાર સમુદ્ર ઓળંગી આવ્યો હતો. બાકરી—મમત. ઓસરે—પાછો હતો. રેણુ—ધૂળ. પાવક—અગ્નિ. ઉડળ—પોલાણ (આકાશનું). ગુદરૂં—છોડું. ચંદ્રશેખર (જેને માથે ચંદ્ર છે એવા) —શિવ. તૂર—આકાશની દોડીમાંથી બારીક રૂ જેવો પદાર્થ નીકળી ઉડે છે તે. ટેડીઓ—આડી; વાંકી. વસુધા (વસુ = લક્ષ્મી, ધા = રાખનાર)—પૃથ્વી. ગાડું—દાડું. લીહ—લીટી. હડકર—હડીલો. પાતરી—પૂજા. ખેબાર (ખે + બાર)—ચૌદ. પરીઆ—પહેડી.

૮૭

પાને.....આવાગમના—તાંડે પાન કરવાથી યમના દૂતો તથા પુનર્જન્મ દૂર થાય છે. શ્રમના (શર્મના)—કલ્યાણકારક. ધ્રુવ—અચળ. પ્રિયા.....દાસી—કૃષ્ણની પ્રિયા ગોપીકા આપની દાસી થઈ. પય:પાન—જળપાન. સ્વસાસનુ—ભાણેજ; યમુના એ સૂર્યપુત્રી—યમની બહેન—કૃષ્ણની આઠ પટરાણીમાંની એક. યાતના—અત્યંત દુ:ખ. જનહવી—ગંગા; જુઓ ૭૯. પરાપૂત = અતિ પવિત્ર. ત્રિવિક્રમ પાદોદકી—ત્રિવિક્રમ—વિષ્ણુએ જેમાં પગ ધોએલા છે એવી; જુઓ ૫૩. રવિજન—યમુના. કૃષ્ણા—યમુના. સદા...ન્યારૂં—એ સમુદ્રને મળતી નથી તેથી. વરાં—વખત. વિધિકલ્પ—બ્રહ્માનો એક દિવસ. કલ્પ—ચાર યુગની એક ચોક્કડી; એવી ૯૯૪ ચોક્કડી જેટલો જે કાલ તે, એ બ્રહ્માનો એક દિવસ કહેવાય છે. કલિંદીકં (કલિંદી = યમુના, કં = જળ)—યમુનાના જળમાં. રાશિ—દગલો. ઓધ—પાપ. મધુપુર—મથુરા. વેણુપાણિ (વેણુ = વાંસળી + પાણિ = લાથ)—જેના લાથમાં વાંસળી છે તે—કૃષ્ણ. દયો—દયારામ (કવિ). ચક્રપાણિ—કૃષ્ણ.

૮૮

વણુસાડ્યું—અગાડ્યું. ગાંડવું—પત કરવું; લેખવું. જરા—ઘડપણ. કુત્સિત—નીચ; ખરાબ. જે...દેખે—એક દાણો પણુ ધર્મ—પુણ્યમાં વધારાતો જ્ઞેય તો. પરવિત્ત—પારકું ધન. કુંભીપાક—એકવીસ નરકમાંનું એક—અહીં પ્રાણીને મુઆ પછી મોટી ભટ્ટી ઉપર વાસણમાં સેકવામાં આવે છે. સૂકર—કુકર. ગંડક—ગેડો.

૮૯

નંદના નંદન—નંદના છોકરા. કટિ—કેડ. લીલવટ—કપાળ. ખિટલી—
આળા—વાંકડીઆ. નવનીતપ્રિય—માખણ જેને વહાલું છે એવા. ઢાકા દૈને
કંઠ લપટાવે—ઘોડી કરી કોટી કરે. ભામણાં—ઓવારણાં; વહલાંને આશીર્વાદ
દેતાં તેની તરફ હાથો કરી તે બે હાથની મુઠ્ઠીઓ લમણા આગળ રાખી તેના
ટાચકા ફેડવા તે—આ રીત બૈરીઓમાં છે. નેતિ (ન + ઇતિ—છેડો)—
અનંત. નિગમ—વેદ.

૯૦

ઓધવળ (ઉદ્ધવળ)—કૃષ્ણના સખા અને ભક્ત—સ્વધામ ગયા
તેની પહેલાં કૃષ્ણ તેને અભિજ્ઞાન સમજાવ્યું હતું. પ્રસુતા—સુવાવડી સ્ત્રી.
રતિ—પ્રેમ. નેહ—સ્નેહ. લટવું—હલવું. દાદુર—દેડકો. સ્વાતિ—એક નક્ષત્ર;
એમ કહેવાય છે કે એ નક્ષત્રમાં વરસાદ પડે છે, તેનાં ટીપાં છીપમાં જવાથી
મોતી પાકે છે. મધુકર—ભમરો. પલાયણઅભ્યાસ—જેને નાસી જવાનો
મહાવરો છે એવા. ચાતક—જુઓ ૧૨૪. વિરાટ—અહ્યાંને રૂપે ઈશ્વરનો જે
દેહ તે—સૂર્ય ચંદ્રને તેની બે આંખો તરીકે કવિએ કલ્પેલાં છે. ભેદ કશો—
કંઈ પણ ભેદ નથી. કંજ—કમળ.

૯૨

સમીર—પવન. ચાતક (ચાતક)—જુઓ ૧૨૪. પિપાસ—તરસ.
ઉલુક—ધ્રુવ. મીન—માછલું. પરિક્રમા—પ્રદક્ષિણા. પત્રગ—સાપ. નટવો—
ખેલાડી. અવધૂત—વેરાગી, સાધુ. મૂક—મુંગો.

૯૩

આણુ...રાખીશ—કોઈ પણ ફેકાણે જરાપણુ લોભાતો નહિ.

૯૪

ઘેલાં કહાડેરે—વગર વિચાર્યું બોલે. ભવભયભંજન—દુનિયાની બીક
ટાળનાર. શ્વપચ—નીચ. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. અનામિક—દેડ. વેવલાં—ફાંફાં.

૯૫

ખિરદ—પણુ; પ્રતિજ્ઞા. બિલ—દર. કાળો—કૃષ્ણ—સ્વામ વર્ણુ છે.
તેથી. અમોલે—અમુલ્ય. તડકવું—કોષ કરવો.

૯૬

મેવાસ—મહીકાંઠો. મેવાસી (મહીકાંઠાના કાળી)—તોફાની; નિરંકુશ.
પરઠયું—કપ્પલ કર્યું; વચન આપ્યું. દશેદ્વાર—દશે ઈંદ્રિયો. બાની—માતેલી; પુષ્ટ.
પેળરાં—ખાસડાં.

૯૭

શુંગવેલ—ગંગાને ઉત્તર કિનારે આવેલું એક ગામ. નિરાહાર
(નિર + આહાર)—ભોજનવિના; ખાધા વિના. ગુણક—ભીડોનો રાગ.
હુતાશન (હુત = હોમેલું, અશન = ખાવાનું)—હોમેલું ખાય છે તે. અગ્નિ.
આરત (આર્ત)—દુઃખી.

૯૮

પહણુ...પ્રાણી—હે મનુષ્ય, પરબ્રહ્મ (ઈશ્વર) જોડે વેપાર કર
અર્થાત્ ભક્તિ કર. કાળ—મૃત્યુ. પામરા (પામર)—મૂર્ખ. ચાવણું—ખોરાક.
કીટ—કીડો.

૧૦૩

સાયર—સમુદ્ર. ચોકડી—ચાર જુગ; જુઓ ૮૭.

૧૦૪

કાશીએ...મુકાવ્યું—જુઓ ૬૮. રોહિદાસ—હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર. ઋષિ—
વિશ્વામિત્ર. અમરાપર—ઈંદ્રપુરી.

૧૦૫

ભુંડી...ભટકાશે—આંધળો માણસ રસ્તે ચાલતાં જેમ ભીંત સાથે
અથડાય છે તેમ દુનીઆના લોકો સંસારનાં દુઃખમાં આથડશે.

૧૦૬

મહેતો—નરસિંહમહેતો. નાપિક—હજમ. જ્યાં...ખોતે—આત્મજ્ઞાન
ન થાય ત્યાં સુધી. પય...ખેલ—જેમ દૂધમાં ઘી છે પણ દેખાતું નથી અને
તલમાંનું તેલ દેખાતું નથી તેમજ ઈશ્વર સર્વત્ર છે, પણ અદૃશ્ય છે.

૧૦૭

ગુજરી—મેળો, હાટ. દળ—પત્ર. ખાધી...લાજ—કૃષ્ણે વિદુરજીને
ત્યાં ખીચડીને લાજ ખાધાં હતાં તેથી. હાડ...ગાળે—દારણ તપ કરે. દધી—
દહી. નિદાન—નક્કી. વણસાડવું—અગાડવું.

૧૦૮

ડેરા—તંબુ; મુકામ. મંચ—મેસવાનું ઉંચું આસન. શતાનંદ—જનકના આચાર્ય. નરેન્દ્ર (નર + ઇન્દ્ર)—રાજા. સુરભૂપ—દેવતાઓના રાજા (ઇન્દ્ર). વાસુકી—દક્ષિની પુત્રી કુકુતો પુત્ર—નાગમાં મુખ્ય (શેષનાગ); કહેવાય છે કે એણે પોતાની ફેણ ઉપર પૃથ્વી ધારણ કરી છે. લંકપતિ (લંકાપતિ)—રાવણ. લંક—કમર. સફળાણો—ફળવાળો થયો; ફતેહમંદ થયો. નરવપુ (નર + વપુ = શરીર) ધારી—મનુષ્યનું રૂપ લઈને. વિનાઉપહાસે—મશ્કરી કરાવ્યા વગર. પિનાક—શિવનું ધનુષ્ય. આગ્રા—હલકા. શીઘ્ર—ઉતાવળથી. ભૃગુપતિ—પરશુરામ. મનકું પતીજે—મન (પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ છે કે નહિ તેની) ની ખાત્રી કરીઆપું. ઉખેલું—ઉખેડું. કટિતટ—કમર. પલવટ—વસ્ત્ર કે ઉપવસ્ત્રનો છેડો વિંટાળી જે ગાંઠ બાંધવી તે. કટિતટ પલવટ... ન વાળી—કમર બાંધી નહિ. ધનુત્રિપુરારિ—મહાદેવનું ધનુષ્ય. પન્નગ—શેષનાગ. તુરી—ઘોડો. કલમલ્યો—સળવળ્યો; હાલી ઉઠ્યો. કુરંગ—મૃગ (ચંદ્રનું વાહન). ભવકોદંડ—મહાદેવનું ધનુષ્ય. શરાસન—ધનુષ્ય. ગાંજ્યું—છોડ્યું. કુતુહલ—કૌતુક; નવાઈ.

૧૦૯

એ શું—એની સાથે. અમર—દેવ. અમર મેરરે—અમરના મેર—ઉપરી—વિષ્ણુ. બહુનામી—ધણા નામવાળો. ઉપાસન (ઉપ + આસ)—ભક્તિ. રમાવર—લક્ષ્મીના ધણી—વિષ્ણુ. મધુ કૈટભ—એ નામના બે દૈત્યો. અદ્વૈતભાવ—એક રૂપ. મધુસૂદન—મધુ દૈત્યને મારનાર—કૃષ્ણ. વરખા (વર્ષા)—વરસાદ. શ્રીવર—લક્ષ્મીના ધણી—વિષ્ણુ. સંધારે (સં + હ) સંહાર કરે. વિદારે—નાશ કરે. અભિલાખી (અભીલાષી)—દરજાવાળા. નિર્વાણ—નક્કી. રસાતાળ ચાલી—મ્રલય થવા લાગ્યો.

૧૧૦

ઉપેન્દ્ર-ઇન્દ્રના નાના ભાઈ (વામન અવતારમાં) વિષ્ણુ. સમ્યદાનંદ—સત્-હોવું + ચિત્-જ્ઞાન + આનંદ—જ્ઞાનરૂપી સુખ)—બ્રહ્મ. પંકજ નેત્ર (પંકજ + નેત્ર)—કમળના જેવી આંખવાળા. રવિકોટિકળાવરરૂપ—કરોડો સૂર્યની કાંતિથી પણ વધારે કાંતિવાળા. સુરઅસુરભૂપ—દેવદૈત્યના રાજા. પન્નગશાયી—શેષનાગપર શયન કરનારા—વિષ્ણુ. સચરાચર—સર્વવ્યાપક. શિરચરણકરાંબુજ—સહસ્ર—કમળ જેવા હળર હાથ, હળર પગ અને હળર માથાવાળા—

વિષ્ણુ. પરિધાનપીતામ્બર—પૌણું વસ્ત્ર ધારણ કરેલું છે એવા—વિષ્ણુ.
કિરીટાદિકાલંકૃત—મુગટ વગેરે અલંકાર જેણે ધારણ કરેલા છે એવા—વિષ્ણુ.
સંખચક્રગદાંબુજપાણિ—જેના હાથમાં સંખ, ચક્ર, ગદા અને કમળ છે.
એવા—વિષ્ણુ. ખગવાહન—પક્ષી (ગરુડ) જેનું વાહન છે એવા—વિષ્ણુ.
ત્રદનિર્ધનપાવનચરણ—નિર્ધનને પાવન કરનાર જેના ચરણ પ્રદેશ છે એવા—
વિષ્ણુ. જનદાયકદુર્લભધામ—માણસને દુર્લભ ધામ આપનારા—વિષ્ણુ. હુતાશ—
અગ્નિ. સાયક (સહાયક)—મદદ કરનાર. હૃપીકશ (હૃપીક + ઇશ)—ઈંદ્રિઓને.
વશ રાખનાર—વિષ્ણુ. દાદાત્રપર—દાદના અત્ર ભાગપર. શૃંગ—શિખર.

૧૧૧

વડવાનલ—દરીઆમાંનો અગ્નિ. જેમ...વારણ—જેમ વડવાનલથી
દરીઆનાં પાણી ધ્રુજે છે તેવી રીતે. સાયર—સાગર. બોણી—માર
(વઠોકિત છે.)

૧૧૪

આડ કરે છે—વચ્ચે આવે છે. મરમાળી (મરમવાળી)—ગહન.
તાન—ઝેલ. કંદ—કાંસો.

૧૧૫

નીર વસોવતું—મિથ્યા મહેનત કરવી—પાણી વસોવવાથી કંઈ ઘી
નીકળતું નથી તેથી. ધર (ધરી) તાણી—બોળે ઉપાડયો.

૧૧૬

ધ્રુવ—ઝુઓ પ. બાજુ—એક બાદશાહનું નામ છે. ભરથરી—
ઉજ્જવન નગરીનો રાજા—એ મોટો વિદ્વાન તથા કવિ હતો. એ જીવાનીમાંજ
વેરાગ્ય પામી જોગીનો વેષ ધારણ કરી વનમાં તપ કરવા જતો રહ્યો હતો.
મહાર—જંગલમાં. વારણે જાઉં—ઓવારણ લઉં. છેક—છેડો. સગરસુત—
સગરરાજાના પુત્રો. તેઓ કપિલમુનિના કોપથી પાતાળમાં ભસ્મ થઈ ગયા
હતા; અને તેના વંશજ ભગીરથ રાજાની પ્રાર્થનાથી ગંગાજી જ્યારે પાતાળમાં
ગયા ત્યારે તેઓનો ઉદ્ધાર થયો હતો. નંદ—પાટલીપુત્ર (હાલનું પટના)નો
રાજા. એણે ઘણું દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું. સુપન = સ્વપ્ન.

૧૧૭

ઉદાસ—વિરક્ત. તૃણસાથરો—ધાસનું પાથરણું. કંથા—કામળી.
ચેન્નર—જોડા. પાવ—પગ. દારા—સ્ત્રી. નિંકુળ—(૧) નિંકુળાનંદ.
(૨) જેનું કુળ નહિ એવો (સાધુ).

૧૧૮

ચિદાકાશ—જ્ઞાનરૂપ આકાશ. સુખરાશ—સુખનો ઢગલો. ધ્યાયે—
ધ્યાન ધરે. યજ્ઞે—પૂજે.

૧૧૯

રમણી—મનોહર સ્ત્રી. ગુંજ—છાની વાત. અણુગળ—ગાળ્યા
વગરનું. સુરપડિમાં (સુરપ્રતિમા)—દેવની મૂર્તિ. ઓઠીંગણુ—ટોકા.
નરણાં—બૂખ્યા. બોળો—મીઠામાં આથેલાં લીલાં ફળ. વિદળ—કડોળ અને
ઢઢી અથવા દૂધનું મિશ્રણ.

૧૨૦

સગત—ઉચ્ચ કુળની. કૃતદ્વંતા—ઉપકારના બદલામાં અપકાર
કરવાની યુદ્ધિ. કૃતસતા—ઉપકાર જાણી પાછો સામો ઉપકાર કરવાની
યુદ્ધિ. ગતિ—પહોંચ; માહિતી. ગતે—ઝુગતીથી. ચારઠ (chariot)
—રથ. રંગ—બાજી. સમારમાં—સુધારામાં. ચગે—વિચારમાં ફરે.
છગે—દગો કરે.

૧૨૨

જળાવો—જાળી નાંખો. કંટકવાડો—કાંટાની—વહેમની વાડ.

૧૨૩

જીસાસા—હોંસ. દડ—પોચી જમીન. શેર—વાધ. શહેર...
હુંટી ફોતો—શહેરનાં લોકોને ખાવાનું ગામના ખેતરો પુરું પાડે છે તે
ઉપકારના બદલામાં ભણેલા લોકો ગામડાના અભણ લોકોનો પૈસો ઠગી
લે છે અને ઉપકારને બદલે અપકાર કરે છે. મનુએ...ન્યાયે—મનુએ
બ્રાહ્મણોને વધારે હેક આપ્યા છે ને ખીજાઓને થોડા. પણ ખરું જોતાં
કાયદો માંને માટે એક સરખો હોવો જોઈએ. એહ—ભણેલો. તે—અભણ.

૧૨૪

નકીત્ર—સિપાઈ. તૈયારી છે...નકીત્ર—કાગડા સિપાઈઓ સૌને કહે છે કે મુગા રહો મુગા રહો (રાજાની સ્વારી આવવાનો સમય થયો છે) અહીંઆ વન એ કચેરી; ઝાડ, પશુ, પક્ષીઓ વગેરે કચેરીમાં બેસનાર, મેષ એ રાજા તથા કાગડા એ સિપાઈઓ કલ્પેલાં છે. અગ્રા:—અગ્રાની. રંગ—લીલા. વાંસો—વાંસના ઝાડ. ક્રાણ—બિહારમાં. ઓથો—વરસાદથી બચવાના આશ્રમો. મરાળ—હંસ. દાદરો—દેડકાં. પપપપ—પાણીપાણી. ચાતક (પપૈયો—પપૈયો)—એક જાતનું પક્ષી—કહેવાય છે કે એને ગળે કાણું છે, માટે ઉપરથી વરસાદનું પાણી પડે તેજ તેના પેટમાં જાય છે. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના વરસાદના પાણી વગર એની તરસ જતી નથી ને તેટલા માટે એ હંમેશાનો તરસ્યો કહેવાય છે. ઉચે.....ધણાંઓ—વાદળાં તરેહ તરેહવાર આકાશનાં તરતાં દેખાય છે—કાઈ ઝાડ જેવાં, કાઈ પશુ જેવાં, કાઈ પક્ષી જેવાં વગેરે. લોટું—લહેરમાં ઉઘી જાઉં. ભારો—સઢને નીચલે છેડે બાંધેલું દોરડું. તટ—કિનારો. આકાશો...સજ્યોરે—આકાશ સ્વચ્છ સફેત દેખાય છે. પીડાતો...થયોને—કમળાના રોગથી ચંદ્ર દુઃખી હતો (ચોમાસાની ચાંદની પીળી હોય છે;) તે સારો થયો છે. પાવા માંડી...સહુને—ચંદ્રે સૌને (નિર્જય સજ્ય પદાર્થોને) ફરી મીઠું અમૃત પાવા માંડ્યું (ચાંદનીની લહેજત આપે છે) ધન્ય છે તેને!

૧૨૬

વાસર—દિવસ. ઉતુંગ—ઉંચા. પેરંલ—એક બેટનું નામ છે.

૧૨૭

જવરામ—મિથ્યાભિમાન નાટકમાં જવરામનો દાખલો છે. પરાગ—ફૂલોમાં જે ઝીણો બૂકા હોય છે તે. દાવાનળ (દાવ = જંગલ, અનળ = અગ્નિ)—જંગલમાંની આગ. બહુધા—બહુએક રીતે. હું = જવરામ. અરીવ (અરિ + ઇવ)—શત્રુ જેવો. ધટ—ધડો.

૧૨૮

પાવક—અગ્નિ. વેદ—આર્યવેદિકાનો મૂળ ધર્મ જેમાં કર્મ ઉપાસના જ્ઞાન સંબંધી શિક્ષા છે—વેદ ચાર છે—ઋક્-ગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વ.

૧૨૯

રમા—લક્ષ્મી. પયખારાની પુત્રી—સમુદ્રની ઊકરી—લક્ષ્મી. ભગની—
અહેન. લક્ષ્મી અને વિષનું ઉત્પત્તિસ્થાન સમુદ્ર હોવાથી લક્ષ્મીને વિષની
ભગની કહી છે. ગિરિન્ન (ગિરિ = પર્વત, ન્ન = જન્મેલી) — પર્વતની
પુત્રી—પાર્વતી—શિવની સ્ત્રી. ગંગા—શિવની સ્ત્રી.

૧૩૦

તાળોટા—તાળીઓ. વડીલોપાઈત—આપદાદાઓનું મેળવેલું. કૃતારથ
(કૃતાર્થ)—સાર્થક; સફળ.

૧૩૧

તડુળે—ઊકરાં. પરહરી—ઝોડીને. પ્રણય—હેત.

૧૩૨

કુરંગ—હરણ. કાળસાની—જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન બંન્ધુનાર.
વળુધી—વળગીને; ધરીને. યદુપુરી—ઝાદવોની રાજધાની—દ્વારકા. સુરા—
દાર-એક સમે કૃષ્ણ યાદવોને લઈ પ્રભાસની યાત્રા કરવા ગયા. અહીં
યાદવો સમુદ્ર કિનારે મદિરા પીને પોતપોતાની બઝાઈ કરતા એકા દતા
તેમાં પરસ્પર ક્રોધેશ હાક્યો, ને શસ્ત્ર નીકળ્યાં જેથી સૌ કપાઈ મુઆ.
કૃષ્ણ બળરામ પછી થોડા વખતમાં વૈકુંઠ ગયા.

૧૩૩

ભણેલ...ગણે—ભણ્યા પછી જો અનુભવ ન મેળવે તો ભણેલું
નકામું છે.

૧૩૪

પતંગી—પતંગીઆ જેવું નાશવંત. દુઃખીઓ...હવાલો—સુખીએ
દુખીની સંભાળ રાખવાની છે. દેહી—દેહ ધારણ કરનાર (મનુષ્ય).

૧૩૫

ગુળરે—વિપત્તિ પાડે. કાળ—ઈ-સાફદાર. કચેરી...કોડીનો—ઈશ્વરની
કચેરીમાં દુનીઆના કાળનો કોડીનો પણ હિસાબ નથી; અર્થાત્ ત્યાં તેને
કોઈ કાળ ગણતું નથી. જગત બાજગરી—જગતરૂપી બાજગરી; જાગૃતપદની

જૂમિ. કાવ્યમાળા—કવિતારૂપી માળા. ગ્રીવા—ડોક. પ્રભુની...દેને—તે
(કવિતા) પ્રભુનેજ અર્પણ કરજે.

૧૩૬

તડે છે—અથડાય છે. પંકિત—હાર. તમિસ્—અધકાર. પનોતી—
કુમારિકા; અહીંઆ દીવાદાંડી. પખાળી—ધોઈ. મંદાકિનીના કુમુદો—
આકાશગંગાના પુષ્પો—તારા. વિલાયે—અદૃશ્ય થાય. ઝલે—પ્રકાશ.
મંદાકિનીનાં...ઝલેઆ—આકાશગંગા, તારાઓ અને ચંદ્રમા એ સઘળાંઓનું
તેજ વાદળાંઓથી ઢંકાઈ જાય તોપણ આ દીવાદાંડીનો પ્રકાશ તો અખંડજ
રહે છે. પ્રભંજન—પવન.

૧૩૭

અસ્ત પર્વત—અસ્તાચળ પર્વત (કલ્પિત). વર—સારં. આલ-
ખવું—ચીતરવું. નલસિ—આકાશમાં. શા—સરખા. રેખતો—રેખા (લીટી)
પાડતો. અનળ—અગ્નિ; તેજ. હિમગિરિ The Alps. શ્રેણી—હાર.
વેણી—ચોટયો. ત્રિપુર—જુઓ ૫૮. જળસપાટીપટ—જળની સપાટી
રૂપી વસ્ત્ર. વિરમ ગર્વ—અભિમાન તજ દે.

૧૩૮

આત્મજન—પુત્રી. વિકસવું—ખીલવું. શૈશવ—બાલ્યાવસ્થા. પીડીઓ—
દાખ્યો. ઉદ્ઘાહ—લખ. શૈશવ...ગુરૂજને—મારી બાલ્યાવસ્થામાં એક અગત્યના
બાળકે મારે ત્રાણિઅદણ ક્યું (પાણી = હાથ, અદણ કરવું = ઝાલવો—
પરણતી વખતે વર કન્યાનો હાથ ઝાલે છે) અને લખના કરારમાં મારીવતી મારા
વડીને સંમતિ આપી. ઉરવારિધિ—હૃદયરૂપી સમુદ્ર. વીચિ—મોળાં. કાન્ત...ના-
જેવી રીતે ચંદ્રમાના પ્રભાવથી દરિયામાં મોળાં ઉછળે છે તેમ આની શક્તિથી
મારા હૃદયમાં મોળાં કેમ ઉછળતાં નથી (મારે હૃદય પ્રેમથી કેમ ધબ-
કતું નથી). સંધિ—ઐક્ય. દિનનાથ—સૂર્ય. ચેતન—જીવો. રસઐક્ય—
સ્વભાવનું સરખાપણું (similarity of tastes). વિગુણ—
જુદા ગુણવાળું. નહિ...સ્થિરતા—ઉરરૂપી પારો તેનાથી જુદી જાતના
ગુણવાળા હૃદયમાં સ્થિર રહેતો નથી. પ્રભવે—ઉત્પન્ન થાય. કિંકરી—
દાસી. વિધિહસ્ત...હું—મારા હૃદયનો પ્રેમ કોની સાથે લાગશે તે
નસીબના હાથમાં છે તો તેમાં મારાથી શું બને ? ધનતિમિર—

માહ અધકાર. પુરાણ—જુના. મેષ—મેટું. નિષ્કૃતિ—ઉપાય. હૃદયશલ્ય—હૃદયમાં
ભોંકાયેલું તીર. કૃતક—સ્વીકારેલો; માની લીધેલો. કૃત્રિમ—ખોટું, ઉપરચોટીઉં.
પદપાત—પ્રણામ. પંચત્વ પામ્યા—મરણ પામ્યા. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ
અને આકાશ—એ પાંચ તત્વોનો આ દેહ બનેલો છે. મરણ વખતે એ તત્વો
છુટાં પડી જાય છે. ન ચિત્ત...પામ્યા—માફ હૃદય ચીરાઈ ગયું નહિ અથવા
તો હું મરી પણ ગઈ નહિ. નવનીત—ચિત્ત-દયાળુ (માખણ જેવા નરમ હૃદયનો).
દાક્ષિણ્ય—સ્પષ્ટવક્તાપણું. અભિનંદનું—પ્રેમ બતાવવો. આદેશ—આજ્ઞા.
લસનારી—ઉત્પન્ન થતી. નિમ્નગા—નદી. વૈદેહ પામવું—મરણ પામવું.
અખળાનું...અણાય—જે સ્ત્રીનો એક પતિ મરી જાય તો બીજો પતિ કરવાનો
આલ આ દેશમાં નથી. સુતપદ...દેશે—પરદેશી લોકોને પોતાના છોકરા તરીકે
ગણશે—અર્થાત્ પરદેશી લોકોના હાથમાં જશે.

૧૩૯

હૃદયસ્રવ—હૃદયની દોરી. મક્ષિકા—માખી. જડ થયા—સ્થંભી રહ્યા.
જનતા—જનસમૂહ—સમાજ. શાક્યસિંહ—યુદ્ધ. પરિવ્રાજકા—સ્ત્રી સાધુ (સાગી)
ત્રિદોષ—સન્નિપાત (વાયુ, પિત્ત અને કફનું સંમેલન).

૧૪૦

ગિરિ નિર્ઝર—A mountain-torrent. હરિયાવરણું—લીલું.

૧૪૧

અદ્રિ—પર્વત. કુમુદિની—કમળ (રાત્રે ખીલે છે તે). કર—કિરણ.
મેદિની—પૃથ્વી. માત મારી...ઉપરથી—ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેનું
સૂચન છે. વ્યોમ—આકાશ. રૂપાના ફૂલડાં—તારા. બંધુ...પડયો—અહીંઆ
કવિ ચંદ્રમહાશયની સૂચના કરે છે. બહાર...સારે—સૂર્યાસ્ત પછી. ગેદો—દડા
(તારા). અણીવાળું નાવડું—ખીજનો ચંદ્રમા. અમળ—ચોક્કસ. ઊડી...જળ-
તણી—હરિયામાં થતાં ચંદ્રોદયનું વર્ણન છે. રૂપેરી ચળકંતા વાળા—ચંદ્રના
કિરણ. પૂર્ણ...હસી—ભરતી આવતું સૂચન છે. રૂપેરી જળજમ—ચાંદરણું.
મહીધર—પર્વત. પછી...જઈ—ચંદ્રાસ્તનું વર્ણન છે. ધનપદ—વાદળાનું પડ.
મુકુર—દર્પણ. કાળી રાક્ષસી—અંધારી રાત. રાખી...ગઈ—શુક્લ પક્ષનું વર્ણન છે.

૧૪૨

ચયુ—ચાંચ. ઈંદ્ર ધનુરેષ ધારી—પચરગી. વ્યામ...જનુ—ક્ષિતિજ
(horizon.). કપાળ—ખોપરી.

૧૪૩

રવિવંશજ—સૂર્યવંશમાં જન્મેલા (રામ). અગ્નિ—સમુદ્ર. નહિ...
ચતા—તે વખતે તમે કે દશાનન (રાવણ) તેને સહાય કરવા ગયા ન હતા.
ધટ—ધડા. વિચક્ષણ—ચતુર. માધવા હરવી—ઈંદ્રને હરાવીને. એક—એકજ
(અજીત). શકર—ભુડ; કુક્કર. વિધિ—બ્રહ્મા. ગ્રહેશ (ગ્રહ+ઈશ)—ધરના કાર-
ભારી. મયા—વહાલ, કૃપા. સ્વપરાકૃતી...મયા—પોતાના પરાકૃમથી આપની
કૃપા મેળવનારા. પંજ—કમળ. ભરજી—ભરપૂર. વરપા—વરસાદ. રતિ—
પ્રેમ. નકરી—તેવીજ સ્થિતિમાં. વિશ્રલિની—ભરોસો રાખનારી. અવળી ન-
ક્રિયા—નિર્દોષ. હુતાશન—હોમેલું ભક્ષણ કરનાર—અગ્નિ જુઓ હજી શકે—
જાણે કે. અંતર—હૃદય. જલવતી—ડગમગાવતી. કામિની—સ્ત્રી; અહીંઆ
પાર્વતી. તુષ્ટિ—સંતોષ. દુહિતા—છોકરી. વક્કર—માન; ભાર (prestigio).
મનોહરી—મંદોહરી. રામ—દમ; ભલીવાર. જીરવશે—ખમશે. મધુલિહ (મધુ=
મધ+લિહ=ચાટનાર)—મધમાખ. શાર કરે—કારી નીકળે. અરિકર્ષણ—શનુરૂપી
કણસહુ. તર્કવિતર્ક—સારામાદા વિચાર. ગરવું—પડવું. ગલિત—ગળગળી. ભીર-
બીકણ. અંક—ખોળો.

૧૪૪

રહસ (રહસ્ય)—ગુપ્ત. વહન—લઈ જવું તે. પરમાણુ—Atoms.
સગુણતા...મારે—મારામાં કોઈ પણ જાતનો ગુણ નથી. અર્થાત્ જેનો પાસ
લાગે છે તેનો ગુણ મારામાં આવે છે.

૧૪૫

અંબ—આંખાનું વૃક્ષ. અવલંબન—આશ્રય આપનાર. વિશ્વોપકારી—
જગતનું ભલું કરનાર. સુવાસિત—સુગંધમય. પ્રમોદ—આનંદ. અલિ—મધ-
માખ. કોકિલ—કોયલ. રતિપતિ—કામદેવ (cupid). અમોધ—ફળદાયક.
દુસ્તરી—ભાર. વ્યથા—પીડા. વિહારે—ચીરે. હાડી—હડીલું; મમતી. અમૃતાપમ-
—અમૃતના જેવી. સર્વતોષી—સધળાને સંતોષ આપનારી.

૧૪૮

સુરખી—રતાશ. અનિલ—પવન. કૃષિવમો—ખેડુતો. કર—કિરણ. વિકાસી—પહોળું કરી. કુતુહલ—અચમ્બો. શિષિલ—મંદ પડી ગયેલો (જલ-વસ્થાને લીધે). કૃષિક—ખેડુત. નહિસમો—ગૂળ.

૧૪૯

સૂર્ય—સૂર્યને પણ. પ્રચડામિ—ભયંકર મોળ. જળધિ—સમુદ્ર. રસા-તલ જલું—નાશ પામવું. સત્ત્વો—તત્ત્વો (elements). પ્રલયધમસાણો પવનના—પવનના નાશકારક પ્રપાટા. માર્દવ—પ્રેમ. અજડતા—કઠોરપણું. પાંચર—મૂર્ખ. વહો—નદીના પ્રવાહ.

૧૫૦

રવ—અવાજ. કરતાં—એનો કર્તા પાણીપર આવતા ‘પરપોટા’ અધ્યાહાર છે. ભડ—મોટો. સરિત્પતિ—સમુદ્ર. વસાવું—રાખું. માંડ—માંડ પેટ. કે...શું—પહાડ તે ધરતીનું માથું અને લાંથી નીકળતી નદી તે ચોટલો. ઉદ્દિષ્ટ—પોતાનાં ધારેલાં.

૧૫૧

તિમર—અંધકાર. અંચળ—વસ્ત્ર. કર—કિરણ. નભચારી—આકાશમાં ફરવાવાળાં. પંખેરા—પક્ષીઓ. પરાક્ષે—ગેરલાજરીમાં. સુધા—અમૃત. નિશને—રાત્રિને. મોતીયાં—ઝાકળરૂપી મોતીયાં. રવિકર હંસ—સૂર્યના કિરણરૂપી હંસો. રવિકર હંસ...સધળાને—સૂર્યોદય થયેથી કુલની પાંખડીઓપર પડેલાં ઝાકળના ટીપાં સુકાઈ જશે એમ કવિ સૂચવે છે. અમૃતધારા—નદીરૂપી અમૃતધારા.

૧૫૨

અમોલ—અમૂલ્ય. ઉપવન—બાગ. સરસરિતા—સરોવર અને નદી. રતનાકર—સમુદ્ર.

૧૫૩

નમ્મે—પજાને. પ્રાણપાટલે—પ્રાણરૂપી પાટલાપર. પત્ર ને પુષ્પે—પાંદડાં ફૂલ સહિત. મોસ્તિયો—મોર આવ્યો. પુણ્યલોક—જેનું નામ દીધાથી પુણ્ય લાગે એવા. આશાવાદી—આશા આપનારા. અરણ્યશા—અરણ્ય જેવા. દેવોન્ન...

હિમાલય—આપનું હૈયું દેવોના ધામના જેવું સુંદર અને હિમાલય જેવું થંકું હતું. આપ અમૃતનાળયા—કવિની (દલપતરામની) માતાનું નામ અમૃત હતું એમ સૂચન છે. ગાથાના—ગાથાભાષના. તેજ વાગા સજી—તેજસ્વી વાગા ધારણ કરી—તેજસ્વી હતા એમ સૂચવે છે. ફિરસ્તો—દેવદૂત. પિત્તળ પટાળી—પિત્તળની પટીવાળી. ભાલમાં—કપાળમાં. મહાભાવ—મહાન. પ્રતિભા—યુદ્ધિ. અર્ચનાભીની—અર્ચનાથી ભીની થયલી—પૂજાયલી. ઉર્મિઓ—પ્રવાહ. મંદિર છાંયમાં—સ્વામિનારાયણના મંદિર પાસે એમનું ઘર હતું એમ સૂચન છે.

૧૫૪

એક...માંડયું—એક પળવાર પણ ધ્યાન ધર્યું નહિ. ગ્રાંખી કરવી—દર્શન કરવાં. રક્ત—લોભાયલા. સંજન—સૃષ્ટિ. ચરાચર—સ્થાવર જંગમ. ચેતન—ઈશ્વર. ગમ—ભાન. વિરાટ—ધણુંજ મોટું. જડપડો—મૂર્ખાઈનું આવર્ણ. દરસે—દેખાય.

૧૫૫

સુરસદન—સ્વર્ગ. પ્રમદવન—ઈંદ્રનો બાગ. સુધા—અમૃત (nectar) મોહની—આકર્ષણ. પ્રતીતિ—ખાતરી. પ્રણય—પ્રેમ. આપની—આપની દાસી. આવો...રાય—હે રાજા (કવિરાજા), દુઃખ આપનાથી દૂર રહો. રાત્રી—રાણી (કવિતા). વાઘ—વાળું. ગાંડી—વાદીગર—અહીંઆ પારધી. ખીન—એક જાતનું વાળું છે. મૃત્યુની...ભરે છે—જાણે છે કે આગળ જવાથી માંડે મૃત્યુ થશે તોપણ રાગની મિઠાશથી લોભાઈને તે (મૃગ) શિકારી તરફ ધીમા અને સરખાં પગલાંથી જાય છે. લુપ્થ થાય—લોભાય છે. લુપ્થક—શિકારી. શખર—ભીલ. કળે—જાણે. ખરે !...તુજનું—હે નિર્દય શિકારી મને એમ થાય છે કે હું ખરેખર તારોજ વધ કંડે. નીચે...હાય—જે મૃગને બચાવવાને મેં શિકારીને માર્યો તે મૃગ તો શિકારીના પડવાની સાથેજ વીણા બંધ પડવાથી મરી જાય છે તો હવે મારે બચાવવું કોને ?

૧૫૬

પુરું—ધરૂં. મર્મ—અંતઃકરણ. મુજ...તું—તું મારા જીવનનું ઉકું પ્રેરક, ચાલક અને શાસક રહસ્ય બન. ચીતરે—એનો કર્તા કોઈ ચિતારો અધ્યાહાર છે. ચિત્રક—ચિતારો. અનુસારજ—તે પ્રમાણે. પટ—વસ્ત્ર. હ્રદ—હ્રદય. મુદ્રિત છપાયલો. ત્વંમય હો—તુંમય બનો.

૧૫૭

ખાસી—તરસી. રૂકિમણી—વિદર્ભ દેશના ભિખક રાજની પુત્રી.
એની ઇચ્છાથી કૃષ્ણે એનું હરણ કર્યું હતું અને દારિકામાં એની સાથે
વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું હતું. એના પુત્રનું નામ પ્રદ્યુમ્ન. એ કૃષ્ણની પાછળ
સતી થઈ હતી. રઠીઆળા—સુંદર, કાંતીવાન. સુદક્ષ—સારા ચતુર. બિરદ—
પણ. દારા—સ્ત્રી. અશ્વારૂ થઈને—ઘોડે બેસીને. કયે—ક્યારે.

૧૬૦

ગોદ—ખોળો. ધીનીધિ (ધી = બુદ્ધિ, નિધિ = સાગર)—બુદ્ધિસાગર
—કવિનું નામ.

૧૬૧

સંત—સાધુ પુરુષ. બ્રાન્તિ—વહેમ. મુધા—અમૃત. યારી—દોસ્તી.
બુદ્ધયબ્ધિ—(બુદ્ધિ + અબ્ધિ)—બુદ્ધિસાગર—કવિનું નામ.

૧૬૨

સ્વરૂપ—વ્યક્તિ (individual). જીજ્ઞસું—વિરહ. દેવની ભાવના
—દેવી લાગણી. સ્વર્ગશો—સ્વર્ગ સરખો. વાટિકા—વાડી.

૧૬૩

મદાની પાલન—મદાર્પનું રક્ષણ. વિકસે—ખીસે. અમ...તંત્ર—
The machine of our life નંદન—પુત્ર. સ્વાર્પણના સ્વચ્છંદ—ન્યા
તાં સ્વાર્પણ કરનારા—સ્વાર્પણ—Self sacrifice.

૧૬૪

વિદ્ધ—ઘાયલ થયેલું (wounded). સુખદ—સુખ આપનાર.
સંપાત—પડવું તે; પતન. પંચત્વ મળ્યું—મરણ પામ્યો; જુઓ ૧૩૮. વા
અથવા. અવરોધ—અટકાવ. વ્યથિત—દુઃખી. પ્રેમાબ્ધિ—પ્રેમનો સમુદ્ર.
વસુધા—પૃથ્વી. શૃંગ—શિખર. હર્ષવર્ષણ—આનંદરૂપી વૃષ્ટિ. પુરંદર—ઈંદ્ર;
સ્વર્ગનો રાજા. એ વાયુ. આકાશ વિદ્યુત, ગર્જન, વૃષ્ટિનો અધિપ છે. અવસાન
—મોત. નિરોધ—મના; પ્રતિબંધ. સાયક—આણ. પારાવાર—સમુદ્ર. મિષ્ટ—
મીઠું. ગળ્યું.

૧૬૫

સરન્મોધ—શરદ ઋતુની વાદળી. સર—સરોવર. સરિત—નદી.
સંપૂરિત—ભરેલાંદુમ—ઝાડ. ક્ષિતિ—પૃથ્વી. ધવલતર—વધારે ધોળું. ક્ષાપી
—મોર. કેકા—મોરના ટાંકા. ચંચુ—ચાંચ. અનવરત—નિરંતર. તડિત—
વીજળી. હરિશિર—સિંહનું માથું. પ્રમદ—આનંદ. જરઠ—જીર્ણ. રિક્ત—
ખાલી. નિયતિ—નરીખ.

૧૬૬

વત્સલ—માયાળુ. પરપ—કઠણ. ચાહીને—ખાસ કરીને. આપશું...
પામ્યાથી—આપની સાથે મન મળવાથી. તરણી—સૂર્ય. માધવ માસ—વૈશાખ.
મંહિનો. આમ સમૂહ—સ્નેહી વર્ગ. ઉશીર—પુશ્પોદાર ઝાડ. વ્યજન—પંખો.
શૈત્ય—ઠંડક. ઉખા—ગરમી. શીઘ્ર—ઝડપ. સ્વાન્ત—અંતઃકરણ. શકે છે...
હૃદયને—મનોમન સાક્ષી પૂરે છે. અભિનય—ચાળા. કૈતવ—કપટ.

૧૬૭

રત્નાકર (રત્ન + આકર = ખાણ) રત્નની ખાણ—સમુદ્ર. મૌકિક
—મોતી. ચિંતાશીલ—ચિંતાવાળો. સમુદ્રમાં દ્રવ્ય ધણું છે તેથી. દ્રવ્યવાન.
માણસ હંમેશાં ચિંતતાતુર રહે છે. કોધાન્મત્ત—કોપથી છાકી ગયેલો. હેમ
—સોનું. પ્રાસાદો—મહેનો. નંદન કીડા—છંદ્રના નંદન વનમાં જોવો
આનંદ મળે છે તેવો આનંદ. તરંગો—મોળાં. રેરે...તે—રે સમુદ્ર તું તેના
પર ફરી વળ મનુષ્યો તેનો નાશ થવા દે છે. સુરા (સુ = સાફ. રા = જાણનાર)
—સાફ જાણનાર. પ્રચંડ પ્રેતસ્થાન—ભયંકર મસાણું—અહીંઆ કવિ સમુદ્રને
પ્રેતસ્થાન કહી સંબોધે છે; કેમકે સઘળાં મરેલાં માણસો સમુદ્રમાંજ હોય છે
એમ કવિ કલ્પે છે. વિક્રમી—પરાક્રમી. ચાર—સુંદર. છે...નહિ—અધુન કંઈ
તારા એકલાનું નથી.

નાટ્ય.

૧૬૮

પશિનીયક્ષાધ્યક્ષ—તળાવડીના યક્ષોનો ઉપરિ. નામક—નામના. નિશ્ચોગી...ગુથિ છે—“નવરો હોય તે ફૂલ ગુથિ” એ કહેવત ઉપરથી તિરસ્કાર વચન. અનુજ (અનુ + જ, પાછળ જન્મેલો) નાનોભાઈ. યક્ષેશ્વર—કુબેર. ધનદ—કુબેર. વૃકાદર (વૃક = વર + ઉદર = પેટ; વર જેવા પેટવાળો)—બીમ. બિસપ્રસન્ન—કમળ. પુરંદર—ઈંદ્ર. નગચરણ—પર્વતમાંથી નીકળતો ઝરો. (ન + ગ, જે ચાલે નહિ તે—પર્વત) શાંતં પાપં—શિવ શિવ ! આ તમે બોલોછો શું ! તોમર—લોહાની ડાંગ. પદ્મિશ—લાલો.

૧૬૯

શુદ્ધક—નજીવું. ચંપકસુમન—ચંપાનું ફૂલ. બેદ વચન—કપટ વચન. સાયર—સમુદ્ર. સજળધન...છે - સત્યભામા જય ત્યાં સુધી. તમારે (રૂકિમણિએ) અહીંઆં રહેવું એમાં મારી (કૃષ્ણની) શોભા ધટે છે. સજળધન—સત્યભામા અને કૃષ્ણ. વાયુએ—રૂકિમણિએ. ચપળા—(૧) વીજળી (૨) રૂકિમણી. ચપળતા—જતાં રહેવું તે. પૂર્વોત્તર ચપળા—રૂકિમણી અને સત્યભામા. ચમકારો—લગાઈ. દ્વૈતવાદી—બે સ્ત્રીનો ધણી—કૃષ્ણ. અદ્વૈત—એક પત્નીવ્રત. વહા—છેતર. વચળે—ફરે. ક્રમે...સહા—ક્રમના જોરથી કાચું સુખ ગ્રહણ ન કર. મરાળા—હંસ. ચરાળા—પક્ષી. અશ્રુ...ચરાળા—હંસ અશ્રુને મોતી જાણી ગ્રહણ કરશે. મરાળે—હે હંસ સમાન સ્ત્રી. કરાળા—વિકાળ સ્ત્રી.

૧૭૦

અધુના—હમણાં. મુનિશાર્દૂલ—વાઘ જેવા મુનિ—મુનિઓ કેધી હોય છે તેથી. ભયગ્રસ્ત—બાધિલા. આર્તનાદ—દુઃખની ચીસ. સુરથ—સૈવરથુનો સારથિ. શાર્દૂલી...ધારે—વાઘનું મૂળજ કાઢી નાંખું. સંયમની—યમપુરી. ખરેખર...બળે—જે હું ખરા મનથી શાપ દઉં તો તું બળી જાય. ઉપસ્કર—જોઈતી ચીજો. અરે...ચટ્યા છે ?—દક્ષના યજ્ઞમાં શિવનું અપમાન થવાથી તેના નોકરોએ ધણા બ્રાહ્મણોને માર મારી અગંભગ કર્યા હતા તેનું સ્મરન છે. અલં—અસ.

૧૭૧

વિસરાણ—ભૂલકણી. ચોભીતી—શરમથી ગભરાયતી.

૧૭૩

કેસરી—ઘોડીનું નામ. ખટરસ—ગતગતના ભોજન—૭ રસ નીચે પ્રમાણે—મીઠો, ખારો, તીખો, કટાણો, ખાટો અને કડવો. દુહાગણ—અણુમાનીતી રાણી—માનીતીને સુહાગણ કહે છે. ફેડશો—દૂર કરશો. અડાણમાં—અવેળ દાખલ; બદલા તરીકે. ઘોતાળ—ખરચાળ; ઉડાઉ. પસાયતે આપવું—ચાકરી બદલ ભરણપોષણને માટે આપવું.

૧૭૪

બાપા—માપા રાવળ—પ્રતાપનો પૂર્વજ. કવન—વર્ણન (કવિતામાં). શર્વરી—રાત્રી. તારો વંશજ—પ્રતાપ સૂર્યવંશી છે તેથી. ખો—ગુફા; કોતર. અર્ક—સૂર્ય. અરી—આવી. તનુજ—છોકરાં. કુર—ભાત.

૧૭૫

ધરિસત—ધરેલું. સાને—દુઃખ દે છે. અનિષ્ટશંકા—ખોટો ભય. વામી ગયા—સમાઈ ગયા. મૌકિતક—મોતી. ગ્રંથી—ગાંઠ. છેદતાં...વિચાર શું—હે કોતર આ ગાંઠ જલદી કાપીને સુખની દોરીથી મારી ભાગ્ય દેવીને બાંધ અને કંઈ બીજા આડા અવળા વિચાર કર નહિ. મુક્તા—મોતી. હાથે ...પાણી—મારા વહાલા પતિ સાથે ફરીથી મેળાપ કરાવો.

૧૭૬

અંતઃપ્રસ્થના રાજ્યના કુર્મી સાળા મદનસિંહે અમરસત્રના મિત્ર ધર્મપાળની સ્ત્રીનું હરણ કરવાથી તેણે તેને મારી નાખ્યો તેના ખુનનો આરોપ ધર્મપાળપર આવતાં તે છૂટી ગયો. આ બાબતની અમરસત્રને ખબર નહિ હોવાથી તે રાજ્યમાં તોફાન કરવા તત્પર થયો હતો એટલામાં તેના કાકા સંધિરાજે આવી તેને શાંત કર્યો. માયાવતી—મહારાજા સિદ્ધરાજની રાણી. અનૈક્યતા—સંપત્તિ અભાવ. સ્મર—કામદેવ. ઉદ્રિકા—નિખાલસ. ગળથૂથી...આવે—ગળથૂથીમાં સ્તેરરૂપી ધૃત અને ટેકરૂપી મધ આવે છે. જનાપવાદ—લોકવાયકા. ભસ્માસુર (વૃક્ષાસુર)—શકુનીનો પુત્ર. એણે શિવ પાસે એવું વરદાન મેળવ્યું હતું કે હું જેની ઉપર હાથ મૂકું તે ભસ્મ થાય.

પછી ચાર્વતીને પરણવાના લોભથી શિવને ભરમ કરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ વિષ્ણુએ તેને ઉધુંચતું સમજાવી તેના પોતાનાજ માથાપર હાથ મુકાવ્યો. જેથી તે ભરમ થયો. અમર—અમરસત્ર. ધર્મ—ધર્મપાળ. શર્મ—સુખ. રાજ્ય. લક્ષ્મી લલાટે—મદનસિંહને રાજાની મદદ હતી એમ સૂચવે છે. રંગ...કદે—આ શ્લોકમાં વાચ્યાર્થ નાગદમનનો છે અને વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાને કરેલા મદન સિંહના પરાજયનો છે. સુયોધન—દુર્યોધન. ઇષિત—કંઈક. દીપોત્સવી—દિવાળી. દીપોત્સવી...પચીસ—પચીસ વર્ષની ઉંમર થઈ. ગજબાળક—ગજસિંહનો પુત્ર. (અમરસત્ર). કૃષ્ણણુ—તરવાર. ગૌરીદ્રોહ—સતી (પાર્વતી)નો અનાદર (દક્ષિના યજ્ઞમાં થયેલો). નૃસં—કૂર (રાક્ષસ). ચંડ—ઉગ્ર. શિળા—ઠંડા. પંકજ (પંક = કદવ. જ = જન્મેલું)—કમળ. પંકજલોચને—કમળના જેવી આંખ વડે. અનલશો—આગની માફક. ચિત્રમાત્ર—જ્ઞાનમય. અસ્ત—કેદી. બાહુકથી...બાહુ—હાથથી જે શત્રુ હણાય નહિ તો હાથ શા કામના. ધીરપ—ધૈર્ય. દોષાકર (દોષ + આકર = ખાણ)—ચંદ્ર. ચંદ્રમામાં ધણા દોષ છે તેથી. અપાય—હાનિ. વૈરાટશ્વાસ કરીને—વૈરાટી શ્વાસ બહાર કઢાડીને (Breathing heavily). બાલિશતા—મૂર્ખાઈ. સામ્રાજ્ય—મોટું રાજ્ય (Empire). અંબુધિ—સમુદ્ર. શ્યાલ—સાળો. દર્દુર—દેડકું. અથેતિ—પહેલેથી છેલ્લે સુધી. પરમહંસ—જીતેન્દ્રિય સાધુ. કહેવાય છે કે હંસમાં એવી શક્તિ છે કે દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમાંથી તે દૂધજ અહણુ કરી લે છે; તેજ પ્રમાણે પરમહંસમાં એવી શક્તિ હોય છે કે સત્યાસત્યના મિશ્રણમાંથી સત્યનેજ અહણુ કરે છે અને અસત્ય જે માયા તેનો ત્યાગ કરે છે. નમિત—નમીને. જૂમંડલૈક્યુડામણિ—આખી પૃથ્વીના મુગટના મણિસમાન.

૧૭૭

યયાતિરાજા—દુષ્યંતનો પૂર્વજ ને નહુપનો પુત્ર; તે વૃષપર્વા નામના અસુર રાજાની કન્યા શર્મિષ્ઠાને વર્યો હતો. તેને પુર નામનો સાર્વભૌમ પુત્ર થયો હતો. વૈતાન અગ્નિ—યજ્ઞ સંબંધી જે અગ્નિ તે. કલાપી—મોર. ક્ષત—ધા. સામો—ખેડા વિના એની મેળે થયેલું એક જાતનું ખડ ધાન્ય. પૂર—આંસુની ધાર. અબ્જ—કમળ. સંયમધના—તપ નિયમ એજ જેનું ધન છે એવા. ગૃહિણી—ઘરમાં મોટી પદ્મીવાળી સ્ત્રી. કંટક—ઘરની પીડા. બીજી—એમ નહિ ચાહે તે. મલય—મલયાદેશ જ્યાં મલયાચળ પર્વત છે; કહેવાય

છે કે એ પર્વતપરથી મલયાગર ચંદન મળે છે. ન્યાર—એક જાતનું અન્ન
છે. અનિવાર—ટાળી નહીં શકાય એવો. વનરાઈમાં—ઝાડની ધટામાં. સહ-
ધર્મચારિણી—સાથે રહીને ધર્મકાર્ય કરનારી (સ્ત્રી).

૧૭૮

ચંદ્રગુપ્તના પ્રધાન ચાણક્યને માલમ પડ્યું કે ચંદ્રગુપ્તના શત્રુ સાથે
મળી ગયલા ગત રાજાનાં પ્રધાન રાક્ષસનું કુટુંબ તેના પરમમિત્ર ચંદન-
દાસના ઘરમાં છે તેથી તેણે ચંદનદાસને ધમકી આપવા બોલાવ્યો છે.
કૌટિલ્ય—ચાણક્ય. પ્રતિપ્રિય—સામું પ્રિય; રૂડો બદલો. અપરિક્લેશ—
બુલમનો અભાવ. અધન્ય—કમનસીબ. રાક્ષસ—નંદરાજાનો પ્રધાન—ચંદ્ર-
ગુપ્તનો શત્રુ. વાફળ—પડદો રાખીને પાછાફેર બોલવું તે. પ્રતીકાર—
ઉપાય. વિષ્ણુગુપ્ત—ચાણક્ય. વક્ત્રાસ—નંદરાજાનો પ્રધાન. હરિ—
સિંહ. શેણુધેરી—(૧) લોહીવાળી. (૨) લાલ. ઉત્સારણા—‘બાબુથાઓ’
એવા શબ્દો. દાપણક—જૈન સાધુ. જીવસિદ્ધિ—પ્રથમ ચાણક્યનો મિત્ર
પણ પાછળથી ચાણક્યના કહેવાથીજ રાક્ષસનો બનેલો ધૂર્તમિત્ર. શકટ-
દાસ—રાક્ષસનો મિત્ર. ધરાધર—જ્યોત્ક. શિબિ—અયોધ્યાનો ચક્રવાર્તી
રાજા—એણે એક વખત એનો ટેક છોડાવવા હોવારૂપે આવેલા અમિને
બચાવવા તેની પાછળ રથેન પક્ષીરૂપે પડેલા ઇંદ્રને હોલા ભારોભાર પોતાનું
માંસ કાપી આપ્યું એટલામાં વિષ્ણુ આવી રાજાને ભેટી પછા ને રાજાનું
અંગ સાફ થયું.

૧૭૯

આપ્ત—લાગતા વળગતા. આપ્તે—પાસેના લોકો પણ. ઉત્તમાંગ—
(૧) રાજા; (૨) માથું. વિહુણાં—વગરનાં. અગો—(૧) રાજ્યના નોકરો;
(૨) અવયવો. શ્રી—લક્ષ્મી. વૃષલ—શદ્ર—અહીંઆ ચંદ્રગુપ્ત; કારણ કે
ચંદ્રગુપ્તની મા શદ્ર હતી. વૃષલી—શદ્ર સ્ત્રી. વિધિ—નસીબ. વત્—
માફક. શૈલેશ—પર્વતેશ્વર—ચંદ્રગુપ્તનો શત્રુ, જેની સાથે રાક્ષસ મળી
ગયો હતો તે. કેતુ (મલયકેતુ)—પર્વતેશ્વરનો છાકરો. વિપ્ર—બ્રાહ્મણ—આ
ટેકાણે ચાણક્ય. વિચારશન્ય—અવિચારી. ગતિહિન—મૂર્ખ. જેને...ઉરે—
સરખાવો ‘વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.’ વાગ—લગામ. લાગવે—ચાલા-

ગણ—એક જાતનું ફૂલ. અરણ્ય—લાલ. કર—(૧) હાથ; (૨) કિરણ. મંદાર—મંદાર વૃક્ષના ફૂલ. પરમેશ્વરી—પાર્વતી. ગજઅર્ધધારી—ગજાસુરનું ચર્મ. ધારણ કરનાર. અનુગ્રહ—કૃપા. હરિ—સિંહ. દુર્મિત્ર—દુર્લભ.

૧૮૧

સૂતપુત્ર—કર્ણ. વપુ—શરીર. અંગરાજ—અંગદેશ (અંગાળા—ભાગલ-પોર)નો રાજા કર્ણ. શિશુ—બાળક. જરઠ-- ધરડા. યુવા—યુવાન. ગર્ભકેષે—ગર્ભવાસી. અહંતા—અભિમાન. અરાતિ—શત્રુ. શોણિત—લોહી. અરાતિદારણ-વિભુ—શત્રુને છિન્નભિન્ન કરવામાં સમર્થ. ઉચ્છેદન—સમૂળો નાશ. ઉપેક્ષા—અવગણના. અપાંડવ—પાંડવ વિનાની. રાધાગર્ભભારભૂત—કર્ણ. સૂતાપસદ (સૂત + અપસદ) સૂતમાં નીચ. પ્રતિકાર કરવો—અદ્યો વાળવો. વસુંધરા—પૃથ્વી (એમાં ધન છે માટે). યુદ્ધદક્ષ—યુદ્ધમાં પ્રવીણ. અવધ્ય—મારી ન શકાય એવો (આહ્વાણ). ધૃષ્ટદ્યુમ્ન—કુપદતો પુત્ર—મોટા યુદ્ધમાં એ પાંડવ પક્ષમાં મહારથી યોદ્ધો હતો. એને દ્રોણ ઉપર બહુ વેર હતું. તેથી દ્રોણે પ્રાણ મૂક્યો ત્યાર પછી પણ તેણે આચાર્યનું શિર ઉગ્રાચ્યું હતું. અશ્વત્થામાએ એને માર્યો હતો. આત્મલાઘા—પોતાના વખાણ. અધકર્મી—પાપ કરનાર.

૧૮૨

રંજડનું—દુઃખ દેવું. ઉધમાત—તોફાન. સર્વદમન—સૌને કાયર કરનાર. લોકોત્તર—અલોકિક; અસાધારણ. શકુન્તલાવણ્ય (શકુન્ત = પક્ષી, લાવણ્ય = સૌંદર્ય) પક્ષીનું સૌંદર્ય, 'શકુન્તલાવણ્ય એ શબ્દમાં પોતાની મા શકુન્તલાનું નામ આવવાથી બાળકને પોતાની મા સાંભરી આવે છે. અપરાજિતા—જીતાય નહિ એવી. જનકર્મ—સોળ સંસ્કારમાંનો એક—તરત જન્મેલાં બચ્ચાંને તેની નાળ વધર્યા પહેલાં સોનાને ચમચે વતી મધ અને ઘી આપવું તે.

ગધ.

૧૮૩

તરંગી—અસ્થિર. કામણુ—વશીકરણુ વિદ્યા. સંધિ—લાગ. મામ—
પૈસો. ધીટ—અડગ. ઉત્કર્ષ—ઉદય (rise).

૧૮૪

એ વાત—કેશવ (ગુણસુંદરીનો પતિ) ના મરણની ખબર.
વર્ણુ—રંગ. સુખન—શબ્દ. ક્ષણુ ભંગુર (ક્ષણુ+ભંગુર=નાશ પામે એવું)—
પળમાં નાશ પામે એવું. ઠોક—મેણાં, પાંચક—દ્વારનો પિંડ—પટ્પિંડમાંનો
ખીજો. પરાપૂર્વથી—જુના વખતથી. સંપ્રદાય—ચાલ. કૈલાસ—શિવનું ધામ.
ગણ્યા દહાડા—થોડા દિવસ. ક્ષીભૂત થજો—સિદ્ધ થજો.

૧૮૬

ગુર્જરેશ્વર (ગુર્જર+ઈશ્વર)—ગુજરાતનો રાજા. તન—છોકરો.
સુલટોપરી—ચોદાઓનો ઉપરી. રિપુ—શત્રુ. સત્યમેવજ્યયતે—સત્યજ જ્ય
પામે છે. દળદર (દારિદ્ર)—ગરીબાઈ. લ્યાનત—શરમ. પૂર્વજ—આપદાદા.
વંડે છે—બગડે છે. નિકંદન—નાશ. પ્રતિષ્ઠા—આબરૂ.

૧૮૭

અગ્રગામી—આગળ જનારા. અલ્પતર—વધારે ઓછી. રજજી—દોરડું.
વિરામવું—અટકવું. વિક્ષેપ—હરકત. ઉદયાસ્ત—અડતીપડતી. ધોષ—અવાજ.
અનુગ્રહ—કૃપા. સંવર્ધમાન—આગળ વધતા (progressing). ઉન્નતેચ્છા
—ઉચ્ચ અભિલાષા (high aspirations). અભિષ્ટ—ઇચ્છિત.

૧૮૮

પ્રખળ (પ્રાખલ્ય)—જોર. વાંદરાને નિસરણી આપવી (to hold a
candle to the devil)—વાંદરા જાતે ટીખળી તેમાં વળી તેને નિસરણી
આપવામાં આવે તો ઉલટો વધારે ટીખળ કરે તેમ અણુસમજીને સ્વતંત્રતા
આપવાથી તે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરે છે. માઝા—મર્યાદા; અદ્ય.
સાળાવેલી—સાળાની વડુ. અમી—અમૃત (રહેમ નજર). અખાખ (અસ્ખાખ)
—ધરણ્યાંગાંઠા. પુરત—પહોં.

૧૮૬

ખલીફા—મહંમદ પેગંબરની પછી તેની ગાદી ચલાવનાર. આરિસ્ટોટલ
—ગ્રીસના મહાન સિકંદરનો વિદ્યાગુરુ. મલેક—રાજા. પ્રતિબિંબ—પડછાયો.
તુષ્ટિદાન—પ્રસન્નતાથી આપવું તે. નિર્માણ થયું—સરળયું. ખવાસ—ખાસ
નોકર. સેવ્ય—શેઠ. વિશ્વંભર—વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનાર; ધર્મિય.
નદમ—નીચ માણસ.

૧૮૦

તરંગ—મોળાં. છણુ—પાણીનાં ઝીણાં છાંટા (spray). તુસોં—ફ્રાન્સમાં
એક શહેર છે. સ્વાશ્રય—પોતાના પરજ આધાર રાખવો તે (self-reliance).
અપેક્ષા—ગરૂ.

૧૮૧

સિદ્ધ—Practical. આકર્ષણ કરવું—ખેંચવું. ચારિત્ર—character.
કૃતિ—આચરણ (action). સંકલના બાંધવી—વિચાર ગોઠવવા.
નિરંકુશ—સ્વતંત્ર. સહજ—સ્વાભાવિક. તાત્પર્ય—સાર. ઔનસ—ઉચ્ચપણું
(elevation). ઐહિક—આ દુનીઆનું. આમુષ્મિક—બીજી દુનીઆનું.
શ્રેય—કલ્યાણ. અધિગ્રાતા—ઉપરી. રસભાવના—sentiments. અભિન્ન—
અખંડ. આબાળવૃદ્ધ—બાળકથી તે ધરડા સુધી. આત્મચમન—self-restraint.
અપ્રિતમ—અનુપમ. ઉદ્ભવ્યા છે—પેદા થયાં છે. ઉલટ—ઉચ્ચ પ્રકારનો.
પ્રેમાર્દ્ર—પ્રેમમય. કર્તવ્યપરાયણતા—ફરજ બળવવામાંજ મંજૂ રહેવું તે.
ઉછંગ—ખોળો. ધર્માનુયાયી—ધર્મ પાળનાર. પરાશ્મુખ—વિમુખ. સ્ફુરિત
થઈને—ખીલીને. દૂરદર્શીપણું—અગમચેતી. સુશિક્ષિત—સારી કેળવાયેલી.
નિદાન—મૂળ.

૧૮૨

બુદ્ધિધન—સુવર્ણપુરના રાણા ભૂપસિંહનો અમાલ. ચતુષ્કાણુ—ચાર
ખુણાવાળા. પ્રતિવચન—પાછા વળવું તે (reflection). પ્રતિક્ષણ—
પ્રતિબિંબ, પ્રતિકૃતિ. ત્રાજવાં—છુંદણાં. કલાંત—ચાકી ગયેલો. પેટમાં કુકડાં
બોલતાં—ભુખ લાગે ત્યારે. રાજવાહન—દરબારી ગાડી. નિરપેક્ષી—નિઃસ્પૃહી.
કૌતુકવાન—જીજ્ઞાસુ. અભિન્ન—એક સરખો (similar). અવિચ્છિન્ન—ચાલુ
(continuous). અસંવાદી ન હતાં—મળતાં આવતાં હતાં. સંસ્કર—છાપ.

નવીનચંદ્ર—મુંબાઈના ધનાઢ્ય શેઠ લક્ષ્મીનંદનનો પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર. એ પોતાના પિતાનું ઘર છોડીને ફરતો ફરતો બુદ્ધિધનને ત્યાં આગ્યો હતો. ક્ષુદ્ર—હલકું.

૧૯૩

શિથિલ—મંદ. વાદ—તકરાર. રસ—તાન. ગગ્ગર—જમવા એસવાનો ઓરડો. સફાળો—ફાળભેર, ચમકીતો. નાકલીટી તાણવી—જમીન સાથે નાક ધસી લક્ષ્મી માગવી. વિકાસ પામે છે—ખીસે છે. વજ્રલેપ થવું—ચોંટી જવું. ગૃહિણી—ઘરમાં મુખ્ય સ્ત્રી. એકરાગ—મળતાપણું. દુર્વાસા—એક ધણાજ આકળા સ્વભાવના ઋષિ. એ જરા જરામાં શાપ દેતા. વત્સલતા—માયાળુપણું. આવિર્ભાવ થવું—બહાર પડવું. નરસિંહાવતાર—હિરણ્યકશિપુને મારવા થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર. સ્મિત—હાસ્ય. બાંધી દડી જેવું—મજામુત બાંધાનું.

૧૯૪

ધર્મવૈચિત્ર્ય—જુદી જુદી ફરજો. અસહિષ્ણુતા—સહન કરવાની અશક્તિ. ભરતે.....દુઃખાંત—જુઓ ૧૮૨. નિઝાત.....નાત્મનિ—પવન વિનાના કમળ જેવા નિઃશ્વલ નેત્રવડે રાગએ પુત્રનું ક્રાંત વદન પીવા માંડવું ત્યારે મહાન હર્ષ પોતાનામાં રહી ન શકતાં બહાર નીકળવા લાગ્યો—ચંદ્ર દર્શનથી મહાસાગરનું પૂર નીકળે તેમ (રઘુવંશ, સર્ગ ૩. શ્લોક ૧૭.)

૧૯૫

વિશુદ્ધ—શીયળ (chastity). પ્રતિકૂળ—વિરોધી.

૧૯૬

તલ—તળીયું. અપેક્ષા—ઇચ્છા; સ્પૃહા. સુધા—અમૃત. નિદિધ્યાસન—એકાગ્ર મનન—ધ્યાન. ગેબી—છુપું.

૧૯૭

અતુલ—જેની તુલના ન થઈ શકે એવું—ધણુંજ. ગોપા—બુદ્ધની સ્ત્રી. પ્રાણાધિક—પ્રાણ કરતાં પણ વધારે (વહાલો). જાત—જન્મેલું. નિરૂપદભાવ—ઉછળતી લાગણી. અવ્યક્ત—ન સમજાય એવું (indistinct.)

સિદ્ધાર્થ—યુદ્ધનું મૂળ નામ. ઉદાસીન—વિરક્ત, વૈરાગ્યવાન. અસામ્ય—
અસમતા (inequality). અવલંબન કરીને—ધારણુ કરીને. અનાહારે—
ખાધા વગર. સહચરી—સખી. વિપાદ—દુઃખ. અપૂર્વ—અગાઉ નહોં સાંભળેલી એવી.

૧૬૮

દુરંત—દુર્જય. ગરીયસી—મોટી. સ્વાધીનતા—સ્વતંત્રતા. ઉદેશ્ય—
મુખ્ય ધારણા. પુણ્યસલિલા (પુણ્ય=પવિત્ર+સલિલ=પાણી)—પવિત્ર પાણીવાળી
(નદી). દષદ્વતી—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક નદી છે. પ્રશસ્તહૃદય—પ્રશંસાપાત્ર.
તરિની—નદી. જલદગંભીર—વાદળાના જેવું ગંભીર. યોગ—સમાધિથી આત્માનું
ઈશ્વર સાથે જે ઐક્ય કરવું તે. યોગરત—devoted to yoga. સ્રોતસ્વતી
—નદી. સ્રોત—ઝરો. વિશુંખલ (વિ=નહિ, શુંખલા=બંધન)—અવ્યવસ્થિત.
અનિર્વચનીય—જેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ એવું. ઉત્તરાધિકારી—પાછળનો.
વારસ. નિરીહ—બિનઅનુભવી. લોકાંતરિત થયો છે—મૃત્યુ પામ્યો છે. લાવણ્ય-
રાશિ—સૌંદર્યસમુહ. ગૌરવાન્વિત—કાંતિવાન. વીરત્વગરિમાની—વીરત્વ જેનું
ગૌરવ છે એવી.

૨૦૦

નૌકા સૈન્ય—દરિઆઈ લશ્કર. સહાધ્યાર્થીઓ—સાથે અભ્યાસ કરનારા
વિદ્યાર્થીઓ. કર્તવ્યનિષ્ઠા—ફરજ બળવવાની વૃત્તિ. યુવરાજપદ—પાટવી
કુમારનો દરજ્જો. સમભાવના—સરખી પ્રીતિ.

૨૦૨

અપેક્ષા—આશા. ઉપદેશાનુસાર—બોધ પ્રમાણે. નિસ્તરંગ—મોઝ
વિનાના. વિલક્ષણુ—જુદાજ પ્રકારની. ચેતન—ચિત્ત. પરદર્શન—છ મુખ્ય
શાસ્ત્ર—સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાંત. સ્તંભન—
અટકાવવું—રોકવું તે. વ્યતીત કરીએ છીએ—ગાળીએ છીએ. સાંખ્ય—
પરદર્શનમાંનું એક દર્શન-શાસ્ત્ર. ઉપનિષદ—વેદાંતશાસ્ત્ર—એક ઈશ્વરજ્ઞાન.

ગિરિગર્જન—પર્વતની શ્રુતિ. વિપાકઃ પુણ્યાનાં જયનતિ મયં મે વિમૃશતઃ—
The result of good deeds inspires me with fear as I
contemplate it—when I take a right view of the matter.
વિસ્તૃત—વિશાળ. તદાકાર—તેના જેવા આકારની—તદ્રૂપ. તદાત્મ્યતા
(તાદાત્મ્યમ) ઐક્ય. વસ્તુતઃ—ખરેખર.

૨૦૩

ઉત્પત્તિસ્થાન—જન્મભૂમિ. અગસ્ત્ય—એ નામના ઋષિ—વરુણ અને
ઉર્વશીના પુત્ર. એ દીંગણા હતા. એની સ્ત્રીનું નામ લોપામુદ્રા હતું. અગસ્ત્યની
આરાધી વિંધ્યાચળ પર્વત નમન કરતો આડો પડ્યો છે. એને ઋષિએ કહ્યું .
કે હું આવું ત્યાં સુધી પડી રહેજે ને પછી તે આવ્યાજ નથી. એ ઉપરથી
' અગસ્તના વાયદા ' કહેવાય છે. પત્રભંગ—પત્રને આકારે રચેલા આભૂષણ.
નહુષ—એક ચંદ્રવંશી રાજા—એ અગસ્ત્યના શાપથી પૃથ્વીપર સર્પ થઈને
પડ્યો હતો. ત્રિપુંડ્ર—કપાળમાં કરેલું ત્રણ પાંખિયાનું તિલક. મુંજ—એક
જાતનું ઘાસ. વેણી—વિધવાઓ તથા વિયોગિની સ્ત્રીઓનો એકજ લટમાં
ગુથેલો ચોટલો. અત્રે સમુદ્રરૂપી ભર્તા મરી જવાથી ગોદાવરીરૂપી વિધવાએ
જાણે વેણી બાંધી હતી. ખરૂં જોતાં ગોદાવરી વેણીબધ વહેતી હતી. અર્થાત્
તેના પ્રવાહનો વેગ અતિશય હતો. અમિહોત્ર—હોમ કરવાનો અગ્નિ. શન્ય—
રામ વિનાની. કબધ—એ એક રાક્ષસ હતો. યોજનબાહુ (યોજન જેટલા
લાંબા હાથવાળો)—એક રાક્ષસ.

૨૦૪

સૌજન્ય—સાલસાઈ; નત્રતા.

૨૦૬

સંયમ—કાંચુ. આત્મનિગ્રહ—self-control. વિરલ—અસાધારણ.

પરિચિત્ર.

૨૧. કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી,

બી. એ. એલ. એલ. બી., એલ્બોર્કેટ.

વિધિ અને તેનાં સાધનો.

ગામની સ્ત્રીઓમાં વાયસ્પતિ ગળનન પંડિત પાટણુનું નાક ગણાતા-
એમ કહેવાતું કે તેમની ધાકથી વેદપારંગતો કાશીપુરમાં રહ્યારહ્યા પુરેપુરે
વેદોચ્ચાર પણ કરી શકતા નથી; ઈંદ્રનું ઈંદ્રાસન ધણી વખત ડામાડોળ થાય
છે; દાનવો નરકમાં પડ્યા પડ્યા સડવાનું લુલી જઈ કંપે છે; નક્ષત્ર તારા,
ધુમકેતુઓ સુદ્ધાં એ કહે તેજ ધરમાં, ફરમાવે તેવીજ દષ્ટિ ફેંકી જોયા કરે
છે. તેમની પાસે લણુવા દેશદેશના શિષ્યો આવતા; તેમની પાસે પરાજય
પામવા દશ દિશાના પંડિતો આવતા; તેમની પાસે શાસ્ત્રવચન સાંભળવા નગર-
જનો ઉલટતા; તેમની પાસે મુહૂર્ત માગવા મહાજનો તેના બારણાં તોડી પાડતા;
તેમની પાસે વેવાણોનો સંબંધ બાંધવા તલસતી સ્ત્રીઓ, વ્યતિપાત, વૈધૂત અને
ખડખાણની અટપટી મુશ્કેલીઓ અચુક ન્યાય કરાવવા લાવતી.

તે કર્ણદેવના માનીતા વૈદ લીલાની છોકરી માત્રાને પરણ્યા હતા; મીનળ-
બાના તે માનીતા પંડિત અને જોષી હતા; પાટણુની પાઠશાળાના મહામહોપાધ્યાય
હતા. તે હતા જુવાન પણ ગણાતા જુદોમાં પણ જુદ.

વિદ્વેશ શંકરપુત્રનું મંગલદાયક નામ તે ધારતા હતા, પણ ગણપતિમાં
જે ગુણો વિશ્વવિખ્યાત છે તે એમનામાં ગેરહાજર હતા. ગળનન તો કુંડળા
એ આ ગળનન માત્ર હાડ અને ચામ હતા. દેવ ગળનન સુખ અને ચેનની
મૂર્તિ અને આ સતત અભ્યાસથી શુષ્ક અને ચિંતાતુર. એકું માથા કરતાં
શરીર મોડું; બીજનું શરીર કરતાં માથું ઘણુંજ લારે. એક ગળનન બળ્ખે
સ્ત્રીઓની સેવા સ્વીકારતા; બીજ ગળનન લોકોની કુંડળીઓ જોવામાં એક
સ્ત્રીને પણ ઘણી વખત લુલી જતા.

રાજ્ય અને સંસારની ખટપટોનું વાદળ ચારે તરફ મુશલધાર પડતું, છતાં વિદ્યાદેવીના છત્ર નીચે ગળનન પંડિત સ્વસ્થ, અસ્પર્શ્ય બની પોતાનું કામ કરતા. આજે પાટણમાં વસંતોત્સવ શરુ થયો હતો, પરદેશી સેનાપતિનાં પગલાં આવ્યાં હતાં, ઘરમાં મરી ગયેલા મિત્રની પુત્રી આવી હતી, છતાં પંડિત ટીપણું લઈ પાટલા પર નિશ્ચલ મને ખીરાળ્યા હતા. જમણે કાને તેમણે કલમ ખોસી હતી અને અંગુઠાથી આંગળીની રેખાઓ પર ગણતરી કરતા હતા. તેમની સામે એક મોટી જન્મોત્તીનું ટીપણું પડ્યું હતું. એક ખુણામાં ત્રણ શિષ્યો પાસેપાસ ભરાઈ હાથમાં સમ ખાવા પોથી વાંચવાનો ડાળ કરતા બેઠા હતા. એક શિષ્યે ગુરુ તરફ આંખની અણીથીજ માત્ર નજર કરી અને ખીજાઓના શરીરમાં આંગળી ઘેચી તેમનું ધ્યાન ગુરુ તરફ ખેંચ્યું. કયો ગ્રહ કયા સ્થાનથી ઉપડી કયે સ્થાને પહોંચી જવાનો હતો તેનો એકાગ્રતાથી વિચાર કરતા પંડિતરાજનો અંગુઠો નહીં સીધો, નહીં વાંકો, પણ સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો—એક પળ એમ રહ્યો; બે પળ ગઈ પણ કયો નહીં. આવા અકસ્માતથી શિષ્યો ગભરાયા. તેમણે ગુરુદેવના મોઢા પર દૃષ્ટિ કરી, તેમની શાંત, ઝીણી આંખો આંગળીની રેખા પર ફરી ગઈ હતી—સાથે. ફાટી પણ રહી હતી. શિષ્યોનો શ્વાસ રુંધાયો; ગુરુદેવ શું સમાધિસ્થ થવાની તૈયારીમાં હતા ? એક પળની દશ થઈ, પણ નહીં હાલ્યો અંગુઠો કે નહીં હાલી પાંપણ. શિષ્યોએ એક ખીજાની તરફ જોયું. હવે શું કરવું ?

એકદમ, નિર્મલ આકાશમાં જાણે વીજળીના કડાકા થઈ આવ્યા હોય તેમ તે વેદોચ્ચારે પુનિત કરેલા શાંત નિઃશબ્દ ખંડમાં ખડખડાટ હસવાનો ધ્વનિ ગાળ રહ્યો. શિષ્યો ગભરાઈ ઉભા થઈ ગયા. ગુરુનું હસવું માતું નહોતું. કોઈ દહાડો તેઓએ ગુરુને મંદહાસ્યથી ઉંચી પંક્તિનું આવું ગૌરવહીનું કર્તવ્ય કરતા જોયા નહોતા, અને તેથી તે ભાનમાં હશે કે કેમ તેની શંકા થઈ.

ગુરુદેવે થોડી વારે હસવું ખાળ્યું; આંખમાં આવેલાં આંસુ લુછ્યાં; પાછી આંગળી પર ત્રણ વખત ગણ્યું—એક, બે, ત્રણ, ચાર. ને પાંચ અને મલકાવા લાગ્યા; આખરે બોલ્યા: “અહાહા શું વૈચિત્ર્ય !” શિષ્યો પણ કેવી વિચિત્રતાએ ગુરુને આટલા અસ્વભાવિક બનાવી મુક્યા તેનો નિર્ણય કરવા પાસે આવ્યા. પંડિતે ઉંચું જોયું, ગુસ્સાભર્યા મુખે આમ તેમ જોયું અને શિષ્યોને ત્યાંથી ચાલી જવા સુચવ્યું. હાસ્યનો ભેદ પામવાને નિરાશ થયેલા શિષ્યો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ગળનન પંડિત ફરી થોડું હસ્યા. દીપણું લીધું, જોયું અને પાછું હસ્યા. દીપણામાં કે અજબ હાસ્યજનક વસ્તુ હતી. પણ વધારે વખત તે વસ્તુનો વિચાર કરી શક્યા નહી. એક શિષ્ય દોડતો આવ્યો. ગુરુદેવ ! કાશ્મીરાબા અહીંયાં આવે છે.”

“હું !” આવું ઓચીંતું આવાગમન જોઈ ચમકી ઉઠી તેમણે કહ્યું.

“એક વાત કરવા, મારે ઘેર જતીજતી આવી છું. ખેસી રહો ખેસી રહો. શું કરવા ઉઠો છો ?” માન આપવા ઉઠવા તૈયારી કરતા પંડિતને તેણે કહ્યું.

“ખોશો પ્રસન્નબા—અરે—અરે—કા ”

પંડિત ગલવાઈ ગયા. “બા, ભુલ.”

“એ વાત જવાદો. હું ઉતાવળમાં છું. હું લક્ષ્મીની વાત કરવા આવી છું.”

કાશ્મીરાએ જરા આંખો નચાવી “ચારચાર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં, પણ તમારી જીભે પ્રસન્ન કાશ્મીરા નહીં થઈ. કોણ જાણે કોણે પંડિત બનાવ્યા.”

પંડિતની ગંભીર મુખમુદ્રા વિચારમાં પડી—તેની નજર સામે પડેલા દીપણા પર પડી—અને તે એકદમ હસી પડ્યા. કાશ્મીરા પહેલાં કે પણ ન સમજી. પછી પંડિતને આવી વિચિત્ર રીતે હસતા દેખી પોતે પણ હસવા લાગી. “કેમ હસો છો ?”

ખો—ખોમાંથી પંડિતના અર્ધા શબ્દો નીકળ્યા: “હું પણ લક્ષ્મીની વાત કરવા માગું છું.”

કાશ્મીરાદેવી આ શુદ્ધ, વેદાબ્યાસથી જડ બનેલા પંડિતની આવી વાતથી તે સાનમાં છે કે નહીં તેનો વિચાર કરવા લાગી.

“કોનું લક્ષ્મ ?”

“મુંજલ મહેતા”નું કહી પાછા ખડખડ હસતાં પંડિતે દીપણાં તરફ આંગળી કરી.

“આ દીપણું મામાજીનું છે ?”

“હા. આ વર્ષે તેમને સ્ત્રીયોગ છે.”

“શું સાચી વાત ?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

“બા! મેં અનેકવાર મેળ્યું. જો આ વર્ષ મુંગલ મહેતા ન પરણે તો હું પૂણી મુકું-ફરી કોઈ ટીપણાને હાથ નહીં અડકાઉં. યોગ એવો છે કે એ લોકોને નાં કહે પણ પરણેજ. મને તેજ ક્યારનું હસવું આવે છે. મુંગલ મહેતા પરણે હા-હા-હા” કહી પડિત ફરી હસવા લાગ્યા. કાશ્મીરા હવે આ હસવાનું કારણ સમજી. પડિતને મન મુંગલ પરણે એ ધણી વિચિત્ર વાત હતી.

“ત્યારે તમારા મોમાં જાણ.”

“કેમ કે વાત થાય છે?” પડિતે પુછ્યું.

“ના. પણ મેં નિશ્ચય કર્યો છે એટલે થવાનુંજ” કાશ્મીરાએ કહ્યું.
“એમના યોગને લીધેજ મને પ્રેરણા થઈ હશે. પણ મુશ્કેલીની વાત એક છે.”

“શી?”

“મામાજીને લાયક કન્યા ક્યાંથી લાવવી?”

પડિતે એકદમ લવાં ચઢાવ્યાં, માથું ખોતર્યું અને એક આંખ મીચી.
જવાબ દીધો: “હું બતાવું-ઈશ્વરે કન્યા સરજી નહીં હોય તો અહયોગ આવે કેમ?”

“કોઈ નજરમાં ઉતરે એવી છે?” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

“હા.”

“કાણુ?”

પડિતજી નીચા નમ્યા અને ધીમેથી કન્યાનું ઝોળખાણ આપ્યું.
કાશ્મીરા ચમકીને આઘી ખસી ગઈ.

“મામાજી એને કેમ પરણે?”

“અહયોગ. તેની કુંડલી મેં જોઈ છે. આવું જુગતે જોડું બ્રહ્માંડમાં મળે એમ નથી.”

કાશ્મીરાએ ડોકું ધુણાવ્યું: “ઉંહું, કાલાંતરે એને પરણે નહીં. પણ એ છે કેવી? મેં જોઈ નથી. હું જોઈશ હવે.”

“જોઈને શું કામ છે? બંનેના અહ કેવા પડ્યા છે? આ-હા-હા”-કહી પડિતે મુંગલ મહેતાનું ટીપણું હાથમાં લીધું.

“વારુ. પણ હવે મારે જવું છે. એક વાત તમને કહેવી છે.”

“સુખેથી કહો તો.”

“ મંડેશ્વર મહારાજનો એક કાકલટ કરીને મિત્ર છે.”

“ હા. જે મંજરીને લઈ આવ્યો તે.”

“ તે ખીચારાને માથે કાઈ છે નહીં તેથી માગું કરવા આવી છું.”

“ કેનું માગું ”

“ મંજરીનું. જુઓ મંજરીનો કન્યાકાલ વીતી ગયો છે અને બાપ છે નહીં, મા શ્રાવક છે, દાદા અપંગ છે અને જુનાગઢમાં પજા છે, મંડેશ્વર મહારાજનો એમ વિચાર છે કે એ બે પરણે તો બંને સુખી થાય.”

“ મા ! કાકની કુંડલી છે ? ”

“ કુંડલી ગઈ—” કાશ્મીરા બોલી ઉઠી.

“ હા, હા,” પંડિત બોલ્યા “ એ કેવો બ્રાહ્મણ છે ? ”

“ લાટનો થોડો છે; બહુ ટેકીસો, શરવીર ને કુલવાન છે. મારા પર ભરોસો નથી ? ”

“ બા ! મારા મિત્રના કુલને લાંછન નહીં લાગવું જોઈએ.”

“ પંડિતજી ! પાંચ વર્ષમાં એ પાટણનો સેનાપતિ થશે.”

“ તેને શું કરે ? બ્રાહ્મણ થઈ વેદોચ્ચાર પુરો આવડતો ન હોય તો.”

“ પંડિતજી ! તમે એને જોજો, પછી વિચાર કરજો. એનાથી વધારે સારો પતિ મંજરીને ત્રણ ભુવનમાં નથી મળવાનો.”

“ વારુ, હું કાલે મળીશ. આશીર્વાદ બા ! કુમાર કેમ છે ? ને મહારાજ ? હું મહારાજને મળવા આવીશ તો એ તો ગરીબ બ્રાહ્મણને ઓળખતાંએ નહીં હશે.”

“ તમને ભુલિને માણસ જાય ક્યાં ? ” કહી નીચી વળી, પ્રણામ કરી, કાશ્મીરા ત્યાંથી નીકળી. પંડિતે પાછું ટીપણું હાથમાં લીધું.

થોડી વારમાં ધરના આગલા ભાગમાં બારણાંની અફળાઅફળી થઈ જઈને માત્રા અને મંજરી હાથમાં ફાંફલાં આવ્યાં. પાછળ વિરમય પામેલી કાશ્મીરાદેવી આ ગજરાટનું કારણ જાણવા પાછી આવી.

“ દેવી ! શું છે ? ” પંડિતજીએ માત્રાને પુછ્યું.

“ ઉભા રહો કહું છું ” કહીને તેણે મંજરીને બેસાડી. મંજરીના હોસકાસ ઉડી ગયા હતા. તેની કમલપત્ર શી આંખો ફાટી ગઈ હતી; રમણીય અપૂર્વતાએ

પહોંચેલી તેની છતી જોસથી ઉંચી નીચી થઈ રહી હતી. આ ગલરાટમાં તેનું સૌંદર્ય, તેનું લાલિત્ય ભયંકર મોહકતા ધારી રહ્યાં હતાં. શુકદેવજીએ રંભા પાછી કાઢી પણ આને જોઈ શું વિચાર કરત ! એ પ્રશ્ન પંડિતરાજના શુષ્ક હૃદયમાં પણ ઉભો થયો. તે ઉભા થઈ પાસે આવ્યા.

“ આ ! પંડિતજી ! ” માત્રાએ કહ્યું, “ અમે રાજગૃહથી પાછાં આવતાં હતાં ત્યાં એકદમ મંજરી ચીસ પાડી ઉડી અને મારો હાથ ઝાલી અહીંઆં સુધી દોડાવી લાવી. ”

“ કેમ ? ”

મંજરીએ હોઠ દબાવી જરા સ્વસ્થતા આણી. “ મેં જતો જોયો. ”

“ કોને ? ” કાશ્મીરાદેવીએ પુછ્યું.

મંજરીએ પોતાનું માથું હાથથી ઢાંકી દીધું અને ધ્રુસ્કા ખાવા મંડી.

“ જે તને ખંભાતમાં પરણવાનો હતો તે ? ” કાશ્મીરાએ પુછ્યું.

ઉંધે માથે ડોકું હલાવી મંજરીએ હા કહી.

“ શું કોઈ શેક ઉદા મહેતાની જોડે ખંભાતથી આવ્યો છે ? ”

ફરીથી મંજરીએ હા કહી.

“ હા હા. ” કાશ્મીરાએ કહ્યું, “ તેને રસ્તેથી જતો જોયો હશે તેમાં એ ગલરાઈ ” કહી તેણે પંડિતની સામે જોયું; પંડિત તેનો અર્થ નજ સમજ્યા.

મંજરીને પરણાવવી જોઈએ તેનું એક ખીજું સખળ કારણ મળ્યું.

“ આ ! આ ! ” મંજરીએ કાશ્મીરાદેવીને દયામણે અવાજે કહ્યું, “ એણે મને પણ જોઈ. હવે હું ક્યાં જાઉં ? મને જરૂર લઈ જશે. ”

“ ગલરાય છે શું ? ગાંડી ! આ ખંભાત નથી, પાટણ છે. ”

“ આ ! તમે એને ઓળખતાં નથી. ”

“ ગલરાઓ નહીં પંડિતજી ! મંજરીને મારે ઘેર લઈ જવા દો. એ અહીંઆં ગલરાશે. ”

“ હા હા. ” માત્રાએ કહ્યું. ગળનન પંડિત કે નિશ્ચય પર આવી શક્યા નહીં.

“ ચાલ મારી સાથે મંજરી ! કોની મગદુર છે કે મંડેશ્વરને ત્યાં તારો વાળ વાંકો કરે ? ” કહી કાશ્મીરાદેવી મંજરીને પોતાની સાથે લઈ ગઈ. તેના ગયા પછી પંડિતજી બોલ્યા : “ શું વિધિનું વૈચિત્ર્ય ! ”

“ કેમ ? ” તેની અર્ધાંગનાએ પુછ્યું.

“ કુંડલી જોયા વગર કહું છું કે મંજરીનો લમયોગ આવી ગયો.”

“ કેમ તમે પણ લમયોગી જોતાં ગાંડ થઈ ગયા છો કે શું ? ”

“ દેવી ! તું પ્રસન્નાબાને ઓળખે છે ને ? ”

“ નાનાં નાનાં અમે કુંડા રમતાં ત્યારથી. પણ તેમાં મંજરીના લમની વાત ક્યાંથી આવી ?

“ પ્રસન્નાબાએ નક્કી કર્યું છે કે મંજરીને પરણાવવી.”

“ કોની સાથે ? ”

“ એક કાકલદ છે તેની સાથે.”

“ હું ? ” તેની કીર્તિ તો બધા ધણા ગાય છે. તો તેમાં શું ખોટું ? આપણે તે મંજરીને ક્યાં સુધી રાખીશું ? એનાથી રુકું શું ? ”

પંડિત નક્ષત્રો પર સત્તા ચલાવતા, પણ તેમના પર માત્રા સત્તા ચલાવતી. તે પણ એજ મતના થયા. “ એનાથી રુકું શું ? ”

ગુજરાતનો નાથ.

પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ,

એમ. એ.

નવું ઓળખાણ.

હમણાં અધારિયું ચાલતું હતું. આજે મંગળવાર હતો. તાજેતર પાસ થયેલ એડવોકેટ રમણલાલભાઈ ચોપાટી ઉપર સંખ્યાક્રમે, નિત્યની પેઠે ફરવા આવ્યા હતા. ભાઈ અડધા પડધા વિચારમાં, અડધા પડધા છેટેથી આવતા ગંડેરીવાળાને જોતા બેંચ ઉપર અટકીને બેઠા હતા. એટલામાં બાબુ ઉપરથી એક પંખખી જેવો જણાતો ગૃહસ્થ ટેલતો ટેલતો ત્યાં આગળ આવી બેંચના ખીજા છેડા ઉપર બેઠો. તેણે સફેદ મોટો સાફો બાંધ્યો હતો. કોટના ઉપર, ગળે કિંમતી શાલ વોટાળી હતી અને તેના બે છેડા આગળ ઝુલતા હતા. ચાંચવાળા પંખખી જોડા તેણે પહેર્યા હતા. પંખખીના પ્રમાણમાં તેનું શરીર જરા નીચકું હતું. તેની સુંદર અણીદાર ભરાઉ મૂછો ઉપરથી તેની ઉમર પચીસ ત્રીસ વર્ષની લાગતી હતી. રમણલાલે તેના તરફ સહેજ નજર કરી, જરાક બેદરકારીમાં ને જરાક માત્સરમાં, જતા આવતા લોકો તરફ પોતાની દૃષ્ટિની લટારો પાછી શરૂ કરી.

જરા વારમાં ગંડેરીવાળો એકાદ જણને ગંડેરી વેચી આ તરફ આવ્યો. પેલા પંખખી ગૃહસ્થે તેને કહ્યું: “અચ્છી હો તો દો આને કી દો તો, હમકો, લઈઆ.” ગંડેરીવાળાએ શેરડીના કડકા વીણી વીણીને, અને ભેગા ભેગા એક બે પૂંછડા તરફના કડકા પણ અંદર દાખલ કરવાની કાળજી રાખીને ગંડેરી તોળી આપી; ને પૈસા લઈ આગળ ચાલ્યો. પેલા પંખખી ગૃહસ્થે, એક પારસી યુગલ તરફ જોવામાં રોકાયેલા રમણલાલને ધીમેથી કહ્યું: “તુ આપ લૈંગે?” ને પોતાની હથેલીમાં ભરેલી ગંડેરી તેની પાસે ધરી, “નહોં સા’બ” રમણલાલે તેના વિનયને ધૃષ્ટતા માનીને જરા કડકાઈથી કહ્યું. “યહ બંબઈકી ઊસ હમેરા મુલુક જૈસી મીઠી તો નહોં રહતી, લૈકિન હમકો ગંડેરીકા જરા શૌખ હૈ. આપ લિ દો એક લીજયે” પંખખીએ જરા હસીને કહ્યું. એનો વિનય એવો નિખાલસ અને સહજ હતો કે રમણલાલ એનો તિરસ્કાર કરી શક્યા નહિ, ને બે કડકા લીધા. અને હવે પોતે પણ વિનયમાં

પાછા ન પડવાની ધમ્મજાથી પેલા ગૃહસ્થને કહ્યું: “આપ તો ઉત્તરસેં આયે હોંએ?” “હાં.” પંજળીએ ઉત્તર વાળ્યો, “હમારે બિરાદરોંકી યહાં શાલ આલવાન કિ દુકાન હૈ. આપ ગુજરાતીમાં બોલોંગે તો ભિ હમ સમજ લોંગે હમકો મહાવરા હૈ ના.” રમણલાલે કહ્યું: “હાં” ને હિંદીની કડાકુટ બચી જાણી જરી સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યો. “આપ લોકની દુકાન કીયા નામથી ચાલે છે?” “લાલા સીતારામ ટેકચંદ નામ ચલતા હૈ” પંજળીએ તુરત ઉત્તર વાળ્યો; “આપ તો વકીલ આરિષ્ટર હોંગે!” “નહીં હાં” રમણલાલે કહ્યું; “હું એડવોકેટ છું” પણ આ પંજળી ભાઈ, વકીલ એડવોકેટનો ફેર સમજ શકશે કે કેમ એ શંકા રમણલાલને ગળા સુધી આવી ગઈ હતી; એટલામાં તો તેમણે કહ્યું: “હાં, એડવોકેટ ભિ એક રકમ કે વકીલ હિ હોતે હૈ ને.” રમણલાલે કહ્યું: “હાં, પરંતુ અમને સત્તાઓ ધણી વધારે છે. અમે હાઇકોર્ટમાં બન્ને બાજુ વકીલાત કરી શકિયે છિયે.” “હાં હાં, એ તો થોડે હિ વકીલ કર સકતે હૈં; દોનોં કા શીસ લેના ઓર દોનોં કા કામ કરના ઉસમેં ભિ કાબેલિયત ચાહિયે” પંજળીએ મૂઝમાં હસતાં કહ્યું. રમણલાલ હસ્યો અને કહ્યું: “નહીં સાંબ એસા તો હમ નહીં કરતે હૈં-પણ હાઇકોર્ટમાં નવા મુકદ્દમા ચાલે છે ત્યાં અમે બીફ લઈ શકિયે છિયે.” “હાં” પંજળીએ કહ્યું: જો ‘એરીજનલ સાઈડ’ બોલતે હૈં વહી તો? હમારા કારમકા પહેલે એક મામલા થા ઉસમેં એક એડવોકેટ હિ રુકા ગયા થા. મગર એ સબ કામ હમ નહીં કરતે. ક્યોંકિ ફિર હમારા કામ કોન સમાલે? આજ કલ કામ બહુત રહતા હૈ તો ભિ શ્યામકો ધુરસત રહતી હૈ તબ ઈધર હવા ખાયે ચલે આતે હૈં.”

લજા ભાગી અને બન્ને ખુલાસાથી વાતચીત કરવા લાગ્યા. આવા સારા ફર્મવાળાની મિત્રતા ઉપયોગી નિવડે એ રમણલાલને સમજાવતું પડે તેમ નહોતું. પાએક કલાક ગપ્પાં સપ્પાં મારી પંજળી ગૃહસ્થ “અબી તો હમ જાયે” કહી ઉઠ્યા. અને રમણલાલ પોતાના હમેશના રિવાજ મુજબ ત્યાંથી ક્લબમાં ગયા; ત્યાં અડધાક કલાક મિત્રો જોડે પત્તાં રમવાનો આનંદ મૂર્છા આઠેક વાગ્યે ઘેર આવ્યા.

રમણલાલનું મકાન સેન્ડહર્સ્ટરોડ ઉપર આવેલું હતું. એક ન્હાનો ‘બ્લૉક’ એમણે રાખેલો હતો; જો કે ભાડું તો આટલાનુંયે સવાસો હતું. પણ સારા ધરના સારા દામ આપવા પડે એ સૂત્રથી રમણલાલ તથા તેની પત્ની

સંતોષ વાળતાં હતાં. રમણુલાલ આવ્યા ત્યારે તેમની પત્ની માતાજીના દીવાનેદ મોગરો કાપતી હતી. એનું વય સત્તર અઠાસ વર્ષનું હતું. તે તાજેતરમાં પરણી હતી. રમણુલાલને સાડે બહુથે માગાં થયેલાં પણ લાણેલી, ગણેલી, રૂપાળી અને ગર્ભશ્રીમંતની કન્યા લેવાની રમણુલાલની ઇચ્છા; તેવી મળતાં વાર લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ઈશ્વરકૃપાથી રમણુલાલની ધીરજ સફળ થઈ અને કાપડની ગાંઠના પ્રખ્યાત વેપારી સારાભાઈ શેઠની દીકરી સુલભા જોડે એમનાં લગ્ન થયાં. રમણુલાલને આવ્યા જાણતાંજ સુલભા ઉઠી અને તેમની પાસે જઈ મ્હેં મલકાવીને બોલી ‘આવ્યા?’ સુલભા કેમ જાણે નેત્રનું રસાયનજ ન હોય એમ રમણુલાલ એની મુખમુદ્રામાંથી વર્ણનું અમી ઝીલવા લાગ્યો. “આ શિયાળામાં આઠ વાગ્યે બહુ મોડું લાગે છે હેં” સંબોધન વિનાજ સુલભા બોલી:-કેમ જાણે નવોઢાએનો સંબોધનકાષ ન્હાનો હોય અને તે પણ ઘણું ખરું શરમાઈને હૃદયમાંજ સંતાઈ રહેતો હોય. “હા, પણ જરા, બહાર જઈએ છિયે ત્યારે કોઈ મળે, હળે, ગપ્પાં મારિયે, ને પાછું તું જાણે છેજ ને કે મારે કલ્પમાં ગયા વગર તો નજ ચાલે. ચાલો, જરા પાણી લાવોને” રમણુલાલે માનાર્થે બહુવચન વાપરી કહ્યું. ઘરમાં રહેતી દક્ષિણી બાઈ પાણીનો કળશો ખાલો હમણાંજ મૂકી ગઈ હતી. ખાલામાં ભરી સુલભાએ લીલા કરતાં પાણી આપ્યું. રમણુલાલને તરશ લાગી હતી એટલે એણે તો પાણી સારી રીતે ઢીચવા માંડ્યું. સુલભાએ કહ્યું: “હમણાં ચાલીને આવ્યા છો એટલે જરાવાર પછી વધારે પીઓ તો?” “હીક, લે ત્યારે” કહી રમણુલાલે ખાલો સુલભાના હાથમાં આપ્યો. ખાલામાં રહેલું પાણી સુલભાએ પી લીધું.

પતિપત્નીને એક બીજથી સંતોષ હતો. સુલભા વિનયી હતી, આનંદી હતી અને પતિની આમન્યા લોપે એવી નહોતી: પણ જો મનમાં ધારે તો એને હથેલીમાં નચાવે એવીયે હતી. આ મકાનમાં તેઓ સુખચેતથી રહેતાં હતાં. રમણુલાલે એને એકલાં ન ગમે માટે એક દક્ષિણી બાઈ ઉપર ઉપરનું કામ કરવા રાખી આપી હતી. બાકી વાસણપાણી તો ઘાટી આવીને કરી જતો હતો. સગુણબાઈ સુલભાના પીયરમાં સાતેક વર્ષથી રહેતી હતી એટલે વિશ્વાસુ હતી, અને તેથીજ તેને રમણુલાલે સાસુને કહીને માગી લીધી હતી.

રમણુલાલનું સાસરું શ્રીમંત હતું. ઘેર એક મોટર અને એક ગાડી હંમેશાં સુલભાને તેડી જવા બપોરે આવતી અને પાછી સાંજના એને મૂકી

જતી. અને કોઈ વાર ફરવા જવું હોય ત્યારે પણ દંપતી તેનો ઉપયોગ કરતાં. દીકરી લાડકડી હતી અને શેઠ જરા વ્હેમી હતા એટલે એમણે કહી મૂક્યું હતું કે ગાડી એને જોઈએ ત્યારે વાપરે પણ મોટરમાં અકસ્માત થાય છે માટે મોટરમાં એણે ન જવું. સસરાના આ વહેમને રમણલાલ હસતા અને કહેતા કે આખાજી તો જૂના ને જૂનાજ રહ્યા. સુલભા હસતી અને સાંભળી રહેતી. રમણલાલે એક વખત એમને કહેલું કે ‘આપણા લોકો તે આવા ક્યાં સુધી રહેશે’ ને સુલભાએ ઉત્તર વાળેલો કે ‘આપણા લોક શા ખોટા છે?’ પણ રમણલાલ વિલાયતની નવલકથાઓની સૃષ્ટિમાં રમતા હતા અને તેમને આપણા લોકોનો સંસાર ધાણીના બેલની ગરડ જેવો લાગતો હતો અને એમણે એમને કહેલું કે ‘આપણા સંસારમાં નવીનતા ક્યાં છે?’ પણ પતિપત્નીનું ગાડું હમણાં તો નવો નવો સંસાર હોવાથી હીક હીક ચાલ્યા કરતું હતું બીજાઓને તો તે સરખે સરખી જોડીનો ગૃહસંસાર ધૃષ્ટિ કરાવે એવો લાગતો હતો. પણ રમણલાલને કોઈ કોઈવાર વિલાયતના ‘રોમન્સ’નો અભખરો થઈ આવતો હતો. પહેલાં તો એનો વિલાયત જવાનો વિચાર હતો પણ કેટલાક મુરખીઓની સલાહ ન પડવાથી અને વાસ્તવિક રીતે તો પંદર હજારનું પાણી ક્યાં કરવું એ મુદ્દાના વિચારથી તે અટકી ગયો હતો. એડવોકેટની પરીક્ષા તાજેતરજ પાસ કરી તે ચાર છ મહિનાથી ધંધામાં જોડાયો હતો એટલે એડવોકેટની કમાણી નહોતી પણ એડવોકેટની ખુમારી હતી. પણ તે એકંદરે ચતુર, ખાનદાન, વિદારી અને વ્હાલસહ્યો હતો અને સુલભા ઉપર તેને બહુ મમતા હતી.

થોડી વારમાં જમવાની વખત થઈ. શાક તો થઈ જાયું હતું અને પૂરીની કણક પણ બાંધેલી હતી. રમણલાલ ઉતરતી પૂરીએ બેસી ગયો, અને કેસરી દૂધ પૂરી ને શાક જમી લીધું. સુલભા પણ પાએક કલાકમાં જમી પરવારી, ને સગુણાબાઈને ઉંચું નીચું મૂકવાનું કહી પોતાના ઓરડામાં ગઈ. બીજે દિવસે રમણલાલ કૈંક વહેલો આવ્યો, અને હંમેશની પેઠે જમી બાઈને રાત્રે બન્ને જણ શાકુન્તલનું નાટક વાંચવા બેઠાં. તેમાં કાલિદાસની ચર્ચા કરવાનો એક પ્રસંગ બન્યો. સુલભાએ પૂછ્યું: “કાલિદાસ **ઉન્નમિતમ** થીજ કેમ અટકી ગયા હશે?” રમણલાલે ઉત્તર આપ્યો “હું શાકુન્તલ લખું તો એવી ભૂલ ન કરું”.

ખીજે દહાડે, ગુરુવારે હંમેશના રિવાજ મુજબ સંધ્યાકાળે ચોપાટી ઉપર એને એજ એંચ ઉપર રમણલાલ બેઠા હતા. એટલામાં જરા આવે એક વિક્ટોરિયામાંથી પરમ દિવસવાળા પંજાબી ગૃહસ્થ ઉતર્યા. તેમણે ચાલતાં ચાલતાં જરા નીચા વળીને ‘જી, સા’બ’ કહીને સલામ કરી. તે કદાચ સલામ કરીનેજ આગળ ચાલ્યા જાત. પણ તે નીચકડા પંજાબી જીવાનના મળતાવડા-પણાથી રમણલાલને તેના તસ્ક જરા પક્ષપાત થયો હતો. એને તેણે સલામ ઝીલી સહજજ કહ્યું: “આપ કલ તો નહીં આયે થે, મનોહરલાલજી?”

આ પ્રશ્ને તે પંજાબી ગૃહસ્થને અટકાવ્યા અને તેમણે પોતાની છડી હલાવતા હલાવતાં કહ્યું, “અજી, રોજ સમય કહાં મિલતા હૈ, સાહબ. કલ રુક ગયે, આપ હરહમેશ આતે હૈં કયાં?” “જી હાં” રમણલાલે કહ્યું. બન્ને વાતે વળગ્યા અને લાલાજીનેય વાતમાં રસ પડ્યો ને તે પણ એંચ ઉપર બેઠા. એમ તો રમણલાલ હોંશિયાર હતો અને કોઇને કુપ્પામાં ઉતારવાની કળા એને આવડતી હતી. તેને આ પંજાબીની વગથી પોતાના ધંધામાં લાલ થાય એમ આશા હતી. પરમ દિવસ એક સવાલ પૂછવાનો રહી ગયેલો તે આજે એણે પૂછ્યો: “આપની દુકાન તો બડામંદિર પાસે છે પણ આપને રહેવાનું તો ખીજે થતું હશે?” “જી હાં” લાલાજીએ કહ્યું “હમ લોગ કુટુંબ કખીલાવાલે કલરે, તો બિના ઇલાયદા મકાનસે કૈસે કામ ચલ સકતા હૈ? હમ રહતે હૈં બહાર કોટ, બાલુરામકી ગલીમેં.” રમણલાલે જરા મ્હોં મલકાવીને કહ્યું: “અચ્ચ?” “ફિર ચહ ન હૈ” લાલાજીએ કહ્યું: “હમારે લોગમેં મુલાઝા બહુત હૈ. આપ લોગોમેં ઔરત લોગ હરકોઈ આદમીસેં બાતચીત કર સકતેં હૈં મગર હમારેમેં એસા નહીં. હાં, હમ લોગ ચહાં આયે હૈં તો હમારેમેં ઇતના હુવા હૈ કી કોઈ ખાનદાન હો, અપના દોસ્ત હો, તો ઉસકે લીયે ઉતના ઓ નહીં હૈ. એક રોજ આપકો હમારે મકાન પર લે જાયંગે.” રમણલાલને આશા તો હતીજ પણ ને અનિર્વચનીય નવીનતાને એ અંતરના ઉંડાણમાં ઝંખતો હતો તેનાં આજાં કિરણો હવે તો સ્ફુરતાં જણાયાં.

એટલામાં ગંડેરીવાળો આવ્યો. લાલાજીએ તેને રોક્યો. તેણે રમણલાલની બાજુમાં જાબડી મૂકી અને ગંડેરી તોળી. રમણલાલ પોતાના ખીસામાંથી પાકિટ બહાર લઇને પૈસા કાઢતો હતો ને ગંડેરીવાળો પંજાબી ગૃહસ્થને ગંડેરી આપતો હતો એટલામાં પવનના સપાટાથી જાબના ધાસલેટના દીવાની ઝાળે

રમણલાલના ઘોડાની ફડકને પકડી. પંખળી ગૃહસ્થની નજર તે પર ગઈ ને તરત તેમણે “અરે-હાં-એ ક્યા ?” કહેતેકને પોતાના હાથવડે તે ભાગને ચોળી નાંખ્યો. રમણલાલ જરા ખસિયાણો પડી ગયો; અને પંખળી મિત્રનો આભાર માનવા લાગ્યો. લાલાજીએ જાણે લૂલો દિલાસો આપતાં કહ્યું: “યહ બિલાયતી ધાસલેટકા કામ હિ એસા હૈ. ઔર પવન ભિ ચલા હૈ.” રમણલાલનો આભાર માત્ર મ્હોડાનો ન હતો એમ જણાયું; કારણ કે થોડીવાર આડી અવળી વાત કર્યા પછી વાતનો મોઝો આવતાં તેમણે કહ્યું: “આપ આજ તો હમારે વહાં ચલિયે,” પંખળી ગૃહસ્થની આનાકાની પણ એના આગ્રહ પાસે ચાલી નહિ. પાસેજ વિકટોરિયા મળી ગઈ અને બન્ને રમણલાલને મોકલે ગયા.

સગુણાબાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું ને બન્ને દિવાનખાનામાં ગયા. સુલભા આજે પીયરથી આવી નહોતી; ને રમણલાલ કલબમાં ગયા વગર આવ્યા એટલું વહેલુંયે હતું. રમણલાલે બાઈને તરત ચાહ કરી લાવવા હુકમ આપ્યો. સગુણાબાઈએ અંદર જતાં મ્હોં મરડ્યું. સાંચે થયું કે કોઈએ દીઠું નહિ. “અરે, સગુણાબાઈ” રમણલાલે જરા ઉચે સાંદે કહ્યું: “પ્યાલા રકાબી પેલા ક્યાટમાંથી લેજો હોં” “બાહર ચ આહત” બાઈએ ડોકું કાઢી જવાબ વાળ્યો. રમણલાલે કહ્યું “પેલા ક્યાટમાં છે તેજ લેજો ને” ફરીવાર સગુણાબાઈએ મ્હોં મરડ્યું. રમણલાલે દેખ્યું ન દેખ્યું ને જરાક છાવરવા ને જરાક મહેમાનને ખુશી કરવાના ધરાદાથી કહ્યું: “આજે કાણુ જાણે શાથી એની શેડાણી હજી આવ્યાં નથી ને, એટલે એનો જીવ ઉચો જણાય છે. એ આવ્યાં હત તો આપની પણ ઓળખાણુ કરાવત.”

લાલાજીએ પ્લેટો કે સોફ્ટીઝના જેવી ગંભીરતાથી તે સાંભળ્યા કર્યું. રમણલાલને લાગ્યું ખરું કે આવી બાબતોમાં મારા જેટલો ઉદ્વેગ આમને નથી. એક તરફથી એને એમ થયું કે આવા મિત્રની અસરો આદરણીય પણ છે. વાતચિત કરતાં થોડીવારમાં ચાંદીના સુંદર પ્યાલા રકાબીમાં ચાહ આવ્યો. લાલાજીએ બહુ પીધો નહિ. રમણલાલે આગ્રહ તો કર્યો પણ એ વખતે ચાહ પીવાની પોતાને ટેવ ન હોવાનું જણાવી બીજે એકાદ ઘૂંટડો માત્ર લીધો. આટલી બે મુલાકાતમાં રમણલાલ અને લાલાજી વચ્ચે સારી મૈત્રી થઈ ગઈ. સામાન્ય રીતે ન થાય પણ કોઈ કોઈને પૂર્વની

હંદુણાદેણીજ હોય છે. પાએક કલાક નીકળી ગયો. મનોહરલાલજીને ઉતાવળ હતી. આવ્યા હતાજ માંડમાંડ એટલે થોડીવારમાં તેઓ રજા લઈ પોતાને ઘેર ગયા.

સુલભા ઘેર આવી સારે સગુણાબાઇએ બધી હકીકત કહી. સુલભા જરાકજ મોડી પડી એમ રમણલાલે પણ કહ્યું. સુલભાએ તે કાણુ છે તે પૂછી નેયું; રમણલાલે ટૂંકમાં હકીકત કહી, અને તેમની ખાનદાનીની જરા પ્રશંસાએ કરી. જરાવારે સુલભાએ પોતાને, માશી આવ્યાને લઈને કેમ મોડું થયું એ વાત પણ કરી. કારણ, સુલભા નાક ઉપર માખીએ બેસવા દે એવી નહોતી. નાકે એ હીરાની નાનીશી ચૂંક પહેરતી ને એને જડ કહેતી. વાળનાં ડુલ પાડતી પણ સેંથી સીધી રાખતી; કારણ એની બાળસખીએ કહેલું કે વાંકી સેંથી રાખિયે તો વાંકો વર મળે.

થોડીવારમાં સુલભાએ પૂરી શાક કરી નાંખ્યાં. આજે સુરતથી રતાણુ આવ્યું હતું. ભઠ્ઠિયાંને સાંડે ખીંડે તૈયાર કરી સુલભાએ તેલની પેણી શગડી ઉપર મૂકી, રમણલાલને ‘વખત થઈ છે’ કહેવરાવ્યું. રમણલાલ આવ્યા તો ખરા પણ હજી ભજ્યાં કરવાનાં હતા એટલે સુલભાને કહ્યું: “ભઠ્ઠિયાં કરી નાંખોને, આજે તો આપણે જોડેજ બેસીશું.”

“કેં નહિ” સુલભા જરા હશીને બોલી: “તમે થતે ભજીએ બેસોને. ઉનાં ઉનાં ખવાશે.—મને તો તમારી સહચરી કરતાંયે અનુચરી થવું બાહુ ગમે છે.”

“હા, એ તો વિદાયતી ચોપડીઓ વાંચી નથી ત્યાં લગી. નહિ તો તુંયે બંડખોર થઈ જાય.” રમણલાલે પુરુષોની પેટે ચિણુગારી મૂકી.

“ના એમ તો નહિ” સુલભા બોલી: “અવખત બંડખોર થવાની શક્તિ તો અમે ધરાવિયે છિયે. પણ અમે એમાં ન્હાનમ માનિયે છિયે.”

“અરે વાહરે, બંડખોરપણાને જીતનારાં!” રમણલાલે કહ્યું; “સારે તો બોલ્યું પાળો. અમારે તમારી જોડે ટહાડાં ભજ્યાં ખાવાં છે.”

“હ્યો, સારે તો જરા પાટલા ઉપર બેસો. આપણે વાતો કરીશું, જો જો—અધીરા—ન—થશો” સુલભાએ સરત કરી.

“અરે વાહ, અહીં તારી પાસે બેઠો હોઉં અને આપણે બેને જમવાનાં ભજ્યાં તળતી તને જોવામાં ક્યાં જોએ આનંદ છે કે મને અધીરાઈ આવે?” રમણલાલે કહ્યું.

“આનંદ છે ને કેંક નવું નથી?” ભણ્યાને ઉથલાવતી સુલભા બોલી.

“હા, વધારે આનંદ તો એનોજ છે ને” રમણલાલે ઉત્તર વાળ્યો.

“ત્યારે તમે કેમ કહેતા’તા કે આપણા લોકોના જીવનમાં નવીનતા નથી-‘રોમૅન્સ’ નથી-કે એવુંજ કેંક કહેતા’તા ને?”

“એવી એવી રસદહાણીઓ તો હોય પણ તે કેં ‘રોમાન્સ’ કહેવાય, સુલભા?” રમણલાલે કહ્યું.

“કાણુ જાણુ ત્યારે હું તો ધારતી હતી કે લગ્ન એજ માનવિનું ‘રોમૅન્સ, મિઠું સ્વપ્ન છે” સુલભા જરા વિચારતી બોલી.

“ઓહો, તું તો રતાગુની ગણેશી બનાવતી સંસારની ફિલસુફી બનાવવા લાગી. જો જો ગણેશને ઉથલાવ” રમણલાલે જરા હસતાં મજાકમાં કહ્યું.

“એ ય ચાલે છે. પણ કહે, “સુલભા લાડથી બોલી; “હું કહું છું તે ખરું છે કે નહિ? બાકી બીજું બધું તો બીજે બધેય નથી?”

રમણલાલે જાણુ તેનું મન રીઝવવા હસીને ઉત્તર દીધો; “અરે વાહ, તું કહે એ વળી ખોટું હોય?” વાતોચિતોમાં ભજિયાં થઈ ગયાં અને બન્ને નિરાંતે હોંશીનિશીને જમ્યાં.

ત્રણ આર દિવસ વહી ગયા. રમણલાલને ઘેર લાલાજી તો આવી ગયા ખરા પણ લાલાજીને પાછા મળવાનું સ્થાન તો ચોપાડીજ હતું. કેમકે રમણલાલને એમનું ઘર માલૂમ નહિ અને અથગતા ઘર પૂછતા જવું એ એમને શોભે નહિ. આજેય પાછો મંગળવાર હતો. આજે તો રમણલાલ ચોપાડી ઉપર ફરતા હતા એટલામાં લાલાજી જરા છેટે ગાડીમાંથી ઉતરતા દેખાયા. બન્ને એકબીજા તરફ ગયા. ધણુ દહાડે મળ્યા હોય એમ બન્નેને લાગ્યું; અને વાતો કરતા બેઠા એટલામાં લોકોનું એક ટોળું દૂર કેં જોતું જણાયું. “આ લોકો કેમ ભેગા થયા છે?” રમણલાલે સહેજજ અડધું મનમાં કહ્યું; મનોહરલાલજીએ તે તરફ જોયું અને કહ્યું: “હાં હાં ઓ તો દુધજીરા ચંદ્રમોકો દેખતે’ હૈ” અને રમણલાલના સામું જોઈને કહ્યું; “આપને દેખા તો?”

રમણલાલે કહ્યું: “ક્યાં છે?”

“દેખિયે” લાલાજીએ રમણલાલને ખભે હાથ મૂકી કહ્યું; “ઓ મકાન પર સુઈ દિખતી હૈ ના, ઉસકે ઉપર દુધજીરા ચંદ્ર હૈ, દેખીએ!”

“હાં હાં,” રમણલાલે કહ્યું.

“અબ દેખા તો ?” મનોહરલાલજીએ હસીને કહ્યું; હમ લોગ ચંદ્રકાં દર્શન કરકે અપને પ્રિયજનકા, નહીં તો કોઈ અચ્છે સજ્જનકા દર્શન કરતે હૈ.”

“હા” રમણલાલે જરા હસીને કહ્યું; “આજ તમારૂં મ્હોં મ્હોં જોયું છે, જો જો લાલાજી આ મહિનો કેવો જય છે તે તમારે માથે છે હોં.”

“અરે વાહ, રમણલાલજી” પંજાબી ગૃહસ્થે ઉત્તર વાળ્યો; “આપ લિ ઠીક હમારે ગલે પેં લગ જાતે હૈ. હમને લિ તો આપકા દર્શન કીયા હૈ, દેખતે હૈ કયા લાલ હોતા હૈ.”

આમ હસ્યા દીખણમાં પાંચ દશેક મિનિટ ચાલી ગઈ. લાલાજીએ વાતમાં એકવાર લહેરમાં એમે કહ્યું કે “એક રોજ આપકો હમારે મકાન પર લે જાયંગે” રમણલાલને તો હોઠ સુધી આવી ગયું કે “આજે જ ચાલોને.” પણ કોણ જાણે શેણે એના રાખડોને સમાવી દીધા. સદ્ગુણોની સજ્જની શરમ એનામાં હતી. જો કે એને મનમાં એમ તો થયું કે વાયદા વાદને રોકડાની ના પાડવાની રીત આ વેપારી ઠીક જાણે છે. એના મનમાં એમ પણ આવ્યું કે હજી પોતે તેમને સુલભાની ઓળખાણ કરાવી નહોતી અને તેમના જેવાના આત્મમંડળમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા રાખવી એ વધારે પડતુંયે હતું. થોડીવારમાં ઉઠવાની વખત થવા આવી પણ વાતો કરવામાં એવો રસ જામ્યો હતો કે રમણલાલે સહજજ કહ્યું ‘ચલિયે સા’બ હમારે વહાં. આપકા લિ તો વહી રસ્તા હૈ ના.”

“હ આપ હમકો બડે તંગ કર રહે હો. આપકો કયોં હમ ઉતની તકલીફ દે ?” લાલાજીએ છાતી પાછી લઈ વિનય કર્યો.

“અરે ચલિયે સા’બ” રમણલાલે ગંભીરતામાં હાથ ઝાલી જવાબ દીધો. અને બંને જણા જરા ચાલી વિકટોરિયા મળી એટલે તેમાં બેસી રમણલાલને મોકલે ગયા.

હસતાં હસતાં બંને સીડી પર ચઢ્યા. સગુણબાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું “આધ્યે” કહીને રમણલાલે લાલાજીને દિવાનખાનામાં કોચ ઉપર બેસાડ્યા. સુલભા આવી છે કે નહિ એ રમણલાલે ધીમેથી ટોપી મૂકતાં મૂકતાં બાઈને પૂછ્યું. “બેનને આજ આવવાને મૌઝ લાગશે, આજ બીજ છે નહિ, તો દરસન કરવા ગયા છે. તેમનાં માજ બિ તેમની બરોબર ગૈલા છે.” રમણલાલને ગમ્યું તો નહિ પણ મિત્રના દેખતાં આવી વાતમાં મિત્રજ ખોવો એ ઠીક ન લાગ્યું ને હસીને બોલ્યા, “આજેય એની એ દશા થઈને !”

“તમ તો આપકો કુરસત હૈ તો ચલેંગે હમારે વહાં?” લાલાજીએ અમૃત રેડ્યું.

રમણલાલને મન તો મેહ તૂટ્યા. એણે જાણે જરા વિલંબથી પણ તરતજ કહ્યું: “હાં, ચલ સકતે હૈં. હજી તો સાતજ વાગ્યા છે અને એક કલાકમાં ખુશીથી પાછું અવાશે. હું દિલગીર છું કે આપ એ વખત આવ્યા ને સુલભાની ઓળખાણ હું આપને કરાવી ન શક્યો. જતાં બહુ વાર નહિ લાગે, હું ધારું છું?”

“નહીં જી, ઓ તો કરીય હિ હૈ” લાલાજીએ ધીરજ આપી.

આમ વાત કરતાં કરતાં લાલાજીની નજર સુલભાના ઓરડામાંના ચિત્ર ઉપર ગઈ ને એમણે પૂછ્યું: “ઓ કૌનસા ચિત્ર હૈ?”

રમણલાલે કહ્યું: “હા, આવોને, જુઓને. આ ચિત્ર કિરાતભિલ્લીનું છે; ને આતો રાધાકૃષ્ણનું છે એ આપનું અખણું નહિ હોય.”

“આપ કો દોનૌમેંસે કૌન અચ્છ લગતા હૈ?” મહેમાને પૂછ્યું.

“આપકો કૌન અચ્છ લગતા હૈ?” રમણલાલે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હમકો તો યહ કિરાતભિલ્લીકો અચ્છ લગતા હૈ.” જરા હશીને લાલાજીએ પોતાનો મત કહ્યો. સામે પાણીનો કુંજો ને પ્યાલો પડ્યા હતા, તે ઉપર નજર જતાં મનોહરલાલજીએ કહ્યું: “જરા પાની દીજીએગા, પીને કો, સાહ્ય?”

“જી હાં, બહુત” કહી રમણલાલ પાણી લેવા જતાંતા એટલામાં વાત ફરી ઉથલાવીને લાલાજીએ કહ્યું: “જી આજ હિ હમારે મકાન પર ચલેંગે કિ કત?”

“આજ હિ, સાહ્ય! આપકો મકાન દિખલાધયે,” એટલું ઘરતી છટાથી બોલી કુંજમાંથી રમણલાલે પાણી કાઢવા માંડ્યું. આ બાજુ માનીતા મહેમાને નાક પાસેની “સ્પ્રીંગ” દબાવી બતાવટી મૂઝ અને ફેટો કાઢી નાંખી પલંગ ઉપર નાંખ્યાં, અને વાદળમાંથી વિજળી પ્રગટે એમ નિત્યનૂતન મહા-માયાની વિભૂતિ સમી, સુલભા-ગાલપર ટેકવેલી આંગળીને તેમજ આંખની ભમરને, મોહકતાથી મરડતી, દિવ્ય નવજીવનની ચંદ્રલેખાને જાણે બતાવતી, મંદહાસ્ય કરતી બોલી: “યહ હિ હમારા મકાન હૈ, જનાય!”

થોડાંક છુટાં ફૂલ.

સમાપ્ત.

